

Авrelія Вилежинська

Воєнні хроніки 1939-1942

Аврелія Вилежинська, Воєнні хроніки. 1939–1942

Редакція:

Валерій Бутевич, Андрій Павлишин, Наталя Ткачик

Фрагменти переклали:

Валерій Бутевич, Світлана Василик, Анна Димовська, Юлія Заєць,
Вікторія Канюк, Ліна Ляпіна, Аліна Ляковська, Вероніка Мироненко,
Діана Копись, Надія Криштоф, Наталія Кудіна, Юлія Левандівська,
Марина Мазурок, Ніна Макуха, Марія Марчук, Валентина Печеніна,
Юлія Скребньова, Людмила Станіславова, Ірина Стефанюк, Діана
Стефінів, Оксана Токаренко, Наталія Титаренко,
Юля Фрейман, Ольга Яцишина

Вибір фрагментів:

Беата Валенчук-Дейнека

Рецензенти:

Роман Голод, Анджей Борковський

Коректор:

Ольга Лазарович

Координатори проекту:

Беата Валенчук-Дейнека, Саманта Бусіло

Технічний редактор, дизайн обкладинки:

Вікторія Свентуховська

Видавництво:

Wydawnictwo Naukowe IKRiBL Stowarzyszenie im. F. Karpińskiego
ul. M. Asłanowicza 2, lok. 2, 08-110 Siedlce / Седльце (Польща)

Видання I

ISBN 978-83-68206-29-6

Седльце 2025

Публікація фінансується Національною Агенцією
Академічного Обміну Республіки Польща в рамках
програми "Промоція польської мови"
(№ договору VJP/PJP/2024/1/00024)

Почесний патронат
Генеральне Консульство РП у Львові

Konsulat Generalny
Rzeczypospolitej Polskiej
we Lwowie

Аврелія Вилежинська

Воєнні хроніки 1939-1942

Седльце 2025

Redakcja:

Walery Butewicz, Andrij Pawłyszyn, Natalia Tkaczyk

Fragmenty tłumaczyli:

Walery Butewicz, Anna Dymowska, Julia Frejman, Olga Jacyszyna, Wiktoria Kaniuk, Diana Kopys, Nadija Krysztof, Natalia Kudina, Alina Laskowska, Lina Lapina, Julia Lewandowska, Nina Makucha, Marija Marczuk, Maryna Mazurok, Weronika Myronenko, Walentyna Peczenina, Julia Skrebniowa, Ludmiła Stanisławowa, Iryna Stefaniuk, Diana Stefaniw, Oksana Tokarenko, Natalia Tytarenko, Switłana Wasyłyk, Julia Zajec

Wybór fragmentów:

Beata Wałęciuk-Dejneka

Recenzenci:

Roman Hołod, Andrzej Borkowski

Korekta wydawnicza:

Olga Łazarowycz

Koordynatorzy projektu:

Beata Wałęciuk-Dejneka, Samanta Busiło

Projekt graficzny okładki, skład do druku, redakcja techniczna:

Wiktoria Świętuchowska

Wydawca:

Wydawnictwo Naukowe IKRiBL Stowarzyszenie im. F. Karpińskiego
ul. M. Asłanowicza 2, lok. 2, 08-110 Siedlce

Wydanie I

ISBN 978-83-68206-29-6
Siedlce 2025

Publikacja została sfinansowana ze środków
Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej w ramach
programu Promocja języka polskiego
(Nr umowy BJP/PJP/2024/1/00024).

Patronat honorowy
Konsulat Generalny RP we Lwowie

Konsulat Generalny
Rzeczypospolitej Polskiej
we Lwowie

Шановні Читачі,

віддаємо до Ваших рук український переклад вибраних фрагментів щоденника польської письменниці та публіцистки Аврелії Вилежинської. «Воєнні хроніки» — це надзвичайно важливий документ епохи, оскільки фіксує не лише події Другої світової війни з перспективи беззахисної цивільної особи, жінки, мешканки Варшави й громадянки завойованої держави, але й містить елементи репортажу й есею, у яких авторка описує і розмірковує про соціальні, економічні, політичні та моральні аспекти окупаційної дійсності.

Форма та зміст цього достатньо складного для розуміння щоденника зумовлена важкими умовами, у яких він створювався. Авторка намагалася робити систематичні та розгорнуті записи, але через ваду зору, що була майже на межі інвалідності, нестерпні головні болі, а також через неврологічні проблеми, які загострилися в період окупації, Аврелія часто взагалі не мала можливості продовжувати свою працю хронікера. Натомість їй вдавалося робити короткі, часто нерозбірливі, покреслені нотатки на випадкових клаптиках паперу, а пізніше, коли дозволяло самопочуття, переписувала вдома на друкарській машинці, упорядковуючи та доповнюючи їх. Коли ж хвороби загострювалися, переписувати нотатки допомагала сестра, Феліція Вилежинська.

Цей процес ускладнювався не лише проблемами зі здоров'ям і браком паперу, але й необхідністю дотримуватися конспірації. Окупаційна влада забороняла мати друкарську машинку (на це потрібен був спеціальний дозвіл), тому Аврелії доводилося ретельно її ховати, як і готові ма-

шинописи. Заради безпеки Аврелія старалася не вказувати у своїх записах точних адрес та справжніх імен, що сьогодні ускладнює реконструкцію подій.

Через трагічну смерть Аврелії Вилежинської у перші дні Варшавського повстання, її праця залишилася незавершеною і непідготовленою до публікації. Ніби передчуваючи це, Аврелія заборонила вносити будь-які зміни у свої хроніки. У записі від 7 лютого 1943 року читаємо: «Зволікаю з написанням заповіту. Хоча варто це зробити, якщо його зміст буде не поетичний, а реальний. Як перший і найважливіший пункт хочу зобов'язати так званих наступників — смішно, що вживаю це слово щодо себе — по-смертно видати щоденник. Із суворою вимогою — жодних змін і скорочень робити не дозволяється».

Під час боїв було майже повністю знищено вулицю Липову, де мешкала письменниця. Частина її нотаток згоріла, що призвело до значних втрат у тексті, зокрема, майже повністю відсутні записи за 1940 рік. Врятувати вцілілі фрагменти вдалося завдяки сестрі авторки, Феліції. Лише вона знала про схованку і змогла винести рукопис зі зруйнованого будинку. Сьогодні те, що залишилося, зберігається у Відділі рукописів Національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa) та в Архіві нових актів (Archiwum Aktów Nowych) у Варшаві.

Польські видавці, які готували до друку «Воєнні хроніки», зіткнулися з величезними труднощами. Вцілілі машинописи й рукописи, особливо за 1941 рік, були в жахливому стані: пошкоджені, розрізнені, без хронологічного порядку. Виконуючи волю авторки не вносити в текст жодних змін, редактори вирішили зберегти його в максимально автентичному вигляді, однак у багатьох місцях доводилося фактично реконструйовувати текст, вибираючи між кількома версіями записів, встановлюючи хронологію, розшифровуючи нечитабельні фрагменти, де іноді доводилось

здогадуватись, що саме Вилежинська хотіла висловити.

Над українським перекладом «Воєнних хронік» працювала група з двадцяти трьох молодих перекладачів під керівництвом трьох наукових консультантів. Ми прагнули якомога точніше відтворити не лише зміст, а й дух польського наукового видання. Тому в українському тексті збережено й адаптовано систему редакторських знаків, що дозволяє читачеві побачити, де текст був пошкоджений або потребував редакторського втручання.

^...^ — для тексту, щодо якого існують сумніви в правильності прочитання;

[...] — для редакторських доповнень;

курсив — для іншомовних виразів;

Водночас, щоб адаптувати видання для української аудиторії, ми редагували примітки, що містяться у польському виданні, а також додали власні від команди перекладачів, які пояснюють деякі історичні та культурні реалії.

Сподіваємося, що цей переклад дозволить українському читачеві доторкнутися до унікального людського досвіду, почути живий голос свідка історії та глибше зрозуміти трагедію людей, що опинилися в епіцентрі однієї з найбільших катастроф ХХ століття.

Валерій Бутевич
Андрій Павлишин
Наталя Ткачик

Вступ

У 2022 році Державний видавничий інститут (Państwowy Instytut Wydawniczy) опублікував двотомне видання «Воєнних Хронік» — щоденникових записок Аврелії Вилежинської з часів Другої світової війни, що охоплюють період від 1939 по 1944 рік¹. Нині — в 2025 році — віддаємо до рук українських читачів фрагменти цих щоденникових нотаток. Це стало можливим завдяки сприянню Національного агенства академічного обміну в рамках програми Популяризації польської мови².

Упорядники польського видання — Гражина Павляк та Мацей Уринович — зазначають, що на тлі своєї епохи та в історії польської літератури «Воєнні Хроніки» є унікальним у всіх відношеннях твором, а «їхня форма та зміст містяться у ряді найкращих, найбільш зворушливих воєнних текстів, які коли-небудь були написані»³. Та й сама Авторка — Аврелія Вилежинська — це надзвичайно освічена й талановита особистість.

¹ Aurelia Wyleżyńska, *Kroniki wojenne. Tom 1: 1939–1942. Tom 2: 1943–1944*, oprac. Grażyna Pawlak, Marcin Urynowicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2022.

² Проект Національного агенства академічного обміну (NAWA) «Зона перекладу — перекладацькі майстер-класи для студентів і молодих науковців з України» (№ договору ВЖР/РЖР/2024/1/00024). Реалізатори: Університеті в Седльцях (координатор: проф. Беата Валенчук-Дейнека) та Карпатський національний університет ім. Василя Стефаника (координатор: Саманта Бусіло).

³ Aurelia Wyleżyńska, *Kroniki wojenne, Tom 1: 1939–1942*, Warszawa 2022, с. 13.

Біографічний нарис

Аврелія Вилежинська, письменниця та публіцистка, яка творила в міжвоєнний період, народилася в 1881 році в маленькому прикордонному містечку Окниці в колишній Подільській губернії Російської імперії. Вона була однією одним із шести дітей. Батьками письменниці були Людомир Людвік Вилежинський (1846–1914) та Каміла з Полтовичів (1850–?). Аврелія походила з давнього роду Вилежинських гербу Тшаска, перші задки про який можна знайти в гербовниках XVI століття. Наприкінці XIX століття її батько, Людомир Вилежинський, прибув до Вельголасу й разом із родиною оселився в палаці Отилії Гольчової як найбільший кредитор власниці маєтку. У 1905 році брат Аврелії, Богдан Вилежинський, придбав маєток у Вельголасі й залишався його власником до парцеляції (розподілу) майна в 1944 році. Варто додати, що Вельголас — це маєток площею 600 гектарів поблизу Мінська-Мазовецького з палацом, збудованим генералом російських військ Єжи Фаншаве. Садиба слугувала родовою резиденцією Вилежинських, а під час війни давала притулок усім членам родини. Аврелія разом із сестрою Феліцією часто й охоче приїжджали туди відпочити, шукаючи прихистку від німецької агресії. Нині це село в Мазовецькому воєводстві, у Мінському повіті.

Після закінченні варшавського пансіонату Цецилії Платер-Зибек Аврелія продовжила навчання в Кракові на Вищих жіночих курсах імені Адріана Баранецького, а в 1907 році її прийняли на філософський факультет Ягеллонського університету, спочатку як вільну слухачку, а згодом як надзвичайну студентку. У цей період вона вийшовшла заміж за Тадеуша Маріана Рибакевича (1879–1910), вчителя краківської та вадовицької гімназій, який рано помер. Під час навчання відвідувала лекції та семінари з польської літератури. Навчання завершила влітку 1911 року.

Під час навчання в університеті Аврелія дебютувала в 1909 році літературним нарисом «Про „Троянду“ Катерлі», опублікованим у часописі «Prąd» (№ 10/11) і присвяченим «Троянді» Стефана Жеромського. Роком пізніше вона опублікувала кореспонденцію з Кракова: «Відлуння Грюнвальдських днів», присвячену святкуванню 600-річчя переможної битви під Грюнвальдом («Prąd» 1910, № 7/8). Другим чоловіком Аврелії став філософ, публіцист і вчитель Адам Кропач (1884–1971), а третім відомий письменник — Ян Парандовський (1895–1978).

У 1923 році, після розлучення з Парандовським, Аврелія переїхала до Парижа, де залишилася на кільканадцять років. Столиця Франції зачарувала її до кінця життя, і, незважаючи на численні подорожі (Італія, Іспанія, Німеччина, Австрія), ніщо не змогло затьмарити цього враження. Саме Париж постійно захоплював її, приносив розраду й давав надію у важкі хвилини. Йому вона присвятила роман «Зачароване місто» (*Czarodziejskie miasto*, 1928), що містить автобіографічні елементи⁴.

Аврелія брала активну участь у житті паризької діаспори, зокрема: відкрила літературний салон у власному помешканні на rue de Navarre, читала доповіді про повенню польську літературу в паризькій Сорбоні, надсилала статті та кореспонденцію до польської преси. Також долучилася до діяльності французького товариства «Les Amis de la Pologne», публікуючи матеріали в часописі цього товариства та в паризькому виданні «La Pologne». При цьому вона не полишала літературної творчості. Написла романи: «Біля золотих воріт» (*U złotych wrót*, 1922), «Несподіванки» (*Niespodzianki*, 1924), «Книга страждань» (*Księga udręki*, 1926), «Біла чарівниця» (*Biała czarodziejka*, 1926),

⁴ Beata Walęciuk-Dejneka, *Kobieca emigracja intelektualna: „Czarodziejskie miasto” Aurelii Wyleżyńskiej*, „Archiwum Emigracji. Studia – Szkice – Dokumenty” 2022, nr 29, s. 285–293.

дослідження про Марію Калергіс «Серце, поділене на чверті» (*Serce podzielone na ćwierci*, 1931), «Марія Лещинська при версальському дворі» (*Maria Leszczyńska na dworze wersalskim*, 1935). За «Несподіванки» Аврелія здобула в 1924 році III премію ім. Габрієлі Запольської⁵.

У 1937 році Вилежинська повернулася до Польщі й назавжди оселилася у Варшаві, де продовжувала літературну та публіцистичну діяльність. Під час гітлерівської окупації працювала у варшавському шпиталі, займалася благодійністю, доглядала за пораненими та нужденними, навчала лікарів французької, була перекладачкою. Загинула під час Варшавського повстання 3 серпня 1944 року⁶.

Забута, непрочитана, незнана

Аврелія Вилежинська — це надзвичайно талановита, чутлива і прониклива письменниця, яка усвідомлювала власну вартість і сміливо приймала будь-які виклики. Після Другої світової війни її твори були забуті, романи не читалися, а військові нотатки вперше були опубліковані повністю лише у 2022 році. Навіть історики, що досліджували період окупації, зверталися до її записів лише епізодично. Гражина Павляк та Мацей Уринович у передмові до польського видання «Воєнних Хронік» зазначають:

⁵ Jacek Drązkiewicz, *Udział pisarek w konkursach literackich Warszawy XIX/XX wieku jako forma walki o prawa do aktywnego uczestnictwa w kulturze (wybrane przykłady)*, [w:] *Literatura i prawo – charakterystyka zagadnienia*, red. Beata Walęciuk-Dejneka, Siedlce 2025, с. 280-294.

⁶ Більше: Beata Walęciuk-Dejneka, *Emigrantka – intelektualistka: przypadek Aurelii Wyleżyńskiej. Wstęp do badań*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobiecych”, 2023, nr 2, с. 35-46; Grażyna Pawlak, *Aurelia (Aura) Wyleżyńska – zapomniana pisarka i publicystka*, „Pamiętnik Literacki”, 2014, z. 1, с. 157-170; *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury: słownik biobibliograficzny*, red. Jadwiga Czachowska, Alicja Szałagan, Warszawa 2004, tom 9, с. 327-328; Bartosz Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1858, с. 342.

Символом забуття особистості та її творчості можна вважати знищення будь-яких слідів на могилі авторки на варшавському Повонзківському цвинтарі. Ще в 1990-х роках там була табличка з її ім'ям та прізвищем, прикріплена до скромного хреста. Сьогодні там немає нічого. Безіменне місце, вигляд якого пригнічує, іноді використовується для складування цвинтарного сміття⁷.

Створені на початку ХХ століття і не перевидані романи Вилежинської можна трактувати як жіночу прозу, тобто твори присвячені жінці та її самопізнанню. Паралельно із цим відбувається авторефлексія на тему власного життя, формулювання питань про власну ідентичність, пошук та віднайдення свого «я». Героїня її творів — це жінка, найчастіше самотня, яка прагне щастя, кохання, іноді партнера. Загублена в європейському місті — Парижі, Венеції чи Варшаві — вона шукає вражень, переживань, емоцій. Вона має час, не відчуває жодного тиску, нікуди не поспішає, насолоджується спогляданням, аналізом та захопленням оточенням. Вона відкриває для себе незвідане, з увагою та чутливістю віддається навколишній дійсності, отримує задоволення як від повернення до знайомих місць, так і від відвідування нових. Це жінка, залучена в різноманітні емоційні стосунки.

Любов і страждання є основою всіх її стосунків. Але в цій жінці є щось значно важливіше: це спроба звільнитися від кайданів традиції, і навіть більше — бажання завоювати простір, який на той час належав чоловікам. Героїні повістей Вилежинської — Янка, Віська чи Марія — це незалежні жінки, на перший погляд слабкі та покірні, але насправді сильні, винахідливі, прогресивні, які піднімаються над середнім рівнем, не піддаються тиску оточення і з найскладніших переживань можуть черпати знання, необхідні для подальшого розвитку, самі стаючи натхненни-

⁷ Aurelia Wyleżyńska, *Kroniki wojenne*, tom 1..., c. 15.

цями змін. І хоча життя не оберігає їх від тривоги, неспокою, страждань, турбот чи болю, вони здатні зберегти гідність, незалежність, гармонію та сучасність у думках і вчинках.

Окупаційний щоденник

«Воєнні хроніки» Аврелії Вилежинської є надзвичайним, багатоплановим і багатотематичним документом епохи. Їх можна читати на кількох рівнях: як літературний твір, як щоденник, мемуари, як розповідь про людську долю, як історичне свідчення, що показує трагедію міста, що гине разом із його мешканцями. Це твір, безперечно, зацікавить науковців з різноманітних дисциплін, а також пересічного читача, що шукає автентичних, справжніх знань та достовірності. Цінним у записках Вилежинської є те, що вона намагається уникати оцінок, натомість цитує почуті діалоги, зберігаючи їхню мовну специфіку та місцевий колорит. На події, що відбуваються в присутності Авторки, вона намагається дивитися об'єктивно, крізь призму досвідченої, культурної, ерудованої та освіченої жінки. Масштаб згадуваних подій, описаних людей, їхньої психіки є широким — ми «бачимо» не лише видовищні військові, політичні події та факти, а й окремих людей, їхні обличчя, міміку, жести, чуємо слова, плач, стогони.

Картина війни 1939-1944 років, окупована Варшава, Вельголяс (родинна місцевість Авторки), польсько-єврейські стосунки, становище жінок, інтелігенція, шляхта, польські літератори, приватний досвід, поданий в оригінальній, небуденній формі, польська та закордонна література (приміром, французька культура та її вплив на Авторку та польське суспільство) — все це робить текст Вилежинської різножанровим джерелом, що має величезну цінність для майбутніх поколінь. Авторка висвітлює

усі ці теми завдяки надзвичайному хронікерському хисту, глибокій рефлексії, аналітичному мисленню, етично-моральній вразливості, а також майстерності письма.

Вилежинська дивилась на справи крізь власну, цільну систему цінностей. «Авторка, ентузіастка піших прогулянок, намагалася щодня, а нерідко і двічі на день, проходити містом, щоб занотувати свої враження. (...) Обраний метод і темп ходьби дозволяли більше побачити, вільніше зупинитися, щоб щось занотувати, а принагідно зустріти перехожих (...), поговорити або послухати, що кажуть інші»⁸ — пише Гражина Павляк і Мацей Уринович. Аврелія довго підтримувала контакти з літературним середовищем, неодноразово згадує у щоденнику імена колег та колежанок перу, приміром: Марії Домбровської, Зофії Налковської, Стефанії Підгірської, Альфреда Лашовського чи Аллана Коско. Вона також звертається до творчості великих польських поетів і письменників, романтиків: Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зигмунта Красінського; митців «Молодої Польщі», тобто епохи модернізму: Станіслава Виспянського, Стефана Жеромського, а також сучасників: Тадеуша Доленги-Мостовича.

Початок війни застав Аврелію Вилежинську у варшавській квартирі на вул. Каровій, 5. Упродовж окупації вона кілька разів змінювала місце проживання та виїжджала на відпочинок за місто, оскільки атмосфера, житлові умови, бомбардування та стрілянина не сприяли перебуванню на одному місці. Вона трималася і працювала до самої смерті — до початку серпня 1944 року. Аврелію вбила куля у перші дні Варшавського повстання.

Писання, запам'ятовування побачених або почутих подій, а потім відтворення їх на папері стали для неї місією, пов'язаною з надією, що ці документи переживуть війну. Як підкреслюють дослідники — Павляк і Уринович — стан збе-

⁸ Aurelia Wyleżyńska, *Kroniki wojenne*, ..., с. 48.

реження матеріалів є дуже нерівномірний. Найкраще збереглися матеріали 1942-1943 років. Нотатки з 1939-1940 років, хоча й неповні, але збереглися в досить доброму стані, читабельні, а їх хронологія не створює проблем. Трапляються надзвичайно складні для прочитання місця, але вони не впливають на читання та розуміння цілого тексту. У значно гіршому стані нотатки за 1941 рік. Це найбільш занедбана частина хронік. Помітні не лише серйозні втрати в тексті, а й виправлення та закреслення⁹.

Текст хронік уцілів завдяки сестрі Аврелії — Феліції Вилежинської (1890-1965), перекладачці, яка в період окупації переписувала на машинці складні до прочитання рукописні нотатки Аврелії. Майже весь машинопис є саме її працею. Вона також опікувалась спадщиною сестри після війни. Зберігала матеріал у багаторічного приятеля, а водночас працівника Національної Бібліотеки — Станіслава Пйотра Кочоровського, котрий попри найщиріші зусилля, не зміг переконати керівництво бібліотеки придбати ці матеріали. Натомість у 1954 році їх придбав Національний Заклад ім. Оссолінських (Оссолінеум). Те, що залишилось, зберігається нині у Відділі рукописів Національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa) та в Архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych). Ці матеріали не є ідентичними. В Архіві нових актів зберігається машинопис за період із 2 січня 1942 по 29 серпня 1943 року, а в Національній бібліотеці — машинописи та мікрофільми за 1939-1944 роки¹⁰.

проф. Беата Валенчук-Дейнека
Університет у Седльцях

⁹ Там, само, с. 40-41.

¹⁰ Там само, с. 38-40.

Аврелія Вилежинська

Воєнні хроніки 1939-1942

Фрагменти переклали:

10 серпня 1939 – 9 вечора [3 вересня 1939] – *Юлія Заєць*
Вівторок, 5 вересня [1939] – 20 листопада [1939] – *Ліна Ляпіна*
18 грудня [1939] – 16 берез[ня 1941] – *Ірина Стефанюк*
21 березня [1941] – ^9^ травня [1941] – *Вікторія Канюк*
10 травня [1941] – 29 [серпня 1941] – *Мироненко Вікторія*
2 [вересня 1941] – 16 [вересня 1941] – *Людмила Станіславова*
16 [вересня 1941] – 18 [листопада 1941] – *Юлія Левандівська*
18 [листопада 1941] – 21 [грудня 1941] – *Наталія Титаренко*
3 січня [1942] – 8 січня [1942] – *Анна Димовська*
8 січня [1942] – 22 лютого [1942] – *Ольга Яцишина*
22 лютого [1942] – 14 квітня [1942] – *Надія Криштоф*
16 [квітня 1942] – 11 червня [1942] – *Наталія Кудіна*
15 червня [1942] – Сьогодні 6 серпня [1942] – *Валентина Печеніна*
6 серпня [1942] – 28 серпня [1942] – *Діана Стефінів*
31 серпня [1942] – 29 вересня [1942] – *Оксана Токаренко*
29 вересня [1942] – 5 жовтня 1942 року – *Світлана Василик*
7 жовтня [1942] – 10 жовтня [1942] – *Марія Марчук*
10 жовтня [1942] – 15 жовтня [1942] – *Юлія Скребньова*
15 жовтня [1942] – 22 жовтня [1942] – *Юля Фрейман*
22 жовтня [1942] – 3 листопада [19]42 р. ранок – *Діана Копись*
3 листопада [19]42 р. ранок – 17 листопада [1942] – *Аліна Лясковська*
17 листопада [1942] – 28 листопада [1942] – *Ніна Макуха*
30 листопада [1942] – 6 грудня [1942] – *Марина Мазурок*
6 грудня [1942] – 29 грудня [1942] – *Валерій Бутевич*

СОНЯЧНИЙ ВСТУП

10 серпня 1939 року

Довгий час я нічого не писала. Була дуже зайнята. Але д[окто]р Дрезднер¹ виїхав, за моєю порадою скористався запрошенням до Трускавця², тому наші прогулянки Варшавою закінчилися. Я запізналася з нею лише тепер, під його проводом. Відкрила її для себе як чуже, захопливе місто, на прикладі якого багато років тому вчилася розуміти урбаністичний світ. Недосвідчена, сама. А тепер у мене багаж численних здобутків, однак завжди живе зацікавлення, а ще творча, безпосередня мета. Ми плануємо зібрати матеріал до фільму «Невідома столиця», який розповідатиме про її малі історичні й мистецькі таємниці та звичаєві цікавинки. Матеріалізації цього задуму сприяє Юзеф Мірський³, радник з питань кіно. Ми його втілимо відразу після відпустки.

Оглядові прогулянки Варшавою у супроводі розмов, урізноманітнені враженнями, притаманними хіба що туристам. Підвечірок у невеличкій кав'ярні біля цвинтаря, випадкове товариство поліціянта за сусіднім столиком,

¹ Кароль Дрезднер (Karol Dresdner, прибл. 1908-1943) — львівський поет, критик, літературознавець, перекладач, викладач гімназії, випускник Ягеллонського університету, провідний представник польсько-єврейської поезії. Дебютував 1926 року на шпальтах часопису «Chwilka»; опублікував, зокрема, збірку віршів «Гайне й незнайомка» («Heine i nieznajoma», 1908). Під час війни ув'язнений у львівському гетто, вбитий у травні 1943 року в Янівському концтаборі. Один із кореспондентів Авторки.

² Трускавець — один із наймодніших курортів Другої Речі Посполитої та улюблене місце відпочинку її політичних еліт. Нині розташоване у Дрогобицькому районі на Львівщині.

³ Юзеф Мірський (Józef Mirski, 1882-1943) — польський письменник і педагог, театрознавець, журналіст, працівник Міністерства віросповідань і народної освіти. Пропагував нові методи виховання дітей та молоді. Через єврейське походження під час війни був змушений переховуватися разом із дружиною Марією.

який втрутився в бесіду; ячня опівночі на Грохуві⁴ серед місцевих тубільців, які весело наминали величезні порції. Окрім принагідних перепочинків деінде, ми уподобали нашу кав'ярню. Атмосфера забутої богом провінції, де напевне відомо, що не стрінеш нікого зі знайомих. Тут збираються пенсіонери з Длугої, наче за вікном досі епоха Лелевеля⁵ і Мохнацького!⁶

Варшава мені полюбилася, хоча раніше здавалася нецікавою, ба навіть неприязною.

12 серпня [1939]. Час би й собі подумати про відпустку. Віддавна вабить Дністер, моя рідна ріка. Який би з його відрізків обрати? Заліщики — курорт надто вже офіційний, а банальні пансіонати набридли⁷. Знаю ще гостинну садибу, де приймуть за гроші. Але в одному місці я б не проти зупинитися. Колись, [19]26-го року? в журналі «*Nacokoło Świata*» я опублікувала статтю «На золотому острові» [«*Na Żłotej Wyspie*»], враження від французького Поркероля⁸. Згодом до мене в Париж надійшов лист-запрошення із далеких Кресів⁹ — поїхати в ті краї й «не менш мальовничо» описати Фортецю Святої Трійці¹⁰.

⁴ Грохув — назва частини варшавської дільниці Прага, — *прим. перекладачки*.

⁵ Йоахим Лелевель (Joachim Lelewel, 1786-1861) — польський історик, громадський діяч, політик, член Національного уряду часів Листопадового повстання.

⁶ Маурицій Мохнацький (Maurycy Mochnacki, 1803-1834) — польський публіцист, політичний діяч, учасник Листопадового повстання.

⁷ Заліщики, як і згаданий вище Трускавець, у часи Другої Речі Посполитої були популярним відпочинковим місцем. Через чорноморський клімат їх ще називали польським південним полюсом тепла. У часи Другої Речі Посполитої розташовувалися біля самого кордону з Румунією та СРСР. Сьогодні — Тернопільська область.

⁸ Поркероль — французький острів у Середземному морі біля узбережжя Рів'єри між Марселем і Ніццою, — *прим. перекладачки*.

⁹ Креси (пол. *Kresy*, від *kres* — «границя», «кінець», «край») — польська назва прикордонних теренів колишньої Речі Посполитої (сьогодні територія сучасних західних областей України, Західної Білорусі й Литви), — *прим. перекладачки*.

¹⁰ Йдеться про руїни фортеці, яка була зведена наприкінці XVII ст. в місці

Проте дорога була надто далека, а зважаючи, що тоді весь світ був відкритий, ця пропозиція не здавалася мені привабливою. Але сьогодні... Шкода, не пригадую ні імені, ні адреси пані, котра мені писала. Зайду до «Orbis»¹¹, візьму рекламні буклети — і неодмінно все зрине в пам'яті.

15 серпня [1939]. Їду до Городниці¹², буду в таборі Робітничого інституту освіти й культури ім. Жеромського¹³. Привабила не знана мені форма повоєнного співжиття. Усі сміються, кажуть, для такого потрібно бути двадцятилітнім і гарантовану гарну погоду. Але жага нових вражень невіддільна віку. У мене в душі завжди гарна погода. Дехто пророкує наближення бурі. Я вірю, що цього разу вона омине стороною. Бо вірю в мудрість людства. Воно не захоче, не допустить... Адже є такі, як-от Гакслі¹⁴, які, так само як я, знайшли мирний розв'язок усіх нагальних справ¹⁵.

злиття Дністра і Збруча. Укріплення захищало кордони Речі Посполитої від Османської імперії. Майже через століття барські конфедерати оборонялися тут від російських військ. Сьогодні входить в склад Чортківського району на Тернопільщині.

¹¹ Популярне бюро подорожей, засноване 1920 р. у Львові, — *прим. перекладачки*.

¹² Місцевість на березі Дністра, приблизно за 9 км на північний захід від Заліщиків.

¹³ Робітничий інститут освіти й культури ім. Стефана Жеромського (Robotniczy Instytut Oświaty i Kultury im. Żeromskiego, RIOK) — освітня синдикальна організація, утворена 1930 р. Видавала часопис «Kultura Robotnicza». У середині 30-х років XX ст. налічувала близько сотні місцевих відділень і 8 тисяч членів. Через внутрішні розходження і зовнішні репресії з боку влади діяльність інституту у подальші роки була обмежена.

¹⁴ Йдеться про книжку англійського письменника та есеїста Олдоса Гакслі (Aldous Huxley, 1894-1963) «Прекрасний новий світ» («Brave New World», 1932).

¹⁵ Ймовірно, Авторка натякає на особисте життя, зокрема на те, що їй вдалося налагодити дружні стосунки зі своїм чоловіком, Яном Парандовським, після їхнього розставання.

Городниця, 20 серпня [1939]. Як же приємно буде писати, не переймаючись жодними проблемами, які мені доводилося вирішувати останнім часом. Розповідати про те, що бачу, захоплюватися, не критикувати. Стверджувати, не шукати. Надіятися, беззастережно вірити...

Стою на березі Дністра. Я знала цю річку з іншого берега. Арабське прислів'я вчить: «Ніхто й ніколи двічі в ту саму воду ніг не занурював»¹⁶. А мені здається, що я колись бродила тут, біля цих камінців. Ні, камінці, які тоді ранили дрібні ніжки, тепер по-іншому відшліфовані, дотик до них був би чужий теперішнім стопам.

Я славлю Дністер, він тече, так само як і у віддалені літа мого дитинства, такий спокійний, безпечний. Хоча відтоді його води не раз каламутила кров — австрійська, російська, а також польська. Він уже не такий лагідний. Вода, як і людина, — відображення власного ества й водночас віддзеркалення того, що її оточує. Берег, так би мовити, мінливий: ось тут червоні скелі, а ген там свіжа зелень лісів і полів. І так краєвиди поперемінно перестрибують з одного берега на інший. Завдяки цьому русло... Не писати, не роздумувати, дивитися... Колись воно зодягнеться у належну форму. Використає те, що осіло в глибинах підсвідомости.

22 серпня [1939]. Ловлю враження *sur la vie* [фр. — про життя]. Тепле Поділля розкрило мені таємницю всього мого життя, я усвідомила жінку Півдня, якою завжди була, адже тут прийшла на світ. У цьому краю (бо, здається, ніби перебуваю не в одній із частин Польщі, а в окремій країні) я відчуваю свою найріднішу батьківщину. Тут зовсім інший географічний вимір, про що свідчить буйність

¹⁶ Авторка згадує парафразу висловлювання грецького філософа Геракліта Ефеського (Hērakleitos ho Ephésios, бл. 540-480 до н.е.): «Двічі в одну річку не ввійти».

рослинності, її рясність [множинність]. Кукурудза багата на золото, а її волосся творить розкішні китиці. Со-
няхми — типовий образ Півдня — тут малював колорист
майстерніший за ван Гога. Глід розростається в дерево,
на якому рясніє молоденьке листя й водночас зрілі яго-
ди. Виструнчені верби нагадують кипариси, вітер звиває
їх у велетенські веретена. Акації — наче пальми, тютюн
уже зараз розливається хмільною звабою, а павутиця,
як у Борм-ле-Мімоза¹⁷, розпечена сонцем п'янить своїми
пахощами. Полин обпалює повітря, велетенські пахкі ко-
ноплі випинаються понад людські голови, тепер це вже не
ужиткова рослина, а оздобна. Гарбузи: листя і плоди спа-
дають на каміння, що обрамлює прибережну дорогу, ніби
найвишуканіші декоративні задуми садівників, свідомих
власної художньої майстерності. Неповторна мальов-
ничість пейзажу... Я відшукала всі будяки, що чіплялися
до мого дитинства. Назви знову лунають українською...
Кропива, бараболя, чорнобривець, палаюче золото. Зага-
лом люди більше зважають на користь плодів, ніж на кра-
су квітів. Більше уваги звертають на користь від чистого
повітря, ніж на його принаду. На щастя, є я, безкорислива
у своєму захваті. Я впиваюся красою дня і ночі, тоді як мо-
лодь спритно користує з вільного часу.

Сплю, зачарована першим подихом нового дихан-
ня. Насолоджуюся віднайденим смаком дитинства, бадьо-
ра, ніби все життя ще попереду. Варто об'їздити світ, варто
пізнати землю і її пекло, але якщо серце б'ється жваво і гуч-
но, то кожна форма буття здатна омолоджувати, ніби тобі
двадцять літ.

¹⁷ Борм-ле-Мімоза (Bormes-les-Mimosas) — містечко на Лазурному узбереж-
жі Франції, яке славиться різновидами акації (з родини мімозових), привезе-
них до міста Наполеоном III.

25 серпня [1939]. Якщо захочу, то можу й не бути сама. Я нікого не знаю, тут ніхто не представляється, але вряди-годи стаю до розмови з різними людьми. Вчора ми були на екскурсії в Заліщиках, цілою громадою. До Городниці приїхало п'ятдесят урядників із Державних лісів. У двотижневу відпустку. Чоловіки, які тут були й раніше, отримали підмогу, і це вельми впадає у вічі. На пляжі більше не буде самотніх жінок, сатири з оголеними торсами спокусять усіх молодих німф. В дорозі по подільських западинах Пан гратиме їм на флейті. Я бачила прелюдію цієї *agaru* [гр. — любові] під час прогулянок виноградниками.

Я відірвалася від своєї компанії, і мені це до вподоби! Сама оглянула такий прекрасний польський Мєрано¹⁸. Це міг би бути польський Гібралтар, якби хто подумав про потребу захищати кордон¹⁹. Кількома білими стремениами мости спускаються з височини, перестрибуючи Дністер на мирному шляху до Румунії. На ринку ніби на прибережному баштані, гори кавунів. Люди беруть їх у руки й стискають, за скрипінням вгадуючи, наскільки зрілий плід. Продаються кавуни й по четвертинах. Сік стікає руками, так і хочеться сказати — по обличчю. Раптом я знову стала маленька.

Лише надвечір повертаюся до групи. Дехто їде в табір возом, я ж віддаю перевагу човна, хоча ми й пливемо проти течії, повільно. На воді й в небі приголомшлива тиша. Сиджу біля якоїсь пари. Вона — вишукана дама не в'янучої вроди, він — красивий, значно молодший чоловік, якого його дружина? коханка? обводить гарячим, непокійним поглядом. Як воно, подорожувати з таким баластом

¹⁸ Відсилання до пишної рослинності та оборонного характеру містечка Мєрано, розташованого в гірських масивах Південного Тіролю.

¹⁹ Йдеться про натуральний охоронний вал міста, з трьох боків оточеного річкою, другий берег якої тоді входив до складу Румунії. Сьогодні по Дністру пролягає адміністративний кордон між Тернопільською та Чернівецькою областями.

тривоги? Як вони тут опинилися? Може, щоб серед людей іншого стану приховати велике щастя, яке завжди мине? Заводимо розмову про той другий, не наш берег. Плануємо поїздку до Румунії, а також до Фортеці Святої Трійці, тільки-но дочитаю «Небожественну комедію»²⁰, яку привезла з собою. Пані охоче погоджується почекаати, очевидно, моє товариство викликає в неї довіру.

28 серпня [1939]. Як же не хочеться писати про що інше ніж те, що бачать очі, варто занотувати враження від новоспеченої установи — буде матеріал для статей. Хай навіть хаотичні записи, та згодом їх можна буде використати для того чи іншого видання, для висвітлення того чи іншого аспекту. «Bluszcz»²¹ залюбки візьме товариські та гумористичні замальовки, «Dziennik Ludowy»²² отримає посутню розвідку. Здається, я почну на високій ноті. Такі групи, як наша, безперечно, мають багато позитивних моментів. Вони формують соціальне життя боязких людей, розвивають самодостатність у межах певного середовища. Вони вивільняють Робінзона, змушують тріумфувати майстра-дилетанта, який спокутує у кожному з нас. Дедалі голосніше лунає здорове гасло пристосування до обставин, почуття загального блага бере гору над егоїзмом. Ось так це бачу я, котра не виховувалася в школі колективізму, при цьому я відчуваюся добре, зрештою, економія самодостатності завжди була моєю сильною стороною. Ах, я знову про себе. Повертаймося до загальних міркувань. Раніше люди подорожували табором, із каstrулями та сковорідками, у селі родина продовжувала своє міське, спільне життя, а тепер люди вириваються з дому, що, без-

²⁰ «Небожественна комедія» («Nie-Boska komedia») — драма Зигмунта Кра-сінського, написана 1833, а опублікована 1835 р.

²¹ Ілюстрований журнал для жінок, виходив як щотижневик у 1865-1918 та 1921-1930 рр., у 2008-2012 — щомісячник.

²² Часопис соціалістичного спрямування, що виходив у Львові з 1918 р.

умовно, дає їм можливість відповідно відпочити — бодай через вивільнення від звичних умов життя. Зовнішній ефект очевидний: чужі собі люди знаходять спільну мову. Ніхто нікого не штурхає, не підштовхує — ні в буквальному, ані в переносному сенсі. Потрібно зважати на кожного, аби ненароком не зачепити когось за живе. Бути чуйним до ближнього задля спільної гармонії. Гарні манери замінити на демократичну доброзичливість. Замість того, щоб хихотіти, пліткувати й перемивати кісточки «Павільйону», себто дирекції, висловити свою думку, критику, письмово або усно, — на вечірній лінійці молоде начальство вислухає всі побажання, скарги, пропозиції й ідеї.

Наше перебування тут має подвійне дидактичне значення, по-перше, всі таборяни впливають один на одного, і таким чином ми можемо вплинути на майбутню демократизацію суспільства. Все невимушено, без наказів. Дисципліна, яка повинна сформуватися серед кількохсот зібраних разом людей, випливає радше з внутрішніх спонукань, аніж з зовнішніх нав'язувань: у всіх рівні права й обов'язки. У пансіонаті — безлад, речі не на своїх місцях, тут бережно ставляться до майна і поважають чужу працю — це розвиває здоровий глузд; у пансіонаті, принаймні теоретично, дирекція думає замість нас, прислуга — все замість нас робить, а в таборі — *chacun pour soi* [фр. — кожен сам за себе] і водночас *pour nous tous* [фр. — кожен за всіх]. Усі проблеми громадить «Книга скарг» — сміливо — справжній чесноті критика не страшна, вона дослухається до порад, обіцяє, чи, може, тільки вдає? що загладить свої провини.

Такі ось переваги та ризики перебування в Городниці, якщо говорити про відвідувачів. Також наше завдання — позитивно впливати на тих, хто гостинно приймає часто далеких земляків. Подільський люд, каже мій провідник, та й пам'ять минулих літ цьому підтвердження, — послу-

жливий і доброзичливий. Коли засновували табір, місцеві, схоже, сприйняли цю ідею з неприязню та підозрою. Як зізнався один господар, вони думали, «що ви погані люди». А виявилося, це не так. Тож вони щиро відчинили не лише двері своїх хат — кімната коштує 15 злотих на місяць, — але й хвіртки до садів, що рясніли абрикосами. Чи не зловживаємо ми їхньою довірою? У нас є можливість скаржитися на своїх господарів, на звороті реєстраційної картки писати зауваження; селяни як селяни, уникають, бояться, все ускладнюють, аж поки керівництву не набридне їх слухати й воно відкладе справу в довгу шухляду. А абрикоси вже поїхали до Варшави.

Далі поміркуймо над тим, чи добрий приклад ми подаємо? Питання сумнівне, скажімо, на «променаді» ми не надто дотримуємося порядку, нищимо насадження, сміття кидаємо біля металевих урн, до громадської власності ставимося гірше, ніж до своєї. А якщо говорити про приклад з духовної сфери, то ми проводимо межу між собою та іншими громадянами Польщі, хоч *genthe ruthenus* [лат. — русинського походження]²³ Віттліновий Петро²⁴ заслуговує глибшої уваги... В аполітичній атмосфері забувають про антисемітизм²⁵. Та й ніхто не думає про те, що

²³ Частина відомого ще з часів Першої Речі Посполитої вислову *Gente Ruthenus, natione Polonus* (лат. — руського роду, а польського народу), яким русини описували свою політичну та національну ідентичність.

²⁴ Юзеф Віттлін (Józef Wittlin, 1896-1976) — польський письменник, поет, перекладач і есеїст єврейського походження, народжений у селі Дмитрів на Львівщині. Учасник Першої світової війни, служив у Польському легіоні, потім в австрійській армії. Після початку Другої світової війни емігрував спочатку до Франції, а потім до США, де прожив до кінця життя, залишаючись активним у літературному середовищі польської еміграції. Авторка згадує гуцула Петра Невідомського, головного героя антивоєнного роману Віттліна «Сіль Землі» («Sól ziemi», 1935).

²⁵ Друга Річ Посполита забезпечувала формальну рівність усім своїм громадянам, однак у суспільно-політичному житті з роками під впливом проникнення з Німеччини расистських теорій, зростали рухи, вороже налаштовані до національних меншин, особливо щодо євреїв. Це явище посилювалося в 1930-х рр. після смерті Юзефа Пілсудського, лідера правлячого табору (так званої санації). На той час у межах Польщі проживала найчисельніша єврей-

може бути війна. Такі я роблю висновки, слухаючи, про що розмовляють люди.

Товариські відносини тут складаються під гаслом здорового еротизму. Крім власне колективного життя, молодь і навіть літніх людей об'єднують хоровий спів, шиккування і спорт, однак вистачає й різноманітних залицянь, більшою чи меншою мірою модерністичних. Без соціальних пут, які накладає пансіонат, зі свободою, яку дає «Hotel Palace», панує природний відбір, хоча б на коротко, із повною свободою природи. Ніхто не стежить, як у модних дворах, за «пристойністю» купальних костюмів, ніхто нікого не обговорює, себто не пліткує про надмірну оголеність. Ігри у воді настільки веселі, що забавляють навіть спостерігачів. Краще в молодості купатися в мілкому Дністрі, аніж колись в океані...

Я завжди пишаюся собою, що вмію легко акліматизуватись. Сиджу в простій хатині, як колись засідала в салонах. Але й тут почуваюся як вдома. Розмовляю з селянами, ніби з панами. Ось власне дідусь прийшов подивитися, як з-під пальців вистрибують літери на друкарській машинці. Відтак ставить неделікатні питання: скільки я заробляю? Скільки мені років? Чому приїхала без чоловіка і дітей? Може, він має рацію. Може, своєю самотністю я відлякую людей. Вони думають, що людина в такому віці має мати дорослу доньку. Вони не знають, що мені добре саме так, як є. Я сама — отже, я мислю. Якби я подорожувала з кимось, то вже не була б собою. Індивідуальне життя дає розмах. Навіть якщо йдеться про його зовнішні форми. Я досі займаюся безпрограмним альпінізмом; незалежна мандрівниця — нікому не мушу звітувати, куди йду. Зазвичай блукаю чужими полями, відкрита і до собак, і до людей, без тіні страху прокладаю нові стежки в незнайомих лісах. Справжня цікавість не зважає на втому ніг,

ська громада в Європі, яка налічувала приблизно 3,5 мільйона людей.

вона вірно провадить туди, куди ведуть ненаситні очі. Я не спрямовую свої кроки, як не спрямовую свою душу, я слідую за ними.

[...]

1 вересня [1939]. Ходжу з олівцем у руці. Ранок вбирає подільські пахощі. Такий ясний, аж мружу повіки. За сніданком уже тільки невелика групка людей. Вирішено — за кілька днів я звідси поїду. Адже маю бути на призначеному постерунку. Може почнеться війна?... А перед цим на кілька днів до Заліщиків. Кажу про це коменданту табору, прошу повернути 200 злотих, які віддала на зберігання. Він уже не відраджує мене м'яко від поїздки, як учора, не просить лишитися ще на трохи, а зізнається: «Ми мусили взяти ці гроші. Треба було селянам заплатити за постачання, їх мобілізують». Може, ті їм погрожували? Комендант обіцяє віддати гроші, щойно отримає їх від дирекції. «Почекайте, будь ласка». Почекаю. А тим часом тиняюся навколо «Павільйону», «без ужитку», — так ми з Яськом [Парандовським]²⁶ колись назвали схожу ситуацію.

Радіо не працює. Чи прийде пошта?

Пополудні [1 вересня 1939]. Переправляюся на інший берег Дністра. Біля порома якась пані щось каже, ніби цією дорогою можна дістатися до Заліщиків, оскільки залізничне сполучення через Румунію призупинено. Страх. Прогулянка лісом з невідступною думкою: ще далі! Побачити, що там — за межами зору. У цьому вся я. І водночас

²⁶ Ян Парандовський (Jan Parandowski, 1895-1978) — польський письменник, есеїст і перекладач. Найвідоміші його книжки: «Міфологія» («Mitologia», 1934) та «Алхімія слова» («Alchemia słowa», 1951). У 1936 р. на літніх Олімпійських іграх у Берліні, де проводилося змагання з мистецтв, що входило до офіційної програми, Ян Парандовський здобув бронзову медаль у категорії літератури за книгу «Олімпійський диск» («Dysk olimpijski», 1933), — прим. перекладачки.

побоювання, що, може, якісь погані новини? Повертаюся до ріки. Біля порома стоїть бричка. Офіцер хоче потрапити на інший берег. Вода мілка, переправа займе багато часу. Він дуже поспішає. Наказує селянину з мішком на плечах, який чекає своєї черги, шукати броду. Селянин противиться, — не місцевий, не знає Дністра. «А звідки?». Офіцер підкріплює своє питання свистом батога, який відібрав у візника. «Покажи документи». У його грубій поведінці вловлюю передсмак війни. Ціпенію. Відтак офіцер до мене: «Що ви тут робите?». «Я в таборі». «Який табір? Війна». Вираз мого обличчя викликав у нього співчуття. «Так, — сказав уже лагідніше, — війна. Бомбардували Гродно і Львів, але ми зашли в Східну Пруссію. Прорвали лінію Зигфріда²⁷».

Ми на поромі. Схоже, офіцер воліє уникати конфліктів в українському селі, відпускає селянина, аби той ішов своєю дорогою. Тепер, молодий і сміливий, стоїть біля мене. Втішає: «Ну, що вдієш, невдовзі все закінчиться». «Вам легко говорити. Ви ж не знали Великої війни». «Ще і як знав... Я ще студентом вступив до польського війська у Франції...».

Раптом ми здалися одне одному близькі. Я простягаю руку. Він її цілує. Називаємо свої імена. «Пане, ви перший, хто повідомив мені новину з фронту... Я не можу вам подякувати за це».

Він застрибує у бричку. Хмара пилюки, як у романах Коженьовського²⁸, застилає його від мого погляду.

²⁷ Лінія Зигфріда — це система німецьких оборонних укріплень, зведена на західному кордоні III Рейху в 1930-х рр., навпроти французької лінії Мажино. На початку війни лінія залишалася непорушеною, її вдалося прорвати лише в 1944 р. під час наступу союзників на територію Німеччини, — *прим. перекладачки*.

²⁸ Юзеф Коженьовський (Józef Korzeniowski, 1797-1863) — польський письменник, поет і драматург, уродженець Бродів. Автор відомих романів: «Спекулянт» («Spekulant», 1845), «Коллокація» («Kollokacja», 1847), «Горбатий» («Garbaty», 1853).

Я повертаюся до «Павільйону». Приношу страшну звістку іншим...

Похапцем на друкарській машинці набираю нотатки з цього дня, які несподівано перетворилися на історичний документ.

Вечір. Радіо полагодили. Воно викидає незрозумілі комбінації слів: «Увага, увага, пройшов, пройшов». Потім якісь чужі назви, геометричні формули, мовні неологізми. Що це означає? Хтось пояснює: «Ви що, не пам'ятаєте з навчальних тривог? Це сигнал про авіанальоти».

На Варшаву?

Субота [вересень 1939]. День, який неможливо пережити...

3 вересня [1939]. Страшенно дурна ситуація — *fin de saison* [фр. — кінець сезону]. Якби не трагізм початку війни й дедалі жахливіші звістки... Кажуть, Франція й Англія теж почали діяти. Бомби літають над усією Польщею.

Я піднялася на виноградний пагорб. Садівник обурюється: «На вашу Ченстоховську Богоматір скидають... Це як на нашу Почаївську». Він пояснює, як між господарями розподілене спільне майно, виноградник. Шкодную, що не могла переселитися до Заліщиків, знайшлася б якась робота. А як же рідні? Як воно далі? Щодо мене, то вже як доля складеться. Смерть — то смерть, що ж, від якогось часу мені байдуже, але що буде з усіма, що з ідеєю миру? Одне ясно напевно: буря розбушувалася і її не вдасться швидко вгамувати, війна пробуджує найгірші інстинкти влади. Я бачила це на поромі, коли почула першу новину. Сьогодні вже знаю: неправдиву. Треба щось робити, але що? Продовжувати споглядати виднокіл? Яке ж тепер вузьке його коло...

Кілька днів тому ми з Генричкою²⁹ ввечері подалися до церкви в Передіванню³⁰. Атеїстка і єврейка³¹. На вівтарі маленькі золотаво-сині хоругви. Народ — як з ідилії. Очі чорнющі, але не сумовиті. Барвисті строї, gobеленні вишивки на жіночих і чоловічих сорочках. Що село — то інший узір. Під час богослужіння всі співають. Лише такі музикальні люди, як вони, можуть утворювати чудовий принагідний хор. Після проповіді священник закликає до послуху військової владі. Виконує свій обов'язок без запалу до справи? Повертаємося до Городниці, погідний полудень. Повітря дивовижне. Сонце винаджує з рослин пахкі олійки. Дністрова тиша і неочікуваний душевний спокій. Розглядаю червоні скелі, рівномірно розсічені рівними лініями. Їхні кам'яні пороги ведуть до річки. Карбовані глибокими віковичними складками. Що для них якийсь відрізок часу? Наші хлопці ще кілька днів тому співали: «А через сто років нас уже не буде». Хтозна, може, когось з них вже сьогодні нема... Глибокі яри, які прилягають до села, водночас слугують за вулиці. Спускаємося вниз. Придорожній хрест, святково оздоблений соняшниками. На ньому викарбуваний 1848 рік. Хрест височіє біля читальні, навпроти покритого бляхою кооперативу. Неповторний запах свіжоспеченого хліба на заквасці. Осінь, символ достатку і миру... Нехай Бог береже це село. Перед павільйоном гурт селян. Колись вони зазирали у вікна, дивлячись, як «пани» забавляються, а тепер самі панують у залі. Лузають соняшник. Лушпиння розкидане по підлозі. Сміються, про щось балакають. До мене підходить чоловік у літах, розпитує про новини. Я на великій дошці незграбно маю мапу Польщі. Селяни збираються навколо нас. Кивають головами. Чую, як дідусь каже онукові: «Ти мусиш воювати. Чий хліб їси — того й борони». Хлопчина знижує плечима.

²⁹ Подруга Авторки, згодом — одна з її підопічних у Варшавському гетто.

³⁰ Передівання — село на Коломийщині, розташоване на березі Дністра, — прим. перекладачки.

³¹ Атеїстка — так Авторка пише про себе.

9-та вечора [3 вересня 1939]. Походжаю з Іреною берегом Дністра. Виструнчені тополі, звіти у великий кущіль, здалеку нагадують кипариси. Доходимо до румунського кордону. Прикордонник залишає постерунок, хоче трохи побалакати. Каже, селяни залюбки мобілізуються, були навіть добровольці. Чутно детонацію. «Що то за глухі вибухи?». «Не бійтеся, це з копальні міді. Вона працює у дві зміни. На воєнні потреби».

«Тільки зараз. Чи не запізно?».

Несподіване рішення. Виїжджаємо в ніч з неділі на понеділок, з 3 на 4 [вересня]. Напоготові напівдрімаємо в «Павільйоні». Перейшли сюди, аби будити одна одну. Я прокидаюсь першою. Йду до канцелярії, де «начальство» пильнує рахунків. Прошу повернути мої двісті злотих, які мали знайтися до від'їзду. З'ясовується, можуть дати лише двадцять, а решту — у Варшаві. «Але ж Стипулковський³² їде з вами», — каже працівник, який залишається. Дирекція ось-ось повернеться. Але ж ми можемо заблукати в дорозі чи втрапити в яку халепу, я намагаюся відстояти свою власність. Як горохом об стіну. Немає сил сваритися в такий момент. Вони кажуть, що я поводжуся по-дженгельменськи й у зв'язку з цим виділяють ще 25 злотих.

Завантажуємося на підводу. Дорога вибоїста, камінь на камені. Не білий, як оспіваний подільський³³, а рудуватий. Сонце з'являється на великому обрії й заливає його червоною барвою. Заграва розходитьсь так широко,

³² Ймовірно, йдеться про Збігнева Стипулковського (Zbigniew Stypułkowski, 1904-1979) — політика, адвоката, діяча Національної партії (Stronnictwo Narodowe), депутата Сейму II каденції. Однак цьому суперечать його спогади, опубліковані після війни: згідно з ними, Стипулковський тоді перебував у Варшаві. У спогадах він не згадує ні імені, ні прізвища Авторки. На користь версії, що це таки був він, свідчить часто згадувана Авторкою постать Збішека — саме такий був псевдонім Стипулковського, коли той переховувався від німців. Втім, через відсутність доказів питання залишається відкритим.

³³ Відсилання до поширеної польської народної пісні «На Поділлі білий камінь» («Na Podolu Biały kamień»), — прим. перекладачки.

що, здається, небо нас оточило зусібіч, просякнуте кров'ю. Залізнична станція Городенка³⁴ прокидається до ранкового життя, фрагмент півдня. Не відчувається, що вже осінь. Свіжа рунь озимини, трішки навіть пахка. Зорані угіддя пишного чорнозему. Розлогі тютюнові поля. Над високо здійснятим листяним покривом квітнуть ніжно-рожеві чашечки.

На вокзалі більш-менш спокійно. Доїжджаємо до Коломиї. Потрібно пересісти. Чекаємо, коли випаде їхати далі. Через вокзал під конвоєм жандармів ведуть гурт людей. Шпигуни чи диверсанти? З-за позірного спокою починає проглядатися обличчя війни.

Львів через шістнадцять років³⁵. Я бачила його, коли їхала до Городниці, але лише мигцем — у швидкому темпі пасажирського потяга. Тепер ми невідомо скільки мусимо сидіти на вокзалі. Добре, що знайшлася якась гаряча страва. Виходимо з Генричкою у привокзальний сквер. Трамваї ходять неосвітлені. Не відомо, чи бомбардування вже було, чи ще буде. Ніхто з місцевих не має часу на розмови. Коловерть людей і справ. Десь у тій темряві місто, колись таке любе моєму серцю. Констанція Гойнацька³⁶, я сама — адже я поклала п'ятирічну печать на своєму львівському відрізу. Не час для роздумів. Поспішаємо зайняти місце між залізничними колями. Приїде потяг, який нас забере. Або не забере. Зимно. Нас троє і наш псевдоопікун. Мегафони мовчать. Тиша — серед юрби людей. Потяг нас заби-

³⁴ Приблизно за 17 км на захід від Заліщиків.

³⁵ У новорічну ніч з 1923 на 1924 р. Вилежинська після розставання з Яном Парандовським покинула Львів і вирушила до Парижа.

³⁶ Констанція Гойнацька (Konstancja Hojnacka, 1880-1943) — польська письменниця, громадська діячка, мешкала у Львові. У 1924-1932 рр. була головною редакторкою часопису «Świat Kobiety». На львівській радіостанції Польського радіо вела розмови про культуру повсякденного життя. Авторка книжки «Співжиття з людьми» («Współżycie z ludźmi», 1939). За участь у підпіллі потрапила до концтабору. Після звільнення померла від пережитих катувань.

рає, кондуктор навіть виділяє окреме купе. Чому ніхто не їде до Варшави? Яка різниця — нам буде зручніше.

Вівторок, 5 вересня [1939]. Ніч спокійна. Ранок — майже веселий. Раптом на нас знаходить чудовий настрій. Нічим не пояснений, як закоханість. На кожній станції потяг захоплено вітають жінки. Кого? Ми ще не солдати, хоч і повертаємось на свої пости. Жінки роздають молоко, хліб, цигарки.

3-тя пополудні [5 вересня 1939]. На кілька годин зупиняємось в місті, назва якого ледь знайома вуху — Рейовець. Потрібно пересідати. Невідомо, коли поїдемо далі. Мені хочеться на краєзнавчу екскурсію. Розділяю своє «хочеться» на розсудливі частки здорового глузду. Шукаємо їжу, заледве дістаємо суп, почергово пильнуючи речі. Під прадавнім деревом розсівся якийсь робітник. Читає газету й раз у раз її коментує. Чую незвичні назви міст: Плонськ, Пшасниш... буцімто вже не наші. Ми сідаємо в товарний потяг, який радше можна вважати вагоном четвертого класу. Тут їдуть, як вони самі себе називають, «залізничники» з Помор'я. Один розповідає, що йому вдалося зустрітись з дружиною в Мінську-Мазовецькому. То це він заїхав аж так далеко і вони розлучилися аж так давно?

Люблін. Чекаємо на пересадку. Силоміць пробираємось до вагона другого класу. Квитки ніхто не перевіряє. Темно. Страшно. Офіцери сплять, розвалившись на лавках. Насилу знаходимо якийсь куточок. Генричка спирається на плече незнайомого сусіда. Щось шепоче. Ось воно, воєнне життя — без стоп-крана завтрашнього дня? Потяг суне повільно. Часто зупиняється. Ніхто не визирає у вікно, не дивується — та й чому тут дивуватися? Досвіток. Ми минаємо інші потяги. Вони стоять на кожній станції. Повно солдатів. Чому їх направили туди, звідки ми повертаємось?

Хтось визирає, просить зателефонувати у Варшаві за таким-то номером. Що живий, здоровий. Нема як спитати, але де б то його мали поранити або вбити?

Демблін. Вищий військовий склад пересідає на Радом. Ми теж мусимо змінити потяг. Якийсь жалюгідний, мало не приміський.

Пілава. Вже недалеко! Їдемо дедалі повільніше. Дорогами суне різного роду транспорт. Полями — піші походи. Що все це означає?

Раптом потяг зупиняється: наліт, наліт! Втискаємося в стіни. Ірена, яка так хотіла бути медсестрою Червоного Хреста, заходиться істеричним сміхом, тулиться до мене. Генричка зі Стипулковським випадають з вагона. Хтось поранений благає про останню допомогу. Якась дівчина кричить: «Людина не може вмерти сама».

Чутно наказ тих, хто залишив потяг: «Ми в кущах, усі — в поле. Лягай». Вибухи. Біля них хтось голосно стогне. Немає сил встати, підійти... Тиша. Повертаємось. Розглядаємося, чи всі живі. Загинув молодий лікар, який у сусідньому купе їхав з нами з Городниці. Невже ми не дотягнемо до головного вокзалу? Зупиняємося на Празі³⁷. Як добратися додому? Таксівок нема, фіакрів нема. Судячи з усього, переходити через міст не можна. Чому? Шукаємо, де б переночувати. Згадую єврейський Студентський дім, певно, знайдеться якийсь куточок. Ні! Там жив доктор Дрезднер, я його навідувала, коли він хворів, була на урочистостях, про які писала в газету «Dziennik Ludowy». Сьогодні тут шпиталь! Але поруч є черниці. Просимо виділити бодай клаптик підлоги, даремно. Можливо, завтра вони приготують сінники, але цю «ніч спіть, панове, деінде». Ми стоїмо серед дивних темних постатей. Наш опікун каже, що має знайомих. Ну

³⁷ Прага — діelnиця Варшави, розташована на правому березі Вісли у східній частині міста. До 1791 р. була окремим містом, — прим. перекладачки.

що ж, спробуємо. Ідемо до подружжя Возняків³⁸ на Ягеллонську. Відчиняються двері. Відпочити б! Але ми не відпочиваємо. Сідаємо в обідній кімнаті, нам дають чай, розповідають жахливі речі. Невідворотні. За десять хвилин ми все знаємо. Уряд утік. Перекреслено двадцять років державности. І не тільки. Система зазнала краху, зруйновано престиж Держави, ба більше, — може, навіть втрачено незалежність...

Коли зламався внутрішній опір — все розсипалося, матеріальні надбання знищено, дезорганізація.

Так, але, може, це тільки верхівка підвела. Ще знайдеться спротив у Народу, в окремих людях, втекли вожді, та залишилися — всі?

Ми без уряду, поліції, навіть без пожежної охорони.

Таке враження, ніби за таку коротку мить все життя шкереберть. Я сиділа без руху, мабуть, і без жодних думок, ні про що не запитувала, тільки слухала. У повітрі нависло слово: втікати! Такий був наказ. Чоловіки повинні залишити Варшаву, добре, аби й жінки виїхали. Але куди? Навіщо?³⁹

— А ви? — хвилюється Стипулковський.

— Ми не можемо. Військові забрали службові машини. Навіть нашу приватну автівку. Офіцери повтікали зі своїми панями й клунками.

— Я заявляю, що нікуди не піду. Я втомлена, моє місце тут.

Стипулковський хоче знайти свій полк. Прощаючись, даю йому маленьку валізку й сиплю добримися словами. Цілую в голову. В його особі — усіх *poilus* [фр. — солдатів].

³⁸ Бракує даних.

³⁹ Відсилання до слів відомого полковника Романа Умястовського (Roman Umiasowski, 1893-1982), керівника пропаганди при штабі Головнокомандувача, який у ніч на 7 вересня 1939 по радіо закликав населення захищати Варшаву, а чоловіків, здатних носити зброю, відступити на схід і приєднатися до військових частин, які там мали формуватися.

Засинаю на зручному ліжку, в будинку, про який годину тому навіть не знала. Прокидаюся з пронизливим болем і жахливим усвідомленням поразки, фактичної й духовної.

Муки записування!

У моїй сумочці — всього пару злотих. Чи живі родичі й знайомі, де їх шукати? Чую постріли. Світ гуркоче. Кажуть, на четвертому поверсі надто високо. Спускаємося на перший, до чиеїс квартири. Ділимося тим, що нам дали в дорозі. Хтось приносить гарячий рис. Я вже кілька днів не їла нічого гарячого.

Потім усі стають навколішки моляться вголос, істерично. Я не витримую. Йду телефонувати родичам, знайомим. Телефон знаходжу в отців альбертинів⁴⁰. Чекаю своєї черги. Тим часом дослухаюся до розмов. У них повторюється одне й теж: втікати! Монах каже: «Тільки десь треба знайти цивільний одяг». Дізнаюся від служниці, що того, найгіршого дня, сестра поїхала до брата в село. Який же з днів був найгіршим? Іду з Генричкою зайняти чергу по хліб у турка на Тарговій. А якщо стрілянина стане надто небезпечною, де ми сховаємося? Беру клаптик паперу, щоб зафіксувати переживання.

8 вересня [1939]. На вулиці Каровій, 5, в укритті⁴¹. У ніч на 8-ме нас розбудили о першій: через Віслу можна перебратися мостом Понятовського. Дорогою нас завернули, хоча пан Возняк запевняв, що у самій Варшаві краще, ніж на Празі. В якому розумінні? Вирішили, що ввечері,

⁴⁰ Згромадження Братів Альбертинів — католицька чернеча спільнота, заснована у 1888 р. святим братом Альбертом (Адамом Хмельовським, Adam Chmielowski, 1845-1916) в Кракові. Їхня місія — служіння найбіднішим, бездомним і знедоленим, організація притулків, кухонь для бідних, нічліжок, соціальних закладів. У Варшаві монастир альбертинів розташовувався на вул. Гроховській, 194/196, — прим. перекладачки.

⁴¹ Авторка часто починає свої нотатки з місця перебування, а потім повертається до минулих подій цього дня або попередніх днів.

коли припиняться бомбардування, спробуємо пройти мостом Кербедзя. Хочу до себе на Карову. У заграві далеких пожеж наблизився вечір, ми йшли швидко, минаючи тих, хто крокував нам назустріч. Невже ніде немає місця, де безпечно? Вже близько. От тільки дорога розтягнулася в часі, доводиться петляти, оминаючи перехожих. Сіріє. Починають стріляти. Не так, як раніше. Хтось каже: «Гармати ціляться в міст». Забігаємо на вулицю Беднарську, за кілька кроків від дому, але треба ховатися, перебігаючи від брами до брами. Натовп змітає собою всіх до підвалу. Вбиральня. Сморід. Ні, швидше — запах вогкості. Стаю на мокру підлогу. Яка огидна задуха. Нічим дихати. Стоїмо, притиснувшись один до одного. Страх перетворив випадкових людей у, здавалося б, суцільну масу. Стихло. Втікати. Біжимо, але вже розпорошено. Дісталася до свого подвір'я-саду. Але брама зачинена, треба зайти через іншу. Хтось мене зупиняє на сходах, коли я намагаюся потрапити до своєї кімнати, — каже йти до сховища. Нарешті бачу пані Билінову. «Навіщо ви приїхали?» — питає різко. «Я повернулася до себе додому». Всі сміються. Невже не можна бути у Варшаві? Попри заборону, біжу на четвертий поверх, під ковдру. Кам'яна підлога, застелена газетами, дихає холодом. Нас трійко — Генричка, Ірена і я — притулені одна до одної. Проспали пів дня. Але я повинна його зафіксувати. Нічого гарячого не мала в роті.

9 вересня [1939]. Тривожна ніч. На нас, певно, обвалиться всі шість поверхів. Комендант будинку приносить обраним погані новини. Поспішаю дізнатися, що сталося. Він неввічливо ігнорує моє питання. Однак краєм вуха я почула по радіо зловісне попередження: «Запам'ятайте ніч дев'ятого, дев'ятого місяця [19]39 року». Щось із Виспянського⁴². Здогадуюсь, що німецьке радіо передало новину

⁴² Станіслав Виспянський (Stanisław Wyspiański, 1869-1907) — видатний

про захоплення Варшави. Таку ніч і просидіти в бездіяльності... Вранці польське радіо спростувало зловісну погрозу. То ворог проник на нашу хвилю...

Поволі оговтуюся духовно після втоми від подорожі й першого обуху... Захищаюсь звичним для себе методом — спостерігаю за іншими. Є дві групи — пані й служниці. Останнім начебто нічого не загрожує, бо їх посилають нагору по їжу для своїх улюблених песиків. Служниці навіть мусять їх вигулювати, щоправда, недалеко. Натомість дам обурює надмірна кількість людей у сховищі, особливо тих, хто не має підстав тут бути... І заради спільного блага вони повинні покинути укриття. Натяк на моїх товаришок. Викликали місцевого архітектора, той добродушно повідомив, що кам'яниця дуже небезпечна: занепокоєння викликають і її розташування, і висота. Дами вдалися до багатьох «хороших» способів позбутись інших жінок, передусім єврейок⁴³. Гра зрозуміла. Я заступилася, ставлячи низку питань: чи маю я право на маленький куточок у цьому сховищі? Авжеж. То я ділю його на три частини... Хвиля обурення, яке, однак, схилило рішення на нашу користь. Попри те Генричка взяла все близько до серця й того самого дня повернулась до свого помешкання в середмісті. Але перед тим силоміць позичила мені два злотих.

Дами й далі неприязно дивляться на бунтівницю, яка вносить замішання. Варять спільний для всіх суп, їдять у квартирі на першому поверсі. Мені не дають. Якась служниця приносить нам свою порцію. Я користуюся тим, що ми самі, й поспіхом занотовую свої відчуття.

польський поет, драматург, один із найвидатніших європейських художників свого часу. Його називали «четвертим польським пророком» поряд з польською «трійцею» поетів-пророків: Міцкевичем, Словацьким і Красінським, — прим. перекладачки.

⁴³ На жаль, таке траплялося в деяких укриттях під час облоги. Подібні випадки бували й пізніше, коли, наприклад, євреїв витісняли з черг за харчами, які роздавали німці.

Карова 5, пункт видачі. Поважні мешканки носять протигазы й білі халати, ніби доповнюючи образ. Діляться між собою обов'язками й «почестями». А з Касею та Зосею — роботою. Жвава консьєржка перебирає командування на себе. Виходить назустріч солдатам. «Мити ноги! — чую наказ. — Ви звідки прийшли?» Дезорганізація. «То вас розкидало?». «З нашої роти лишилося пару чоловік. Офіцерів не видно. У нас немає набоїв, ми тиняємося туди-сюди, нас не хоче жоден підрозділ». «Яка у вас зброя?». Він гірко усміхається: «Ми всі тепер піхотинці. Я пройшов сімдесят кілометрів, щоб іти швидше, кинув зброю, ремінь, набої. Ці черевики, ці черевики...». Трагедія черевиків виходить на перший план народного горя.

Увечері я вибігла на свій балкон. Увесь у блискавках⁴⁴.

[...]

14-те [вересня 1939]. Я була в Спілці на вулиці Перацького⁴⁵. Її перенесли в сусідню кам'яницю. Називається Літературною швидкою допомогою [Pogotowie Literackie]. Там урядує заступник голови Ян Непомуцен Мілер⁴⁶. Чому у нього таке дивне обличчя? Невже і мій звичний вираз залишився десь там, у Городниці? Мілер замовив фейлетони для радіо. Щоб були оптимістичні. Пишу в ліжку під дедалі гучніший гуркіт гармат. Мало того, що чую свист — я його майже бачу. Відчуваю політ кожної кулі, але не тому, що вона може бути моєю, а тому, що я так тонко реагую на рухи повітря.

⁴⁴ Авторка має на увазі воєнний опір обложеного міста, а не погодні умови.

⁴⁵ У будинку на вул. Перацького, 16а розташовувалися приміщення Професійної спілки польських літераторів (Związek Zawodowy Literatów Polskich, ZZLP) і ПЕН-клубу (PEN Club).

⁴⁶ Ян Непомуцен Мілер (Jan Nepomucen Miler, 1890-1977) — польський поет, літературний та театральний критик, заступник голови передвоєнної Професійної спілки польських літераторів.

Вечорами на вулицях збираються зграї собак, аристократичні особини блукають поодиночки, шукаючи свого господаря й дім...

З хлібом дедалі гірше. Міський голова, Стажинський⁴⁷, пояснює, що млини згоріли. Місто самотужки меле борошно, воно не має готових запасів? Розхвалюю конину, хороші господині обурено знизують плечима. Дедалі актуальнішим стає гасло попередньої війни: «Гість в дім — ховай масло до комори».

Марися⁴⁸ заправляє тут в ім'я жорсткої економії, яку ми досі не ніколи не практикували. Дає тільки суп. У домі, в якому діти колись капризували за вишуканими обідами, починається голод. Дами досі не можуть змиритися з системою харчування, коли страва готується в одній каструлі, попри те, що Стажинський дедалі міцніше на цьому наполягає.

Радіо закликає приносити горщики та матраци для шпиталів. Спалені, вкрадені, вивезені? Всі радіють перемозі наших «Лосів»⁴⁹? Звідки ця новина?

⁴⁷ Стефан Старжинський (Stefan Starzyński, 1893–1939 або 1943) — політик, президент Варшави (1934–1939), під час облоги міста виконував обов'язки цивільного комісара при Командуванні оборони Варшави. Відомий своїми промовами, які закликали до необхідності захисту міста. Заарештований 27 жовтня 1939 р. гестапо й ув'язнений. Його подальша доля залишається невідомою.

⁴⁸ Економка, яка працювала у Здзіслава Янушевського (Zdzisław Januszewski, 1899-1958) та Галини (Halina Januszewska, ?-1994), близьких родичі Авторки, у яких вона проживала деякий час в кам'яниці на вул. 6 Серпня, 8 (нині Алея Визволення). Галина була дочкою Марії Вінницької (Maria Winnicka, 1879-1948), уроджені Вілежинської, і племінницею Аврелії. Здзіслав був відомим лікарем-окулістом і громадським діячем. Під час окупації працював у евангелічній лікарні у Варшаві, а під час Варшавського повстання — в лікарні на вул. Вспульній.

⁴⁹ Бомбардувальники, які виготовлялися в Мельці та Варшаві з 1935 р. До вересня 1939-го випущено лише 120 одиниць, з них на озброєнні армії було 70, але не всі були залучені у боях. Їх застосували насамперед у перших числах вересня 1939 р. проти XVI Корпусу Вермахту, який наступав на лінії Ченстохова — Пьотркув-Трибунальський.

Мушу поїхати на Прагу по речі. У кареті швидкої допомоги зустріла Анну Свірщинську⁵⁰. Вона пропонує ходити на нічні чергування в шпиталі. Біля вмираючих. Потрібно мати з собою м'які, безшумні капці. Мої залишилися у валізі.

15-те [вересня 1939]. Фізична краса цих днів. Спускаюся Алеями [Уяздовськими] неподалік Бельведерської. Мене запросили на справжній обід. Ясна блакить, запах напівпожухлого листя. У пам'яті зринає поезія. Один за одним плинуть вірші. «Честь і Батьківщина» — радісно впадає в око гасло легіонів Домбровського, викарбуване на фасаді військової бібліотеки.

Попол[удні 15 вересня 1939]. Слухаємо російське радіо. Що це? Польські літаки перетнули советський кордон. Правда чи провокація? Дипломати разом з урядом у Кременці. Там мав відбутися з'їзд письменників, урочистості, присвячені Словацькому⁵¹ — все відклали...

Близько п'ятої вирушаємо назад. Гостинні господарі проводжають мене. Вони хочуть прогулятися — довкола чудово, ясно. Раптом гуркіт, другий, третій. Грім за громом. Ми забігаємо в перші-ліпші ворота. Чекаємо. Якусь мить мертва тиша. Господарі пропонують повернутися, спати в принагідних ліжках. Сусіди знизу виїхали й залишили ключі. Яка сьогодні різниця де, головне аби прихилити стомлену голову, бодай і в тривозі. Все вікно в блискавках...

⁵⁰ Анна Свірщинська (Anna Świrszczyńska, 1909-1984) — польська поетка і драматургиня. Під час окупації перебувала у Варшаві.

⁵¹ Юліуш Словацький (Juliusz Słowacki, 1809-1849) — польський поет, драматург, провідний представник романтизму. Вважається одним із національних поетів-пророків (разом з Адамом Міцкевичем та Зигмунтом Краcінським). Урочистості, пов'язані з 130-річчям від дня народження поета, планувалися в Кременці, поетаяк Словацький був уродженцем цього міста й випускником місцевого ліцею.

Я хотіла вкинути листівки до скриньки. На вході в будівлю на площі Наполеона чоловік у цивільному. Взяв у мене кореспонденцію. Нова форма роботи пошти — з рук в руки... Стажинський по радіо закликав молодь створити Варшавський Легіон. Я зголосилася. Вчора один із добровольців загинув. Міський голова був на його похороні. Недзялковський⁵² тримає на вулиці Варецькій Червону Бригаду.

— Прошу пані, де б тут вимочити ноги?! — ведуть солдата до санітарного пункту. Не питаю, звідки він прийшов, і чому йому так погано. Не випускає з рук черевики... А ті, інші?

На Охоті⁵³ жінки облили бронетранспортери бензином.

17-те [вересня 1939]. Тепла неділя. У брамі на вулиці Натолінській очевидець розповідає, як елегантні жінки під час утечі — добровільно — кидали дітей. Я побачила дорогу, встелену трупами та хутрами, елегантні валізи впереміш із клунками.

Принагідний сусід знизу розповідає про свою нічну варту. Вчора на Фільтровій він охороняв староство. Сам, без зброї. «Якби надійшли передові загони, мене б розстріляли. Адже вони вже на площі Нарutowича». Кожна розсудлива людина слушно міркує: достатньо натиснути кнопку, якусь електричну кнопку — і прийде допомога...

⁵² Мечислав Недзялковський (Mieczysław Niedziałkowski, 1893–1940) — публіцист і політик, депутат Сейму від Польської соціалістичної партії (Polska partia socjalistyczna, PPS). Убитий німцями в рамках АБ-акції (Außerordentliche Befriedungsaktion нім. — надзвичайна акція умиротворення), яка була проведена у травні-червні 1940 р. і була спрямована на ліквідацію найактивнішої частини польської інтелігенції.

⁵³ Охота — дільниця Варшави, розташована на лівому березі Вісли у західній частині міста, — прим. перекладачки.

Анонс радіовистави Іжиковського⁵⁴: «В обложений Варшаві». Розповідається про переможну торпеду Баяна⁵⁵, про Вестерплатте⁵⁶ — польський Алькасар⁵⁷, партизанський рух проти мотоциклетних частин. Інженер Ян Вебер розповідає, що створив Технічну службу⁵⁸ з ліквідації пошкоджень, завданих бомбами та гранатами. Щоб витягувати людей з-під завалів. Укріплювати будинки, які валяться. Гасити пожежі. Це необхідно, позаяк пожежні бригади перенаправили на інший берег Вісли. Щоб евакуювати кам'яниці, стіни яких вкриваються тріщинами. Працюють бригади фізичних робітників магістрату. Створено рятувальні загони з водіїв трамваїв, які нині залишилися без роботи. До речі, їх також залучає міський голова — для охорони мостів.

Вечірнє радіо передало: «Наш кордон перетнули більшовики, пояснюючи це так: “Уряд покинув Польщу, отже, укладений із ним пакт не чинний”». Ми дізнаємося про це без звичних коментарів майора Ліпінського⁵⁹. Лише Стажинський щось довго пояснює про німецькі обіцян-

⁵⁴ Кароль Іжиковський (Karol Irzykowski, 1873-1944) — польський письменник, критик, публіцист. Автор роману «Палуба» («Pałuba»), а також низки новел, комедій та драм. Під час окупації заробляв на життя лекціями про польську та німецьку стенографію, а також брав участь у підпільному культурному житті. Загинув від поранення, отриманого під час Варшавського повстання.

⁵⁵ Можливо, відсилання до Єжи Баяна (Jerzy Bajan, 1901-1967), одного з найвідоміших пілотів Другої Речі Посполитої (або до торпед, які використовували крейсери типу «Баян»).

⁵⁶ Коса поблизу Гданська з прикордонною заставою, яку 1 вересня 1939 р. о 4 годині 45 хвилин заатакували німецьких військ. Вестерплатте стало символом героїчної оборони польських військових впродовж перших днів Другої світової війни, — *прим. перекладачки*.

⁵⁷ Замок або укріплений палац в Іспанії, найчастіше збудований у мавританському стилі, — *прим. перекладачки*.

⁵⁸ Технічна служба та Протиповітряна служба були ключовими організаціями цивільної оборони Варшави, які ліквідовували наслідки бомбардувань і обстрілів міста.

⁵⁹ Вацлав Ліпінський (Wacław Lipiński, 1896-1949) — історик, підполковник Війська Польського, під час облоги Варшави був керівником пропаганди в Командуванні оборони столиці.

ки полегшити виїзд дипломатам. Ми нічого не говоримо стареньким, щоб не псувати їм настрою. Сперечаємося і втішаємо один одного. Адже Стажинський не послав парламентарів на переговори про укладення миру чи бодай перемир'я. Йдеться лише про представників нейтральних держав. Де наші війська? Йдуть далі?

18 вересня [1939]. Радіо транслює літанію тих, хто шукає, і тих, кого шукають. Плутанина повітів, сіл, міст, дільниць, сходу та заходу. Щодня перелік довшає. Змилуйся над зниклими, Господи, охорони їх, Господи! Дам рідним звістку про себе.

З офіційних повідомлень можна зробити висновок, що більшовики йдуть вперед — без бою? Так кажуть нам. А для світу все коментують по-іншому і чотирма мовами. Оптимістично. Чому? Власне до них потрібно на повен голос кричати про допомогу. Висока політика? Новину про перетин кордону передають спокійно — *fait accompli* [фр. — сталося]. Як же так? Вчора військовий звіт для іноземців розповів правду, тоді як наш брехав. Не розумію. Навіть на радіо немає координації? Що відбувається? Президент віддає владу⁶⁰. Силою обставин її перебирає маршалок Сенату⁶¹. Падеревський⁶² закликає бути стійкими. Та чи ми вистоїмо? Наївність мухи, яка йде на бій зі слоном. До того

⁶⁰ Тодішній президент Ігнацій Мосціцький не відмовився від влади, а передав її, вказавши своїм наступником генерала Болеслава Веняву-Длугошовського (Bolesław Wieniawa-Długoszowski, 1881-1942). Через спротив французької влади, при якій формувався еміграційний польський уряд на чолі з генералом Владиславом Сікорським, цю кандидатуру відкликали й новим президентом став Владислав Рачкевич (Władysław Raczkiewicz, 1885-1947).

⁶¹ Тодішнім маршалком Сенату Речі Посполитої був Богуслав Медзінський (Bogusław Miedziński, 1891-1972).

⁶² Ігнацій Ян Падеревський (Ignacy Jan Paderewski, 1860-1941) — видатний польський піаніст, композитор, громадський діяч і політик. У 30-х рр. був опозиційно налаштований до санації в Польщі. Коли почалася війна, ввійшов до складу нової польської влади в еміграції, очоливши Національну раду Речі Посполитої (аналог Сейму).

ж кожен по-своєму вірить і розуміє Стажинського чи Ліпінського. Під час першої війни казали: «Бреше, як очевидець», а тепер: «Перекручує, як радіослухач».

З шоколадом і олівцем у сумці йду на вулицю Хоцімську по хліб. Земля ще дихає осіннім теплом. У парках цвітуть шавлії, остання радість Люксембурга. Рідні пеларгонії, червоні, багряні. Уся Варшава кривава. Ні, є білі канни. Я простояла кілька годин. Безрезультатно. Передполудневий зустрів пасивний опір жінок і дітей. Вони повертаються мертві. На галявині за МВС⁶³ я побачила коней, що лежали. Спершу здалося: сплять. Цієї ночі їх убило артилерійським обстрілом. Зовсім поруч із моїм теперішнім домом. То ось так виглядає побоїще? Я довго стояла й дивилася. Яка ж була моя радість, коли раптом вдалині я побачила коня, він стояв, без упряжі, характерно загібав ніжкою... Підійшла бабунька, просила бодай «крихту» хліба... Я не мала. Дала їй шматочок шоколаду. Що люди сьогодні їдять? Риторичне питання, як, бува, читач іноді ставить автору від імені створених ним персонажів: чим вони заробляють на життя? Настав вимушений піст у неналежний для цього час. Можна навіть сказати — сухі дні. Я їм те, чого не люблю: супи, картоплю, капусту. Та ні, це не голод, а *plats paysans* [фр. — селянські страви]. Повсякчас виринає та література... Обмежені години виходу з дому. Треба повернутися до заходу сонця.

⁶³ Ймовірно, Міністерство військових справ (Ministerstwo Spraw Wojskowych), розташоване на вул. 6 Серпня, 1/3/5, неподалік кам'яниці, де зупинилася Авторка. Зі зрозумілих причин німці його дуже часто обстрілювали й у вересні 1939 р. зруйнували будівлю (руїни розібрали після війни). Назву цього міністерства часто плутали з Міністерством внутрішніх справ (Ministerstwo Spraw Wewnętrznych), що змусило в офіційному листуванні використовувати скорочення «M.S.Wojsk.». Втім, Авторка у своїх записках, звичайно, цього не дотримувалася.

[...]

15 листопада [1939]. У романі «Біля Золотих Воріт»⁶⁴ я писала: природа завжди приносить вітху. За стільки років моє ставлення до неї не змінилося. Лише зрідка втрачається віра в її цілющу силу. У селі я проводила найгірші для очей місяці. Актуальність, яка повністю мене поглинала, під час читання поступається місцем вічному. Те, що говорять про сьогоднішній день, я сприймаю як історичну даність, хоча на кожному кроці розвіюються останні ілюзії.

16 листопада [1939]. Знову дуже виразний гротескний сон. У Парижі [19]24 рік професор Вітвицький⁶⁵ цікавився моїми нічними видіннями. Він був незадоволений результатами опитування. Нічого цікавого й знакового. Повторюю: в селі сни повніші та багатші на події, хоча вечери скромні — кисле молоко і яблука. Паралельно із сонними мареннями, як часто буває, коли творча думка підсвідомо продовжує працювати, майже видимі спогади певних переживань. Досі перед очима Городниця. Останній світлий пункт. Наддністрянські краєвиди під акомпанемент хорошого співу. «За сто років нас не буде». Швидше, мої хлопці. Тоді я ще сумнівалася. А скількох із них сьогодні вже немає! Потім знову українська пісня польською мовою, перекладена символічно. «Бандуристом став». Невже тепер цьому симбіозу кінець?

На площі Трьох Хрестів у згоді спочивають поруч польські та українські могили⁶⁶. До 25 листопада їх мають

⁶⁴ «U Złotych Wrót» — роман Аврелії Вилежинської, опублікований у 1922 р.

⁶⁵ Владислав Вітвицький (Władysław Witwicki, 1878–1948) — філософ і історик філософії, творець психологічної теорії, відомої під назвою «кратизм» (kratyzm, від. гр. kratos — сила), перекладач творів Платона, теоретик мистецтва й викладач університетів у Варшаві та Львові.

⁶⁶ Під час оборони Варшави у вересні 1939 р. сквер біля костелу св. Олександра на площі Трьох Хрестів перетворили на цвинтар, де ховали жертв німецьких бомбардувань, — прим. перекладачки.

ліквідувати. Подейкують, євреїв переселять до відведеної для них резервації, десь у Люблінському воєводстві⁶⁷. Вони змушені до встановленої дати розпродати весь товар зі своїх крамниць. Але ніхто нічого не купує. Ціни в місті падають на всі продукти. Крім солі та цукру. Тут їх удосталь — завбачливо передплачених.

Хаскелевич убитий⁶⁸. Події в Мінську. Неподалік казарм людей виселяють цілими родинами.

17 листопада [1939]. З-під колониadi Одеона осінньої дощової пори я вирушила вулицею Сюльпіс [Сент-Сюльпіс] на ранкову прогулянку, щоб набратися сил. Зараз *sent pas* [фр. — прогулююся] у затінку безлистої алеї, споглядаючи озимину, що розкинулася за розваленою огорожею вельголяського парку, спроектованого, здається, княгинею Ізабеллою Чарторийською⁶⁹. Наслухаю шум вітру, в якому вже вчуваються нотки пізньої осені. Люксембурзькі дерева, схоже, мовчали, заглушені гулом міста. У думках постійно зринає коловерт війнних днів: що й коли відбу-

⁶⁷ Це була так звана операція «Ніско», назва якої походить від міста, розташованого на річці Сан. Відповідальним за операцію був Адольф Айхман (Adolf Eichmann, 1906-1962), довірена особа голови гестапо Генріха Мюллера (Heinrich Müller, 1900-1945). Німці планували позбутися євреїв із теренів III Райху, створивши єврейську резервацію. Через логістичні проблеми операцію перервали на самому початку, а згодом закинули. Вона стала неактуальною, коли III Райх вирішив позбутися євреїв шляхом фізичного знищення.

⁶⁸ Йдеться про Юдка Лейба Хаскелевича (Judek Lejb Chaskielewicz), мешканця міста Калущина, який 1 червня 1936 р. в Мінську-Мазовецькому вбив вахмістра Яна Буяка (Jan Bujak) за те, що той нібито знущався з нього під час військової служби. Після звільнення з армії Хаскелевич занедужав психічним захворюванням і не міг працевлаштуватися. Це вбивство стало приводом для націонал-демократів організувати один із найбільших антиєврейських погромів періоду Другої Речі Посполитої. В результаті близько 3 тисяч євреїв були змушені втікати з міста.

⁶⁹ Ізабелла Чарторийська (Izabella Czartoryska, 1745-1835) — польська аристократка, політична та культурна діячка. Зокрема, заснувала перший польський музей (так звану Святиню Сивілі в Пулавах). Мати політика Адама Єжи Чарторийського (Adam Jerzy Czartoryski, 1770-1861) та письменниці Мар'ї Вюртемберзької (Maria Wirtemberska, 1768-1854).

лося. У Варшаві я позначала їх точками переживань, тепер у глибині пам'яті заповнюю порожнє місце пухнастою словесною матерією. Сьогодні я під знаком 25 вересня. Коли зенітні гармати стихли, по дахах шаркали літаки, а деякі злітали до небес, щоб за мить упасти на нас. Чи колись вдасться забути це відчуття? Як і багато інших, призабутих, які тепер зринають у пам'яті?

Коли мене запитують, що я планувала робити, як закінчиться їжа й вугілля, я починаю сміятися. Жоден страх мене ніколи не гнітив. Так безтурботно тоді жилося.

Читаю щоденники Врангеля⁷⁰. 1905 — грабунок, який він повсюди ніс з собою.

Останні вересневі дні загалом можна пояснити вселенським злом людської натури, натомість сповнена віри легковірність Парижа й сподівання на допомогу козаків [19]14 року виправдовує й нашу наївність. Очевидно, історія як справжня майстриня, вчить нас майбутнього. Тому потрібно все фіксувати, можливо, це принесе користь: хтось зможе більш поблажливо ставитися до сучасних йому подій. З прочитаного я черпаю розуміння багатьох фактів, які наразі ще не покласифікувала. Тому записуватиму геть усе, поки вистачить терпіння, без претензій на важливість, але від нагоди до нагоди. Тим більше, що наші вересневі події, либонь, залишаться задокументовані хіба що в щоденниках.

Вчора якась героїчна баба з Лятовичь пішки пішла на пошту до Мінська-Мазовецького (а потім назад) дізнатися, чи немає листів від «невільників». Вона принесла з собою 25 ознак життя.

Молитва чотирирічної Весі [N.N.] закінчується словами: «Боже, дай татусеві роботу і щоб ми повернулися додому».

⁷⁰ Пётр Врангель (Пётр Врангель, 1878-1928) — російський генерал-лейтенант часів громадянської війни в Росії, один із лідерів антибільшовицьких сил. З 1920 р. перебував у еміграції. Автор «Спогадів» (1928).

20 листопада [1939]. Візити угорця у селі ще з далеких, дитячих літ. Цього разу в його ролі приїхав інженер-лісник, представник дому, хоча радше торгівельного воза. Ціни падають. Їх регулюють зlodії, які перетворили оселі на склади. Кажуть, на Налеваках⁷¹ підземелля кам'яниць вщерть забиті товарами, краденим крамом. Залежно від того, скільки їх викинуть на ринок, то бум, то спад. Крамниці перемістилися на вулицю, як на Сході. Іноді німець відбирає крам у продавців і великодушно кидає натовпу. Якщо ж юрба надто ласо кидається на такі подарунки — німець стріляє в найжадібніших. Я бачила ці прекрасні картини, які трапляються досі. Більш підприємливі особини узялися забезпечувати товаром село. От як, скажімо, наш гість. Тільки в нього все втридорога. Мило підстрибнуло в ціні, чай аж 40 злотих за кілограм. Ми беремо про запас, бо я й собі починаю думати про майбутнє. Треба накупити рушників, нема полотна. Кажуть, люди скуповують всі білі товари.

Інженер — товариш Трухановського⁷², який сидить у Коморові й продовжує писати свій фантастичний роман. Невже він досі вміє відриватися від реальності? Мені пригадалися наші довгі розмови [19]35 року на вулиці Рашинській. Вони обірвалися з моїм виїздом до Парижа, і навіть листування припинилося. Зі мною таке часто. Але відчуття — зі мною таке завжди — зберегли свою надзвичайну важливість.

⁷¹ Найвідоміша єврейська вулиця Варшави, центр довоєнної єврейської частини міста. Тут розташовувалося багато фірм та складів, які до війни постачали продукцію в саму столицю й інші місцевості. Після німецького вторгнення більшість товарів конфіскували або розікрали.

⁷² Казімеж Трухановський (Kazimierz Truchanowski, 1904-1994) — польський прозаїк, перекладач німецької та російської літератури.

[...]

18 грудня [1939 року]. Не один Г[ітлер] вважає, ніби у всьому винні євреї. Найбільша проблема (певної) молоді⁷³ — що «потім» зробити з євреями? Віддані Богу християнські душі обурені: Маршалкова⁷⁴ сказала по радіо про бомбардування єврейського дитячого притулку під Сколімовом чи десь там; висувати такі звинувачення та ще й на весь світ.

Ходять чутки, нібито в Лодзі Національно-радикальний табір⁷⁵ радо приєднався до нової влади. «Добре мати когось свого», — кажуть, маючи на увазі протекцію.

Блюта [Рафала Марцелія] засудили на смерть загалом за його діяльність, а не лише за знайдену при ньому працю⁷⁶. Його дружина вагітна, не знає про його смерть⁷⁷.

⁷³ Йдеться про молодь, наближену до середовища Національно-радикального табору (Oboz Narodowo-Radykalny, ONR), який схвалював фашистські гасла і деякі расистські ідеї, закликаючи вигнати євреїв з Польщі. Через радикалізм ONR заборонили вже через три місяці діяльності партії (1934).

⁷⁴ Ймовірно, йдеться про Александру Пілсудську (Aleksandra Piłsudska, 1882-1963) — польську борчиню за незалежність, громадську діячку, другу дружину маршала Юзефа Пілсудського, — прим. перекладачки.

⁷⁵ Національно-радикальний табір (Oboz Narodowo-Radykalny, ONR) — екстремістська націоналістична польська партія, організована молодими активістами Табору великої Польщі (Obóz Wielkiej Polski, OWP) в 1934 році, — прим. перекладачки.

⁷⁶ Рафал Марцелій Блют (Rafał Marcei Blüth, 1891-1939) — польський літературний критик, історик літератури, советолог. З 1915 р. член заснованої Юзефом Пілсудським Польської військової організації (Polska Organizacja Wojskowa, POW) й учасник боротьби за незалежність Польщі (1918-1920). У 1933 р. нагороджений Хрестом Незалежності. Того ж року здобув докторський ступінь з польської літератури в Ягеллонському університеті на основі дисертації під назвою «Міцкевич у Росії». Блюта було арештовано 4 жовтня 1939 р. під час ревізії в орендованій квартирі на Алеї Уяздовській, 17. Природом ревізії було те, що навпроти цієї будівлі наступного дня парад вермахту мав особисто приймати Гітлер. У Блюта було знайдено машинопис перекладеної ним антинацистської п'єси Елеонори Кальковської (Eleonora Kalkowska, 1883-1937) «Справа Якубовського», а також протигаз, який розцінили як «зброю». Розстріляний між 13 і 17 листопада 1939 р.

⁷⁷ Насправді дружина Блюта, Еліда Марія Шарота (Elida Maria Szarota, 1904-

Кажуть, німці планують підірвати замок, і нібито це одна з причин, чому людей замкнули в домівках на 48 годин⁷⁸. Така сама доля чекає на пам'ятники, у Лодзі їх уже зруйнували, Костюшко в руїнах. На ньому стоїть солдафон. Фотографується, як мисливець у савані, сперши ногу на голову вбитого лева.

Холодно. Цього разу температуру прогнозували птахи, а не Державний метеорологічний інститут⁷⁹.

Хотілося б усе прочитати заново, як герой моєї «Книги страждань»⁸⁰. У нього був час зробити життєві підрахунки. Я до всього байдужа, це основне відчуття. Більше немає сил боротися. Навіть захоплюватися. Хіба що цими деревами за вікном, виструнченими, склистими.

Голова вже не стільки болить, скільки слабка. Я мушу згладжувати дрібні родинні конфлікти, тоді як не вистачає енергії для себе самої. Відчуваю велику потребу й навіть тугу за іншими людьми. Хочу побачити Варшаву, хочу її швидкою, найшвидшою, яка може сьогодні бути, пульсації життя. Тут замерзла вода. Слухаю розповіді священника про самовільні героїства нижчих чинів. Якийсь Дзевановський [N.N.] продовжив наполеонівські традиції роду. Сам стояв, а до інших прокричав: «Лягай!». Якби й він упав лігма, вони б утекли. Якийсь поручник наказав солдатам роздягнутись до сорочок, «Багнети до бою!» — і вплав через ріку. А ще з перших днів мені добре запам'яталася розповідь про втечу з-під Млави. Свідок

1994), була арештована разом із чоловіком, але її тимчасово звільнили з огляду на пізній термін вагітності. За кілька місяців її знову ув'язнили на Пав'яку, де вона перебувала з вересня 1940 по червень 1941.

⁷⁸ Німці справді планували підірвати Королівський замок і готувалися до цього з осені 1939 р. Замок підірвали під час придушення Варшавського повстання, в першій половині вересня 1944 р.

⁷⁹ Авторка має на увазі, що люди не мали можливості дізнатися метеорологічні прогнози.

⁸⁰ Головний герой роману «Księga Udręki» (1926) — Генрик, літній чоловік, який, попри глибоке кохання до дружини, дозволяє їй піти від нього й жити за власними правилами.

попередньої війни доводив, що втеча Самсонова⁸¹¹ була найвищим проявом дисципліни порівняно з тим, що відбувається тепер.

[...]

1 березня [1940]. Йду до євангелістського шпиталю, до дантистки⁸²³. Щоразу намагаюся йти різними дорогами, щоб якнайбільше побачити. Чи ця цікавість буде останньою, яка мене полишить? Новоліпки⁸³. У одному місці вулиця перегороджена величезними драбинами. На всю ширину дороги й хідника. Місце для завалів, ще мить-друга і вони впадуть. Робітники надійно закріпили драбини, вже б'ють молотками по стінах кам'яниці. Попри це, євреї йдуть далі, іноді біжать по небезпечній території. Я спершу вагалася, але потім обійшла навколо. Я, яка нічого не боїться? Не хотіла б зайвий раз нервувати, до того ж ізраїльтянин, можливо, як араб, є фаталістом?

Поверталася я закамарками Мильної та Длугої, попри «нашу» кав'ярню. Влітку ми з Дрезднером ходили туди на найсмачніше у світі морозиво. Як нам спокійно відпочивалося в цій майже провінційній альтанці, де серед незнайомих відвідувачів точилася дружня бесіда. З людиною, яку я вмовила виїхати, яку я так наполегливо вмовляла. Втім, я не мала жодних передчуттів, тому не можу собі приписувати заслуги. І хоч тут бібліотека Дрезднера напевно пропала, я вчинила для нього добре, та чи краще йому там тепер?

⁸¹ Відсилення до хаотичного відступу решток російської Другої армії Александра Самсонова (1859-1914) після поразки в битві під Танненбергом у Східній Пруссії.

⁸² Євангелістський шпиталь розташовувався на вул. Кармеліцькій, коли створили Варшавське гетто, він опинився в його межах. Авторка, найімовірніше, туди вчазала, бо там працював її родич, власник квартири на вул. 6 Серпня, доктор Здзіслав Янушевський.

⁸³ Частина житлового району Муранув, який розташований у дільниці Воля та Середмістя, — прим. перекладачки.

Тоді ми багато розмовляли про Стефана Наперського⁸⁴, до якого він вчашав, щоразу в інший будинок. Все літо він в неспокої переїжджав з місця на місце. Мабуть, цей неспокій був свого роду передчуттям? Одні кажуть, його розстріляли за те, що перекладав Ремарка, інші — через валютні оборудки. На Довгій ми оглядали будинки. Тут жив Мохнацький, а тут — Лелевель. Ми зробили ескіз плану фільму про стару Варшаву. Я хотіла, щоб це була *documentaire* [фр. — документальна], історико-мистецька стрічка. Мірський подбав би про неї. Таким чином перед моїми очима постає Христос у Старому місті з відірваною під стопами підпоною. Негрізний Кілінський⁸⁵ розмахує мечем. Проходжу повз розкопані торік стіни й знову йду через браму на Печкарській, відчинену браму, та ще й з написом «Achtung, зараза»⁸⁶, виходжу на Свентоянську. Наче довкола середні віки, моровиця. Невже вони підуть іще далі і, як у Лодзі, зроблять гетто?⁸⁷

У спілку на обід. Тепер це називається «Літературна кухня»⁸⁸. Знову суп з картопляного лушпиння, це і є новинка багата на вітаміни? Їмо з Домбровольською⁸⁹

⁸⁴ Стефан Наперський (Stefan Napierski, 1899-1940) — польський поет, перекладач, есеїст. Був одружений з Іреною Тувім, перекладачкою, поеткою, сестрою Юліана Тувіма. У 1938-1939 рр. працював редактором двомісячника «Ateneum». Розстріляний у Пальмірах.

⁸⁵ Ян Кілінський (Jan Kiliński, 1760-1819) — полковник повстання Костюшка, 1794 року під час боїв у Варшаві очолив повстанську боротьбу проти російських військ.

⁸⁶ Такими написами німецька влада позначала райони з високою часткою єврейського населення, на території яких ще 1939 р. планували створити гетто.

⁸⁷ Лодзьке гетто створили 8 лютого 1940 р. за наказом голови поліції Йоганна Шефера (Johannes Schäfer, 1903-1993). Через нього пройшло приблизно 200 тисяч людей, з яких майже 45 тисяч загинули на місці, а решту вбито в таборах смерті в Хелмно-над-Нером та Освенцімі.

⁸⁸ «Літературна кухня» — їдальня для письменників, створена у 1939 р. в рамках допомоги літературному середовищу під час німецької окупації. Знаходилася у колишньому приміщенні Професійної спілки польських літераторів на вул. Перацького, 16а у Варшаві, — прим. перекладачки.

⁸⁹ Галіна Мар'я Домбровольська (Halina Maria Dąbrowska, 1897-1962) — польська письменниця, драматургиня, діячка варшавського літературного

та Подгорською⁹⁰. Розмовляємо про цибулю як поживний продукт. Ані слова про новий указ щодо примусової праці жінок віком від 15 до 45. Делікатно оминаємо цю тему, позаяк нам це уже не загрожує. Сестри Налковські [Ганна і Зоф'я] у своїй крамничці⁹¹ повідморожували ноги. Вони захоплювалися різноманіттям типажів, які їм зустрічалися: літераторка — духовними, скульпторка — зовнішніми, але холоди остудили їхній ентузіазм, та й, заробіток, схоже, змізернів.

Два роки тому в Криниці, проходячи повз магазин солодошів «Wedel», я побачила дітей, притиснувшись носиками до вітрини, вони захоплено розглядали скарби крамничі. Зайшла купити їм шоколаду. Діти не хотіли ділити його на місці, понесли додому. Думаю, саме так у їхньому світі виглядає здійснення мрій. Чудо втілене в реальність. Добра пані, бо саме таку незграбну земну подобу прийняв ангел, подарувала бажані ласощі. Я вагалася, чи це морально, чи демократично? Тоді цим словом означували зло або добро. Чи маю я право утверджувати в юних головах думку, що просто так з неба прямо в руки може впасти бажана річ, замість того, щоб навчити їх: всім належить по рівній частці. Відтоді ставалося дедалі більше змін у моїх переконаннях, й дедалі менше залишалося надії, що ідеали Гакслі й мої, виражені в «засобах і цілях», бодай частково втіляться за мого земного буття. Схоже, все йде у протилежному напрямку. Тому варто робити все, що в наших силах, «не

середовища. Під час окупації загубився рукопис її двотомного роману «Заховані» («Ukryte»), написаного в 1933-1944 рр., а також рукописи інших романів і театральних п'єс. Після Варшавського повстання переїхала в Закопане.

⁹⁰ Стефанія Подгорська-Околув (Stefania Podhorska-Okołów, 1884-1962) — польська емансипантка, публіцистка, перекладачка, письменниця. Співпрацювала з тижневиком «Bluszcz», у 1921-1922 та 1927-1939 рр. була його редакторкою. Після війни працювала для «Kuriera Codziennego». Авторка повоєнних спогадів «Варшава мого дитинства» («Warszawa mojego dzieciństwa», 1955).

⁹¹ Тютюнова крамничка, яку сестри провадили майже весь період окупації.

рассуждая» [рос. — не розмірковуючи]. Почувши, що по-друга сидить на одному хлібі, віднесла їй шматок доброго сиру. Ширяться чутки: замах на Сікорського, Роман⁹² і Косцялковський?⁹³

[...]

Пальмова неділя⁹⁴ [17 березня 1940]. Пальми та дива, ще більше див. Пальми, колись віленські та іспанські.

Десять років тому, від розпачу, я силувалась подорожувати й саме починала фліртувати з англійцем — кандидатом на другого персонажа книги про Іспанію, яку я написала пізніше⁹⁵.

Після тривалого періоду немодного вбрання це моя перша сукня по кісточки. Золотистий оксамит, рожева квітка. Банкет на честь Людвіга та Сорошевського⁹⁶ в ПЕН-клубі. Розмовляла зі шведом з посольства, якого спочатку я прийняла за лакея й віддала йому філіжанку з-під випитої кави. Він усміхнувся й узяв її, зав'язалася

⁹² Ймовірно, Антоній Роман (Antoni Roman, 1892-1951) — довоєнний співробітник МЗС, останній довоєнний міністр промисловості та торгівлі, під час війни був у еміграції.

⁹³ Мар'ян Зиндрам-Косцялковський (Marian Zyndram-Kościałkowski, 1892-1946) — довоєнний прем'єр та міністр праці й соціального захисту, воєвода білостоцький, у санатійному таборі був противником Едварда Ридза-Сміглого (Edward Rydz-Śmigły, 1886-1941), прихильник президента І. Мосціцького.

⁹⁴ Пальмова неділя — свято на вшанування входу Ісуса Христа в Єрусалим, коли натовп вітав його пальмовим гіллям. Відзначається за тиждень до Великодня. В Україні — Вербна неділя, — прим. перекладачки.

⁹⁵ Йдеться про роман Авторки «З душею Твоею на плечі. Листи з Іспанії. З оригіналів перекладено вірно» («Z duszą twoją na ramieniu. Listy z Hiszpanii. Przekład z oryginałów poprawny», 1933). Назва, яка натякає на переклад з іспанської мови, — літературна містифікація.

⁹⁶ Вацлав Сорошевський (Wacław Sieroszewski, 1858-1945) — польський діяч, борець за незалежність, кавалер ордена *Virtuti Militari*, письменник, вчений-етнограф, революціонер, депутат III каденції та сенатор IV каденції в Другій Республіці Польщі, — прим. перекладачки.

бесіда про Вазів⁹⁷. «Моя країна щаслива понад міру». Так само пізніше сказав його земляк у салоні, не пам'ятаю прізвища дами, яка хотіла відродити гарні традиції XVIII століття. Там можна було прочитати несусвітні нісенітниці, як-то може статися хіба що в Парижі. Але буфет... Ми були з Ніною Александрович⁹⁸. Яке там усе бліде й тривіальне, певно, й досі так. Париж такий консервативний. Тому подружжя там може все життя спати в одному ліжку.

Revenons [фр. — повернімося] до реальності. Часом я чую занадто багато давніх відгомонів. Колись хлопча-газетяр, який продавав «*Nowy Kurier Warszawski*»⁹⁹, вигукував: «Повна лотерейна таблиця», але тепер уже немає тих відтинків, де раніше писало: «Шукаєш щастя? — заглянь сюди».

Аж ніяк не *sombre* [фр. — похмуро], хоча це й остання березнева неділя. Звичайна, варшавська, як колись були паризькі, а задовго до них львівські. Я вийшла на обід. Натопи вірян висипалися з костелу. Батьки раділи сонцю, яке гріло їхніх дітей. Пані поспішали додому, несучи пакунки, либонь, із випічкою. Цукерні нею забиті. Стоси, гори на тацях у вітринах, які ще донедавна зяяли пусткою. Молодь з сусідньої Охоти *шляється* [рос. — тиняється]. Я маю на Охоті ту саму тітку, про яку Бодо¹⁰⁰ співав два роки тому.

⁹⁷ Ваза (швед. — *Vasa*) — шведська королівська династія, яка правила в Речі Посполитій з 1587 по 1668 р., — прим. перекладачки.

⁹⁸ Ніна Александрович-Гомолак (Nina Alexandrowicz-Homolacs, 1888-1945) — польська художниця і скульпторка, яка жила і творила в Франції, — прим. перекладачки.

⁹⁹ «*Nowy Kurier Warszawski*» — німецька газета польською мовою, яка виходила у Варшаві з жовтня 1939 до січня 1945 р. накладом близько 200 000 примірників, шість днів на тиждень.

¹⁰⁰ Еугеніуш Бодо (Eugeniusz Bodo, 1899-1943) — польський кіно-, режисер та театральний актор, один із найпопулярніших свого часу. Тут Авторка має на увазі відому кабаре-пісню 1930-х рр. про чоловіка, який завдяки підприємиливій тітці з варшавської дільниці Охота веде безтурботне життя, — прим. перекладачки.

Плавський¹⁰¹, кумедно дивлячись на всіх поблажливим поглядом, але не на мене; «Пані сильна». Що з ним зараз там, у Львові? І що з Констанцією Гойнацькою, святою жінкою, як її називали біженці з Варшави, якій я багато чим в житті завдячую (розповідь Галіни Домбровольської зі Львова). На неї, інспекторку праці, либонь, наклали суворі покарання. Але той, хто завжди чинив добро, знайде спосіб його й надалі чинити.

Повертаюся до неділі, гармонію якої порушують весняні мундири та інші відтінки сизої сталі. Зараз вони не літають над нами, ходять по землі. Гуркотить велика вантажівка, не видно ні водія, ні вмісту кузова, уже сам звук викликає тривогу та страх. З весною дисонують і випадково почуті слова, що відтворюють стан речей: «Франк сказав...»¹⁰².

Під вечір, втомлена читанням Байрона¹⁰³, пішла на довгу прогулянку. Колонію Сташиця¹⁰⁴ частково розібрали. Кожна зруйнована кам'яниця — окремий шар завалів. Велика Варшава сьогодні зяє червоною цеглою — ніби загулою кров'ю. У світлі призахідного сонця мури нагадують наддністрянські скелі. Цей катаклізм, хоча й не історичний, залив яскравою барвою цілі масиви. Завмерлі, зупинені у своєму розвитку, але неймовірно живі й красиві. Тут усе

¹⁰¹ Станіслав Плавський (Stanisław Pławski, 1883-1950) — соціалістичний діяч, депутат Сейму I та II скликань, багаторічний інспектор праці.

¹⁰² Ганс Франк (Hans Frank, 1900-1946) — німецький адвокат і політик. Під час гітлерівської окупації очолював німецьку адміністрацію в Генеральному губернаторстві. Після війни арештований і засуджений Міжнародним трибуналом у Нюрнберзі. Згідно з вироком, його повісили 16 жовтня 1946 р. Був одним із небагатьох засуджених, хто публічно розкався в скоєних злочинах.

¹⁰³ Джордж Гордон Байрон (George Gordon Byron, 1788-1824) — англійський поет, драматург, громадський і політичний діяч. Увів у літературу образ так званого байронічного героя — таємничого індивідуаліста, що виступає проти суспільного ладу. Його найвизначнішим твором вважається поема «Дон Жуан» (1819). Тут Авторка має на увазі біографічний роман Андре Моруа під назвою «Байрон» (1930), виданий у Польщі 1937 р.

¹⁰⁴ Колонія Сташиця — житловий район у варшавській дільниці Охота, поблизу вул. Фільтрової, що складається з колонії будинків із садочками.

по-іншому. Що має відчувати людина, дивлячись на ці завали й ледь впізнаючи в них обриси того, що колись було її домівкою, навіть якщо вона жила тут багато років тому? Як це сталося з Каролем Іжиковським. Багато днів копіткої роботи, бібліотеки, все, що тільки може нагромадити літератор за своє життя.

Захід був червоний, він ще більше підсилював криваві картини пожеж на Волі 29 вересня, коли я йшла цією дорогою, переконавшись, що дім ^Фелі^¹⁰⁵ цілий.

Кажуть, комендантську годину і час переводять на літній. Я радію беземоційно, як вже повелося останнім часом. Це було б важливо в Парижі. Але не зараз. Маю на увазі не в поетичному сенсі, а в практичному значенні.

Шукаю слухної миті, щоб почитати й пописати. Бо відразу починається головний біль і серце переймається чужими справами. А втім, читання могло б допомогти відволіктись, якби не страх, — реальність відбирає навіть цю «розвагу». Це звучить грубо з моїх вуст, адже я називаю розвагою те, що становить сенс буття. Байрон: «*Si je pouvais toujours lire, je ne sentirais jamais besoin d'une société*» [фр. — якби я міг читати завжди, то б не потребував товариства]. Звичайно ж перебільшення, але значною мірою він має рацію. Позаяк я не в змозі задовольнити свої прагнення й духовні потреби, то стаю дедалі байдужішою до самої себе. У Парижі я подобалася собі, була в певному сенсі «досконала», а сьогодні в мені стільки вад і обмежень, що легше вже попрощатися з «тією особою». Гарний термін, який використовують польські *croque-mort* [фр. — власники похоронних бюро]. Адже зникло ім'я, гідність зміліла. Можна сказати, що й «тіло», але це вже після моменту смерті. Відомості, набуті під час посмертного вдягання сестри...¹⁰⁶

¹⁰⁵ Феліція Вилежинська (Felicja Wyleżyńska, 1890-1965) — сестра Аврелії. Перекладачка з французької мови.

¹⁰⁶ Емілія Віщицька (Emilia Wiszczycka, 1889-1940) — наймолодша сестра Аврелії, померла у січні 1940 р.

[...]

16 берез[ня 1941] [...] [...] як я починала, писанням щоденника, як[ий] загубився у Пар[ижі] і [...] [...]

[В]АРШАВА

Коли про [Вітчизну думка нагряне]
я думаю: Алеї, З'їзд, Вілянув...

Для тебе вітчизна – ручай і круча,
[для мене — Мокотув], [Б]рацька, і Круча...

Не ліс, не лука, не лан просторий,
а Вс[пульна], [Гожа] і ще Криве [Коло]...

Й [ко]ли огортає душу скорбота,
думаю: Хмельна... і марю: Злота...

Й якщо судилось з[гинути] – [Боже],
то за доми згорілі на Гожій.

Якщо вже загинути – хай мене знищать
[за Світ Нови]й, що в попелищах.

За Свентокшиську, яка розбита,
за Добру, Панську і за Відк[риту] ...

Та перед тим – дай побачити раптом,
як місяць пливе Марієнштатом...¹⁰⁷

¹⁰⁷ Увесь цей фрагмент перекреслений. Авторка з незначними змінами цитує вірш Анджея Новіцького «Моя Батьківщина» («Moja Ojczyzna»), який уперше був надрукований у підпільному журналі «Polska Żyje», № 82/83, 30 листопада 1940 р.

Вірш з часопису, що виходив у офлазі¹⁰⁸, підписаний іменем Анджея Новіцького¹⁰⁹, який друкувався на шпальтах «Cyrulik Warszawski»¹¹⁰. Часопис називається «Za drutami»¹¹¹. Редактори виправдовуються щодо оригінальності назви, оскільки 90% періодичних видань, які з'являлися друком у таких умовах, ще з часів доброї королеви Клеопатри¹¹² називалися «Za drutami». У низці статей порушено сексуальні питання, наче ми живемо ще в ту довоєнну епоху, коли їх розглядали у світлі гігієни та етики. Наразі найбільша увага присвячена тому, чи утримання від статевих стосунків не спричинить проблем зі здоров'ям. Відчувається побоювання перед статевою неспроможністю, безпліддям. Деякі статті обриваються на півслові. Відтак іде порожнє місце, малюнок розкритих ножиць, що натякає на роль цензора, потім *неблагонадежное* [рос. — *неблагонадійне*] місце і продовження тексту. Мова також про шлюби *per procura* [лат. — через довіреність], антидот від страждання, туги?

Очевидно, ця, без сумніву, чимала спільнота займається наукою, мистецтвом. З пояснень журі виставки, все подано так, що глядачі становлять ареопаг і саме вони отримують нагороди за правильне класифікування твору, який

¹⁰⁸ Офлаг (скор. від нім. — Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere) — гітлерівський табір для інтернованих офіцерів, переможених чи полонених у роки II Світової війни.

¹⁰⁹ Анджей Новіцький (Andrzej Nowicki, 1909-1986) — польський поет, сатирик, перекладач, сценарист. Відсидів у німецьких таборах. Цитований вірш написаний в Офлазі II/С у Вольденбергу 1940 р., але поширився в інші табори для військовополонених і був відомий в окупованій Варшаві.

¹¹⁰ «Cyrulik Warszawski» — сатиричний тижневик, що виходив у Варшаві в 1926-1934 рр. й об'єднував переважно поетичне середовище скамандритів.

¹¹¹ «Za Drutami» — часопис, який що два тижні виходив в офлагах II В Арнсвальд та II D Гроссборн у 1940-1942 рр. під редакцією Марека Садзевича.

¹¹² Так у тексті. Іронічне зауваження редакторів видання, звісно ж, стосується найвідомішої правительки стародавнього Єгипту — Клеопатри, яка жила в 69-30 рр. до н.е. й була пов'язана з римськими полководцями Юлієм Цезарем (Gaius Iulius Caesar, 100-44 до н.е.) і Марком Антонієм (Marcus Antonius, бл. 83-30 до н.е.).

уже визнали видатним. Є Театр Символів, цікаві світлини макетів, сцени, декорацій... якісь дві [...] біла і чорна, чоловіча і жіноча, у костюмах, які зовсім не залишали простору для уяви, хіба що все це було з паперу, але апарат того не показав. Остання сторінка часопису присвячена справам французьких союзників. Також пишуть, що відбуваються спільні зібрання та двомовні аматорські вистави. Цей пакунок прийшов, здається, загорнутий в якусь білизну. Цензура в офлазі м'якша, аніж була б тут. Вірш Нов[іцького] включено, з підписом ^тільки до «Антології^ сучасної поезії», яку уклав Нарцис Квітка, Варшава [19]37 р.¹¹³ Друкарська помилка чи заплутування слідів?¹¹⁴ Звісно, на коротку мить. Якби це була друкарська помилка, бібліофіли в нормальній реальності шаленіли б за такими екземплярами. Там є цикл: оборона, найближчий самому серцю, бо пережитий [...]. Ратуша. Ми більше не будемо крутити радіо на всі сторони, не будемо шукати Лондон, Тулузу, Париж. ^Пильнуємо^, щоби не пропустити жодного слова тепер ані пари з вуст¹¹⁵.

¹¹³ Антологія сучасної поезії («Antologia Poezji Współczesnej») з'явилася в підпільному обігу на зламі 1940/1941 років як конспіративне видання з вигаданим роком випуску — 1937. Її називали «Антологією Квітки» («Antologia Kwiatka») — від псевдоніма редактора, Нарциса Квітки». Насправді редакторів було двоє: Станіслав Мілашевський (Stanisław Miłaszewski, 1886-1944) і Ян Янічек (Jan Janiczek, 1898-1944). На 30 сторінках надруковано 32 вірші.

¹¹⁴ Підпільні видавництва часто вдавалися до так званого антидатування з метою відвернути увагу окупанта.

¹¹⁵ Тут і далі Авторка переплітає поетичні цитати зі згаданої «Антології Квітки» з власними міркуваннями. Вірші, на які вона посилається, присвячені об'єктам Варшави: «Алея 6 серпня» («Aleja 6-go sierpnia»), «Вулиця Маршалковська», «Ulica Marszałkowska»), «Ратуша» («Ratusz»), «Вулиця Варецька» («Ulica Warecka»), «Вулиця Опачевська» («Ulica Opaczewska»), «Новий Світ» («Nowy Świat»), «Великий театр» («Teatr Wielki»), «Зоологічний сад» («Ogród Zoologiczny»), «Повонзки» («Powązki»), «Площа Трьох Хрестів» («Plac Trzech Krzyży»), «Алеї Єрусалимські» («Aleje Jerozolimskie»). Автором був Ян Янічек, який писав під псевдонімом Свідок.

Увага. Подивись на годинник, бо шоста вже близько (часом було пізніше). Тихо, тихо, ані слова. «О, вже є, чуєте». Ах, Боже, як він говорить... Кашляє, простуджений, але німців не боїться... Хіба, не чудово?! Він також просив союзників про допомогу (^Стажинський^ був застуджений, пригадую, як під впливом закликів зберігати спокій і займатися щоденною роботою я взялася наводити порядок вдома ще на четвертому поверсі на Каровій). Він не тільки просив союзників про допомогу, але й нам обіцяв, що вона швидко прибуде. Так, певно, треба було, аби ми витримали, стали героями *malgré nous* [фр. — всупереч самим собі]. «Так щодня біля радіо збирається вся Варшава: послухати мера, що дух їхній скріплює словом. Й хоч гранати гатять й голод панує безжальний, не віддасть він столиці, він — душа її, він — її голос. Мер гідно несе знамено міста муки й чину. З “Варшав’янкою” на вустах, до самого загину» (так, гімном «гарної гітлерівської осені» була «Варшав’янка»¹¹⁶). Що сталося зі Стефаном Стажинським? Якщо мене не зраджує пам’ять (можливо, я записала це свого часу), то його останнє розпорядження датується другою половиною жовтня [19]39 року. Потім він уже не фігурував у справі передачі радіо. Казали, то були його останні дні у Варшаві. Куди він потім, де він зараз? Якщо рай існує, то певно для таких, як він. Вілла ме[ра] Вар[шави] на розі Шуха напівзруйнована, колись піду подивлюсь, як там майорить прапор.

Напевно, експлуатують цей мальовничий закуток Варшави, непокірні троянди більше ^не квітуть^ [...].

¹¹⁶ «Варшав’янка» («La Varsovienne») — одна з найвідоміших польських патріотичних пісень. Її написав французький поет Казимир Делавінь (Jean François Casimir Delavigne, 1793-1843) на підтримку Листопадового повстання 1830-1831 рр. Польський текст створив Ян Кароль Сенкевич (Jan Karol Siekiewicz, 1793-1860), а музику — Кароль Курпінський (Karol Kurpiński, 1785-1857). У 1918 р. після відновлення незалежності Польщі «Варшав’янка» претендувала стати національним гімном, — прим. перекладачки.

[ко]ректурі [...] видав у Шотландії у збірці «Повітряна тривога»¹¹⁷.

ПОВІТРЯНА ТРИВО[ГА]

[«Увага... увага...»] [п]ройшов!

Ко – ма – три!»

Хтось мчитьсЯ по сходах,

дверима десь – грим...

[Із] гуку й заграви

звук бахнув й рокоче гучно,

колує надривно...

Рев сирен – на [о]ктави.

Стихає й здійсмається в зойк...

«Оголошую повітряну тривогу в Варшаві!».

[І тиша...] Десь зверху

дзвентить, гурчить, свище й дрижить...

Ойой!..

Глухо – пролом – [раз], два, три.

Серія бомб?

То десь не тут. Іще без обави.

[Далеко... може, Прага?]

А зараз ближче, – ще ближче. Ось-ось – і крик – як клапоть кєрва[вий].

[І] тиша, [тиша], схоже, розчавить...

«Увага... увага...

Оголошую відбій тривоги в [Варшаві]».

Ні, ця тривога вже буде до скону!

Тривога триває.

Вийте, сирени, Бийте, барабани,

¹¹⁷ «Повітряна тривога» («Alarm») — один із найвідоміших віршів Антонія Слоні́мського і загалом польської літератури періоду окупації. Вперше надрукований 18 лютого 1940 р. в нью-йоркському виданні «Robotnik Polski», згодом з'явився на шпальтах паризького часопису «Wiadomości Polskich, Politycznych i Literackich» й у численних підпільних виданнях окупованої Варшави, — прим. перекладачки.

плачте передзвони!
Хай грає оркестр
марш із Ваграма, з Єни!
Підхопіть цей звук, батальйони,
бригади, снаряди, танки.
Хай він рве, хай живе він
в священнім вогні «Марсельєзи».
Коли у полудень з храму виходять люди,
коли небом хмарини вітер вперед жене,
коли на Париж темний наводить сон,
хто ж мене кличе і будить?
Чую звуки нічних нальотів –
то не літаки... над містом скорботи
летять зруйновані храми, сади, що могилами стали,
руїни, рештки, завали, будинки й вулиці дитинних
літ –
Травгутта й Новий Світ...
І місто пливе на крилах слави,
Йй прошиває душу до дна...
Оголошую повітряну тривогу в Варшаві.
Хай трива!

П а р и ж а н и н.

Чи це не той молодий поет, що приїхав сюди, здається, перед самою війною, Lalouette чи якось так його прізвище¹¹⁸. Здається, його вивезли в червні, коли відкликали громадян Фр[анції] та Анг[лії]. Він мав можливість добровільно виїхати й раніше, та не хотів, здається, він сказав: «Je

¹¹⁸ Парижанин — псевдонім Антонія Слонімського (Antoni Slonimsk, 1895–1976) — польського поета, драматург, прозаїк, сатирик і театральний критик єврейського походження. Один зі співзасновників поетичної групи «Скамандр». Під час війни перебував в еміграції у Парижі, а згодом у Великій Британії. На початку 50-х рр. повернувся на постійне проживання до Польщі.

veux rester ici pour pouvoir les couper en morceaux» [фр. — Хочу залишитися тут, щоб мати змогу посікти їх на шматки]. До слова, я щойно дізналася, що з Вар[шави] відкликали навіть осіб поль[ського] походження, я[кі] мали польські паспорти. Шкода, що мене не вислали, це був би хоч якийсь час, на канікули десь за швейцарський кордон, до табору, де літо провела не одна мадам, що віками з Польщі не виїжджала.

ВУЛИЦЯ ВАРЕЦЬКА

Йшли академіки, роботяги, йшло мужиччя
жебрацтво й буржуї.

Дуже змарнілі й ще ситі обличчя,
сироти й мамині синулі.

В серцях їхніх – Вар[шава] і Поль[ща]
без зайвих, зайвих слів.

На лицях застиг чоловічий гнів.

В руках – не автомати – лопати.

Хай йому сто чортів!

Їх вулиця Варецька збирала щоднини

й щоднини прощалась,

говорила як мама до дитини

випроваджала,

коли над містом сирени волали,

коли ворожі птахи кружляли

снаряди скидали:

О...О...О...Зж...ііі...ббех, ббух

Аж забивало в грудях дух,

завмирало серцебиття!

Враз — звідусюди сипалось скло,

гуркіт, тріск, гук...

І чиєсь виття:

Аа...ааа...

І крик й нестямний виск,
мов заживо шкіру здирають:
«Ти бачиш все, Боже, благаю...»
Опадали пил і дим,
вулиця Варецька – в завалах руїн.
І полум'я квітло над нею
знаменом черленим
і на вітрі повівало
в ті дні вересневі
дні краху і слави!

С в і д о к

Я часто ходила на Варецьку під час бомбардувань. Там жили мої знайомі. Однієї ночі я там переночувала через темряву, а точніше через дроти, сплутані на вулиці — не можна було пройти. Бомбардували безперестанку. Вулицю Робітника, пошту¹¹⁹, неподалік по варшавському хмарочосу¹²⁰, на самому верху біля зенітної установки стояла молода дівчина, [Ельжбета] Загорська. Потім розстріляна, листопад, за те, що здирала пропагандистський плакат: «Англіє, це твоїх рук справа»¹²¹.

¹¹⁹ Головна пошта розташовувалася на тодішній площі Наполеона.

¹²⁰ Йдеться про Прудентіал, хмарочос у середмісті Варшави, збудований у 30-х рр. XX ст., найвищий у тодішній Польщі будинок (66 метрів заввишки). Тут розташовувався, зокрема, готель «Варшава», — прим. перекладачки.

¹²¹ Ельжбета Загорська (Ezbieta Zahorska, 1915–1939) — студентка Варшавського університету, дочка Анни Ельзенберг (Anna Elzenberg, 1882–1942) — католицької поетки, яка використовувала псевдонім «Савітрі», вбитої німцями в Аушвіці у 1942 р. Ельжбета Загорська брала участь в обороні Варшави. Засуджена німцями до страти за знищення зброї, але їй вдалося втекти безпосередньо перед розстрілом. Марно намагалася покинути окуповану Польщу. Знову була схоплена за зривання пропагандистських плакатів із написом

[...]

21 березня [1941]. Випадково почуте на вулиці, точніше, дехто навіть голосно розмовляє: «Що він там нині мовить язиком? ^Об 11-й ранку по мегафону^. Що йому здавалося, ніби є. І ще сказав, що віднині можна ходити до 11-ї?». Себто придворну жалобу в місті за Іго Симоном¹²² скоротили на два тижні. Подейкують, за однією з версій, що підозрюваний Даменцький¹²³, за розшук як[ого] призначили винагороду для вкрай заповзятих [ревнителів], ([а] не поліції). Він сам об'явився і надав алібі. Інші ж кажуть, що він повісився. У будь-якому разі, великі жертви потягнула за собою смерть маленької людини. При цьому вперше в сьогоденній нашій історії відкрито, без жодного попередження, оголошено і застосовано «кару», а ти самозаконено безправ'я.

Учора на площі Нарutowича сідаю в трам[вай] 27. До переділу для нім[ців] заходить жінка, знайома льотчиків, які саме там їхали. Жартують: «Теж до Палестини». Їдемо. Звичайна переправа через кордон, з криком, страхом, перерва, знову на своїй території та новий митно-людський кордон¹²⁴. Я ^вперше^ бачу трам[вай] зі спеці[альним] означенням, зіркою Сіону вгорі¹²⁵. Здається, щоб

«Англіє, це твоїх рук справа». Оголошення про її засудження до страти з'явилися в місті 3 листопада 1939 р.

¹²² Іго Сим (Igo Sym, 1896-1941) — польський, австрійський і німецький актор, один із найвідоміших польських колаборантів III Райху. Ще до початку війни був агентом німецької розвідки. Під час окупації продовжив розвідувальну діяльність, уже як таємний інформатор гестапо. 7 березня 1941 р. Сима було вбито у власній квартирі членами польського підпілля як публічне попередження для колаборантів. У відповідь на це окупаційна влада провела масові арешти та страти заручників у Варшаві, що стало першим випадком відкритого застосування масового покарання від імені нацистської адміністрації, — прим. перекладачки.

¹²³ Добеслав Даменцький (Dobiesław Damiński, 1899-1951) — польський актор і режисер. Брав участь у русі опору. Після замаху на Іго Сима розшукувався німецькою владою.

¹²⁴ Йдеться про кордон Варшавського гетто.

¹²⁵ Окупаційна німецька влада, організовуючи пародію на єврейське «самоврядування», наказала створити в гетто трамвайну лінію «для жидів». Євре-

їхати, потрібно мати дозвіл, крім того це д[уже] дорого. Виходжу за костелом на вулиці Хлодній, йду вже знайомим маршрутом. Вулиця Біла, будинки належать до гетто, хідник теж, проїжджа частина — «наша», обидві сфери інтересів розділяє досить високий паркан. Та через щілини між дошками ще можна якось спілкуватися. Один поліціант обернувся спиною і вдає, ніби не бачить, як передають гроші, листи, а то й товари, інший, знай, кричить: «Подалі від паркана!». Можна було б написати принаймні новелу «Люди з-за паркана» — от тільки я сьогодні не можу нічого вигадати. Я вживаюся в конкретні ситуації конкретних, знайомих людей, але передати це через «літературні цінності» я — більше? — не здатна. Заходячи до гарної будівлі суду¹²⁶, вершини польського довоєнного авангарду, я бачу на стінах сусідньої кам'яниці, тепер уже неарійської, високо підвішений великий хрест, такий, як часто можна побачити в нас у багатьох домах, мабуть, коли будівничий або майстер вирізнялися побожністю. Сьогодні цей хрест є символом невідомо чого, либонь, безмежної людської кривди. Сідаю на третьому поверсі та чекаю. Походжають адвокати, адвокатки, їхні клієнти й такі, як я, яких дім правосуддя викликає для якихось особливих цілей. Дивлюся: літній пан, одягнений в хороший, хоч і зношений одяг. Підходить: «П[ані] В[илежинська]?». «Так». Це батько Ірки¹²⁷,

ям заборонили користуватися міським транспортом.

¹²⁶ Авторка ходила до будівлі суду на вулиці Лешно (тепер Алея Солідарності), куди був доступ як із боку гетто, так і з так званої арійської сторони. Тому будівля суду стала популярним місцем зустрічей людей з обох сторін.

¹²⁷ Схожість імен та часте наведення в щоденникових записках лише імен залишає сумніви щодо того, скільки саме єврейських подруг із цим іменем мала Авторка. Спочатку з'являється Ірена Янковська (Irena Jankowska, запис від 8 жовтня 1939), потім Ірена Фридман (Irena Frydman, запис від 18 листопада 1941), а наостанок — Ірена Фрідман (Irena Friedman, запис від 30 червня 1942, але в контексті подій липня 1940 р.). Найчастіше ж Авторка просто пише «Ірена» або «Ірка», не уточнюючи, про кого саме йдеться. Тому не можна виключити, що всі три — це одна і та сама особа. Однак видається, що Ірена Янковська була з Варшави й не була тотожною Ірені Фридман, а тим більше Ірені Фрідман, про яку прямо сказано, що вона з Лодзі. Натомість

з к[отрою] ось-ось маю зустрітись. Він справляє враження людини, яка може вільно пере[міщатись] [...].

[...]

3 травня [1941] [...] ніде шукати вражень і тепер я почну ходити до костелу [...] на травневі молебні.

У юності [...] часом відпочинку, а в старості — сповільненням життя. Треба все наново [...] [...] розмаху до подальшої боротьби.

Фрмагмент листа: «Моя золота, найкраща, нам заборонено — не знаю, як довго [...] митей, на якісь 2 тижн., писати й отримувати листи — не дивуюся [...] й не гнівайся на моє мовчання, під яким ховається моя найглибша вдячність Тобі [...] моїм провидінням, моєю єдиною родинною¹²⁸ опікою, першою добротою, з якою я стрілася в житті, коли, на жаль, сама почала її потребувати. — Лаври не зовсім заслужені, адже адресатка була лише *intermédiaire* [фр. — посередницею] між ув'язненою та приятельками — які були у вигіднішому становищі, мали менше часу або більше боялися й поручали їй опікуватися ув'язненою, передавати речі й продукти, які вони ж і оплачували. — А як же Ти чудово вгадуєш усе, чого я потребу (останнього разу — мило). — (Цього разу таки справді дар і задум адресатки). Неймовірна інтуїція. Дола [N.N.], як мені переказують, хворіє, це мене дуже непокоїть, шкода, що, не передчуваючи цього, надокучала їй своїми проблемами, але більше не буду. Обіймаю і бажаю їй одужання. Чи вона лікується? А Твої очі? Мої заслоняє дедалі густіша мла, а про лікування годі й думати, довго ще, довго. Але я навіть не поспішаю, крім того потім, може,

з високою ймовірністю можна припустити, що Фридман і Фрідман — це одна і та сама особа. Все ж таки абсолютної певності немає.

¹²⁸ Підкреслено в оригіналі.

буде ще страшніше, ніж теперішнє. Бо воно жахливе, передусім — через розпачливе *entourage* [фр. — оточення]. Аж не віриться (мабуть, через вошивість вона перебуває не з єврейками, а лише зі звичайними кримінальницями.) — Тому час, проведений з Кристиною (вдова адвоката Яна Домбровського, який помер у в'язниці¹²⁹), видається мені тепер раєм. Але тримаюся, мушу триматися. Зі страхом думаю, що ж буде далі, якщо ви, любі, навесні не врятуєте мене. Останнім часом я тяжко хворію (три тижн.) на астму. Умови пекельні. Нестерпні муки. Я дивитися не могла на тюремну їжу. Взагалі не можу їсти. Хронічний пронос свідчить про якусь серйознішу проблему. Якби ж це голодування було радикальним виходом — я б раділа. Це єдине, чого я хочу. Постараюся, щоб Ти якимось чином отримала мій шкід заповіту, до виконавців як[ого] належиш. Адреса Маєвського [N.N.] з похоронного бюро навпроти [костелу?] Святого Хреста, він в курсі, точну «адресу» могили Фредзя (найдорожчого брата, загиблого восени [19]39 року в автокатастрофі). Хтось, хто може звернутися з цим до Ц. [N.N.], ймовірно, налагодить контакт із директором Пекарським¹³⁰, на як[ого] покладаю єдину надію, бо те, що записане Націон[альній] біб[ліотеці], вдалося врятувати. Отже, в мене все: фортепіано, машинка [...] настінний годинник, картини, меблі в кабінеті мого батька і т.д. і т.п. Наразі мені потрібно щось на голову — маю тільки хутрянну шапку, а мене вряди-годи викликають до міста на допити, чорні окуляри для хворих очей, якийсь пояс до блузки зі спідницею і валізу, валізу, валізу... бо жодної не отримала — (а її ж висилали) — Мільйон

¹²⁹ Ян Ігнацій Мар'ян Домбровський (Jan Ignacy Marian Dąbrowski, 1882–1940) — польський адвокат, пов'язаний із середовищем Польської соціалістичної партії (PPS). Був убитий німцями у 1940 р.

¹³⁰ Йдеться про Казімежа Пекарського (Kazimierz Piekarski, 1893–1944), який у 1943–1944 рр. був керівником Відділу спеціальних фондів Staatsbibliothek Warschau у будівлі бібліотеки Красінських і водночас працівником Національної бібліотеки.

разів обіймаю. 29./IV P.S. Отримала пенсне. Дякую. Про смерть Л.К. (Люц[іана] Котарб[інського] [N.N.]) я знала, іноді переглядаю пресу»¹³¹.

Взагалі вона пише дуже нерозбірливо, і все ж на цьому клаптику паперу, який довго носили в руці, написані олівцем слова, очі — а може, серце? — відчитало образ болю.

Під Дрезденом, у санаторії помер ген. Клеебер[г]¹³² — який найдовше оборонявся, здається, ще в жовтні (в Коцьку). Його перевезли з офлагу й піклувалися про нього, а коли йому стало з[овсім] погано — надіслали повідомлення дружині (інші кажуть — хтось по неї приїхав), з дозвоільним документом на приїзд¹³³. Чи застала його живим? Вона не хотіла, аби тіло спалили — урну взяти не може, колись перевезе труну до вільної Польщі. Домовину несли до могили делеговані солдати, наші, французькі та англійські. Військова куртуазія для героя — міжнародна згуртованість, єднання.

Людина повинна щодня раз у раз дякувати долі за свій спокій і мир. Інші переживають такі страждання. Важко всюди. Хоч би крихітку сонця¹³⁴.

¹³¹ З тексту листа можна зробити висновок, що його написала Юлія Дікштайн-Вилежинська, ув'язнена на вул. Даніловичівській.

¹³² Францішек Клееберг (Franciszek Kleeberg, 1888-1941) — генерал Війська Польського, який останній склав зброю в боротьбі з Червоною армією та Вермахтом 1939 р. Не програв жодної битви. Створена ним Самостійна оперативна група «Полісся» склала зброю лише 6 жовтня 1939 р. під Коцьком, через брак боєприпасів і провіанту. Перебував у німецькому полоні, в Офлагу IV В у фортеці Кенігштайн поблизу Дрездена. Помер 5 квітня 1941 р. у Вайссен-Гірші, похований на цвинтарі у Нойштадті. На варшавському цвинтарі на Повонзках знаходиться його символічна могила.

¹³³ Дружина Францішека Клееберга — Ванда Пашковська (Wanda Paszkowska, 1892-1966).

¹³⁴ Далі дописано від руки: «Н[іміці] вбили Яна Домбровського, адв[оката] і журналіста».

Завтра зустріч з Іреною, під домовленим номером кабінету адвоката.

[...] у[перше] в житті я опинилася в ролі злодійки! Привез[...] [...] вугілля, конвоїр хоче заїхати на подвір'я, бо на вули[ці]десь загубився [ключ] від в'їзних воріт, хутчіш, хутчіш [...] у будь-якому випадку, почну *наводити справи* [рос. — з'ясовувати], чого ніколи й ні для кого [...] [серц]е аж вистрибувало з грудей — дослівно, ніби в очікуванні коханого. [Дружина консьєр]жа шукала ключ. Нарешті — гора з пліч! Ключ знайшовся. Пясецький, певно, краще [...] моє ж вийшло так собі, як завжди, хоча й відчувала — не лише [...] це було б перебільшенням, та все ж із власного малого досвіду [...] площину для порівнянь. Таке тепер повсюди, по всій Європі й постійно [...].

[...] невинних трактують як злочинців — се справді новий Лад¹³⁵.

[...] [духовних й зорових для писання. Серце уже не витримує машинки. Хоча такий [досві]д, як із д[окто]р[ом] зі шпиталю, підсилює мою злість — тоді я бачу, наскільки с[ильно я не] маю здоров'я, до всього. Себто до того, що може нам дати сьогоднішній день, адже [...] на завтра нічого не планую, жодної з тих речей, я[кі] колись були мені доступні, більше не вважаю своєю. Тож — ближче до сірості, та й це немало! Геройства в різних давніх ділах добряче вивітрилися з голови, треба припинити там, куди мене привела доля, і так триматися до кінця.

Куховарю, вправляюся в різних стравах. Але щоразу вдаюся до нових методів, тож навряд чи колись сягну досконалости. Учора смажила млинці на маргарині, яку милостиво дали на картки. Варшава завжди зневажала цей жир, попри велику роль, яку він відіграв у «Трьох любовях»

¹³⁵ Йдеться про проголошений владою III Райху «новий лад» у Європі (нім. Neuordnung).

Кроніна¹³⁶; коли декадента з роману Сенкевича «Род[ини] Пол[анецьких]» [«Rodzina Połanieckich»] запитали, що він робить, здається, в Мюнхені, той відповів, мимоволі видавши своє жахливе життєве становище: «Їм котлету на маргарині».

Забудьмо всі кривди, заклинаю! Тримаймося до кінця, хоч все виглядає досить невтішно — дедалі більше розбіжностей в поглядах на те, якою буде Польща. Люди шукають прикладів у Великій еміграції та знаків у поезії наших пророків! Невиправні! Я завжди була забудькувата, чим завдячую, як хтось колись сказав, своїй щасливій натурі. Часом важко навіть у слушний момент відпустити власне горе, але носити в собі сей тягар — навіщо? Вдячність, як я люблю повторювати, не переходить з рук у руки. Вона відбивається рикошетом або й ні! Нічого не вдієш! Може, ми теж носимо в собі несплачені борги. Зараз велика увага на повернення здалеку людини, яка може не брати до уваги того, що вона багато пережила поза своїм домом, і тепер висуває претензії мамі чи рідним, буцімто вони тепер недостатньо про неї турбуються.

Здається, 4 [травня 1941?]. У державі страху перед Гітлером все так, як слушно зауважує Кіселевський¹³⁷, усе продумане до дрібниць, «кожна деталь» розглядається з позиції держ[авного] блага]. Очевидно, новий лад Європи вимагає, аби бодай у «підкорених» країнах впровадити у міста, які живуть спокійним життям, те, що було привілеєм, поза Монако, різні *ville d'eaux* [фр. — курорт, купальні].

¹³⁶ Роман відомого шотландського письменника Джозефа Арчібальда Кроніна (Archibald Joseph Cronin, 1896-1981). Головна героїня Люсі Мур усе своє життя присвятила родині, сину й релігії. Українською книжка вийшла 2021 р. в перекладі Надії Марчук (видавництво «Апріорі»), — прим. перекладачки.

¹³⁷ Вочевидь, мова про Зигмунта Кіселевського (Zygmunt Kisielewski, 1882-1942) — прозаїка, солдата Польських легіонів, співредактора газети «Robotnik», автора, зокрема, популярних фейлетонів «Шилом і кропилом» («Szydłem i kropidłem», 1921-1922).

Люди, які приїжджають відпочити, можуть собі дозволити розкіш азарту, який у повсякденному житті погано впливає на цілісність праці. Ігрове казино відкрили, здається, ще торік, на Алеї Шуха¹³⁸ під самим носом поліції. А нещодавно ще й школу круп'є, куди можуть зголошуватись усі охочі. Умова: знання нім[ецької] або фран[цузької]. Ого-го, яка ласка! Одна журналістка розповідала, що в залах повно відвідувачів, які кидають на стіл сотки, ніби копійки. Вона там була з цікавості, яка й мені не чужа. У мене навіть є виправдання [перед] нащадками: я повинна розуміти суть цієї проблеми. Але все ніяк не зважуся заплатити 5 злотих за вхід і просто не наберуся сміливості. Журналістка озиралася, чи хто її не бачить, заздалегідь виправдовуючись перед тією людиною, к[отра] й собі провинилася в недотриманні наших наказів згори.

Промову *Führera* [нім. — вождя] по радіо я чула уривчасто, коли гуляла парком. З відчиненого вікна якоїсь вілли знову давно забутий голос закликав: «До бою!» ці слова тонули в оплесках натовпу, все ще вірнопідданих людей.

5 [травня 1941] В «Ateneum»¹³⁹ у статті Гомуліцького¹⁴⁰ про Норвіда¹⁴¹ є передвістя розвідки про Венгерську¹⁴².

¹³⁸ Колишнє Гарнізонне казино на Алеї Шуха, 29 під час окупації перетворили на Ігрове казино для поляків, але під управою німців. Вважалося, що той, хто його відвідує, порушує засадничі принципи громадянської моралі. 19 травня 1942 р. в казино відбувся бомбовий теракт, кілька клієнтів зазнали поранень.

¹³⁹ «Ateneum» — двомісячник, який виходив у Варшаві (від січня 1939 до травня 1939) під редакцією Стефана Наперського.

¹⁴⁰ Юліуш Віктор Гомуліцький (Juliusz Wiktor Gomulicki, 1909-2006) — літературознавець, знавець історії Варшави та творчості Ципріяна Каміла Норвіда. Член редакційної колегії двомісячника «Ateneum». Згадана стаття називалася «Шість голосів про Норвіда» («Sześć głosów o Norwidzie», «Ateneum», 1939, №3).

¹⁴¹ Ципріан Каміль Норвід (Cyprian Kamil Norwid, 1821-1883) — один із найвидатніших польських поетів романтизму, прозаїк, драматург, есеїст, художник і філософ. Автор поетичних, прозових творів і драм. Забутий за життя, помер в еміграції в Парижі. Нині його творчість належить до канону польської поезії.

¹⁴² Зоф'я Венгерська (Zofia Węgierska, 1822-1869) — польська письменни-

Мене немов пройняло струмом. Потрібно закінчити мою Вен[герську], яка з'являлася лише на сторінках «Bluszc». Гадаю, лишилося дописати останній розділ та й матеріал готовий. Але як за нього взятися? Може, в задушний день, коли «поминають померлих», рішучий намір — чи стане снаги втілити? Те, що я зараз роблю для літератури міжвоєнної — праця досить нецілісна, якісь нотатки, пригадування, впорядковування, без край-дати, а за неї варто б сісти ґрунтовно, завершити цілісним акордом. Я кілька років виношувала її в серці, потім її кілька років писала, багато де друкувала, я зрослася з нею. Велле [N.N.] у паризькій [пресі?] порівнює нас із нею, треба відвідати її могили в Монморансі¹⁴³.

«Антиной¹⁴⁴ в оксамитовому береті»¹⁴⁵ — яка ж це дивовижна книжка — передусім для самого автора. Для старшого покоління письменників Вайльд уже вважається спільним надбанням, Я[н] П[арандовський] відкрив його [19]22 року¹⁴⁶. Крізь Вайльда він поглянув на себе, ба ні, радше навпаки. В цій книжці Парандовський не лише розсипав стилістичні перли, а й умістив у неї свою тугу за незвичним. Тугу, втілену в іншій формі, аніж та, що в «Ко-

ця-фейлетоністка. З 1851 р. мешкала в Парижі, — *прим. перекладачки*.

¹⁴³ Місто за кількесот кілометрів від Парижа. Авторка має на увазі місцевий цвинтар, де покоїться чимало видатних особистостей. Зоф'ю Венгерську поховали на паризькому цвинтарі Монмартр, а через рік перепоховали в Монморансі.

¹⁴⁴ Антиной (лат. Antinous, бл. 110-130) — грецький юнак, коханець імператора Адріана (76-138), на честь якого, після трагічної смерті в Нілі, збудували місто Антинопіс. Для сучасників — ідеал юнацької краси.

¹⁴⁵ Йдеться про книжку Яна Парандовського «Антиной в оксамитовому береті» («Antinous w aksamitnym berecie», 1921). Біографічний нарис про Оскара Вайльда виник на основі доповіді, виголошеної Парандовським на вечорі, присвяченому 20-й річниці смерті автора «Портрета Доріана Грея». Вечір організувала Професійна спілка польських літераторів у Львові 30 листопада 1920 р.

¹⁴⁶ Авторка помиляється щодо дати відкриття творчості Оскара Вайльда Парандовським. Про це свідчать принаймні лекції Парандовського, датовані 1920 роком, а також згаданий нарис «Антиной в оксамитовому береті», який з'явився 1921-го.

вень, не хочуть оголювати марність свого становища. У неділю в нас була знайома дитинства, з якою я вряди-годи перетиналася, вона прийшла зі своєю 14-річною донечкою, до того ми рік не бачилися. Я чула, що за цей час вона отримала якусь посаду, виконує найрізноманітнішу роботу (закінчила два факультети) у літньої хворої пані. Вони з донькою тепер мають кращий вигляд. Звісно, я не випитувала у своєї знайомої про характер її роботи чи спосіб життя, вона уникала цих тем. Вона, яка раніше завжди була охоча до відвертих розмов. Тож мені залишалося лише радіти її кращому фізичному й душевному стану, про що я сказала кілька разів. Не знаю, коли знову її побачу — адреси вона не дає, телефонувати туди не можна. Воєнне рабство. Раніше чи не кожна хатня робітниця мала право розмовляти й приймати в себе гостей.

Ми зустрілися з Іркою в суді, вона теж неохоче розповідає про себе й домашні справи. Про дім [ц]ей думаю із сумом. Коли [19]39 року я приїхала в Лодзь з доповіддю, то мешкала в неї — в елегантній кімнаті, зрештою, все помешкання було обставлене на високому культурному рівні. Тільки тепер я збагнула, що в чотирикімнатній квартирі тісниться аж дванадцятьох людей, а житлова служба вважає, що це ще замало. Ірка додала: «Хто заплатить відкупні — тому дають таке або схоже помешкання». Дедалі більше скарг на «продажність», *tout comme chez nous* [фр. — геть, як у нас] — даремно повторюю. Ірка вважає, що це особлива риса тієї, іншої частини містян. Вона ніколи навіть не перетиналася з людьми, к[отрі] тепер стануть її найближчими братами, не знала їхнього способу життя, європейка, далека від ментальності єврейства. Тепер Ірка змушена жити з ними в жахливих умовах, і біль почасти переплавився у відразу до тих, хто, зрештою мимохіть, став вершителем її долі. Автохтони Налевок, найімовірніше, переживають усе не так, як населення, яке сюди прибилося,

Ірка бачить їхню витривалість, загартовану роками злиднів, і це теж її мучить: вони вийдуть з цієї складної ситуації неушкодженими, тоді як інтелігенцію такий досвід може підкосити. Позаяк наші зустрічі відбуваються досить часто, а, вочевидь, деяким возним доручено пильнувати тих, хто прийшов сюди лише на теревені, то до нас вкотре підійшов охоронець порядку і запитав, на що ми чекаємо. Ми залишили це місце й подалися шукаючи кращого, врешті сховалися в залі судових засідань. Банальна, нудна справа про несплачені зобов'язання домовласника, низка запитань і відповідей. А ми собі перешіптувалися про політичні й суспільні новини. Ірка вірить — *contra spem spero?* (лат. — без надії сподіваюсь)¹⁴⁸. Хай вірить. Це підтримує на духу. «Ніщо так не підносить дух, як ром і віра» (Байрон). На тлі нудних судових розправ ми одним реченням окреслюємо ситуацію «нашу» і «вашу». Звичайно, спершу продовольчу: скільки коштує хліб, картопля. Там дорожче, скажімо, у нас кіло картоплі 2, у них — 3 злотих. «Люди падають з голоду просто серед вулиці». «Таке трапляється й на Марш[алковській]», — поспішаю похвалитися рівністю ситуації. У Бельг[ії] багато людей помирає з голоду просто на вулиці. Оце вчора мені розповідали, як перехожі кинулися на допомогу. «А як у вас реагують?». «По-різному, труп лежить собі, часом хтось кине на обличчя газету». Хіба можна думати про мертвих, коли живі в смертельній небезпеці? «Ґестапо стріляє навсібіч, на ходу з автомобіля, без розбору гатять по людях». І я це слухаю в залі справедливості! Де суворо судитимуть того, хто погано виконував свої обов'язки господаря чи квартиранта.

¹⁴⁸ Ймовірно, відсилання до однойменного вірша Мар'ї Конопніцької (Maria Koponicka, 1842-1910) — польської письменниці, поетки, авторки дитячих книг та патріотичних віршів, громадської діячки, яка виступала за права жінок, соціальну рівність і незалежність Польщі.

Реймонт¹⁴⁹ у 90-х роках [XIX ст.] в Парижі уважно читав оголошення в газеті «Kurier Warsz[awski]». Він вважав їх дзеркалом міського життя. Мій зір уже надто слабкий, аби ^шукати^ правди в дрібному шрифті газети «Nowy K[urier] W[arszawski]». Одне оголошення все ж переписую — воно значуще з багатьох причин: «Молодий, приваб[ливий], заможний інж., власник фабрики (міс[ячний] дохід до 10 тис. зл.) шукає дружину. Може бути вкрай бідна, до 35 років, але з зовнішністю тан[цівниці]

я[к] [...] що танцює серед мечів у ревю «Синього Метелика»¹⁵⁰, я[...] [...] [...] (конфіденційність гарантовано) [...] [р]одинної гробниці». Адреса: Warschau, вулиця Гожа, 29 для інженера.

[...]

^9^ травня [1941] [...] про відродження людства після війни, духовне. Звідки і як[ий] шанс [...], що щось зробити можна було тільки мирним шляхом. Сьогодні, попри поодинокі ви[нятки] [...] [...] іспиту, нічого не вдієш. Якби бодай один-єдиний великий порив солідарнос[ті] [...] [...] щоб будувати, але знову ж не збільшуючи тільки про людське око бачиться щас[...] [...].

Трохи [...] [...] скарбів паризької П[ольської] біб[ліотеки], а мої — то пусте, все одно, мабуть, не повернуться [...], [себ]то я до них. Я придумала прислів'я: німці пакують, але [...] [...]озить. ^Гадаю^, потяги з таким «дріб'язком» Біб[ліотеки] За[лу]ських¹⁵¹, могли простоя[ти] [в] [Санкт-]

¹⁴⁹ Владислав Реймонт (Władysław Reymont, 1867-1925) — польський письменник, представник реалістичного напрямку в літературі. Лауреат Нобелівської премії за чотири томний роман «Селяни» («Chłopi», 1924).

¹⁵⁰ «Синій Метелик» — варшавський театр, який працював в часи німецької окупації у 1940-1943 рр. Містився на Празі, на вул. Інженерській, 2/4, — прим. перекладачки.

¹⁵¹ Створена в другій половині XVIII ст. одна з найбільших бібліотек світу, налічувала приблизно 400 тисяч книг і 20 тисяч рукописів. Офіційна назва —

[Петерб]урзі майже півтора століття. Книжки не квапляться потрапити до людських рук, вони нік[оли не поспі]шають. Навіть знають, що їхня цінність зростає з часом, який є ворогом людини.

Холодно, дощ, та все ж трава перед Ст[удентським] домом поволі зеленіє. Мабуть, в природі все так, як з дітьми. Ростуть швидко, красиво, добре, якщо умови сприятливі, але і якщо погані — теж мусять пройти фазу від дитинства до юності. Тільки й того, що матимуть криві ноги, втомлений вираз обличчя, убогий вигляд. Учора я купила квіти-жовтці — хіба є щось більш витривале й менш вибагливе? Квіти виглядали досить свіжими, а сьогодні зів'яли, їхнє життя вкорочене на кілька днів, бо вони не напились соків із землі, таких потрібних, аби вижити у вазі. Але я — ще витривала, піддаюся лікуванню, уколами чи порошками. Стан серця покращився, проте воно досі в беземоційному заціпенінні.

Розмовляла з Галіною ^Домбровською^¹⁵² — вона збирає свідчення підопічних з Ком[ітету] С[толичної] Самопомочі¹⁵³, тепер — Головна опікунська рада. Буває, люди працюють і хочуть їсти зі спільного казана. А буває, що, споживши скромний обід, вони намагаються надолужити недосит вечерею чи з точністю до навпаки: з принесеного додому обіду, відповідно *assainsonner* [франц. приправлено-го] відкласти д[уже] дешеву вечерю. «Я все бачу», — каже, виходить із кухні й купує собі булочки втридорога. Дуже не хочу ось так ганячи інших, нахвалювати себе, але мушу.

Національна бібліотека Речі Посполитої. Знаходилася у Варшаві, у палаці Даниловичів. Після повстання Тадеуша Костюшка росіяни розграбували матеріали й вивезли до Санкт-Петербурга. За умовами Ризького договору (1921) лише незначну частину колекції Залуських повернули в Польщу. У 1939 р. німці частково розграбували бібліотеку, а 1944-го — спалили.

¹⁵² Найімовірніше, йдеться про письменницю Галіну Домбровольську.

¹⁵³ Організацію, що діяла з вересня 1939 р. у Варшаві, в Столичному комітеті соціальної самопомочі, який згодом став частиною Головної опікунської ради (Rada Główna Opiekuńcza, RGO) з садибою у Кракові.

Ми з Фелею не маємо в собі й тіні нечесності. Коли відразу після нашого повернення з Вельг[олясу] до Варшави, хтось нас запитував, де ми будемо їсти, ми рішуче відповідали: «Не можна відбирати хліб у нужденних». І тут мені не спадає на думку жодна вигадка, яка б полегшити справу. Хоча, хтозна, якби завдяки тій заощадливості нам вдалося зібрати більше грошей, ми б точно спрямували їх на громадське благо, як ми це і робимо (в ущерб собі) з коштів, які дає брат. Треба було клопотатися про допомогу в Самопомочі, коли це ще було легко, і коли так робили мудрі люди. Але що тут вдієш, я народилася немудрою, та й Феля така ж. Нині я вже розумію, що цей недолік погано відбився не лише на нас, а й на спільній справі, і все ж я переконана (і на цій певності вкотре наголошую): ці гроші ми б абсолютно точно витратили на тих, хто їх справді потребував.

Подейкують, що письменників, к[отрі] зареєструвалися, але не поспішають зі своїми книжками до Польськ[ого] Вид[а]в[ництва] — [Еміля] Сківського¹⁵⁴, Стеллу Ольгерд¹⁵⁵, [Фердинанда] Г[е]теля¹⁵⁶ при поновленні картки викликають до спеціального урядника: «Чому ви не пишите[?]». Кажуть, одні виправдовувалися, мовляв, трудяться над високопіднесеним твором, другі — що над істор[ією] літератури, треті — над істор[ією] мистецтва.

¹⁵⁴ Ян Еміль Сківський (Jan Emil Skiński, 1894–1956) — польський письменник, публіцист. Спочатку був політично пов'язаний з табором санації, згодом декларував себе прихильником націонал-демократів. Член польського ПЕН-клубу з 1939 р., віцеголова Професійної спілки польських літераторів. Після 1939 р. став прихильником колаборації з німцями.

¹⁵⁵ Стелла Ольгерд (Stella Olgierd, власиво Емма Лазарська, Emma Łazarska, 1888–1958) — польська письменниця, перекладачка.

¹⁵⁶ Фердинанд Гетель (Ferdynand Goetel, 1890–1960) — польський прозаїк, драматург, публіцист, сценарист і громадський діяч періоду міжвоєнної Польщі. Останній президент довоєнного ПЕН-клубу та Профспілки польських письменників.

Вид[ання] Пшеворського¹⁵⁷ «Віднесених вітром» в перекладі Іди Веневської¹⁵⁸ — виходить удруге, з обкладинкою Вайдуга¹⁵⁹. Можливо, автор обкладинки надав їй добровільно й навіть отримав гонорар, але сам переклад видається незаконно, як і багато всього іншого.

10 травня [1941]. В одній крамничці суміжним народам товар продають за ціною дешевшою, ніж нам, але дорожчою, ніж володарям світу. Зокрема, ромам. Народи без держави знаходяться в гіршій ситуації, ніж народи, як[і] свою державність втратили. Може, зрештою, короля Квека¹⁶⁰ трактують на тих самих правах, що й інших? Але що ж буде, якщо розпочнеться війна з Советами? Кажуть, совети дозволили «жидам і циганам» собою керувати.

Загадка солдата, який у садівника із села Вельг[оляс] розважається до 11-ї, хоча *hora canonica* [лат. — дослівно «час істини», година вечірньої молитви] — 10-та. Тож йому дали п'ять днів буцегарні, а тому, хт[о] забавлявся до 2-ї, — два тижні. Питання: яке покарання призначити гостинному господарю дому і хто б мав це зробити?

¹⁵⁷ Якуб Пшеворський (Jakub Przeworski, 1875-1935) — польський видавець і книгар єврейського походження. З 1933 р. займався видавничою діяльністю, після його смерті справу продовжив син — Марек (Marek Pzeworski, 1903-1943). Перше польське видання роману Маргарет Мітчелл (Margaret Mitchell, 1900-1949) було опубліковане у видавництві «Я. Пшеворський» (1938).

¹⁵⁸ Целіна Веневська (Celina Wieniewska, 1909-1985) — перекладачка англійської літератури, редакторка та популяризаторка польської літератури за кордоном.

¹⁵⁹ Антоній Вайдуг (Antoni Wajdów, 1905-1944) — польський художник, лауреат Grand Prix на Міжнародній виставці мистецтва і техніки в Парижі (1937).

¹⁶⁰ Інституція «циганського короля» як представника ромів та синті відома сотні років. Останнім довоєнним «королем» був Януш Квек (Janusz Kwiek, 1909-1941?), коронований у липні 1937 р. на Стадіоні Польського війська у Варшаві. Насправді те, що роми мали якісь привілеї, було не більше ніж чутками, адже в нацистській ідеології їх трактували схожим чином, що і євреїв.

Розмова в трамваї, випадково зустрілись дві подруги. Неймовірна польська радість: «Як же давно ми не бачились!». «Ти щось чула про наш Велюнь?»¹⁶¹. «Аякже. Там лишилися такі собі Панове Х і Панове У (з типово польськими прізвищами), стали фольксдойчами й живуть, горя не знають».

Я помітила, що у багатьох людей обручка перемістилася з безіменного пальця на середній, товстіший [...] ¹⁶².

[...]

15 [червня 1941?] Важко писати. Навколо шалений рух. Одні приходять, інші йдуть. Одні засмагають, інші готують. Під моїм вікном пахне супом, у великій вантажівці — польова кухня. З неї роздають їжу солдатам і полякам, які розмістилися на підводах. Двір заповнений транспортом із різних куточків Польщі. У парку важко сидіти, врандиги він нагадує карний майданчик. На моїх очах, один чоловік, якого за щось покарали, безперервно виконував команду «Лягти, встати». Блідий прототип Освенцима. У повітрі відчувається розслаблення. Повсюди гасає дітлашня з бідних халуп. «Ще не вистачало, аби вони в покої забігли», — обурено каже пані Зофія [N.N.]. Власниця маєтку¹⁶³ невдоволено відповідає: «Ну то забіжать». Відчувається м'який, але все ж саботаж. Косарі не поспішають погоджуватися на сінокіс. Чекають, тиняються біля солдатів. Бігають парком.

¹⁶¹ Велюнь — місто у Лодзькому воєводстві, — прим. перекладачки.

¹⁶² У цьому місці вкотре простежується порушення хронології. Наступні сторінки машинопису переносять нас у грудень 1941. Через об'єктивні причини почерговість тексту змінена. Таке повторюватиметься й надалі, про що (для зручності читача) ми більше не згадуватимемо, позаяк тоді б довелося чи не до кожної сторінки додавати примітки з менш чи більш розлогим поясненням.

¹⁶³ Целіна з роду Лешновських Вилежинська (Celina z Lesznowskich Wyleżyńska, 1894-1955) — дружина Богдана Вилежинського і братова Аврелії.

Я почуваюсь дедалі гірше. Юзеф (лакей) ставив мені банки. Треба себе пересилити — не пасує мені хворіти. Взагалі нічого не хочеться. Важко говорити. Ходити й поготів. Ці страшні погідні вітряні дні. То спекотно, то віє. Щоб я таким переймалася? Як же хочеться [^]прилягти[^], але в цьому галасі хворіти — ще нестерпніше, а морочити іншим голову своїми болячками — негарно.

21 [червня 1941]. Вчора Богдан повернувся зі зборів у Мінську[-Мазовецькому]. Наказали копати рови. Він залишився вдома, ідилія. Перед самим ґанком облаштували клумбу, на місці, де росли весняні квіти, тепер висаджують квіти, що цвістимуть усе літо. Кілька дівчат, а над ними пан садівник. Це перше, що впало у вічі брату, коли він заїжджав. За ним тягнулася довга колона танків, вони тут зупиняться на ніч. Раптом нас охопив жах. Відучора нікого не було, тому здавалося, що все гаразд (з чим?). У селі легко [...] регулярного, нав'язаного щоденною рутинною життя забути про «широкий світ». Вони не хочуть ночувати у бараках, які вінцем оточили двір. Офіцери, сміливіші, зайняли звичайні позиції [^]у дворі[^], а солдати розклалися табором по всьому парку. Тут ідеться про їхню безпеку, чи, може, важливіше, аби нічого не сталося з військовою технікою? То все вже аж так близько, будь-якої миті? Попереджувального знаку, літаків, ще не було. В мене навіть нема сили ввечері вийти подивитися, як це товариство розташувалося. Боюся червненого холоду. Та що це з Тобою? Не знаю, як цієї миті себе назвати. Жодне з тих імен, якими «вони»¹⁶⁴ мене називали, не навертається на язик, у пам'яті не залишилося нічого, що мало б нездоланну силу. Я хвора, літня жінка та й годі. Щоб не сказати — стара.

¹⁶⁴ Невідомо, кого Авторка має на увазі. Можливо, чоловіків або німецьких довоєнних знайомих.

Наступного дня в парку — сліди постою. Вони пішли рано-вранці. Ось тут і ось тут були намети. Шукали найгустіші зарослі. Надійних сховків майже не лишилося, адже більшість гілок позрізали. Ось шоста вантажівка вивозить дах, який цієї ночі накривав і без того зелене полотно.

На третьому році мені ще більше байдуже до якогось лиха, яке може спіткати. Я переживаю за інших. Єдине, чого боюся в стосунку до себе — тривалої хвороби.

Неділя, 22 [червня 1941]. За сніданком чую новину. Хтось звідкись приніс звістку. Сьогодні вдосвіта почалося. Невже це правда? Друга година ночі. Знову те саме. Мабуть, таки правда¹⁶⁵. Тихо на світанку. Я пішла пройтись алеєю акацій. Шумить жито. Хочу побачити, як жатимуть. Хочу видужати. Від завтра починаю лікуватися. Їду до лікаря. ^Кілька кілометрів. Сама. Важко говорити, а ходити й поготів^.

Під час вечері чуто гул крил. Вони близько і низько. Одна машина майже в'їхала у вікно. Знак? Виходжу на ганок. В небі несуться ^цілі ескадри^ [...].

9-та, візник повернувся із Мінська, відвіз на вокзал інспектора [...] тепер тих інспекторів, хоч греблю гати: окремо до корів, окремо до свиней, окремо до овець. До [...] [...].

Управитель дратується, що треба давати коней. Юзеф каже: «Готель тут [...] із постільною білизною. Якщо що, допоможуть у господарстві, не [...] [...] люди, багато тих, хто збився з дороги, знайшли роботу. Навіть якщо погано платять [...] з [...] харчуватися в селі і ще щось можна взяти додому. Перша [...] [...] захоче взяти собі, просить, щоб вона відвезла до Варшави. Це [...] [...]падків і пізн[іший] додаток,

¹⁶⁵ Мова про напад III Райху на його дотогочасного союзника, Советську Росію, який відбувся в ніч на 22 червня 1941 р.

тоді записала: візник сказав [...] це слова Богд[ана], як[ий]
^повернувся^ з мосту у сусідів. [...] [...] може занепасти,
і навіть світ, а зелений столик завжди стоїть на міцних [...].

22 [червня 1941] пам'ятна дата. У [18]12 Нап[олеон]
також пішов на Москву¹⁶⁶.

71 [...] [...] недосяжні, а колись були поруч. І не
лише завдяки молодості [...] [...] аж до кінця світу, коли ко-
лишеться збіжжя, я згадала [...] це [викли]кало тугу за мо-
рем. Я скликала [...] зустріч у Торуні, перебування у Кранці
над Куршською затокою¹⁶⁷ [...]». Варто побачити Крульо-
вець¹⁶⁸. Землю та опис цієї [...] частково згадував у «Стежка-
ми Сментка» [«Na tropach Smentka»] [Мельхіора Ванькови-
ча]¹⁶⁹. Замок Мальборк теж, мабуть, у ^Землі^ про нього [...]
точно не пам'ятаю. Усе, либонь, правдиво й точно, як [...] я
розповідала, повторюючи історичні дані про майже [...] [...]
знайти й прочитати. Я постійно про це думаю, але, видно,
[...] більше хочеться йти вперед, ніж назад. Щоразу, коли
стикаюся з [...] [...] виникає бажання протистояти своєму
напевно слабким й бля[клим] [...] завдячую йому головним
принципом свого життя: моральний закон у мені був моїм
дорогов[казом].

Спостерігаю за німцями. Результат невтішний. Вони
такі ж сильні, як і на самому початку. А ми навіть морально
слабші. Чутливі до їхньої доброти або люб'язності. Прина-
гідної чи продуманої? Коли падав дощ, вони забрали кур-

¹⁶⁶ Велика Армія, з якою Наполеон Бонапарт мав намір перемогти Александра І й завоювати Росію, перетнула прикордонний Німан 24 червня 1812 року. Російська армія не піддавалася й застосовувала тактику «випаленої землі», завдяки чому перемогла. Це стало початком краху Наполеона.

¹⁶⁷ Куршська Затока — нині на території Литви, устя Німана в Балтійське море. Над затокою розташоване місто Клайпеда.

¹⁶⁸ Крульовець — історична польська назва сучасного Калінінграда (німецькою — Кенігсберг). Колись головне місто Королівської Пруссії.

¹⁶⁹ Мельхіор Ванькович (Melchior Wańkowicz, 1892-1974) — польський письменник, журналіст і репортер, один із найвідоміших авторів польської документальної прози ХХ ст., — прим. перекладачки.

чат у бараки. О як це зворушливо! Дітям-волоцюгам дають хліб. Очевидно, мають його вдосталь. А Варш[ава] вже раділа, що вони ступили на дорогу нестач! Жінкам, не дівчатам, допомагають у роботі! Зв'язкам обох народів сприяє товарообмін, який відповідає духу часу, адже лише такий і має сенс! Не так уже й злецьки, повторюю, ведеться солдату, якщо він за яйця на вечерю віддає хліб і якщо в нього вдосталь цигарок, які є свого роду обмінною валютою.

«La Gerbe»¹⁷⁰ подає минулорічні спогади, що у всьому винна Англія. Я вдивляюсь у цей шрифт, шукаючи фото Парижа. Класична музика «Sourole»¹⁷¹, прихильники французького політика Деа [Марселя] на мітингу в Будинку взаємного страхування¹⁷². А де мій Париж?

Я ніде не бачу у своєму майбутньому. Збанкрутував весь світ, а з ним і я. У нас відібрали віру в особистість і громаду.

Вранці вони поїхали, напруга спала, пополудні чутно гул моторів.

Звучать дивні думки, селяни слухають німців, повторюють за ними, [що] це євреї призвели до війни.

20 [година?]. Літаки — якщо не над головами, то над балконами. От тільки, як кажуть знавці, кількість ще не все вирішує. У Мінську-Мазовецькому великий рух [...] не керує. Щодня приїжджають 3-4 [...]. Лист від оптимістки з гетто, Людв[іки] Крамштик. Я рада, що відпочиваю на свіжому повітрі. Вона бачить тихі ліси, луки, поля: «Я часто їх собі уявляю і сумую за ними. А тим часом я задоволена вже й тим, що побачу десь дерево і трохи травички»¹⁷³.

¹⁷⁰ «La Gerbe» — тижневик, який видавався у Франції у співпраці з нацистською Німеччиною під час Другої світової війни, — *прим. перекладачки*.

¹⁷¹ «La Sourole» — славетний ресторан у стилі артдеко, розташований на Монпарнасі. У 30-х рр. XX ст. тут збиралася паризька богема.

¹⁷² Відомий зал у Парижі, нині — конференційний центр на вул. Сант-Віктор, 24.

¹⁷³ Німці навмисно не приєднували до території Варшавського гетто парки й великі зелені зони. Це була одна з форм антиєврейської політики гітлерів-

Повернутися до 22, зараз 23 [червня 1941]. Вчора я вирішила не хворіти, сьогодні виявляється, мені гірше, ніж я думала. Мало того, що серце слабке, так ще й легені хворі. Лежати, лікуватися — д[окто]р, росіянин, який випадково сюди потрапив (доброзичливо усміхається до Лятович), загалом усі до мене дуже д[обрі]. Медбрат щодня робить по три уколи. Навколо тиша, [більше не чути] розмов про німців, здалека ледь долунюють постріли. Отже, німці без опору пішли вп[еред]. Однак тут залишається страх, що доведеться виїжджати. Знаю: я залишуся в будь-якому випадку. Ні сил, ні бажання, ні навіть потреби вставати з ліжка.

Мені потрібно якомога довше бути одній. У тиші. Не розмовляти.

26 [червня 1941]. Промова Гітлера. Зухвальство найвищої проби в парі з переконанням у людській дурості. Сам себе хотів перехитрити.

Картка від Зузі [Рабської]¹⁷⁴. Помер ад[вокат] Краушар¹⁷⁵, запалення легень, п'ять днів, не витримало серце.

Думаю про Варшаву, безпеку, продукти для близьких. Були нальоти.

Шалена спека. У ліжку з компресом.

Я боролася з хворобою, здається, серцю вже важко. Як тут тихо, пишу, дивлячись на верхівки сосен! Нікого не боюся!

ської влади.

¹⁷⁴ Зузанна Рабська (Zuzanna Rabska, 1888–1960) — поетка, письменниця, перекладачка. Її чоловіком був публіцист, літературний і театральний критик Владислав Рабський (Władysław Rabski, 1865–1925). Під час окупації вона була змушена переховуватися через єврейське походження.

¹⁷⁵ Тадеуш Краушар (Tadeusz Kraushar, 1880–1941) — польський адвокат, син Александера. Член багатьох культурних організацій, зокрема Товариства шанувальників історії.

27 [червня 1941]. Ми не знаємо, яка ситуація. «Готуватися в дорогу?» — всі навколо питають. Чи правда криється у жарті: «Наші наших б'ють»?

Хворію серед троянд. Щодня шанобливо приносить Юзеф [лакей]. Усі дуже добрі. Над нами пролягає повітряний шлях. Ним летять близько 10-ї ранку, повертаються о 5-й. Що вони роблять протягом цього часу? Куди долетіли? Чи всі повертаються?

Я лежу переважно горілиць. Нахиляю голову то на одну, то на іншу сторону. Як у примітивній народній скульптурі називається Стражденний Христос, який саме в такій позі?

29 [червня 1941]¹⁷⁶. «*Jim suis, Jim reste*» [фр. — я є Джимом, Джимом і залишуся]¹⁷⁷. Хаос, люди поспіхом відправляють речі до Варшави. Ми нічого не знаємо.

30 [червня 1941]. ^Дні, сповнені хвилювання, виявилися марними. Ніяких привілеїв для нас, місцевих землевласників, немає. Ціною врятованого Вельголясу віддамо всю Європу^.

1 [липня 1941]. Готується новий поділ Польщі. Як його назвуть? Які «привілеї» матиме марка, розташована найдалі на схід?¹⁷⁸

¹⁷⁶ Цей і наступний запис з'являються між 1 і 2 липня. Вважаємо, що числа 29 і 30 стосуються червня, а в тексті закралася помилка того, хто перенабирав щоденники з рукопису.

¹⁷⁷ Можливо, відсилання до героя роману Джозефа Конрада (Joseph Conrad, 1857-1924) «Лорд Джим» («Lord Jim», 1900) та складного морального вибору, перед яким він постав.

¹⁷⁸ Марка (нім. Mark) — прикордонний адміністративний округ у Франкській імперії та державах-спадкоємицях, — прим. перекладачки.

2 [липня 1941]. 5 тис. в'язнів звільнили з Бреста [на Бузі]¹⁷⁹. Так, але скільки на їхнє місце запроторили невинних?

Нещодавно ми говорили з Тад[еушем] Воль[ським] про те, що «Оссолінеум»¹⁸⁰ — заповідник конфіскованих книг. [А] сьогодні?

[...] [...] тіла, яке поволі видужує. Свобода ру[ху] [...] догляд за собою. [...] Може, я пошила лікаря в дурні й не [...] [гаря]чки? Хвороба протікала інакше, ніж передбачав лікар, гостріш[е] [...] [...] виведе на добрий шлях. Легені мене хвилюють менше ніж [...] своєї важливої ролі в організмі. Тим біл[ьше] [...] було уникати ліків, які для мене, в цих умовах, завжди знаходилися! [...] [...] [охопи]ла всіх одержимість мандрями. Я весь час повторювала: «*Jim suis, Jim reste*» [фр. — я є Джимом, Джимом і залишуся] [...] [стра]х, що прийдуть більшовики. Адже тоді вони взяли [...] [...] новина про перемоги дійшла лише 30 [червня]. Газета від 26 числа писала про [...] місця. Під неї ^можна^ було підкласти, що завгодно. Чого душа [...] боїться. Погода сприяє переможцю, як у вересні [19]39, щоб він міг [...] [...] [...] «З нами був Бог»¹⁸¹.

[...] «Щоденник» Словацького, виданий 1901 року. [...] Оригінал знаходиться¹⁸²[...]. Чи довго він ще там буде? Повторюю про себе вірш, треба якось вби[вати] години, [спа]ти й дивитися на верхівки дерев — та це не рятує. «Молодосте, вір у сни, чисті й золоті». Нагадає Асника¹⁸³.

¹⁷⁹ Советська влада не змогла евакуювати або знищити в'язнів (як це іноді робила в інших місцях, наприклад, у Пінську чи Львові), ймовірно, через несподіваний напад німців на ту частину фортеці, в якій була тюрма.

¹⁸⁰ Національний заклад імені Оссолінських заснований 1823 р. До часів Другої світової війни розташовувався у Львові. Після війни частина колекцій потрапила до Вроцлава, частина залишилася у Львові, у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника.

¹⁸¹ Тоді стояла сонячна погода, яка сприяла пересуванню важкої бронетехніки болотистими дорогами.

¹⁸² Оригінал «Щоденників» («*Pamiętnik*») Юліуша Словацького знаходився у фондах Бібліотеки «*Ossolineum*» у Львові.

¹⁸³ Адам Асник (Adam Asnyk, 1838-1897) — польський поет і драматург, сус-

5 [липня 1941]. Одинадцятирічний хлопчик [N.N.], який тут проводить канікули, сьогодні весь день плаче. Зазвичай він веселий і життєрадісний. Хлопчик переживає за батька, який у більшовицькому таборі під Львовом¹⁸⁴. Передчуває щось недобре? Як собака Конрада (мого брата) — він вив, розвернувшись у бік Варшави, саме в той час, коли Конрад добровільно обривав своє бурхливе життя¹⁸⁵. Дитина не може чітко окреслити горе — для цього потрібен тваринний інстинкт, але вона здатна ^відчувати^ його наближення. А може, зрештою — хай би так і було — це сльози рацію, а не ^передчування^. Хлопчик знає, що там ідуть бої. З дня на день Львів ^захоплюють^¹⁸⁶. А коли Москву

[...]

29 [серпня 1941]. Вчора була в кав'ярні «Rio Rita»¹⁸⁷ на Краківському [передмісті]. Чудовий, правдивий чай. Пиріг з яблуками, 2.50 злотого. Смачний. Вартий 5 тістечок, решта за такою самою ціною, проте смак ніякий. Я хотіла по-джентельменськи пригостити ще шматком торта [за] 3,50, але моя дама не з тих, хто *menet aux dépenses* [фр. — наражає на витрати]. Приємна, як завжди, розмова

пільно-політичний діяч, під час Січневого повстання був членом Національного уряду.

¹⁸⁴ У советський полон потрапило близько 250 тисяч польських солдатів. Вони утримувалися в таборах для військовополонених, частина з них потрапила до таборів, підпорядкованих НКВС, а частину звільнили. Офіцерів, ув'язнених у Козельську, Старобільську та Осташкові, розстріляли навесні 1940 року.

¹⁸⁵ Конрад Вилежинський (Konrad Wyleżyński, 1880-1932) — брат авторки, наклав на себе руки внаслідок депресії, спричиненої економічною скрутою та втратою роботи.

¹⁸⁶ Коли Авторка писала ці слова, Львів уже був під німецькою окупацією. Вермахт захопив місто 29 червня 1941 року.

¹⁸⁷ Кав'ярня «Rio Rita» розташовувалася на Краківському передмісті, облаштована в американському стилі. Тут акомпаніатором працював молодий Стефан Кіселевський (Stefan Kisielewski, 1911-1991) — письменник і політичний діяч.

з Галіною [Домбровольською?]. У певному сенсі ми обидві відчуваємося так само. Власне вона мені відкрила на це очі, на маргінесі життя. Як літ[ературного] (теперішнього), так і суспільного, по[літичного] чи світського. Ми взяли на себе роль мал[ої] благодійної діяльності, як[ої] в перші місяці патріотичного піднесення, коли все важливе — для Польщі, можливо, й вистачало, але сьогодні, схоже, її замало, занадто мало користі, до того ж вона геть не ефективна. Все це дуже важко. У роботі тієї, яка народилася артис[т]кою, а не діячкою, повинні бути якісь витівки, піднесені миті, чи як це назвати. Рутинна і монотонність обов'язків — не для нас. Крах своїх зусиль можу пояснити нещодавною хворобою, в її світлі справа набула [на]лежного забарвлення. Блідого. Хотілося б проблизити вогню, свого і чужого, полум'я. Але й від них віє лише сірістю, якщо не чимось гіршим. Як і від нашої діяльності в шпиталі. Галіна теж зіткнулася тут із «великим розчаруванням». Що вдієш, солдати — д[уже] пересічні люди, не варто було очікувати від них іншого, невдячність потрібно приймати як належний подарунок долі — серед інших її відзнак. Літературне підпілля теж десь осторонь від нас, зрештою, мені не вдається знайти спільної мови з цими людьми. За предмет спостереження вони обирали чужі принципи, іноді їм добре вдавалося відволікати від дійсності, але вони не можуть нічого дати для зміцнення духу. [...] зареєстровані. ^Найгірше те^, що цим аргументом вищості над іншими оперують наші теперішні опікуни [...] самозванці, спритніші, кон'юнктуристи. Таку відповідь («Ні, пані більше не отримуватиме допомогу») почула людина, яка була у скрутному становищі і яка торік не зголосилася до влади з [...] своєї професії. Інша річ, що цим не скористалися відповідні особи, навіть найстаранніший (Сківський) не друкується у Польському видавництві через *faux de papiers* [фр. — нестачу паперу], тож уся та покійність нічого не дала...

Болючою проблемою наших часів є хабарництво серед порядних людей. Вони беруть приклад із «верхів», але там кружляють великі суми, а внизу (бо наші можуть бути тільки внизу) воно наближене до робітничих ставок — від 6 злотих до максимум 10,50; тож вони стрімко шукають, що б іще незаконно урвати. Здається, я вже писала про махінації між зал[ізничними] кондукторами й пасажирями, які їдуть без квитка. Можна відняти кількість проїханих станцій — це ніби добра справа, з одного боку, а з іншого — пасажир без жодних докорів сумління сплатить штраф чи віддасть дрібну суму службовцю, не вимагаючи жодного підтвердження оплати. Напевно, сьогодні це пояснюється словами: «Задля хліба, пане, задля хліба»¹⁸⁸, але речі ці входять у звичку, навик зловживання, набутий під німцями, — болючий спадок. Хочеться їм вірити, що він необхідний. Крім хабарів, процвітає й дрібна крадіж електроенергії... Я поспіхом смажу повидло — єдині солодоші, якими взимку зможу почастувати гостей. Довго сиджу на кухні, газ слабкий, цукру додаю мінімальну порцію. Чверть цукру — а варити треба довго. Читаю при цьому «Чужоземку» [«Cudzoziemka»] Кунцевич¹⁸⁹, блискуча книжка. Солдати в трам[вай], їдуть на фронт, хіба не знайома ситуація? Вони просять у пас[ажирів] цигарок. Хтось у трам[вай] бачив групу божевільних, які повернулися з фронту, — у гамівних сорочках. Галіна записує імена померлих літераторів: Текля Кноль Віттігова¹⁹⁰. Він помер у січні, тепер потонув

¹⁸⁸ Цитата з вірша Міхала Балуцького (Michał Bałucki, 1837-1901) «Задля хліба» («Dla chleba», 1864), відомого як пісня «Горянине, невже тобі не жаль?» («Góralu, czy nie żal»).

¹⁸⁹ Роман письменниці Марії Кунцевич (Maria Kuncewiczowa, 1895-1989), вважається одним із найкращих польських психологічних романів міжвоєнного двадцятиліття, — прим. перекладачки.

¹⁹⁰ Текля Кноль Віттіг (Tekla Knoll-Wittigowa, 1886-1941) — авторка поезій, оповідань та повісті «Таємниці Кристини» («Tajemnice Krystyny», 1923). Після смерті чоловіка, скульптора Едварда Віттіга (Edward Wittig, 1879-1941) і трагічної смерті сина (1941) наклала на себе руки.

її син, а вона — нова жертва, одні кажуть, що серце, інші — що самогубство. До моїх обов'язків також входило вести ці нотатки. Та що далі, то менше до цього лежить серце, бо й надії дедалі менше на те, що вони знадобляться не лише мені, а загалом комусь узагалі.

[...] Учора Вар[шава] в моєму районі гідно витримала випробування¹⁹¹. Я дивилася на ^трамваї^ [...] найцікавіших місць «Чужоземки». Порожні. Деякі взагалі без пасажирів [...] [...] або до міста. Браво, Охото, відома боями [19]39 року, героїч[...] [...] на Нарutowича ходить мало людей. Площа наче іншої форми, ніж [...] [...] помідори оздобною смугою тягнуться вздовж стін [...] [...] на Груецьку. Перед Студентським домом великий квітник, то євреї навесні [...] так гарно облаштували. Червоний [...] [...] над нами... Зигзагом проходять нові окопи, я не бачила, [хто] ко[пав], я тоді була у Вельг[олясі]. Уже не сповнена запалу, як у вересні два роки то[му] [...] [...] Ані разу не використовувались.

[...] Підводиться побита і впокорена. Так, якщо можна написати, почав [...] [...] моя стаття... про замах на Лаваля і Деа¹⁹². У Версалі з-поміж [...] добровольців, коли веліли присягати верховному вождю, [церемон] імейстр [дав] криваву відповідь. Дві кулі: одна в серце, друга застрягла [біля] печінки. Перша завагалася, бо серце — цінна річ у кожного, навіть ворога. Але з цього близького до серця сховку її годі дістати. Ось такі мої міркування довкола стилю «відсутнього» писаки¹⁹³.

¹⁹¹ Вочевидь, йдеться про дату 1 вересня, коли у Варшаві, на знак пам'яті про німецьку агресію, підпільний рух закликав не виходити з домівок.

¹⁹² Замах на представників режиму Віші, прем'єр-міністра П'єра Лаваля (Pierre Laval, 1883-1945) та Марселя Деа (Marcel Déat, 1894-1955), керівника фашистського Націонал-народного об'єднання (Rassemblement national populaire, RNP). Це сталося 27 червня 1941 у Версалі під час огляду загонів французьких добровольців, які вирушали воювати на боці III Райху проти СРСР. Замах скоїв студент Поль Коллет (Paul Collette, 1920-1995). Схоже, Авторка планувала писати про це статтю.

¹⁹³ Можливо, це іронія з приводу публіцистичних амбіцій П'єра Лаваля, який був власником закладу, що займався, зокрема, видаванням преси.

Я знала, що рано чи пізно реакція буде сильніша, ніж досі. Після нашого досвіду я була поблажлива до тих солдатів, [які] здавалися. Насильство, схоже, сильніше за людську витримку. Зрештою, стаття в «La Gerbe», зіставляючи помилки командування, виправдовує виконавців їхніх наказів. Вейганд¹⁹⁴ теж, здається, починає потроху виступати. День розплати настане, та чи скоро? Мій Париж, моя Франція, моя друга після Польщі батьківщина, буде гідною великої любові. Колись третє місце в моєму серці посідала Іспанія, але любов до неї була кон'юнктурна, наслідок кохання, як я це називала, до її людини¹⁹⁵. Такі почуття менш тривкі, ніж безкорисливі, які зароджуються зі складніших спонук. Париж чи Польща — це не якийсь Жорж чи Жильбер, це я сама. Така форма егоїзму — найміцніший вузол зв'язку із країною, тепер я глибоко вкорінена в першу батьківщину, хоча був час, коли джерелом найбільших ^вражень життя^¹⁹⁶ була друга.

Я пережила гітлерівські побажання. Їм не ту саму їжу, а щодня однакову, якщо обідаю вдома. Мішанина помідорів, цибулі, яєць. Так користаю зі своєї самотности. Сестра ще не повернулася з [Вельго]лясу. Ця самотність уже багато років для мене життєво необхідна. Люди — і в годині свята, і в будні — повсякчас у товаристві одне одного. А мені вже й важко думається серед інших. Інша річ — у громаді: на великих мітингах чи зібраннях у паризькому Будинку взаємодопомоги на чудово вдавалося спільне мислення. Я була не серед людей, а разом з людьми. Я підшкірно, хоч і за трьома стінами відчуваю присутність любої сестри. Турбота про неї не дає мені розчинитися у власних клопотах. Бо радощів зараз катма. Либонь, я їй не потрібна, ^як хибно собі думаю^ [...].

¹⁹⁴ Максим Вейганд (Maxime Weygand, 1867-1965) — французький генерал, учасник Першої світової війни. Голова Військової місії у Польщі (1920-1923). Співвідповідальний за поразку Франції. Згодом член колабораційного уряду Віші. Після війни реабілітований.

¹⁹⁵ Новим коханням Авторки після розлучення з Яном Парандовським був іспанець Хав'єр. Прізвище невідоме.

¹⁹⁶ Перекреслено слово «життя».

Новий [внутрішній] розкол Польщі. Те, що Міколайчик¹⁹⁷ назвав історичною необхідністю, [а міністр] пропаганди Стронський¹⁹⁸ — добре зрозумілим інтересом [...] (щоб ми могли бути суб'єктом, а не лише об'єктом історичних торгів), ^викликає [спротив] прихильників гасла «Польща бореться», а також крайньої лівиці^¹⁹⁹. Росія не ставила руба питання кордонів, хоча гарантом їхньої непорушності з [1939 року] мали б бути Англія та Америка. Безперечно, слово «амністія» болюче й несправедливе, але...¹⁹⁹ Уже хоча б тому треба було йти за Советами, щоб не дозволити й надалі знищувати тисячі людей, [які] опинилися під їхнім кривавим режимом. «Зближення», як його називає Англія, могло б відбутися лише за умови, якби інша сторона проявила не тільки добру волю щодо майбутнього, але й покуту щодо минулого. «У цьому замішанні умів», як сказав би Виспянський²⁰⁰, той, хто шукає істину, а не лише принагідну вигоду, губиться й болісно переживає, що так усе і мусить бути.

¹⁹⁷ Станіслав Міколайчик (Stanisław Mikołajczyk, 1901-1966) — польський політик, лідер Польської селянської партії (Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL), під час війни — віцепрем'єр (з 1940 року) та прем'єр (з 1943 року) польського уряду в еміграції. Відстоював збереження польської державності за будь-яку ціну та ідею порозуміння з СРСР. Після війни — віцепрем'єр і міністр сільського господарства в Тимчасовому уряді національної єдності. 1947 року змушений був втекти з країни, емігрував до США.

¹⁹⁸ Станіслав Стронський (Stanisław Stroński, 1882-1955) — польський публіцист і політик правих поглядів, до 1939 р. — в опозиції до правління санації. Під час війни — віцепрем'єр і міністр інформації й документації в еміграційному польському уряді.

¹⁹⁹ Йдеться про угоду Сікорського-Майського, укладену 12 серпня 1941 року між польським урядом у вигнанні та владою СРСР. Угода передбачала «амністію» арештованих польських громадян, що викликало протест, оскільки означало фактичне прийняття советського беззаконня на захоплених територіях Другої Речі Посполитої. Також не було жодних гарантій з боку СРСР щодо визнання польських кордонів 1939 року.

²⁰⁰ Авторка наводить не зовсім точно цитату з драми Станіслава Виспянського «Весілля» («Wesele», 1901). Йдеться про діалог між Журналістом і Станьчиком, королівським блазнем, якому Журналіст радить: «прислухатися до церковних шумів, у великому замішанні умів» («posłuchać kościelnych szumów, w wielkim zamęćcie rozumów»).

Я надаю перевагу інформації, а не дискусіям. Люди вже беруться до сварок. Що ж буде, коли боротьба стане не лише словесною, а й відкритою? Я не буду сприяти розпалюванню ворожнечі — зараз людям найбільше потрібні конкретні факти. Майбутнє саме зробить висновки на користь однієї або іншої сторони. У результаті той має рацію, чия правда виявилася більш далекоглядною ^в реальності^. Ось такі небилиці я сьогодні виписую, пригнічена взаємними докорами поляків один на одного. В[же] достатньо було цих ^«ми» і «ви»^!

2 [вересня 1941]. Сказати сьогодні комусь: «Немає вугілля на зиму» — означає наразитися на відому відповідь: «Уся Вар[шава] в такій ситуації».

Як на селі, в гості треба ходити в ясні ночі. Зараз світить місяць, ми цим і користуємося.

Більшовики повинні спокутувати не тільки за два роки тяжких мук нашого люду, але й за останні зlodіяння. Відступаючи, вони вбивали, мордували, катували. Так кажуть очевидці. Щодо Львова, то я чула, який там був привід для вибуху в останній день. Українці готували замах на більшовиків, щоби розчистити шлях німцям, я[кі] запізнилися на один день. Замах викрили, тому й настанала помста більшовиків, які відступали. У результаті постраждали невинні. Кажуть, вулицями їздили організовані ними вантажівки, ощетинені багнетами. З них стріляли направо і наліво. Масові вбивства в Бригідках²⁰¹, про я[кі] відомо не тільки зі слів [...].

²⁰¹ Будівля у Львові, зведена 1614 року для жіночого ордену святої Бригіди. З кінця XVIII ст. використовувалася як в'язниця. В період совєтської окупації (1939-1941) — тюрма НКВС. Відступаючи перед приходом німців 1941 року, тут та в інших місцях Львова НКВС знищив близько 7 тисяч в'язнів, переважно поляків і українців.

[...] зараз трамвай-привид, блакитний, прозорий, у темряві [...] [...] по всьому місту, як колись казали: «Тільки [...] [...] самого. У місячному світлі. Без нього воно занурюється в пітьму.

[...] на військ[овому] цвинтарі на Повонзках²⁰² відбуваються жахливі сце[ни] [...] [...] колишніх мешканців могил, а на їхнє місце кладуть нових [ад]же мусять поставити хрест, але тоді вони видадуть себе [...] [...] хрести! Мусять для кого? Адже їм байдуже до сімей [...].

[...] вкладають листівки з вказівками, як у ці дні поводитися [...] [...] на Освенцім». Щораз більше і частіше на вулицях з'являються різні [листівки?], я[кі] висять досить довго. З погрозами зрадникам, застереж[еннями] [...] Ви вже нам у печінках сидите! Хтось дотепно сказав, що без переслідувань [...] [...] крик: *Nach Haus!!!* (нім. — До дому!).

Нам вида[ють] [...] на картки тушонку. «Добре поінформовані» стверджують, що цим ми завдячуємо голланд[цям]. Саботуючи, вони попроколювали консервні банки, тому є побоювання, що тушонка зіпсувалася, дехто й справді викидає свої дорогоцінні порції або ж хворіє. Консерви призначалися для війська, але раз уже викрили цю голландську хитрість, їх передали нам. Це з *les ont dit* [фр. — розповідей].

Я принесла з міста політ[ично]-літературні новини. А може, плітки? Що Бой²⁰³ виступив по радіо з кумедним

²⁰² Повонзки — назва частини варшавської дільниці Воля. Тут знаходяться два цвинтарі. Повонзківський цвинтар, який ще називають Старими Повонзками, — один з найстаріших некрополів Польщі, де поховані видатні постаті, зокрема Болеслав Прус і Владислав Реймонт. А також Військовий цвинтар на Повонзках, — прим. перекладачки.

²⁰³ Тадеуш Бой-Желенський (Tadeusz Boy-Żeleński, 1874-1941) — видатний польський інтелектуал, есеїст, літературний критик, перекладач французької літератури, знаний своїми сатиричними та гумористичними фейлетонами, виступав у радіо й пресі. Розстріляний німцями на Вулецький пагорбах у липні 1941 року, — прим. перекладачки.

фейлетоном про літ[ературу] [...^з нас неприязности^, адже казали: «Його заарештували у Львові, так йому й треба», знову ж одна приятелька запевняє: хтось бачив Ванду Вас[илевську]²⁰⁴ у формі ГПУ²⁰⁵. Фінляндія укладає сепаратний мир із Сове́тами²⁰⁶. Бартеля²⁰⁷, який ніколи не мав, як ми чули в травні [...] Львова, не брав жодної участі в русі опору, розстріляли — насправді. Польський ур[яд] на весь світ висловлював протест проти арешту проф[есорів]. Анекдотик про Боя: він українською мовою читав лекції з фр[анцузької] літ[ератури] для євреїв. Проф[есор] С[таніслав] Грабський²⁰⁸ [пише] із глибинки Росії лист до Сікорського²⁰⁹, а отже н[аціонал-] д[емократи] не мають нічого проти союзу з Сов[єтами], і таке доповнен-

²⁰⁴ Василевська Ванда (Wanda Wasilewska, 1905-1964) — польська письменниця, советська громадська діячка. Тричі лауреатка Сталінської премії (1943, 1946, 1952), — *прим. перекладачки*.

²⁰⁵ ГПУ (від рос. — Государственное политическое управление) — політична поліція, що діяла в советській Росії з 1922 р. Наступниця так званого ЧК. Займалася, зокрема, розвідкою та контррозвідкою. 1934 р. ввійшла до складу НКВС. Доступні документи не підтверджують того, що Ванда Василевська належала до цієї структури.

²⁰⁶ У серпні 1941 р. завершилась фінська кампанія проти СРСР, проведена спільно з німецькою армією, метою якої було повернути території, втрачені 1940 року під час так званої Зимової війни, коли Фінляндія стала жертвою советської агресії. Проте мирного договору з СРСР тоді не уклали. Мир із Радянським Союзом Фінляндія, зрештою, була змушена підписати лише 1947 року, після поразки.

²⁰⁷ Казімеж Бартель (Kazimierz Bartel, 1882-1941) — польський політик і вчений, прем'єр п'яти урядів Другої Речі Посполитої, ректор Львівської політехніки. Розстріляний німцями на Вулецьких пагорбах у липні 1941 року.

²⁰⁸ Станіслав Грабський (Stanisław Grabski, 1871-1949) — польський політик, економіст, брат двічі прем'єра Владислава Грабського. Прихильник націонал-демократів, опонент режиму Юзефа Пілсудського. Під час Другої світової війни співпрацював з еміграційним польським урядом у Лондоні, підтримував Станіслава Міколайчика й ідею порозуміння із СРСР. Після сфальсифікованих виборів у Польщі 1947 р. відійшов від політики.

²⁰⁹ Йдеться про листування, завдяки якому він був звільнений із полону і зміг виїхати до Лондона.

ня: відставка Сейди²¹⁰, Залеського²¹¹, Соснковського²¹² — це якась гра для нас на майбутнє.

Вчора розповідав інспектор із магістрату, який займається призначенням допомоги постраждалим, максимум 75 злотих від спеціальної, постійно діючої Опіки²¹³, [що] на вокзалі крадуть вугілля, багато випадків, коли дітей вбивають. Діти, діти... Їх повно у місті, стоять, клячуть, лежать і [...] навіть сплять на вулицях. Єврейські, прорвалися на цю сторону і світлі голівки — моделі, гідні Рембовського²¹⁴ або Виспянського²¹⁵. Кажуть, вони пройдисвіти, старші хлопці «заробляють» по 20 злотих, приносять дріб'язок до Фукса чи якоїсь іншої польської крамниці, щоб обміняти на банкноти. Можливо, але більшість... Хтось, у кого повні кишені, вже давно був би вдома, а не як ці бідолахи.

А тепер *chapitre* [фр. — розділ] про молодість. Іноді мене вражає сам факт свіжого личка. І все ж вони є, без жодного декору, рум'яні й красиві. Вже те, що шкіра гарно обтягує щоки, вже те, що очі блищать, приносить задоволення. Так багато довкола передчасно помарнілих людей, обвисла

²¹⁰ Мар'ян Сейда (Marian Seyda, 1879-1967) — політик правого спрямування, з 1923 р. міністр закордонних справ. Відійшов від політики через опозиційність до санаційного режиму та незгоду з діяльністю (Stronnictwo Narodowe, SN, 1928-1947), яке він підтримував. З 1940 р. — міністр юстиції. Противник політики Владислава Сікорського щодо порозуміння з СРСР.

²¹¹ Август Залеський (August Zaleski, 1883-1972) — політичний діяч, міністр закордонних справ польського уряду у вигнанні. Був проти укладення угоди між польським урядом у вигнанні та СРСР 1941 р. Разом із міністром внутрішніх справ Мар'яном Сейдою та генералом Казімежем Соснковським подав у відставку на знак протесту проти підписання цієї угоди, — прим. перекладачки.

²¹² Казімеж Соснковський (Kazimierz Sosnkowski, 1885-1969) — генерал; під час німецького вторгнення в Польщу призначений командувачем Південним фронтом, — прим. перекладачки.

²¹³ Йдеться, ймовірно, про Відділ опіки магістрату Варшави.

²¹⁴ Ян Рембовський (Jan Rembowski, 1879-1923) — польський художник, поет. Творив у так званому стилі сецесії.

²¹⁵ Відсилання до портретів дітей пензля Станіслава Виспянського: «Геленка з вазою» («Helenka z wazonem»), «Сплячий Метек» («Śpiący Mietek»), «Сплячий Стась» («Śpiący Staś»).

шкіра, шия, ох, шия — найгірша. Що стосується мене, — то я вже не хочу виглядати «красиво», а хоча б належним чином. Я це усвідомила, коли збиралася приміряти капелюшок, який віддала підновити після того, як проносила його чотири роки. Адже сезонна мода нікуди не поділася, хоч вона і не така мінлива, як раніше, все ж таки відрізняється від торішньої.

Мегафон сказав те, що мав сказати й тепер розважає публіку хрипким співом. Цей голос долинає до мене, наче чужий, хоча й рідною мовою. Чи колись я ще буду слухати радіо? Літера «V» досі ще тут не прозвучала, я дізналася про неї у Вель[голясі], а для мене багато з того, що лише почуте, але не побачене — наче й не пережите. Хтось інший, мабуть, запише для нащадків історію цього символу на території Варш[ави] і Польщі²¹⁶.

Вечір, оманливий парадокс, сумна реальність, потрібно вимикати світло, коли сутеніє²¹⁷. Моє вікно ще живе звичайним життям, я лягаю спати рано, починаю день о 6-й, *entre chien et loup* [фр. — час між ніччю і днем, сутінки], я можу дозволити собі *giorno* [італ. — день], а потім тільки синій світильник освітлює кімнату, перш ніж вкладуся спати.

4 [вересня 1941]. Вчора я погасила лампу ще до настання темряви й побігла до парку. Вперше після повернення. Похмуро, вітер зловісно віщує холод і мряку. Як не дивно, я була налаштована оптимістично, «марила», що вийде розпорядження: «До 10-ї можна світити», або як у селі, де 21 ^[серпня]^ гміна запровадила обов'язок затемнювати вікна «до скасування». Коли вечори стали

²¹⁶ Авторка вкотре повертається до цього символу.

²¹⁷ У Генеральній губернії діяв обов'язок «затемнювати» населені пункти, щоби ускладнити союзникам ймовірні бомбардування німецьких об'єктів. Звідси — необхідність закривати вікна, щоб зменшити освітлення у темну пору.

довгі, в дворах і хатах почали світити світло, як зазвичай. Інші, також оптимістичні думки, не дивина, дехто ще чекає, але насправді головне — внутрішній крах Німеччини, він настане, він близько. Зима налякає німців, незважаючи на буржуйки, які вони облаштовують в окопах, а теплі речі вони в нас уже навіть не вилучають, бо в нас їх просто не залишилось. Хіба що в ґетто ще ^відбирають ті хутра²¹⁸.

[...] [...] краще для нас, старших, вже не ^буде^, але при вог[...] [...] зігрітися. Я знаю, що на мені вже поставлено хрест, бо [...] особу, себе саму, оскільки добре відчуваю, як мало можу дати! Від [...] [с]ерця. Воно вже не таке чуйне, дедалі байдужіше сприймає чуже го[ре] [...] ще зовсім недавно бунтувало проти будь-якої несправедливості. Може [...] [...] ? При цьому не вистачає сил постійно підживлювати в собі почуття. Інша справа, що [...] з Вельг[олясу] ще не повернулася, тут я краща, ніж серед родини [...] легша! Ян Віктор²¹⁹ каже, що наодинці відчувається величним [...] [п]еред ним відкри[т]ий до чину. Щоправда, серед людей своєю покір[...] [...] вигравав. Він і справді був сором'язливим, прот[...] [...] ваду. Ззовні виглядало так, що ним потрібно було по-дружньому керувати. У товаристві його потрібно було дещо спрямовувати. Пам'ятаю, на [уроч]истостях відкриття пам'ятника Міцкевичу²²⁰ (Бурдель²²¹, [19]29 р[ік]),

²¹⁸ Восени 1941 року німці запровадили конфіскацію хутряного одягу в єврейського населення. Цей одяг мали передати німецьким солдатам на Східному фронті.

²¹⁹ Ян Віктор (Jan Wiktor, 1890-1967) — польський письменник, громадський і політичний діяч, пов'язаний із карпатськими Пенінами. Під час Першої світової війни брав участь у племісцитній операції на Спиші й Ораві. Його твори присвячені гірській тематиці. 1937 року нагороджений Золотою лавровою гілкою Польської академії літератури. Депутат Сейму ПНР (першої каденції).

²²⁰ Адам Міцкевич (Adam Mickiewicz, 1798-1855) — поет, політичний діяч, публіцист, перекладач. Один із найвидатніших представників польського романтизму. Вважається одним із національних поетів-пророків (разом з Зигмунтом Красінським та Юліушем Словацьким)

²²¹ Еміль Антуан Бурдель (Emile Antoine Bourdelle, 1861-1929) — французький скульптор, автор пам'ятника Адаму Міцкевичу в Парижі, відкритого 28 квітня 1929 р. на площі Альма, пізніше перенесеного до парку на вулиці

як він не відходив від моєї сукні (вона була гарна, кольору слонової кістки, шовкова, спеціально пошита на такі okazji, увічнена на портреті Хлебуса²²²), довкола жартували: «Що це за ведмедик, якого ви ведете на ланцюзі?» Ведмедик, не знаючи мови, по-сільському сентиментально взявся за справу емігрантів, але при цьому не знехтував правдою і виявив чимало мужності в критиці Франції тоді, коли ще нічого, крім захоплення [...] поєднувало.

5 [вересня 1941]. З'явився новий погляд [на] німців, які у вагонах їдуть на фронт чи повертаються, поранені або ув'язнені. У Кракові вони махали кашкетами, підносячи злегка забинтовані руки, вітали польське населення як надійне й близьке — вже після його знайомства з більшовиками. Люди, кажуть, бачили й скуті руки, що тихцем простягалися з-за вагонних ґрат. Подавали символічні знаки. Кажуть також про те, що на фронті усипляють важкопоранених, аби не мати клопоту з їх транспортуванням²²³. Також А ще я чула про затоплення кораблів із каліками. Система затоплення людей не нова, у «Втечі» Алданова²²⁴ розповідається, що такий кінець спіткав в'язнів [19]18 року. Їх вивозили на Неву продірявленими баржами. Можливо, в наш час вдаються до коротшого і «гуманнішого» способу, наприклад,

Cours Albert I.

²²² Юзеф Хлебус (Józef Chlebus, 1893-1945) — живописець, учень Краківської академії мистецтв. Малював переважно портрети. 1944 р. заарештований, потрапив до концтабору в Освенцимі, потім у Маутгаузені й Мельку, де й загинув.

²²³ Йдеться про так звану операцію «Т4», у рамках якої влада III Райху експериментувала з методами умиротворення людей з інвалідністю або психічними захворюваннями. Ці експерименти використовувалися згодом, зокрема, для масового знищення єврейського населення. А на Східному фронті ці методи застосовували до поранених солдатів, чий стан вимагав транспортування. Кодова назва операції походить від адреси, за якою знаходився координаційний офіс програми в Берліні — Tiergartenstrasse 4.

²²⁴ «Втеча» («Бегство», 1931) — роман російського письменника Марка Алданова (справжнє ім'я — Марк Александрович Ландау, 1886-1957), виданий у перекладі польською мовою 1933 р.

бомб із годинниковим механізмом. Від часів перших російських революцій жорстокість зросла, а засоби її завдання стали більш зручними для катів. Колись, до війни, коли ще можна було про щось дискутувати, порушувалося питання пришвидшення смерті тих, хто й так уже йшов до неї своїм важким, тернистим шляхом. Лікарі, однак, стояли на тому, що тоді, можливо, дехто буде зловживати, це по-перше. А по-друге, йшлося про те, що вони служать життю, а не смерті, і що випадки самостійного визначення дати смерті можуть підірвати довіру до них з боку хворих, яка, зрештою, інколи є найефективнішою формою терапії. Відкинувши ці слухні застереження, я завжди вважала, що вже не лікар, а любляча жінка Умінська²²⁵ мала рацію, коли припиняла муки Жизновського²²⁶. Пригадую, як просила д[окто]ра Дембіцького²²⁷ збільшувати дози, коли мій швагер [імовірно, Антоній Віщицький]²²⁸ помирав від раку. Мені випало відпровадити цього чоловіка до брами засвітів, така моя місія, хоча з понад десяток років ми не бачилися, і він затаїв на мене великі образи за моє «занадто вільне життя». Були й такі люди, однак моя поблажливість до них дорівнювала їхньому обуренню. Я поетично представила своє розуміння цього питання, в першому розділі книжки «У місті світу: польські стежки»²²⁹. Воно мене захоплювало, щоправда,

²²⁵ Станіслава Умінська (Stanisława Umińska, 1901-1977) — популярна доводенна польська акторка, виступала, зокрема, у Варшавському малому театрі. У 1920-х рр. вступила до монастиря бенедиктинок-самаритянок. З 1942-го — настоятелька закладу для жінок, які прагнули повернутися до нормального життя.

²²⁶ Ян Жизновський (Jan Żyznowski, 1889-1924) — польський критик, художник, письменник. Безнадійно хворий на рак печінки, просив лікарів про евтаназію. Зрештою йому допомогла його партнерка Станіслава Умінська, застреливши його з револьвера. Її судили в Парижі, де й відбулася ця подія. Виправдана, вона повернулася до Польщі.

²²⁷ Йдеться, ймовірно, про Здзіслава Дембіцького.

²²⁸ Очевидно, йдеться про Антонія Віщицького, чоловіка сестри Емілії Вилежинської.

²²⁹ Збірка есеїв Авторки «В місті світу польські стежки» («W mieście świata polskie ścieżki», 1931), присвячених поетичним портретам поляків і людей,

тільки теоретично. Я отримала листа з наклейкою: кривавий більшовик прибиває Х[риста] на хресті²³⁰. Пропаганда твердить: «Ми йдемо на захист християнства. Вони вдають із себе Собеського²³¹. Мають час і можливість контактувати з місцевим населенням. Не раз вагони з пораненими довго стоять на бічних коліях, змушені пропускати потяги, що поспішають на фронт з військовим вантажем. Мегафон прогавкав, що важка артилерія вже гатить по Ленінграду. Один із персонажів Алданова («Втеча») хизується тим, що Петербург ніколи не бачив ворога. Тепер побачить?»²³²

6 вересня [1941]. Сьогодні мегафон оголосив години вистав просто неба біля вокзалу на Празі. Безкоштовних, мабуть? Раптом промайнули «апетитні» для ока Алеї Уяздовські²³³. Як це вже траплялося перед поїздкою до Кракова чи пізніше до Парижа, я покидаю Вельголяс з його повітрям і краєвидами з жалем, я завжди керувалася своїм правилом — залишати певні місця, перш ніж вони мені знуються. Так само як певних людей. У «Серці, поділеному на чверті»²³⁴ [«Sercu podzielonym na ćwierci»] я розлого це доводила, хоча, зрештою, чи пам'ятаю, що й знайшло своє вираження в друці?

пов'язаних із Польщею. Перший розділ «Три королі» розповідає про польських правителів, яких доля привела до Франції: Генріха III Валуа (Henryk III Walez, 1551-1589), Яна Казимира (Jan II Kazimierz Waza, 1609-1672) і Станіслава Лещинського (Stanisław Leszczyński, 1677-1766).

²³⁰ Поштові марки з таким зображенням випускали за наказом пропаганди III Райху.

²³¹ Ян III Собеський (Jan III Sobieski, 1629-1696) — польський король, прославився історичною перемогою християнських військ (головно польських) над турецькою армією під Віднем 1683 року.

²³² Армія III Райху дійшла до тодішнього Ленінграда у вересні 1941 р. й тримала місто в облозі до січня 1944-го.

²³³ Алеї Уяздовські — одна з центральних вулиць Варшави. До війни тут розташовувалися численні культурні установи, парки й кав'ярні. За часів окупації, хоча багато закладів були закриті або переобладнані під потреби нацистської адміністрації, — прим. перекладачки.

²³⁴ Йдеться про роман Вилежинської, виданий 1931 р.

Збираючи речі, як і колись, я виривалася звідси во-
сени, очікуючи на кожну нову зиму. Зважаючи на їхню кіль-
кість та розмаїття, я тепер бачу промайнули роки. Ти мала
багате життя, авжеж!

[...] на думку. Мені треба зобов'язати тих членів ро-
дини, які мають відчуття істо[...] [...] [...], Влодзя Отоць-
кого²³⁵ і [Меч]ислава Бернацького²³⁶, щоби після моєї смерті
[...] [п]ри житті я точно цього не зроблю, опублікували ці
щоденники. За мої грош[і] [...], якщо ці гроші збережуться
до того часу.

Друга, т[еж] чудова думка: якби так вивести малень-
кого Гітлера на прогуляночку Варшавою, десь біля вокзалу,
коли прибуває потяг. Як вибігають нав'ючені мішками люди,
як картопля кришиться на дрібні шматочки, в якій тривозі
все це відбувається, скільки пилуки летить на продукти.
Добре ще, якщо це картопля, але м'ясо, на як[ому] хтось уже
посидів у вагоні, хто сидів, хто стояв, на салі, яке майже сті-
кало людським потом. Бруд, пил — ось наслідки німецького
господарювання в колись такому квітучому місті.

Вчора незнайома дівчина принесла лист зі Львова.
Вона потрапила сюди як секретарка якогось українця. На
конверті знайомий шрифт акуратної друкарської машинки
та адреса, надрукована ще за польських часів: Констанція
Гойнацька, [вул.] Листопада, 28, кв. 6. Пізніше вулицю пе-
рейменували на Енгельса, чи повернулася вона до старої
назви? Спочатку про мою вірну дружбу, потім: «Я якось
пережила ті жахливі часи більшовицького правління, але я

²³⁵ Ймовірно, Влодзімеж Отоцький (Włodzimierz Otoki, 1903-1985), меш-
кав у Варшаві на вул. Новгородській, 5, учасник Варшавського повстання
під псевдо «Юліан», «Намет». Після війни мешкав у Лондоні. У Архіві Поль-
ського підпілля в Лондоні його колекція зберігається під номером: Кол. №3
Влодзімеж Отоцький.

²³⁶ Ймовірно, Мечислав Бернацький (Mieczysław Biernacki, 1891-1959) — про-
фесор математики, хімік, під час Першої світової війни воював у лавах фран-
цузької, а згодом польської армії. Викладав у Парижі, Любліні та Познані.
З 1946 р. — член Польської академії мистецтв.

вже інша людина, тільки хтось недалекий міг залишитися таким, яким був два роки тому! Багато речей важко стерти з пам'яті — годі забути свої муки від безсилля, коли бачиш муки інших, навіть зовсім чужих людей. І ті ночі, стривожені шаленими дзвінками, *tout comme chez nous* [фр. — так само як у нас], і те очікування вивезення морозними ночами, в одязі, з маленьким пакунком під рукою. У мене теж був такий період неспокою, на згадку про який залишилася гарна сумка. А зрештою, все, що було, все, що ви читали в газетах — бліде відображення нашого життя і тих диявольських убивств під час втечі з міста. Але якимось я живу, і думками ніжно обіймаю всіх близьких і далеких, від яких чекаю звісток. Левікова [N.N.], живе в Брюховичах²³⁷ у ^Марковсько-го^²³⁸. Там само і Василевський з дружиною. Про Дрезднера нічого не знаю». Просить доставити листи іншим у конверті тільки другий лист, до Еви Зарембіни²³⁹, з як[ого] я переписую один абзац, позаяк мені дозволили його використати. «З газет ви знаєте, як тут усе було і що зробили ті мерзотники, коли відходили. Але все це блідне перед лицем дійсності. І той трупний запах, що тижнями висів над містом! Ці розриті могили (^як^ у пророцтвах, додає вона, ми теж дещо знаємо з вересня, через бомбардування, ці божевільні матері, що блукають вулицями, я пам'ятаю, завжди пам'ятатиму, одну на Кручій, іншу на Фільтровій), ці пошуки по в'язницях своїх найрідніших! Це годі описати. У кімнатах, які займав НКВС, ^обнаружено^ [рос. — знайдено] багато жіночих тіл, напіврозкладених за завісами — а ці збочені виродки поряд влаштовували пиятики. Про спотворення вбитих жертв пи-

²³⁷ Курортне містечко піді Львовом, майже передмістя.

²³⁸ Ймовірно, Вінценти Марковський (Wincenty Markowski, 1874-1958) — польський соціалістичний діяч, член керівництва Польської соціалістичної партії. Після війни — член Польської об'єднаної робітничої партії.

²³⁹ Ева Шельбург-Зарембіна (Ewa Szelburg-Zarembina, 1899-1966) — польська письменниця, яка творила для дітей і молоді, поетка. Редагувала підпільний журнал «W światle dnia». Після війни ініціювала створення Центру здоров'я дитини у Варшаві.

сати важко — деякі з них просто в голові не вміщаються, такі садистські трюки. Я втратила трьох родичів — їх убили. Один із них переховувався з дружиною у власній домівці в Біберському повіті²⁴⁰, де селяни любили їх настільки, що замельдували їх економа і його дружину. У перший день німецько-совєтської війни, під час бомбардування Львова, їхній багаторічний орендар доніс на них у місцевий НКВС. Він власноруч написав «заявление» [рос. — заяву]. Родича забрали, катували, викололи очі, відрізали ніс і вуха, порубали руки й ноги! І ще живого варили в спеціально для цього забетонованому котлі на подвір'ї суду в найближчому містечку. А дружина, закатована до непритомності, врятована селянами й в них десять днів переховувана від переслідування — мусить жити. Інших вбили у в'язниці». Тільки, на жаль, нас не так легко вразити. Доноси, доноси. Хтось розповідав мені про одного єврея, який десь переховувався, *nomina sunt odiosa* [лат. — імена тут зайві], ніхто ці імена не питає, чим менше знаєш, тим краще для всіх. Так от, колишній слуга поставив ультиматум: «Щомісяця 1000 злотих, або здам». Досі можна почути, що більшість арештів ґрунтується на фальшивих доносах. Я чула, що так, як у побожному Кракові, люди ніде не бояться одне одного. Не хочу наводити багато прикладів, вони пролітають повз вуха щодня. У листі К[онстанції] Г[ойнацької] є примітка, яка мене потішила. Вона просить повідомити Еву Зарембіну, як дійшов рукопис, повірений посланцеві. Я тремчу і [за] його долю, і картаю себе (хоч і запізно) за цю ідею. Але, можливо, така надійна людина щасливо його доведе. Я підозрюю, що це щоденник, тільки не знаю, чий, К[онстанції] Г[ойнацької] чи Е[ви] З[арембіни], залишений у Львові. Котра з них на цю мить є найближчою подругою?²⁴¹

²⁴⁰ Повіт у колишньому Львівському воєводстві з центром у місті Біберка, приблизно за 30 км на південний схід від Львова.

²⁴¹ Далі йде важко розбірливий рукописний допис, очевидно, не авторства Авторки: «Тут був рукопис, але певності немає, допасувати пізніше».

[...]

14 вересня [1941]. День [19]39 року! Туман розвіявся, тепло, сонячно. А там? На сході? Вчора ідучи з «живого», всупереч усьому, Нового Світу, я заблукала на Свентокшиській. На руїнах отаборилися якісь люди, валяється металобрухт, іржаве залізяччя, хтось облаштував собі тимчасову крамничку на залишках стіни, на залишках кам'яниці посаджено невеличкий город, дикі бур'яни ростуть самі по собі то там, то сям по нерівній поверхні колись, можливо, блискучої підлоги²⁴². Саме тут найкраще місце для жебраків, кроку не ступиш без акомпанементу здебільшого непочутих(!) прохань. Я на хвилику зупиняюся біля маленького хлопчика, він співає гімн болю, неписаний, складений десь у передмісті. Про матір, чий син пішов захищати Польщу. Жегота Паулі²⁴³ чи Кольберг²⁴⁴ багато мали б роботи, якби проходили вулицями Варшави. Добре було б, щоби завтра хтось взявся за це. Хоча про завтрашній день думаєш усе менше, адже сьогодні «поглинає» всі сили. Проте є і літератори, і видавці, які грають на минулому і талантах. Кажуть, зараз навіть платять за писання творів. Тим краще для обраних. Може, і для літератури²⁴⁵.

²⁴² Вулиця Свентокшиська сильно постраждала під час облоги міста у вересні 1939 року. Це була одна з найбільш зруйнованих вулиць.

²⁴³ Жегота Паулі (Żegota Pauli, 1814-1895) — один із піонерів польської етнографії. Зокрема, у 1839-1840 рр. видав двотомну працю «Пісні руського народу в Галичині» («Pieśni ludu ruskiego w Galicji»).

²⁴⁴ Оскар Кольберг (Oskar Kolberg, 1814-1890) — польський етнограф, що походив з полонізованої родини (німецької по лінії батька і французької по лінії матері). Найбільшим досягненням Кольберга було видання в 33 томах праці «Народ. Його звичаї, спосіб життя, мова, прислів'я, обряди, забави, пісні, музика і танці» («Lud. Jego zwyczaj...», 1865-1890). У 1998 р. з метою продовження його роботи в Познані утворився Інститут ім. Оскара Кольберга, який зокрема зайнявся публікацією рукописів дослідника. До 2012 р. видано 82 томи «Зібраних творів» Оскара Кольберга (сумарно 37454 сторінки друку).

²⁴⁵ Йдеться, ймовірно, про «Операцію Міцнера», тобто діяльність видавця

Я відчуваю потребу бачити щось нове. Мої очі, короткозорі, завжди прагнули вражень, саме вони давали моїй «муз[i]» найкращу поживу. Я навіть до фотопластичну ходжу як по новинку для мого зору. Збираюся в кінотеатр, я вже не раз заявляла на цих сторінках, що як так погано має бути й далі, навіщо мені себе умирятвати? Здається, що Болгарія заслужила на виконання погрози, а я — її не виконала. Однак зараз я побачу справжнього іспанського «Севільського цирюльника»²⁴⁶, мені цікаво, що там у тижневику новин²⁴⁷. [...] [...] Вони велять працювати у черепашиному темпі! [...] два кінці²⁴⁸.

[...] [П]ольща відгукується на цей заклик! Це видно в конторах, де «по [...] «Скільки кілограмів ви скинули?», «Які яйця будуть цього [...] [п]о одному на людину». Повсякденні турботи забирають більше часу, ніж нагальна [...] [...] на багато років, не лише тому, що вони мають відійти на задній план, виголюділа [...] [т]ворчість завжди у нас завжди більше полягала на словах, аніж на чині [...] [...] від неї відійде ще далі. Так, хтось слушно сказав [...] [...] велика тема для публіциста. Додам — публіциста-моралізатора.

[...] [рід]них я також чітко бачу, колись принаймні клани трималися [...] [за] честь піклуватися про своїх членів. Що ж тепер означає велич роду? Натомість [сьогодні коло] найближчих звужується до тих, хто сідає до одного столу. А ще [...] до тих, від ко[го] не можна приховати жод-

Збігнева Міцнера, який під час війни укладав договори з літераторами на написання творів і платив їм авансом. Це була форма підтримки польської інтелігенції. Після війни він не скористався правами на твори, які йому належали за умовами угод.

²⁴⁶ «Севільський цирюльник» — опера Джоаккіно Россіні (Gioacchino Rossini, 1792-1868).

²⁴⁷ Нижче — нерозбірливі нотатки від руки.

²⁴⁸ Судячи з інших схожих фрагментів, Авторка має на увазі, що позитивні методи опору окупанту, як-от ухиляння від роботи, крадіжка, саботаж — у довготерміновій перспективі деморалізують суспільство. Таким чином вона апелює до приказки «палиця має два кінці».

ного шматочка. Ми з Фелою утворюємо дивний заповідник щирості в цьому сенсі, і коли й влаштуємо сцени, то тільки через те, що одна з нас бере собі менші порції зі спільної їжі. Як же ретельно приховуються запаси в коморі, вже не від чиєїсь заgreбущої руки, а навіть від найдуховнішої заздрості. Колись ошадлива господиня, особливо в селі, хвалилася б своїми запасами, а зараз і носа не потикає за двері, за якими лежать скарби, а що як якийсь сміливець, попросить те, що йому добровільно не дадуть. Від давньої польської гостинності й тіні не залишиться — у дуже багатьох оселях. Вельголяс — оаза доброти, тому то той, то інший голодний варшав'янин їде туди з великою порожньою валізою, в надії, що повернеться з повною. Він ризикує, адже дорогою назад у нього можуть відібрати борошно і крупи, але хто сьогодні не ризикує собою і своїм майном? Тим паче набутим: ціною співчуття, сердечної щедрості, іноді куплене за лестощі: люба тітонько чи мила тітонько, ну, як тут відмовиш?...

Я захоплювалася солідарністю варшав'ян у вересні [19]39 р., тим, яка послужливість панувала в черзі за хлібом під градом куль. Потім, одразу після приходу німців, щось відштовхнуло нас одне від одного. Інший тон, інший погляд, інші слова — дуже ворожі, дуже грубі — чулися довкола. Порядок приїхав наводити німецький солдат, він майже в'їхав своїм мотоциклом у нашу чергу, стріляв — попереджувально вгору, але горе нам, якщо самі не дамо ради безладу...

Два роки тому по московському радіо вже передавали перше погрозливе бурчання. Наш теперішній союзник гострив ніж, який за два дні встромив нам у спину²⁴⁹.

²⁴⁹ Воєнній агресії комуністичної Росії проти Польщі, яка почалася 17 вересня 1939 р., передував масований пропагандистський наступ у пресі та на радіо.

16 [вересня 1941]. Вчора я пішла «жебракувати», роздобула трохи продуктів для Юлії Вилежинської. До того доклала дещо від себе, занесу на Даніловічівську. Пакуночки я загортала «гарненько», вже сам їхній вигляд може справити приємність. Як же бідолашці, мабуть, хочеться навіть таких вісточок зі світу.

«Висвячені», як у середньовічні часи, над ними нависло безчестя, з якого вони, авжеж, глузують на повну! Чи врешті настане день відплати? Чи багато справ ми б мали в ролі суддів? Каже це у зв'язку зі справою Сківського і Гетеля²⁵⁰. Перший не досить, що хотів друкуватися у так званому Польському видавництві (книжка не вийшла через брак паперу), але й нині став літературним керівником цієї установи. Як зазначено в протоколі, Гетель спонукав колег реєструватися у вересні минулого року. Уповноважені особи передали їхні справи до Спеціального суду²⁵¹. Усе за процедурою!

[...]

16 [вересня 1941]. ^Наскільки іще мелодійною лірою бути я можу? Виграває на ній не рука любові, — тональність змінюють зовнішні хвилі^. Співчуття мене налаштовує на один лад, обурення — на інший, несподівана зустріч із людиною, яку давно не бачила, викликає, здавалося б, забуті мелодії. Так було й сьогодні: спершу вулиця

²⁵⁰ Авторка відсилає до співпраці Яна Еміля Сківського з окупаційною владою, зокрема як співвидавця пропагандистських видань «Ster» і «Przełom». Фердинанду Гетелю, останньому довоєнному голові Професійної спілки польських літераторів, закидали, що він — усупереч позиції Польської академії літератури та Департаменту освіти Делегатури уряду — позитивно відреагував на німецьке розпорядження 1940 р. щодо реєстрації в Управлінні народної освіти й пропаганди так званих вільних професій, зокрема письменницької, і сам зареєструвався одним із перших.

²⁵¹ Авторка має на увазі так звані спеціальні суди як елемент системи правосуддя польського підпілля, які заведено вважати одним з основних символів Польської підпільної держави.

Даніловіцівська, черга до тюремної канцелярії, аби передати пакунок Ю[лії] В[илежинській]. Поліціантка — людяна — каже, що та хвора, в шпиталі, перелічує, що їй потрібно. Де ж все це взяти? Харчовий пакунок ще якось зберу, але теплі речі, коц... Мене [охоплює] розпач безсилля, я вийшла звідти ледь не плачучи. Пішла заспокоїтись до Могили невідомого солдата. Вона, як і завжди, — уквітчана, але не справляє враження, ніби квіти покладено нишком, ^а наче^ декоратор відкрито розкладав сезонні барви. Не забувши, ба навіть офіційно увиразнивши біло-червону гаму. Те саме й на Театральній площі, невеличкий підвісний садок на ліхтарному стовпі — в національних кольорах. Оце так відвага! Привселюдна! Торік я дізналася про побоювання однієї дами, яка не була впевнена, чи садівник добре виконає [...] замовлення, чи не дасть саджанців лише двох кольорів. Бо тоді її балкон здаля міг би викликати осуд з боку лояльних людей і протест з боку влади. Так собі жінка думала, самотня, незалежна, безпечна. Цього року, для більшої певности, вона посадила жовті настурції, тож ніхто вже її не запідозрить у патріотичних вибриках.

Я пишу це, аби останньою краплею перелити той келих туги, якою день сьогоднішній наповнив мою душу по вінця. Але це має і добру сторону, чужі страждання, хоч і болять, та водночас дають змогу *ressortir* [фр. — вийняти назовні] — власне якщо вже й нещастя, то за кращих життєвих умов. А це вже немало!

[...] [на]решті відповідаю на два Твої — вже нині давні [...] [...], щиро вдячна своїй ^єдиній^ кореспондентці за те, що не забуває, [...] глибоко занепокоєна звісткою про погіршення твого здоров'я. А може, вже вс[...] [...].

[...] Пиши мені й обов'язково повідомляй, як ти почуваєшся. Зі мною листовно [...] [н]есхожа. Головну потребу серця виражаю, зводячи весь з[міст] аркуша до одного слова великого «спасибі» . Висловлюю його Тобі.

[ч]ерез Тебе — усім, кого не надто добре знаю, принаймні тим [...] шляхетним друзям, перед якими почувуюся боржницею. Колись [...] я очищу від цього своє сумління, але коли і як? Зараз мені [...] Ваша доброта в мить, якої шалено боюся, коли актуальна [...] зміна місця роботи та переїзд. У мене цієї миті [...] [...] (без дня), впродовж яких я буду отруєна тривогою й розраховувати-му на [добро]ту й прихильність моїх опікунів, себто Вас. Переходячи до Александрової [N.N.], благаю від її імені повідомити про помешкання й речі, особливо бібліотеку. Вона боїться прокинутися з летаргії, на яку перетворилося її теперішнє життя, щоб не зустрітися віч-на-віч з геть іншою дійсністю, а точніше — з тим, що зникло все, на чому трималася її творча праця. Я дещо писала у цій справі до пані Гонсьоровської [N.N.], №74 на тій самій вулиці, що й Александрова. Буду надзвичайно вдячна, якщо зумієш з нею порозумітися — і щодо помешкання, і щодо січня, і щодо посилок. Алекс[андрова] ласкаво просить надіслати білі та чорні нитки й кілька голок. Згодом, трапляється щось із зимового одягу, адже її обікрали, наразі вона була б неймовірно вдячна за трикотажну «джагерівську» майку²⁵² (під сорочку). До речі, Мариля Кр. [N.N.] ніколи й нічого їй не передавала. Крім того, нагадує про професорський кооператив²⁵³. А з корисних і необхідних для здоров'я речей вона дозволяє собі просити про цукор, масло, яке терапевт і окуліст казали їсти просто ложками, і, якщо можливо, — про таку ж відбірну солонину, яку нещодавно передала пані Гонсьоровська, мед — як і минулого разу, помідори й брукву — сирими вони корисні на очі (білі коренеплоди). Крім того — ліки, за списком, як і минулого разу. А ще особисте прохання від мене — домовитися

²⁵² Йдеться про майку бренду Jaeger — британської марки, заснованої 1884 р., яка славилася якістю виробів з натуральних волокон, — прим. перекладачки.

²⁵³ У цьому місці бракує кількох слів у рядку — невідомо, чи їх пропущено навмисно, чи мимовільно.

з похоронним закладом Маєвського (вулиця Краківське Передмістя, навпроти костелу Св. Хреста²⁵⁴) щодо могили Фредзя, ділянка 152, ряд 38, між могилами святої пам'яті Соколовської [N.N.] та Собоцінської [N.N.] (чи є табличка?) — аби за цією могилою бодай трохи доглядали. Мушу туди піти, був час, коли мене гріла думка, що це станеться швидко, сьогодні ж почуваюся трохи краще, бо лежу ^3-й місяць^. Як тільки скажуть вставати — повернеться серцева слабкість, відразу й з очима погано. Окуліст, який мене оглядав, каже, що після переїзду треба буде повернутися до уколів. Як же все це має бути, якщо досі невідомо, де я житиму? Чи університетський кооператив, до якого я належу, планує знизити ціни? На сьогодні все, дорога, люба, будь ласка, пиши про своє здоров'я²⁵⁵.

21 вересня [1941 року] [...] новина з серпня, так само як картки з травня. Їх переслали [...], коли в них розпо[віда]лося про речі, які вже в минулому. Вони застали мене хворою [...] [...] (я лежала з високою гарячкою, під загрозою заpalення легень, [...] [...]). Хворіла я в оазі добробуту, серед троянд і полуниць при [...] на небо й верхівки сосен. Але які жахливі [...] стояли тоді перед моїми очима. Тож на початку серпня я намагалася з тобою зв'язатися, ^N.N.^²⁵⁶ — листівку повернули. [Ти не уяв]ляєш, яка я рада дізнатися, що ти жива-здорова! Але чекай, як ти живеш, як справляєшся з новими умовами? Тобі напевно знову важко-важко! Цієї миті я думаю про зовнішні обставини, матеріальну сторону турбот, не кажучи вже про стільки інших страждань. Пишеш, як сильно ти змінилася за ці два роки — а хто з нас за-

²⁵⁴ Сучасна Базиліка Святого Хреста на Краківському Передмісті, 3.

²⁵⁵ Найімовірніше, це фрагмент листа Юлії Дікштайн-Вилежинської до Авторки. Під наступною датою, мабуть, міститься її відповідь.

²⁵⁶ Так у тексті. Акронім ніби дописали над реченням. Логічна послідовність речення дає підстави припускати, що він виник випадково — із повтору літери «N», яка мала бути початком слова «на жаль».

лишився таким, яким був? Хіба що людина, чий егоїзм дав їй змогу відмежуватися від інших. Кажеш, ти багато всього пройшла, і всі навколо тебе багато пройшли. Так повсюди. Нині цим уже нікого не здивуєш. Я пишу аж ніяк не для того, щоб знецінити твої страждання, а щоб з'єднатися з тобою в спільному болю. А щодо мене, то в матеріальному плані доля поки що була до мене прихильною. Мене підтримує брат, і хоча і він не впевнений у завтрашньому дні, та сьогодні дає на найнеобхідніше. Звісно, воно зводиться до найпримітивніших потреб тіла, з певним надлишком — аби могли простягнути руку допомоги тим, хто у ще більший скруті. До того ж потрібно інших підтримувати на духу, тоді як дедалі важче щось із себе видобути. А як, якщо в самої бракне сил, жодного запалу на майбутнє? Я розчарувалася в надто багатьох речах, у які вірила. Так буває, коли я хочу виглядати щирою, тоді зовні здаюся людям спокійною і погідною. Може, це й легко — адже я нічого не вимагаю від життя і нічого від нього не очікую. Кілька разів на день ловлю себе на бажанні: аби швидше настала ніч. Чому я така непослідовна? Продовженням сну є смерть. Але в мене забракне сил, це надто важко зробити. Тож хай усе тягнеться далі. Зрештою, смерть підійшла до мене впри- тул, коли бомбардували Варшаву, я зустрічалася з нею раз у раз, але вона завжди обирала інших жертв. Одного разу ми з нею зустрілись віч-на-віч, у, здавалося б, незворотній ситуації, звичайна випадковість, присутність людини, яку я колись знала, врятувала мене від вироку. За кілька днів буде річниця тієї невдалої загибелі, тому й згадалося²⁵⁷. В голові не вкладається, як, власне, тоді, я швидко відійшла від пережитого жаху, скільки лиха на всіх звалилося.

Я працюю, взяла на себе обов'язок цієї роботи, сьогодні вона ще не закінчена, і взагалі не знаю, чи колись буде корисна. Треба.

²⁵⁷ Йдеться про інцидент, що трапився 27 вересня 1939 р.

[...] йду подивитися на свій дім [...] з усією родиною, жи[ву], за посередництвом її чоловіка. Галіна [N.N.] дякує за те, що пам'ятає. Зоф'я [N.N.] [...] близько. Ми з ним вряди-годи бачимося. Юзеф і його дружина-піаністка [N.N.] є одними з моїх духовних «підопічних». Їм дуже важко, вони тримаються і раді, що вони [...] терені. Чого не можу сказати про всіх своїх друзів. Я чуваю ^над ними^ через листи, сьогодні добре видно, що навіть людська пам'ять може допомогти полегшити страждання. Пробач за мою писанину, ще гіршу ніж раніше. Через нерви зараз не можу опанувати машинку. Тому те, що я роблю, принесе мало втіхи нащадкам, але я й сама не раз продиралася через важкі для розшифрування листи Зоф'ї Венгурської. Ніколи не знаєш, що для кого виявиться корисним, особливо, якщо віра в цю далеку, хоч й не завжди відчутну користь, підпорядкована дисципліні, мушу, потрібна нам самим. Ще скажу: я вже не вишиваю, як колись, а просто шию грубою голкою.

З нетерпінням чекатиму [на] повідомлення, а тобі шлю найтепліші думки. Обіймаю. Якщо дізнаєшся щось про доктора ^Дрезднера^, напиши. Хвилююся за його здоров'я²⁵⁸.

[...] нічого я тут не додала, бо зайнята іншим писанням. Чи стане в пригоді [...] знаю. Я вклала, як завжди вкладаю в кожную роботу, максимум [...] [...]. На маргінесі все ж таки приходили інші думки. [Д]ля мене [...] [натхне] нням до роздумів. Пригадую, як не раз, будучи у якомусь товари[стві] [...] я [вка]зала на її зраду, бо з літературної точки зору і в пам'яті, ну, то [...] «неделікатною», аби робити це на її очах. Зрештою, сьогодні кожне в [...] [...] вражень — таких страшних. Воно показує обличчя дня, що в спокої [...] [ха]рактер. Це жебрацтво просить милостині,

²⁵⁸ Наведений вище фрагмент тексту, ймовірно, є відповіддю на раніше процитований лист.

розклавшись на узбіччях вулиць [...] [...] [що]дня такий хлопець ^виміняє^ дрібні гроші на грубі у Фукса [...] він зустрічав жебрака-сусіда у найближчому магазині, де [...] [...] [до]бри[х] часів, але все це не виключає ^справжньої^ бідності — щоб просити милостиню — треба [...], щоб бути обдаровани[м], цьому сприяє відповідна позиція — навколіш[ки] [...], [сх]ованої під пальтом, зі словами, дібраними для людських сердець інші, кому доля [...] сприяючи, повертаються з порожніми руками. Зрештою, сам факт такого роду зароб[ітку] дра[тує] і того, хто просить, і того, хто дає. Якщо нам раніше ніяк не вдавалося подолати проблему ^жебрацтва^, то що вже говорити про сьогодні, коли ніхто з ним і не думає боротися. Повторюю, вулиця — руїни цивілізації в усіх розуміннях. Та й перехожі зараз не ті, що колись, є молоді, але ще більше старих, які постаріли передчасно. Якщо ж іще згадати торгівлю під оком поліціянта, сценки продажу солдатами краденого краму біля вокзалу чи пам'ятника Саперу²⁵⁹, то все це набуває жаклих барв. Була б чудова тема для фантастично-драматичного твору. Гітлер у Варшаві. Гадаю, не було б потреби розміщувати дію у якомусь конкретному місці — всюди те саме. Хто намагався змалювати Христа на землі, не в живописі, а в літературі? Я б могла придивитися до цієї праці і як добрий, і як злий дух. Я б зуміла загальними штрихами нашкідувати низку образів, а потім разом із назвою продати їх колезі, який володіє пером вправніше за мене. Але за таку оборудку можна опинитися в Освенцімі.

Розповідав хтось зі Львова. Бой²⁶⁰ підтримував советський режим лише на 25%. У виданні, яке тоді виходило в Москві — «Nowe Horyzonty», він публікував свої

²⁵⁹ Пам'ятник Полеглим Саперам скульптора Мечислава Любельського, присвячений пам'яті солдатів польсько-більшовицької війни 1919-1920 рр., відкритий президентом Мосціцьким 1933 р. Пам'ятник височів на перехресті алеї Незалежності та вул. 6 Серпня (нині — Нововейська).

²⁶⁰ Тадеуш Бой-Желенський.

театральні рецензії. Хоча ми знаємо, що в рецензіях він завжди маскував багато новин, а пар[тійна] Василевська використовувала свою високу владу та звання, аби захищати польські інтереси. Нижчі гілки влади припускалися зловживань, а вона своїм впливом їх загладжувала. Вплив цей був величезний — відповідно до її посади. Вона мала *ses entrées* [фр. — доступ] до Сталіна. То правда, що на неї було скоєно замах ще торік, жертвою став її чоловік²⁶¹. Наскільки пригадую, він був художником, героєм її першої книги «Обличчя дня» [«Oblicze dnia»].

Ми перебуваємо в фазі сум'яття й пошуку польської правди, що стане опорою в майбутньому, як-от еміграція у Францію після Листопадового повстання. Але ті емігранти мали можливість вільно висловлювати свої думки, боротися з противниками. Наш шлях провадить в одному-єдиному напрямку — підпілля. Розкол очевидний і він посилюється, а нам вкрай необхідна внутрішня консолідація. Зрештою, мабуть, так усюди. У Франції посилюється реакція проти *collaboration* [фр. — колаборації], а ті, кого підтримує влада, тримаються здобутих прав. У нас, на щастя, якщо не брати до уваги винятків, чинять опір геть усі, от тільки всі також сваряться. Бо Гетель та Сківський тут не показник, це винятки, які засуджуються.

Після кількох годин перерви. Авжеж, фізична людина — відповідник духовної конструкції. Я легко набиваю гুলі, як же швидко загоюються мої рани. Так було досі.

Пишу лист, який має йти до Львова.

Розповідають про таку картину: холодним уже ранком з будівлі головної пошти на площі — ще [Напо]леона? — виходять виголоджені листоноші, в руках — пакунки з продуктами. Напівживі, вони несуть хлібні буханки, які видніються з-під обгортки. Я все записую, та насправді

²⁶¹ Перший чоловік Ванди Василевської, Роман Шиманський (Roman Szymański, 1900-1931), заарештований НКВС і помер від тифу у в'язниці.

це Гоївські образи! Так, найкраще мені думається, коли я ходжу. Моя остання любов зазнала краху [у] моїх і чужих очах. Лише я тримаюсь за неї в надії на відродження? Після [Першої] світової [війни] демократія по[ча]ла занепадати, саме тоді, а не пізніше, не після [19]35 р. З кожним своїм невдалим кроком вона наближалася до прірви, а я почала покладати на неї всі свої надії, наділила любов'ю, якої та не була гідна. Я прийшла занадто пізно, застала не живу ідею, а напіврозкладену. Іноді намагаюся переконати себе, що це не крах, а перетворення, з якого вона вийде переможною, я хочу витворити в собі цю віру, аби не почуватися смішною через власну наївність. Ні, зачекай, одного разу ти дослухатимешся до того, що сьогодні говорять інші, Гакслі, наприклад. Чи не вбачає й він сам у своїх реформах запізнілість й марність?

Може, викреслити демократію зі словника майбутнього?

[...]

28 [жовтня 1941]. ^Повторюються^ повідомлення про різанину євреїв у Литві, в Ковні²⁶². Німці вибрали Пагорб Смерті, наказують євреям копати рови, а потім ставати над краєм, щоб трупи легко падали в могили²⁶³. Потім посипають вапном — і *шлюс* [нім. *Schluss* — кінець]. Дівчинка, яка йде з матір'ю на страту, переживає лише за

²⁶² Велику роль у підтвердженні цих даних, яким спочатку ніхто не вірив, відіграв польський харцер (скаут) Генрик Грабовський. Він як посланець єврейських скаутів у Варшавському гетто зміг, зокрема, дістатися до Гродна, Вільна і Троків.

²⁶³ Ковно уже в червні 1941 р. стало місцем одного з наймасовіших розстрілів євреїв, яке німці скоїли руками литовців. Першу масову екзекуцію провела «Einsatzgruppe A» (командувач Франц Штахлекер) за допомогою литовських загонів — загинуло близько 4 тисячі людей. У наступні місяці й роки євреїв Ковна страчували на території фортеці, що оточувала місто, насамперед у форті VII й форті IX. За даними від 28 жовтня 1941 р. лише на території форту IX німці вбили приблизно 9 тисяч людей.

ляльку, яку тримає в руках: чи дуже їй болітиме, коли будуть розстрілювати?» Рабин виголосив промову перед приреченими на смерть, говорив про помилки, провини, пояснював обставини, покару за погане ставлення до інших у час, коли, завдяки більшовикам, вони мали сяку-таку владу²⁶⁴. «Зворушені» німці хотіли його відпустити, але він не прийняв дарованого життя, пішов «зі своїм народом». Не всі вже були сповідниками Старого Завіту, багато хто, на порозі смерті, приймав хрещення, як перші християни. Обираючи імена: Марія або Йосип. Не в надії, що це врятує життя, а через глибоку віру.

У Познані, задля більшого ефекту, кат відрубав голову — невинні²⁶⁵. Гідне похвали повернення до середньовіччя.

31 жов[тня 1941]. Людина старих звичаїв каже: «Чекаємо, коли впаде сокира. Це ще не кінець, буде продовження. А я, попри свій вік, думаю, що це не тимчасове затишшя, а радикальна перерва — якщо щось і буде, то вже геть нове. Захопили Харків²⁶⁶, в якому я була 1916 року. Тоді ікру їли ложками, її подавали до столу у салатниці — майже як рис у китайській ресторації на вулиці Ґе Люссака²⁶⁷. Тепер ідуть на Крим Міцкевича²⁶⁸ — як нині виглядає денна і нічна Алушта?²⁶⁹

²⁶⁴ Під час російської окупації євреї могли мати владу лише як представники в службі комуністичного апарату, а не як окрема соціальна група.

²⁶⁵ На територіях, приєднаних до Райху, траплялися випадки виконання смертної кари за допомогою сокири або гільйотини.

²⁶⁶ Бої за Харків йшли 20-24 жовтня 1941 р.

²⁶⁷ Жозеф Луї Гей-Люссак (Joseph Louis Gay-Lussac, 1778-1850) — французький фізик і хімік, професор Сорбонни, автор праць про об'єми газів і пари рідин. Його ім'ям назвали вулицю в Парижі та готель поблизу Сорбонни, а також площу в місті його народження — Сент-Леонард-де-Нобла.

²⁶⁸ Відсилання до «Кримських сонетів» («Sonety krymskie», 1826) Адама Міцкевича.

²⁶⁹ Курортне місто на Кримському узбережжі Чорного моря, на шляху з Сім-

Розпорядження щодо задушних днів: спочатку скасувати 1 листопада як свято, відтак — виділити на родину одну свічку, яку можна палити на могилі до 4-ї години по[полудні]. З огляду на режим маскування світла і, мабуть, економію. Мертвих *згляйшахтували* [нім. *gleichschalten* — зрівняли]. Недобре тут лягло це слово — колюче для індивідуалістики. Але взагалі-то я вже зачесана зі всіма під один гребінець. Тепер я пасивно підпорядкована далекій владі, хоча свого часу й активний період. Зрештою, нині до всього байдуже. Відчуваю заціпеніння. Втому душі. Мене захоплює позиція деяких людей, особливо героїчна, як-от доктора. Я навіть написала йому про це. Але листа не надіслала. Збоку це може виглядати як професійна екзальтація. Хоча він для притлумлення нервів не вдається ані до карт, ані до цигарок, зберігає дивовижну стійкість у надзвичайно важких внутрішніх й зовнішніх умовах. Добро, сповнене мудрості, світла, без тіні образи дивиться не в сторону правди. Мої духовні резерви вичерпались. Я більше не вмію, як колись, нести розраду іншим, брати близько до серця кожне хвилювання, кожен клопіт, з кожним днем мені все важче підтримувати людей не те що матеріально, а духовно. Страшенно радію, коли вдається отримати — на руки — контингентні чоботи²⁷⁰, або коли несу в подарунок якійсь дитині сукенку, хоча здебільшого — абсолютна байдужість до всього. Навіть до самої себе...

Повсюдно панує бацила схуднення. Я піддалася їй у всіх аспектах. Новела Пруса «Камізелька» [«*Kamizelka*»]²⁷¹ чудово пасує до сьогоднішнього життя. Одна любляча душа

ферополя до Ялти.

²⁷⁰ Контингент/контингентні товари — встановлена німецькими окупаційною адміністрацією кількість натурального податку: пшениця, масло, дрова тощо. Ремісники зобов'язували виготовляти для окупаційної влади певну кількість контингентних виробів, наприклад, чобіт, — прим. перекладачки.

²⁷¹ Оповідання 1882 р., в якому чоловік щодня стягує пасок на камізельці, аби дружина не здогадалася, що він худне, а дружина щоночі вкорочує цей пасок, аби, чоловікові надію на видужання. Схуднення тут — ознака важкої хвороби, яку обидвоє приховують одне від одного з любові, — прим. перекладачки.

приховує від іншої прогрес — в той час рідкісної хвороби, а нині просто поширеної недуги. Бачу «Nouvelle Lit[téraire]», а в ньому переклад сестри...²⁷² Як давно це було. Звісно, зміни в зовнішності — найменше зі всього, що мене засмучує, зрештою, ними вже ніхто не переймається. Я ж лише фіксую характерність факту. Читаю «Красу життя»²⁷³, Жеромського полонили літературні переживання.

[...]

18 [листопада 1941]. Дедалі частіше з'являється відчуття, що увесь мій резерв співчуття до інших вичерпався, ніхто й до мене співчуття не проявляє, попри те, що в моєму житті, хоч [зовні] воно й здається стерпним, сталися страшні надлами. «Полегшена смерть», добра назва для гуморески, позаяк зараз саме панує мода на гуморески. ^Я написала її для офіцера^. Смерть — завжди принадлива тема, хоч і важко було дати собі з нею раду. ^Худож[н]ик^ Самлі[й]ський [N.N.] кепкував із самогубства Слави з «Несподіванок»²⁷⁴, все виглядало так, ніби вона пішла купатися. ^Здається, ще одну гумореску у зв'язку з [...] надруковану в «Naokoło Świata», я написала «Порадню смерті» [«Poradnia śmierci»]. Я кілька разів сідала за «роботу» над останніми митями життя людини, починаючи від моменту смерті батька 1914 року²⁷⁵. Мені випадала нагода стояти біля тих, хто відходив: Антек, шваґер²⁷⁶, доля

²⁷² «Nouvelles Littéraires» — літературно-мистецький тижневик, що виходив у Парижі впродовж 1922-1975 рр. Авторка, ймовірно, мала на увазі есей Яна Парандовського «Аргоське море», який французькою переклала її сестра.

²⁷³ У романі Стефана Жеромського «Uroda Życia» (1912) головний герой, Пьотр Розлуцький, син учасника Січневого повстання, змушений обирати між особистим щастям і красою життя, себто коханням до вродливої росіянки.

²⁷⁴ Авторка відсилає до героїні свого роману «Niespodzianki» (1924).

²⁷⁵ У 1914 р. помер Людомір Людвік Вилежинський, батько Авторки.

²⁷⁶ Ймовірно, йдеться про Антонія Віщицького, чоловіка сестри Емілії Вилежинської.

покликала мене до його ложа після багатьох років розлуки. Мілю, свою сестру, я вже під час війни провела у засвіти, але мені так і не вдалося змалювати ці переживання. Тепер, говорячи про полегшену смерть, я маю на увазі бажання померти тих, [хто] не має відваги вчинити це добровільно. Мірський Юзеф хворіє. «Чому це не був кінець?» — запитує він суто теоретично після нещодавньої атаки. Ірена Фридман [Irena Frydman] з того боку Рубікону повідомляє, що готується до операції: «Якби ж то після наркозу не прокинутися». Як сьогодні мені відомо, вона таки прокинулася — в прохідній палаті, де зараз лежить. Тривалий час вона не зможе працювати, її чекають нові муки. Я й сама не проти того, щоби [одно]го дня — шлюс. Серце слабке — а так би припинило мене мучити. [...] Не пора?

[...] [«За одного шля]хетного сотню нечестивців дають», — так мені кажуть про священника, я[кий] проповіді [...] [...] [...] мужності. Ворог, недруг, повторюється на кожному кроці. Реко[лекції] [...] у сестер назаретянок.

[...] [роз]починається словами: «Користаю з нагоди, щоб після двох [...] повідомити про себе. Ця нагода випала завдяки тому, що [...] і перебуваю в офлазі».

[...] XVIII столітті, в салонах різні театральні п'єси. ^Тільки не нове, а давнє^. [...] За вхід платять слухачі. Підпільний рух існує, в різних формах [...] телефоном. Чекаю біля апарата, має підійти бідолашна Ірка, я[ка] [...] [кіль]ка днів тому перенесла ^операцію^. Поки неборака одягається [...] [...] до мене [до]линають гортанні звуки, деś з її оточення. Докори [...] видно, господиня приміщення вичитує когось, що той палить забагато газу, іншу співмешканку, — що та надто часто ходить квартирою. Мені завжди здавалося, що ця суто польська форма співжиття — просто жахлива, по цих дрібних деталях можна собі уявити, як [усе] по ту сторону кордону, у нечуваній тисняві, в роздратуванні, спричиненому, зокрема, «південним» чи,

якщо хочете, східним темпераментом задіяних осіб. Так уже сталося, що вчора я двічі розмовляла про буржуазні «*предрасудки*» [рос. — *упередження*], за більшовицькою логікою мислення. Що менше людина залежить від зовнішніх речей, то вона вільніша, всім заправляють ті, [хто] зростає в умовах відсутності зручностей, які роблять комфортнішим повсякденне життя. А моїм ідеальним світом є той, в якому не потрібно тягнути за собою багаж зручностей, позаяк усе необхідне є всюди й під рукою. Себто, лише дешеві умови Palace Hotel, усе за першим покликом, до послуг, без турбот, я[кі] заможним людям давали змогу скрізь почуватися як удома, а незаможним забезпечували можливість продовжувати свою звичну працю. Не знаю, якщо коли-небудь знайдеться чуйний слухач, чи він зрозуміє мої міркування. Не хочу ^іх^ коментувати, лише додам, що у великоміській Варш[аві] опинилося чимало виселенців, у я[ких] [ві]дібрали мінімальний «дрі́язок», туалетний, кухонний чи інтелектуальний, й ось вони обурюються через такі життєві складнощі. Чого, звісно, більшовик не сприйматиме за кривду, позаяк його інтер'єр складається з найпримітивніших речей. Також у світлі їхнього *mentalité* [фр. — *менталітету*] потрібно розглядати велику кривду вивезення поляків, ну й що, що клімат інший, кажуть вони, там теж живуть люди. То чому б і вам не скуштувати такої форми буття? А те, що треба працювати, ну що ж, для цього є людина, яка творить новий лад. Лад відмінний від німе[цького], але нав'язаний прибічниками «*всем, всем, всем*» [рос. — *усім*]...

Кажуть, нині «уві Ві[д]ню» збирається пан'європейський конгрес, перші реальні наслідки дотеперішніх завоювань заявлять про себе у новому устрої Європи. Щоправда, запозиченому у ворожої Америки. Там будуть представники всіх підкорених народів, та не нашого — вочевидь, ми приречені на знищення. «Народ неможливо знищити», —

величез[ний] [...] вірш Тувіма²⁸⁰, чомусь нині багато образів наклада[ється] [...] на відомі поезії. Сьогодні вже ніхто нічого не будує, [...] [...] [зруйнова]ні кам'яниці розбирають на їхні складові частини. «Залізо йде, як [...] [...] них. ^Маленький відступ^. Отож, у ті дні, коли суворі смертні кари, чи кара [...] є найсуворіша? Погрожують євреям, які покинули св[ое] м[ісце] призначення, мала відбутися екзекуція під мурами в'язниці на Дзельній. Чи це мало подвійний педагогічний сенс? Та людина, яка стояла на краю стіни, бачила десяткох людей під стінкою. Їх мали розстріляти єврейські міліціанти. Вдалося викрутитися: нема зброї, не вміємо з нею поводитися. Яких аргументів вживали польські поліцаї, він по їхніх рухах розібрати не зміг, а ще жандармерія, здавалося б, завжди швидка на розправу, відмовилася виконувати цю роботу. Вона мала полегшене завдання і чисте сумління. «Не я винен — машина винна». Адже треба тільки націлити кулемет, він працює автоматично, а тим часом його «годинникар» стоїть, розвернутий спиною²⁸¹.

Певний час до одного д[уже] ревного католика щодня приходила шестирічна ^Сіма^, мила єврейська. Він давав їй їжу і вона якось так спритно прошигувала межі ворогами. А потім зникла. Подейкують: загинула разом із [...] і свого віку у глиновищах, десь на Празі дітей топили, як кошенят. Усе йшло повільно, тож наступна партія жертв дивилася на попередні²⁸².

²⁸⁰ Юліан Тувім (Julian Tuwim, 1894–1954) — видатний польський поет, перекладач, есеїст і бібліофіл єврейського походження. Член і співзасновник групи «Скамандр». Через своє походження вже у вересні 1939 року був змушений тікати спочатку до Франції, а згодом до Америки та Канади, звідки повернувся до Польщі в 1946 р.

²⁸¹ 17 листопада 1941 р. у Варшавському гетто відбулася перша офіційна страта за самовільне покинення території гетто. Тоді розстріляли восьмеро людей. Однак невідомо, чи відгомін цієї події дійшов до Авторки, адже тоді екзекуції виконувала так звана польська поліція — Polnische Polizei.

²⁸² Немає вірогідної інформації про те, що на Празі топили єврейських дітей.

Вар[шава] встелена трупами. Найбільше — в гетто. Та людина, про яку я вже згадувала, щоранку бачить викинуті на вулиці, вкриті газетами, земні останки тих, хто колись були людьми. Мені розповідали, що деколи їх іще живими виносять із помешкання, щоби уникнути дезінфекції, адже вона часто супроводжується ревізією або крадіжкою²⁸³. Мені цитували лист із гетто, я хотіла б його сама прочитати й навести тут, про те, що прославлену солідарність спалюжили. Я вже давно чула від Ірени: створена там міліція береться до діла завзятіше за самих німців²⁸⁴. А ті особини, які ^добровільно^ йдуть в гестапо... Ще задовго до того було ясно, чого від них можна чекати. Деякі наші заповзятці нічим не кращі, та я й сама часто бачу, що чимало поляків наживається на становищі євреїв, навіть своїх друзів. Скажімо, вони ^на власний розсуд^ розпоряджалися речами євреїв, які їм віддали на зберігання, брали собі захмарний процент з їхнього продажу й вдавалися до інших зловживань. До речі, дивний збіг обставин: вони просять припинити займатися подібним, але жодній з моїх подружок навіть на думку не спало, що саме у мене їхні скарби можуть бути у безпеці. Я завжди була і залишаюся абсолютно впевнена у власній чесності. А це головне...

«Глухий ліс, хатка в нім лісника»²⁸⁵, — не знаю, чи цитата дослівна, але так за рядками Міцкевича мені уявляється місце розгортання подій однієї оповідки. До знайомого лісника приходять два добре споряджені підпільники.

²⁸³ Померлих виносили на вулицю, щоб уникнути так званої дезінфекції й перекласти похоронні витрати на державні органи (Єврейську гміну), бо в окремих випадках ці кошти суттєво перевищували фінансову спроможність пересічної родини в гетто.

²⁸⁴ Інформація однозначно перебільшена. Зловживання в так званій єврейській поліції нічим не відрізнялися від подібних зловживань польських поліціантів.

²⁸⁵ «Глухий ліс, хатка в нім лісника» — перші рядки вірша Адама Міцкевича «Смерть полковника» («Śmierć pułkownika») у перекладі Івана Франка. У вірші розповідається про загибель Емілії Платер, однієї з очільників Листопадового повстання у Литві.

Один з них, либонь, емісар. На них чекає спокійна та безтурботна ніч. Розмістилися, господар береться готувати вечерю. Стук-стук у віконце. «Німці! Тікати? Куди? Нам кінець!». Даремно господар намагається відмовити: «Мені нічого вам дати їсти, та й нічліг у мене незручний»; менше з тим. «У нас є що їсти» — хвацькі піхотинці показують на вкрадене порося. «А спати, було б куди голову схилити». Що тут вдієш? Шукають, ^сунуть до рожна^, разом ділять награбоване. Тим часом слово за словом. Як ні в чому не бувало, товариші. Знову стук-стук у віконце. Бородані в лахмітті, *русские люди* [рос. — руські люди]²⁸⁶. Видно, втікали з оточення, бо спітнілі, захекані, але, побачивши, хто тут зібрався, отетеріли від страху. «Не бійтеся, заходьте, камераден» [нім. Kameraden — товариші]. Виявилося, що перші [—] дезертири, а другі — втікачі з табору для полонених. Допекли їх там холод і знущання! «Плевать» [рос. — начхати], — сказали в давньому російському дусі й ступили крок у невідоме. Всі дійові особи цієї п'єси взяли до спільної учти, потім заснули під одним дахом, а на ранок кожен пішов своєю дорогою. Та чи всі домівки були такі гостинні, як хатинка в лісі? Кажуть, у таборі більш[овицьких] полонених під Рембертовим є й поляки. Через якусь жіночку вони дали про себе знати керівництву Червоного Хреста, просячи про допомогу. Помирають на самому порозі батьківщини від голоду та злиднів. Але Черв[оний] Хрест [боїться], знищив штафету і тихенько сидить собі.

[...] мить, 10-та, пролунає сирена — повітряна тривога [...] [...], цивільні не повинні цим перейматися. Це стосується [...] [...]?

[...] [у]се своє життя я ставилася до євреїв приязно. Більшість єврейських жінок та чоловіків, [з якими я товаришую], рекрутує[ся]. Бува, я навіть не підозрюю, що хтось нале[жить] [до єврей]ства, в нас зав'язуються добрі

²⁸⁶ Так називали не лише росіян, а й білорусів і українців.

стосунки, а вже потім виявляється [...]. Пам'ятаю, як уже після свого повернення з Парижа [...] [19]34 р. я пояснювала: що стосується євреїв, я завжди серед них знайду своїх [...] [...], особливо у громадських середовищах не мо[жна] сказати [...] [бул]о б приманкою, але перш ніж мені про це ставало відомо, потяг [...] розуму, щира зацікавленість культурою тих, хт[о] [...] [...] далеко від свободи (Казімеж Айгер²⁸⁷).

[...] знати, дуже весело вчора минув час у шпиталі біля ліжк[...]. Багато чим я завдячую тут д[окто]ру Корчевському²⁸⁸. Хто б міг подумати, що власне у храмі смутку я віднайшла дружню підтримку. Проте доля завжди дарує мені якийсь еквівалент нормального життя, завжди, тобто під час війни. Якою ж щедрою вона колись була! Я завжди по п'ятницях морально підживлююся у методистів. «Якщо комусь відкрита дорога до раю»²⁸⁹ польського, знову гублюся в парафразах і цитатах, про що б і коли я не думала, як у юності, коли ми свої почуття виражали чужими категоріями, ото ж якщо хтось і має бути винагороджений за те, що в ці важкі часи підтримує красу польського духу, то це саме ці люди. Нещодавно доповідь читав професор Вар[шавського] унів[ерситету], теол[огічного] факультету, еванг[елик] Міхейда²⁹⁰, [...] торочив про свої релігійні

²⁸⁷ Казімеж Айгер (Kazimierz Eiger, 1909–1987) — молодший брат поета Марка Айгера (Стефана Наперського). Почесний консул Королівства Данія, співзасновник єврейського щоденника «Nowa Gazeta», що пропагувала ідею асиміляції євреїв у Польщі. Після смерті матері й брата емігрував до Південної Америки. У 1943-1945 рр. працював у Посольстві Республіки Польща в Боготі. Після визнання комуністичного уряду владою Колумбії виконував обов'язки делегата уряду Польщі у вигнанні (1946-1952).

²⁸⁸ Можливо, йдеться про Міхала Корчевського (Michał Korczewski, 1889-1954) — польського професора факультету садівництва Вищої школи сільського господарства.

²⁸⁹ Цитата з твору Яна Кохановського, «Пісня XII». Ян Кохановський (Jan Kochanowski, бл. 1530–1584) — видатний польський поет і драматург епохи Відродження.

²⁹⁰ Кароль Міхейда (Karol Michejda, 1880-1945) — лютеранський пастор, теолог, професор Варшавського університету.

справи, менше з тим, але цікаво говорив про Міцкевича, бездоганною нашою мовою. Варто також зауважити, що там ніхто ніколи не співає інакше, ніж польською, ну, може, ще італійською. Навіть Шуберта і Шумана²⁹¹. Нещодавно я чула «Мандрівника»²⁹², не знаю в чиєму поетичному перекладі, і твір Гейне²⁹³ «Я не марную сліз»²⁹⁴. Велике враження справили «Два гренадери»²⁹⁵. В оплесках відчувалася віддалена аналогія з нашими стражданнями.

Воєнне пристосуванство сумління, як каже д[окто]р А. [N.N.], що ж тоді буде з повоєнним? Не уявляю собі цієї ^постави^. Хтось комусь позичив пальто свого сина, як[ий] може повернутися з далеких країв й перебувати у скрутному становищі. Пальто прослужило всю зиму, а навесні його вкрали. Все частіше доводиться спостерігати картини неспроможності заплатити дрібні (трамвайні). Дарма кондуктор стоїть і повторює *bitte* [нім. — будь ласка]. А відтак байдуже відвертається. Зрештою, наші окупанти! — як же лагідно до них ставилися бої²⁹⁶ — не дотримуються жодних правил, курять у вагоні для некурців, кричать, валяються п'яні. Спостерігаються й інші прояви дезорганізації. Всупереч забороні військовим спілкуватися з місцевим населенням, я бачила сцени контакту, коли пасажирів сідали до трамваю. Видно, тут відіграє роль чиста ввічливість, бо одного разу мене, себто літню даму, якийсь солдат ледь не на руках поставив на найвищу, безпечнішу сходинку. Зовні вони втратили свій фасон, я маю на увазі

²⁹¹ Роберт Шуман (Robert Schumann, 1810-1856) — німецький композитор і піаніст епохи Романтизму, автор численних пісень.

²⁹² Найімовірніше, фантазія до мажор «Мандрівник» Франца Шуберта.

²⁹³ Генріх Гейне (Heinrich Heine, 1797-1856) — класик німецької поезії доби Романтизму, єврейського походження.

²⁹⁴ Поетичний твір Генріха Гейне, до якого музику написав Роберт Шуман (1810-1856). Оригінальна назва — «Ich grolle nicht».

²⁹⁵ Поетичний твір Генріха Гейне, до якого музику написав Роберт Шуман. Оригінальна назва — «Die beiden Grenadiere».

²⁹⁶ Згадка про Боя-Желенського, який перебував у окупованому Червоною армією Львові.

не крій форми, і все ж — як некрасиво вона на них лежить, висить. ^Читаю, десь там далеко ходять манекени^.

[...] [...] підопічних не протестують проти шпигаталю, адже нічого [...] не знайдуть кращого моменту. Так само я, ослаблена [...] спокійно [спри]ймаю слова лікарів: серце кепське, очі дедалі [...] [бага]торічне причина пишастися, зуби треба лікувати. Боятися майбутнього, для цього [...] сили.

[...] [...], прохаючи, щоб я написала її сестрі, в Італію, нехай про[...] [...]. [Мо]білізую інших. Схоже, в ґетто деяким людям добре живеться, з [...] [...]их країв, навіть різних частин світу, приходить як пожив[ок] [...] [славет] ну солідарність ще можна зустріти?

[...] [...] чи, м'яко кажучи, шахраї... Відомо, що на стороні з [...] [...] [...] сьогодні багато в кожній царині. Чинять це мерзотники, щоби примножи[ти] [...] порядні люди — щоби вижити. Але болить нове розуміння [...] [...] ідеологів стоять «типи», які вміють наживатися навіть на такій кон'юктурі. [...] їм в участі у роботі підпілля, ^яка лише для своїх^, про це [...] вірячи в її необхідність й дієвість, ^задня хліба Господи, задня хліба^²⁹⁷, причепилися до воза і тягають з нього, все що тільки зможуть. ^У мені ще стільки ідеалізму, аж боляче^. Розповім один конкретний випадок — до людини, яка передруковує тексти на машинці, заявляється її клієнт, цього разу надійний, і просить зробити десять прим[ірників] якогось матеріалу. Виявляється, це переклад Андре Моруа «Чому Франція програла»²⁹⁸ і він уже кружляє Варшавою. Клієнт домовляється про д[уже] низьку ціну, лише кошт матеріалу, з метою пропаганди... Бере п'ять ек[земплярів] і оригінал, має

²⁹⁷ Слова у тексті перекреслені. Цитата з вірша Міхала Балущького (Michał Bałucki, 1837-1901) «Задля хліба» («Dla chleba», 1864), більш відомого як пісня «Горянине, неже тобі не жаль?» («Góralu, czy nie żal»).

²⁹⁸ Андре Моруа (André Maurois, 1885-1967) — французький письменник. 1941 р. згадана брошура вийшла друком у польському перекладі.

прийти через пару днів і принести обіцяні гроші, але не з'являється. Гарно, еге ж, поширювати правду, обманюючи людей доброї волі? Наводити такі приклади можна нескінченно, годі описати всю деморалізацію нашого часу!²⁹⁹ Родина, знаю це з власного досвіду, [...] під носом наших спільних родичів переховує майно, яке належить селу, і краще, щоб ніхто ні сном ні духом, бо за таке може спіткати штурм або й кривда. Бідний Вельголяс зі шкіри пнеться, надсилає пакунки з продуктами щоразу, як в селі заріжуть свиню, а щасливий отримувач тихенько — ша, воліє мовчати. Зрештою, невдовзі це припиниться, бо, як я вже згадувала, «виروضувати чи не виروضувати» — гамлетівське питання буде вирішене, не можна та й нема як! Повертаючись до Моруа, я знаю факти, читала наведені в газеті «La Gerbe» цифри, скільки бракує літаків, танків, тут усе по-іншому подають, хоча картина теж не втішна. Чимала провина приватних осіб, Фох³⁰⁰, Клемансо³⁰¹, Пуанкаре³⁰² теж не були в ідеальних стосунках, але задля блага Фр[анції] створювали видимість згоди між собою. А Даладье³⁰³ і Рейно³⁰⁴,

²⁹⁹ Це не єдиний приклад кон'юнктурної діяльності на користь підпілля.

³⁰⁰ Фердинанд Фох (Ferdinand Foch, 1851-1929) — французький полководець і військовий теоретик, маршал Франції, Великої Британії та Польщі. Під час Першої світової війни голова Військової ради союзників і головнокомандувач союзними силами, приймав капітуляцію Німеччини в Комп'єні. Відомий як ворог німецького мілітаризму та друг Польщі.

³⁰¹ Ймовірно, йдеться про Жоржа Клемансо (Georges Clemenceau, 1841-1929) — видатного французького політика кінця XIX — початку століття, прем'єр-міністра Франції наприкінці Першої світової війни, одного з авторів Версальського договору.

³⁰² Раймон Пуанкаре (Raymond Nicolas Landry Poincaré, 1860-1934) — французький політик, п'ятиразовий президент Франції в 1913-1920 рр. Видав декрет про створення Блакитної армії, яку очолив генерал Юзеф Галлер (1873-1960).

³⁰³ Едуард Даладье (Édouard Daladier, 1884-1970) — французький політик, відомий своєю некомпетентністю, прем'єр-міністр Франції, який підписав Мюнхенську угоду (1938). Його політика призвела до краху Франції 1940 р.

³⁰⁴ Поль Рейно (Jean Paul Reynaud, 1878-1966), прем'єр-міністр уряду Французької республіки та міністр закордонних справ. Після падіння Франції як противник угоди з Німеччиною потрапив до концтабору Маутхаузен. Після війни був міністром фінансів.

Рейно і Гамелен³⁰⁵ взагалі чубилися, коли був найвищий час думати лише про вітчизну. Той-таки Гамелен аж ніяк не годився на верховного головнокомандувача, це було видно навіть неозброєним оком. Інша справа Моруа, який наводить драматичні умови *débâcle* [фр. — краху], наприклад Вейган, я[кий] летів із Сирії, і як в «Ілліаді», здавалося б, з волі богів, його ^подорожі^ завадила буря. Доля також має чималий вплив на такі ситуації — адже доля, обставини, випадок завжди мають що додати від себе і часом ставлять на перший погляд наївне, але нерідко вирішальне вето. Болючих висновків із польської кампанії ми так і не зробили, нинішню війну вимірювали категоріями попередньої, тому все йшло так повільно, а остаточний розв'язок бачили не раніше ніж через чотири роки. Може, цей термін і слухний, але вже за іншого складу партнерів.

У «La Gerbe» натрапила на слід улюбленого письменника, його премудрості з останніх довоєнних притрафунків виловила в ^його^ щоденнику («Nouv. Rev. Fr.»)³⁰⁶. Я не знала, що відбувається з Андре Жідом, себто в неокупованій Франції! Він виступив проти Жа[ка] Шардон³⁰⁷ через його щоденники. Цей письменник, який хизувався своєю мінливістю, тепер заслуговує на звинувачення від редакції в *constant* [фр. — незмінності]. Видно, він не піддався...

³⁰⁵ Моріс Гюстав Гамелен (Maurice Gustave Gamelin, 1919-1958) — французький генерал, військовий радник у Польщі під час польсько-російської війни (1919-1920). У травні 1939 р. підписав із польським міністром військових справ, генералом Тадеушем Каспшицьким (Tadeusz Kasprzycki, 1891-1978), таємний протокол про допомогу Польщі в разі німецької агресії.

³⁰⁶ «La Nouvelle Revue Française» — французький літературний журнал, який виходив що два місяці, заснований Андре Жідом (André Gide, 1869-1951), Жаком Копо (Jacques Coreau, 1879-1949) та Жаном Шлюмберже (Jean Schlumberger, 1877-1968), видавався в 1909-1943 рр., а потім з 1953-го.

³⁰⁷ Жак Шардон (Jacques Chardonne, 1884-1968) — французький письменник, автор психологічних романів. Його щоденники вийшли в Парижі 1941 р. і викликали обурення через конформістську позицію автора.

[...] крамниці (тютюнові) закриті на невизначений термін. Відчай Налковських, [...] [...] як скульпторка, продавали цигарки. Кажуть, що від 1-го [грудня] [...] розподільчі магазини.

[...] *à propos* [фр. — до речі], важливіший за *mourir* [фр. — померти], *à propos* у кожному разі залежне [...] коліжанок по перу, які прагнуть зберегти свій вік у таємниці, дума[ю] [...]. Це було доцільне до війни, сьогодні ж «штучно молодий» вигляд [...] [...] шкірі, вихудлої шиї — шия найбільш зрадлива [...] [...] вирок [...] і безповоротний, ані рум'яна, ані пудра не приховують [...], наші попередниці носили чорнобривці та інші [...] [...] не дозволяють, тому правда очі коле.

[...] [...] ^не гірше, хоча гірше! Аніж Пруста треба закінчити^ [...] наголошуючи на відвазі тих, я[кі] як і я, [3] уза Р[абська], змирилися з долею. [...], і це, напевно, далося їй безболісно, а на тлі інших численних болів на цей уже не вистачало ні [мі]сця, ні часу, ні серця!

Лис[т] [від] [К]онстанції Гойнацької зі Львова. Можна б було дати їй звання «Мучениця всього життя» та ще й «добровільна», адже вона постійно бере на свої худі плечі то один, то інший тягар. До того ж, окрім особистої слави чи задоволення, в усьому цьому, без сумніву, присутня й чимала частка загального добра — і в польській мартирології вона колись повинна посісти чільне місце. Вона досі вірить: «Я потрібна тим чи іншим людям і справам». А що до мене — то я нікому не потрібна, і саме це є опорою мого теперішнього такого ніякого життя.

29 листопада [1941]. «Deutschen kulturtragen» [нім. — провідники німецької культури]: місто в руїнах, знедолені люди, каталог у читальній залі наполовину закреслений, вночі темно, вуличні співи впереміш зі стогнанням жебраків. Моя думка настільки притуплена, що не хоче

вже й наводити численних прикладів того, що на нашій землі накоїв носій нового ладу.

Вчора вдалося приготувати чудовий борщ. Пишаюся не менш ніж коли [19]35 р. у Парижі, відійшовши від фривольних фейлетонів, я написала свою першу поважну статтю до часопису «Echo Społeczne»³⁰⁸. Я більше схожа на Жміховську³⁰⁹, яка більше хизувалася тим, що опанувала новий матеріал (вона зв'язала кафтан, бо тоді ще не казали «свeter» чи «пуловер», для свого племінника, який за власним вибором мерз у сибірській тайзі), аніж тим, що писала. Усе, що ми зробили, залишилося позаду і не претендує на славу, а нові досягнення — хай у якій би не були галузі — здобуті не знаними досі зусиллями, дає відчуття сили. Треба цим тішитися у Варшаві. ^Догляд за пораненим і хворим солдатом в Уяздовському шпиталі у Варшаві^.

Різдво 1941. Вміст різдвяного пакунка для хворих і поранених солдатів в Уяздовському шпиталі: 150 г ковбас чи м'яса, 250 г випічки, 100 г цукру або цукерок, 1 пачка сірників, 20 шт. цигарок, 1 шматок мила, оплаток³¹⁰, гілочка ялиці. Незначні відмінності порівняно з мин[улим] роком: хустинка для носа сьогодні це неймовірний подарунок[...]. І. Зовсім інша ціна, 12 злотих, а зараз важко дістати, наприклад, цукерки.

³⁰⁸ «Echo Społeczne» — орган профспілки працівників соціального страхування, в Польщі видавався від 1933 р. Вилежинська опублікувала тут три статті 1936-го: «Нова соціальна політика Франції» (№13); «Право людини праці на відпочинок» (№18); «Спроба мирного роззброєння світу» (№20).

³⁰⁹ Нарциза Жміховська (Narcyza Żmichowska, 1819-1876) — польська письменниця й поетка, громадська та політична діячка. Одна з перших борчинь за емансипацію жінок.

³¹⁰ Оплаток — тонкий білий коржик, прісний (або виготовлений з несоленого тіста), який випікається з білого борошна та води без додавання дріжджів. Ним за різдвяним столом символічно діляться християни римсько-католицького обряду, — прим. перекладачки.

«La Gerbe» подає опис смерті Гун[ц]ігера³¹¹, негода, аварія. Невже доля знову перейняла ініціативу, як у [19]40 р., коли Вейганда на шляху до слави та порятунку Франції зненацька спіткала буря? Тепер, щоби уникнути нової ганьби, посланець Петена гине, не виконавши в Африці свого завдання, неਵже смерть — застереження?

[...] [...] сестрою в одній кімнаті. Неможливо думати цілісно, не уривкам[и] [...] ³¹².

[...] [...] [...] Стеф[анії] Подгорської. Розглядаю портрети [...] пан Вит[...] [...] [...]удово виглядали, хотіли чудово виглядати.

Напевно, сьогодні так само [...] [...]е наприклад, Кунцевич, але бідна Наглерова з вищипа[...] [...] я намагалася бути зрозумілою для читача. Не самим тільки писанням завойовувати серц[я] [...] маленька доля цього бажання вдалася! Цікаво, однак, що [сере]д польських письменниць ^панувала^ така тенденція.

Не [...] і не будемо мати? Які муки! Я часто виходжу пополудні, але сестр[а] [...] [...] лежить на дивані, навіть полюбляє отак «поринати в небуття», як сама називає [...] [...] поруч з собою, але забагато. Поки іншим частинам міста нічого не загрожує, треба ^тікати^ до освітлених парафій. Постає нова форма гостинності: запрошуємо на електрику. Наша темрява вже дуже затягнулася, ми належимо до [...].

[...] це, очевидно, ^технічно^ називається відведений відрізок світла. Ситуація безнадійна. Німці точно дісталися до сестер Вилежинських і тепер псуватимуть їм решту життя!

³¹¹ Шарль Леон Клеман Гунцігер (Charles Léon Clément Huntziger, 1880-1941) — французький політик і генерал, 1940 р. вів переговори з Німеччиною про припинення вогню, з вересня 1941 р. — головнокомандувач армії у Вішистській Франції. Загинув 12 листопада 1941 р. в авіакатастрофі поблизу Ле Віган на півдні Франції.

³¹² Вся сторінка машинопису в оригіналі перекреслена.

Була «Панна з мокрою головою» (Макушинського³¹³), а тепер на площі Нарutowича з'являється Пані з мокрою головою. Перукар розповідав, як колись «на воду» укладав волосся міс елеганції ХХ століття. Вона ризикувала застудитися, не була впевнена, чи апарат добре просушить волосся, перш ніж трапиться катастрофа. І катастрофи траплялися, тому я волію не ризикувати. Замість того, щоб чекати доброго кінця під залізним ковпаком, — чимчикувати під дощем чи снігом, чекати в домашньому теплі чи в холоді, допоки голова сама не висохне. Я б ніколи такого не зробила, а сьогодні й поготів!

Палимо свічки, завбачлива сестра (тобто я) купила за Залізною брамою півкіло за 20 злотих. Але наступного дня свічок уже було не дістати. Однак і це світло ненадійне. Навіть Ґустав [Ґустав Пшихоцький?]³¹⁴ скаржився: «Свічко недобра, настав тобі час погаснути». Для нас іноді настає *c'est le moment de le dire* [фр. — час на розмови]. Люблю світло, але від добрих свічок. Я не вимага[ю] помад, я колись сміялася, коли у французькому дворі знайшла подібний артефакт. Зрештою, було літо і дні стояли довгі. *Aux chandelles* [фр. — при свічках] грала Марія Мірська³¹⁵ в домі Бальзака, було гарно. Теплі відблиски на обличчях слухачів. Там завжди був такий звичай. Після концерту ми поїхали до Любі[ч]-Залеського³¹⁶, піаністка сиділа з ним біля фортепіано,

³¹³ Корнель Макушинський (Kornel Makuszyński, 1884-1953) — польський прозаїк, поет, публіцист, вищу освіту здобував у Львові та Парижі. Член Польської академії наук, нагороджений численними преміями. Роман «Панна з мокрою головою» («Panna z mokrą głową», 1932) був екранізований як художній фільм і телесеріал (1994 і 1995 р. відповідно).

³¹⁴ Ґустав Едвард Пшихоцький (Gustaw Edward Przychocki, 1884-1947) — професор і ректор Варшавського університету, професор Ягеллонського університету, член Польської академії наук, класичний філолог. Навчався у Кракові, Відні, Берліні та Оксфорді. Займався патологією та латиною. Лауреат численних нагород.

³¹⁵ Дружина Юзефа Мірського.

³¹⁶ Зигмунт Любіч-Залеський (Zygmunt Lubicz-Zaleski, 1882-1967) — польський історик літератури, театральний критик і поет. У 1920-х рр. читав лекції в Парижі, потім у Варшавському університеті. 1939 р. потрапив до Фран-

а я фліртувала на канапі з Густавом Пшихоцьким довкола перекладу Плавта. 1924 рік! Що зараз з паном ректором, який, даруючи мені свій переклад³¹⁷, написав: «Найпроникливіший авторці й тій, чия ручка — найлегша у світі». Це здавалося таким милим та забавним. Я вірила у психологічну проникливість своєї непередбачуваності. Тиждень допомоги ближньому оголосили жінки з Кола методистів, наголошуючи: «Ми діємо як польки та християнки». «Не надто цінна наша пожертва, якщо ми даємо її з надлишку — набагато цінніше жертвувати, віддаючи з малого», — говорили вони в усному зверненні.

Проживання в спільній кімнаті, хоч і не такий переповнений, як в Уніловського³¹⁸, важко дається літнім людям і тим, хто не звик до такого роду співіснування. Тим паче, що зараз мої нерви потріпані. До того ж удома кожен проявляє найгірші риси свого характеру, натомість на людях — такий поблажливий та героїчний. Я відіграю в нашій групі роль чоловіка, і не тільки тому, що перебуваю переважно поза домом. А, як відомо, чоловік, повертаючись додому, не любить починати з розповідей про те, що чув і бачив, яких спрагла кожна приречена на чекання жінка. Ситуація Фелі, звісно геть інша, але в чомусь психологічно і схожа.

Доктор перефразовує «Варшав'янку»: «Хто вистойть, буде вільний»³¹⁹. Як і з чим у душі він вистойть, якщо навколо все менше є за що триматися?

ції, був заарештований німцями та запроторений у концтабір у Бухенвальді. Після війни залишився у Франції.

³¹⁷ Тит Макцій Плавт (Titus Maccius Plautus, бл. 250-184 до н.е.) — римський комедіограф. Його комедії в перекладі польською Едварда Пшихоцького вийшли друком 1925 р.

³¹⁸ Відсилання до роману Збігнева Уніловського (Zbigniew Uniłowski, 1909-1937) «Спільна кімната» («Wspólny pokój», 1933).

³¹⁹ «Варшав'янка» 1831 р. Твір Казимира Франсуа Делавіня (Casimir Jean François Delavigne, 1793-1843), написаний під впливом Листопадового повстання французькою мовою («La Varsoviennne»), переклад Кароля Сенкевича. Музика Кароля Крупінського. Прем'єра відбулася в Національному театрі у Варшаві (5 квітня 1831). Після відродження польської незалежності надзвичайно популярна «Вар-

[Грудень 1941]. Треба пошити собі чорну рукавичку. Одну, на праву руку, аби вигрібати попіл з печі. Треба усе зберігати, громадити. Іде генерал Зима, найнебезпечніший для нас, несе смерті, не буде картоплі, не буде жирів. Від 1 грудня заборонено вирощувати нерогату худобу, лише її необхідний мінімум, через картоплю. Потайки її теж не оплачується вирощувати, бо й картоплю можна добре продати! якщо вдасться. Виходить замкнуте коло. Смертна кара, здається, я вже писала, «ввійшла в моду»³²⁰. Невдовзі над нашими головами нависне Дамоклів меч. Зрештою, він уже висів над ними. Та це не означає, що голови потрібно схилити.

Просити в когось скибку хліба — це художня метафора, насправді ж жебрак скаже: «Одну картоплиночку». Картоплина до картоплини — і буде цілий горщик. Ми вже навіки прощаємося з рідними, все менше шансів, що з'являться нові. Та все ж мій внутрішній вогонь інколи спалахує, і тоді я збираю біля себе бодай на хвилинку людей, навіть юних. Іменини Ельжб[ети] Кевнарської³²¹ (от тільки мені потрібна відповідна атмосфера, а в родині вона трапляється найрідше). Солідарність із ними мені близька — але я добре знаю: за те, що становило мою суть, мене ніколи не визнавали. Добродушність, погідність, ось це вони бачать, але в цій поставі для мене замало духу. Їдь праворуч — так колись учили неслухняний польський народ, тоді треба було показати, якою дорогою слід їхати, йти. А тепер усе — в ліву сторону. Кожен схиляє свої думки в цьому напрямку, бо тільки «наліво» від закону можна щось здобути. Тож село розпродує геть усе «наліво», окрім контингентів, варшав'яни намагаються дістати картки «наліво»: крім тих, що належать реальним особам, шукають мертві душі, аби

шав'янка» була однією з кандидаток на роль національного гімну.

³²⁰ Можливо, відсилання до згаданого фейлетону Авторки «Порадня смерті».

³²¹ Ельжбета Кевнарська (Elżbieta Kiewnarska, 1871–1944) — авторка кулінарних книг, публіцистка, діячка жіночих організацій.

ті фігурували у списках мешканців, а насправді десь собі жили в провінції, або й узагалі не жили на світі. Фіктивні особи заселяють картотеки магістратського бюро реєстрації населення. Найсміливіші реєструють себе по кілька разів — із дрібною варіацією імені чи прізвища. Повсюди панує гасло «ошукуй». Небезпечне, хоч у багатьох випадках — необхідне. Саме воно вирішує, чи якась родина втримається при житті, чи [буде] приречена на голодну смерть. Якби Страшний суд настав от просто зараз і Бог хотів викликати людей поіменно, то він мав би чималий клопіт. На переклик з'явилося б значно менше людей, ніж записано на папері. Кажуть: 50% — це сума [...].

[...] я [переж]ила тиждень ілюзій, навіть уперше. І мала своєрідні візії щодо [...] [...] майбутнього. Мені здавалося, що їх уже немає, що починається нова [...] життя. І знову добрі наміри сприйняли як факт, розповідали, чого [...] підтверджувало: відступають далеко, тобто до найближчої Комен[...] [...] Лондона: захоплено вісім ключових міст, таких як Київ, Смоленськ, Одеса [...] іноді ситуація взагалі не загрозлива для ворога, хоча не є [...] [...] наприклад сказав: «*Le cinquième élé[ment] de la Russie, c'est la boue*»³²². В цей [...] багно завдає більшої шкоди, ніж прославлений генерал Зима. Проте [...] [...] вирівнюють лінію, як самі зізнаються, роблю це [...] [...] [ін]коли в нас знову лютує гестапо, кажуть, не хочуть йти на фронт «знай[...] [...] бунт (самі його нагнітають, розпалюють і т. д.). Генрик Рачковський [N.N.], цей [...] [...]ець, який перший приніс до Вельголясу новини з пекла [б]ільшо[вицьких] в'язниць, перший повідомив нам про двоюрідного брата: живий! Нин[...] [...] в Пав'яку³²³. Кажуть, він носив з со-

³²² Парафраз французького вислову, який приписують Наполеону I (Napoléon Bonaparte, Бонапарт, 1769-1821): «У Польщі я зіткнувся з п'ятою стихією: болото».

³²³ Варшавська в'язниця, зведена в 1829—1835 рр. за проектом архітектора Генрика Марконі. Під час окупації Пав'як був головним тюремним центром

бою світлину нареченої, такий небезпечний нині сентимент [...], тому й за неї доводилося хвилюватися. Розстріляна, зникла донька Елі[гіуша] Невядомського, яка сумна долі батька і доньки!³²⁴

Я закінчила «Зигмунта» Свідерської³²⁵. Під кінець пришвидшила темп. Вона досить добре змалювала драматичні сцени в Римі. Міцкевич «кричав» під час розмови з Папою, а він же «товариш», на якого львівська молодь покликала як на найвідомішого поляка, коли її запитували: «Хто у н[ас] перший комуніст?». Фрагменти Міцкевича — свого — я досі віднаходжу на своїх стежках, я любила його як неймовірну людину і великого мученика. Красінського³²⁶ моє перо не торкалося ніколи, хіба що мимохідь, — він занадто складний для такої маленької людини, як я. Хоч у свої юні подільські роки я ревно вивчала «Передсвітання»³²⁷ і «Псалми»³²⁸. Я й досі бачу себе, як походжаю яблу-невим садом у Прузовиці, тримаючи в руках томик, виданий Брок[г]аузом³²⁹. І зараз відчуваю ту книжку в пальцях.

Генеральної губернії та через нього в той період пройшло близько 100 тисяч ув'язнених чоловіків і 20 тисяч жінок, — прим. перекладачки.

³²⁴ Це неправда. Донька художника Елігіуша Невядомського (Eligiusz Niewiadomski, 1869-1923), засудженого до смертної кари 1923 р. за вбивство президента Речі Посполитої Габрієля Нарutowича, Ганна Демідецька-Демидович (Hanna Demidecka-Demidowicz, 1901-1957), від 1941-го була ув'язнена в Пав'яку (ймовірно, через арешт Станіслава Пясецького та його жінки Ірени), але її не розстріляли, а перевезли до концтабору в Німеччині. Після звільнення повернулася до Польщі, звідки згодом виїхала до Лондона.

³²⁵ Аліна Свідерська (Alina Świdorska, 1875-1963) — польська письменниця, перекладачка. Йдеться про роман «Зигмунт. Біографічний роман про Зигмунта Красінського» («Zygmunt. Powieść biograficzna o Zygmuncie Krasieńskim», 1939).

³²⁶ Зигмунт Красінський (Zygmunt Krasieński, 1812-1859) — польський поет, драматург, представник романтизму. Вважається одним із національних поетів-пророків (разом з Адамом Міцкевичем та Юліушем Словацьким).

³²⁷ Месіанська поема Зигмунта Красінського «Przedświt» написана в 1841-1843 рр., вперше видана в Парижі 1843-го.

³²⁸ Йдеться про «Псалми майбутнього» («Psałmy przyszłości») — поетичні твори Зигмунта Красінського, написані в Парижі в 1844-1848 рр. Перші три частини видані 1845-го, все разом — 1850-го.

³²⁹ Видання «Поезії» Зигмунта Красінського у видавництві Брокхауза в Лейп-

Сіро-зеленава обкладинка, а на ній — якась золота постать. Ангел? Сімдесят якийсь рік, Лейпциг. На той час — дата далéка для моєї юності, що ще не нарахувала багатьох літ, німецькі міста, здавалося, на іншому краю світу, але слова, ті дрібні літери, які їх означували, які вони близькі серцю, як вони відкривали переді мною світи. Як же я тоді любила поезію. І досі люблю.

21 [грудня 1941]. Я подала єврейчику, який жебракував на вулиці, він був напівголий і страшенно виголоджений. Підійшов якийсь поважно одягнений пан з *admonicja* [лат. — з доганою, зауваженням]: «Пані не знали, [що] це жидок. Завтра він тут стоятиме голий». «Ви можете подати милостиню, кому хочете, але попрошу не робити мені зауважень». Подібні коментарі часто лунають від різних людей. Людські серця аніскілечки не пом'якшали, хоча й трапляються мені колишні довоєнні антисеміти, які сьогодні налаштовані по-християнськи. Щиро по-християнськи.

Одного дня до шпиталю потрапив колишній командувач, товариш офіцерів, після одужання його відправили до гетто. Знесилений, змарнілий, він з'їв дві тарілки ячмінного, тепер модного, супу. Подужав би й третю, якби була. На ньому прострелений плащ, утікав із гетто, [з] дому неволі до змінного й непевного прихистку.

Учора я відправляла Ірені продуктову посилку. Ставши в кінець черги, дізналася: гетто не має такого прямого зв'язку з Варшавою, але можна щось пересилати через провінційні пошти. Адміністративна дивовижа! На щастя, коротка втеча до доброго серця Юлії Отоцької, яка саме їде на свята до Вельголясу, — і можна вважати, справа залагоджена.

На Новий рік їду до Зузі [Рабської], сьогодні... Досить похвал, може, після війни мене ще проголосять ізра-

їльською королевою! Так уже кумедно склалося, що я допомагаю здебільшого тим, з чи[його] на мене впало велике нещастя через одну обраницю — та воно вже забулося, я ніколи не прагнула помститися ані їй самій, ні тим більше її братам чи сестрам.

Якою буде Польща? Це питання повторюється безупинно. Кожна партія дає свою відповідь: «Відповідною до наших правил». А тим часом, щоб уже почати вербувати прихильників, санація заграє в нотку демократії, навіть послабила свій антипрогресивний курс — принаймні у власних очах. Мої діти, спершу хай Польща буде бодай якою — аби тільки була, і щоб ми zostалися її гідними! Та тут наростає страх, совість нечиста, те, що колись вважалося неприпустимим, як-от саботаж чи протест, тепер використовують для власної вигоди, кишень опортуністів набиті тисячами. Один адвокат сказав мені: «Гроші мені стали поперек горла, діти бігають вулицями без нагляду, безкарно кидають каміння в кого й що заманеться, молодь деградує, бо немає роботи, жінки пускаються берега, знаючи, як легко нині зробити аборт». Не мені нарікати на останнє — я завжди вважала, що людина має право перервати життя, зокрема те, я[ке] носить у лоні, але це особливі знаки часу, тому я їх і фіксую. На польських вулицях передсвятковий шал. Хоч іноді здається: це не Варшава. Чую якісь покл[ики?].

[...]

3 січня [1942]. Повітря біле, але не від снігу, що падає, а від туману, що замерзає у піднебесному бігу, затриманий на півдорозі до землі. За законом уподібнення, він напоєний барвою довколишнього світу. Гарно.

Три німецькі казки.

Казка минулого починається зі слів:

Es war einmal... [нім. — одного разу...]

Казка теперішня:

Das Oberkommando der Wehrmacht gibt bekannt...

[нім. — командування німецької армії оголошує...].

Казка майбутнього починається зі слів: *SS war einmal...* [нім. — було колись СС]³³⁰.

Генеральна Губернія, яка досі мала марку 24 з видом вежі Святої Марії, отримала профіль знаменитого художника. На рамені він носить номер 24. Підпис звучить: «*Deutsches Reich*» [нім. — Німецький Райх], а нижче меншими літерами: «*General Gouvernement*» [нім. — Генеральна Губернія]. Філателісти всіх країн, радійте!³³¹

Мандрівки польок. Хтось зустрів таку, котра повністю пішки повернулася з Архангельська, інша ж була ще далі на Сході. Чоловіки не повертаються, йдуть до польського війська.

Співробітника Інституту гігієни³³² відправили до Малопольщі для досліджень тифу. Є села, де на кожну хату припадає по кілька хворих, а де пошесть менша, людям немає до неї діла, про застережні заходи не дбають. Так само лікарні, відкриті в цьому районі більшовиками, не найкращі.

³³⁰ SS (від нім. Schutzstaffel — захисні загони) — воєнізована організація, заснована як збройне крило Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП). Спершу мала елітарний характер, але згодом стала масовою організацією, розділеною на загальну (Allgemeine-SS) і військову частину (Waffen-SS).

³³¹ Йдеться про поштову марку із зображенням Гітлера, нереалізованого художника. Двічі він марно намагався вступити до Академії образотворчого мистецтва у Відні, де утримував себе малюванням листівок і картин.

³³² Йдеться про Інститут дитячої гігієни (Instytut Higieny Dziecięcej) розташований у будинках на перехресті вулиць Литовської (№16) та Маршалковської (№24). Заклад було відкрито коштом варшавського промисловця та філантропа Леона Владислава Льовенштайна (Leon Władysław Loewenstein, 1836-1900), які пожертвували Варшавському гігієнічному товариству для заснування Інституту дитячої гігієни.

У Львові в кабінетах советські чиновники, крім того поляки; українцям немає благодаті поміж німцями. Мурін зробив свою справу, тепер може йти, він був мечем у руках наших ворогів. Хворі українці в шпиталі отримали від свого комітету наказ «добре» ставитися до поляків. Хтось так наївно повідомив про це, обґрунтовуючи: «Тільки поляки можуть дати нам свободу». Бо й справді, ходили чутки, ніби Сікорський у своїй останній промові, «граючись» (бо інакше як грою це сьогодні не можна назвати) з образом того, якою буде Польща, всупереч Н[аціональний] Д[емократії], заявив, що меншини мають рівні права в реальності, а не на папері. Він також говорив про соціальну та економічну перебудову країни. Навіть колишня санація грає з цим, займаючи напівдемократичну позицію на шпальтах часописів «Polska Walczy»³³³ та «Głos Prawdy»³³⁴.

Помер Мережковській, який він мав бути древній! Я пам'ятаю його з 1925 чи [19]26 року, коли зверталася за дозволом на роман «Смерть богів»³³⁵. Він був уже тоді *дряхлий старичок, богоискатель* [рос. — старезний дідок, богошукач], який дуже дбав про гроші. Він не переймався тим, чи я добре перекладу його твір, а лише «наказував», щоб видавець надіслав чек *non barre* [фр. — не заблокований], інакше будуть труднощі з отриманням. Колись я за-

³³³ Підпільний двотижневик «Polska walczy. Głos polskiej myśli demokratycznej». Навколо нього зосереджувалися т. зв. група «Ольгерда», псевдонім Генрика Юзевського (Henryk Józewski, 1892-1981). Його друкували в таємних друкарнях на вул. Таргівій і Гжибовській. Тижневик субсидувало та підтримувало технічно Управління інформації та пропаганди штабу Армії Крайової (Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK).

³³⁴ «Głos Prawdy» — підпільний щотижневик, який виходив у Варшаві в 1939-1943 рр., як один із кількох друкованих органів Польського союзу свободи (Polski Związek Wolności), що діяв у 1939-1945 рр.

³³⁵ Дмитрій Мережковській (Дмитрий Мережковский, 1865-1941) — російський письменник, поет, літературний критик, історик, філософ і перекладач. Згадані книжки — це «Смерть Богів (Юліан Відступник)» (1896), та «Воскреслі Боги (Леонардо да Вінчі)» (1901). Вилежинська перекладала роман «Народження богів. Тутанхамон на Криті», («Narodziny Bogów. Tutankhamon na Krecie», 1926).

хоплювалася його «Леонардо» [«Воскреслі боги. Леонардо да Вінчі»], але моє враження про автора від безпосереднього знайомства було зовсім не позитивним. Що за людина!

Ще одна історія про винищення єврейських дітей. Оповідач зазначив: «Я не дуже вірю очевидцю, водієві, який возить засуджених до Вісли. Група євреїв-свідків начебто переказала іншим жах моменту». Ми притакували: можливо, можливо, адже новина про глинища розійшлася швидко. Запам'яталася надовго³³⁶.

У «Літературній кухні» на Перацького, де знаходиться наша спілка, відбувся Святвечір за участі запрошених спілчан. Там мали святкувати шістнадцять осіб, повідомлених потай, щоб Сківський та Лашовський³³⁷ не прийшли. Вони довідалися, хоч і запізно, принаймні Лашовський, і, зайшовши до зали, де врешті зібралися шістдесят осіб, він висловив здивування, що його немає серед поважної компанії. Я, як завжди, залишилася осторонь, зокрема, коли ділили різдвяні подарунки, не отримала ні продуктового пайка, ні цукру, ні булочки. Я була свідком того, як Анджеєвський³³⁸

³³⁶ Інформацію не підтверджено. Саме знищення єврейських дітей через голод і хвороби, різними способами, включаючи пряме вбивство, є історичним фактом. У варшавському гетто перебувало близько 50 тисяч дітей (осіб до 18 років). Глинищами у Варшаві називали ставки на Урсинові, на лівому березі Вісли.

³³⁷ Альфред Ляшовський (Alfred Łaszowski, 1914–1997) — прозаїк, есеїст, літературний критик. Перед війною співпрацював із тижневиком «Prosto z Mostu». З 1936 р. був пов'язаний із праворадикальним рухом ONR і «Фаланга». Доброволець у Вересневій кампанії 1939 року.

³³⁸ Єжи Анджеєвський (Jerzy Andrzejewski, 1909–1984) — польський прозаїк, публіцист, фейлетоніст і сценарист. Спочатку його вважали представником християнського напрямку в літературі. До війни був пов'язаний із середовищем тижневика «Prosto z Mostu», з яким розірвав стосунки на знак протесту проти антиєврейських публікацій. У 1940–1944 рр. був активним діячем культурного підпілля. Після війни — головний редактор журналу «Przegląd Kulturalny» (1952–1954). Публікувався також у журналах «Twórczość» і «Literatura». У 1950-х рр. активно підтримував ідеї нової влади, писав пропагандистські тексти на підтримку соціалістичного реалізму. Чеслав Мілош (Czesław Miłosz, 1911–2004) зобразив його у книзі «Поневолений розум» («Zniewolony umysł», 1953) під ім'ям Альфа. Від 1960-х рр. був активним учасником демократичної опозиції.

просив цукор, а пані Гетель³³⁹ витягла зі схованки майже кілограм, розмовляючи в стилі татка Плавицького³⁴⁰. А мені (з цього джерела, звісно) ніколи нічого.

Може, це власне почесно, що мене не вважають своєю? Адже більшість із них на власний сором і без великої вигоди є зареєстрованими літераторами. Здається, я вже згадувала про недогляд щодо дров. Їх не отримала і Галина Домбровольська. Пані Гетель негречно пояснила, що це тому, що вона не сплатила внески. «Я взагалі про це не знала. Мене ніхто не сповістив». — «Ви думали, що ми повідомимо через гучномовці». «Вірна ріка», певно, мусила поступитися місцем «Красі життя» і, можливо, через це згіркла³⁴¹. Чи я, зрештою, знаю, як було? Байдуже. Цікаво, що до цього товариства також належить Марія Домбровська. Це тому, що вона першорядна? Злостивість мимоволі прохопилася з-під [клавiш] друкарської машинки.

Я зазнала з того боку ще однієї «поразки». Сестра на підставі своїх перекладів («Галка» Налковської)³⁴², також хотіла отримати знижку на обіди. Цього не врахували. Хоча мені відомо, що родини деяких літераторів отримують ці пільги. Не першорядних, і навіть не таких давніх членів, як я! Хай їм грець...

4 січня [1942]. Коли я була в лікарня, після огляду, одягаючись, розмовляла невимушено. Як із коханцем, уза-

³³⁹ Ядвіга Гетел (Jagwiga Goetel) — перша дружина Фердинанда Гетеля, президента довоєнного PEN-клубу та Профспілки польських письменників. Під час війни керувала «Літературною кухнею», — прим. перекладачки.

³⁴⁰ Один з персонажів роману Генрика Сенкевича «Родина Поланецьких» (1894).

³⁴¹ «Вірна ріка» («Wierna rzeka», 1912), «Краса життя» («Uroda życia», 1912) — назви романів Стефана Жеромського, обидва вийшли у 1912. Однак у цьому випадку Авторка, використовуючи назви творів Жеромського, апелює до ситуації, у якій опинилася Ядвіга Гетель, яку її чоловік, Фердинанд Гетель, покинув заради молодшої партнерки, Галини Віновської (1908-1997).

³⁴² Йдеться про Феліцію Вилежинську, яка переклала на французьку роман Зоф'ї Налковської з 1927 р. «Choucas» (фр. — галка).

галі не соромлячись. Тоді мені спало на думку: чи лікар буде останнім чоловіком, який торкнеться мого тіла? Якщо тільки його не змінить священнослужитель. Присутні при моїй близькій смерті покличуть священника, користуючись затьмареною свідомістю хворої, хтозна, всяке може трапитися, я сама, усупереч тому, що нещодавно писала, «людина, незмінна істота», вимагатиму напучування в небезпечну дорогу. Чомусь мені так не здається. Я часто чую: «Найбільші люди, налякані невизначеністю своєї майбутньої долі, казали собі: *sicher ist sicher*» [нім.: — «Береженого Бог береже»]. Повторюю, мені так не здається... я вмію з розумінням вислуховувати проповіді отців тієї чи іншої віри, але не потребую її. Я здатна неупереджено розмірковувати, які зміни мають відбутися в Польщі стосовно цього, у Польщі, яка мала б рацію, якби остаточно зневірилася в Римі, побачивши, як папа поводить під час війни³⁴³. Його не здатна відбілити брошурка, опублікована виданням «Szaniec»³⁴⁴: «Ватикан і польське питання»³⁴⁵ містить більше побажань і міркувань, ніж власне позитивних фактів. Чути голоси про необхідність національної Церкви, якщо взагалі буде потреба в існуванні Церкви, а зараз вона все ще видається необхідною, і я, залишаючись неупередженою, аплодую цій концепції. Спілкування з методистами показало, що хоча розумом я не погоджуюся з потребою віри, на рівні емоцій

³⁴³ Пій XII (Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli, 1876-1958) — голова Римо-католицької Церкви у 1939-1958 рр. Його постать суперечлива. Папу звинувачують у поступливості діям фашистських держав, особливо гітлерівської Німеччини.

³⁴⁴ «Szaniec» — друкований орган Національних збройних сил (Narodowe Siły Zbrojne), журнал, що виходив у 1939-1945 рр., ідеологічно походить від довоєнного Національно-радикального табору ABC (Obozu Narodowo-Radykalnego ABC).

³⁴⁵ Ймовірно, це брошура 1941 р. У зв'язку з відсутністю збережених примірників із титульною сторінкою іноді її називають «Пій II та польське питання». Див.: *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, W. Chojnacki, J. Kandziora, Warszawa 2005, s. 200, poz. 950.

вважаю, що саме та поведінка, яку вони проповідують, все ще витримує критику. Учора проф[есор] Міхейда завершив свій виступ прочитанням молитви на нинішній Новий рік. У ній є уривок: «Прости, Господи, Вітчизні». Ні — вітчизні — як хотів би пан Г[ітлер].

5 січня [1942]. Патріотичний понеділок. Записую висліди неділі: обід у «Літ[ературній] кухні», я не знайшла місця за столом у другій залі, рушила до першої. Три пані, вільний стілець. Налковська. Вітає Ганна Біцкова³⁴⁶, розмова про листування з Францією. Ні, спершу запитує, як я живу, чим торгую. Я сміюся, кажучи, що перебуваю у такому становищі, що можу займатися філантропією. Як же я ненавиділа це слово, і наскільки це поняття завжди суперечило моїм суспільним прагненням. Зрештою я вжила його, бо воно мені спало на думку, але воно не відповідає тій незначній роботі, яку я виконую. Потім розмова про французьку літературу, яку Петен намагається применшити, вихолостити від найбільших письменників минулого. У кінці п. Зоф'я, «Галку» якої моя сестра переклала французькою, згадала, яку радість вона мала від цієї книги. Підійшла до нас завжди свіжа і молода, каштанововолоса Стеня (Подгорська): «Я повертаюся з Польського театру, хороший концерт». Ганна Біцкова: «Туди, начебто, не ходять». — «Ну що ж, мої 4 злоті не вплинуть на пропаганду»³⁴⁷. (Якби кожен так казав, там було б тісно, як у недільному кінотеатрі). «На свій захист скажу, що Должицький»³⁴⁸

³⁴⁶ Ганна Налковська-Біцкова (Hanna Nalkowska-Bickowa, 1888-1970) — польська скульпторка, сестра Зоф'ї Налковської.

³⁴⁷ Під час окупації це був німецький театр.

³⁴⁸ Адам Должицький (Adam Dołżycki, 1886-1972) — диригент і театральний діяч українського походження, з липня 1939 головний диригент Варшавської опери. Під час окупації в 1941 р. Керівництво цивільної боротьби оголосило йому бойкот за службу німцям. Лунали заклики ігнорувати організовані ним виступи та концерти. Разом із відступаючими німецькими військами втік із Варшави. Після війни оселився в Німеччині.

неприємний». Українець, який диригує у Ларделлі³⁴⁹, *plus catholique que le pape* [фр. — більший католик, аніж Папа], він ще на початку [19]40 року ревно виконував німецькі розпорядження. Пам'ятаю, як це вражало. Тоді в нас не було дисципліни й наказів. До Ларделлі ходили без тавра національного гріха. Хтось мені пояснив, що колишні польські концерти були популярні через дешевий німецький буфет, до якого в антракті був вільний вхід для всієї публіки, із сучасними німецькими, тобто дешевими цінами.

З Перацького іду до фотопластикону³⁵⁰, щоб побачити світову війну в маленькому італо-австрійському епізоді. Узагалі не пропагандистськи вибрані фрагменти. Союзники в ганебній обороні, про яку молоде покоління могло не знати. Діти дивляться у вікна, жартуючи над старовинними типами літаків. Далі до дружини адвоката Шуппа³⁵¹, де я натрапляю на інший заповідник минулого. Тут обурюються будинковим сторожем за те, що він потиснув руку своїм благодійникам³⁵² 1 січня, снують байки, явно надумані у головах націонал-демократів [w endeckich głowach]³⁵³, ніби за

³⁴⁹ Йдеться про популярну кав'ярню й кондитерську, засновану у 1905 році, власником якої був Джованні Ларделлі (Giovanni Lardelli, 1870-1941). До 1939 р. у Варшаві працювало кілька філій. Заклад на вул. Полній, 28/30 під час війни був одним із найважливіших осередків суспільного життя у Варшаві. Вже у грудні 1939 р. тут відбувся великий концерт під час окупації, а після скасування німцями заборони на виконання творів Шопена (1942) саме тут уперше офіційно прозвучав твір композитора.

³⁵⁰ Фотопластикон — заклад, де за невелику оплату можна було крізь спеціальний оптичний прилад побачити ілюзію об'ємного зображення, коли кілька прозірок, сфотографованих з різних боків, уклалися в один образ; найчастіше йшлося про видовищні, історичні події, красиві зразки природи або архітектури, — прим. перекладачки.

³⁵¹ Ймовірно, йдеться про дружину адвоката Яна Шуппа (Jan Schupp, 1877-1944), який загинув під час Варшавського повстання, проживав за адресою вул. Мокотовська, 63.

³⁵² Фрагмент незрозумілий. Може йтися про осіб, пов'язаних з німецькою владою, або навіть німців.

³⁵³ Ендеція — скорочення від польських літер ND, що є аббревіатурою слів Narodowa Demokracja (Національна демократія). Це поняття використовується як узагальнена назва для польських суспільно-політичних організацій національно-демократичного спрямування: Національна ліга

пророцтвом Франція знову об'єднається під владою Бурбонів, де Голль зовсім не професійний офіцер, а принц, який служить інкогніто: насамперед для себе. Йду далі, поміж солдатів, що заглядаються на вікна бідолашної Варшави. Наскільки на батьківщині вони повинні бути позбавлені будь-якого *abondance* [фр. — достаток], якщо це їх спокушає! Підходжу до кам'яниці, де розташований кінотеатр «Імперіал»³⁵⁴. На вулиці стоїть черга, щоб потрапити на сеанс о шостій годині. Рита Рей, яка мешкає там же, і до якої я йшла, говорить, що якось у неділю було стільки людей, що касу зачинили, і нетерпляче товариство, спрагле вражень, вдерлося до холу, побило дзеркала, вартовому довелося гідрантом розганяти публіку. Кілька днів сушили килими. Питаю, що за публіка. Ворохобники. Сумніваюся... Естетично поданий чай, тепло, ще світло. А ми ж готувалися до нової хвилі темряви «після свят». У суботньому виданні вже опублікували відповідне розпорядження про правила затемнення, імовірно, вулиці також оздоблено цими плакатами. Текст мені зачитали телефоном. «Потрібно спершу збожеволіти, аби зрозуміти його», — відповіла я, дякуючи. Але гіркий досвід навчить. Я віддаю перевагу важкій праці, спланованій заздалегідь, ніж постійній тривозі прикрих несподіванок.

У Рити нас було троє, ми обговорювали, хто як реагує на сп'яніння: я хвалилася своєю *vin gai* [фр. — винна свобода], коли думка водночас швидка і ясна, слова підібрані на вимогу, здатні виразити будь-яке почуття. Рита говорила про якусь прогалину у свідомості, одного разу після

(Liga Narodowa, 1893-1928), Національно-демократична партія (Stronictwo Narodowo-Demokratyczne, SND, 1897-1919), Табір великої Польщі (Obóz Wielkiej Polski, OWP, 1936-1933), Національна партія (Stronictwo Narodowe, SN, 1928-1947) тощо. Ідеологом та лідером ендеції був Роман Дмовський (Roman Dmowski, 1894-1939), — прим. перекладачки.

³⁵⁴ Будинок по вул. Маршалковській, 56, де нині розташований кінотеатр «Полонія».

виходу з паризького Лідо³⁵⁵ (дивись Лідо у моєму «Серці, поділеному на чверті»), було так, наче ми зібралися у давні добрі довоєнні часи. Після Першої світової війни, коли гасло споживання алкоголю стало поширеним і повсюдно вживаним.

Учора я читала «Новое Слово»³⁵⁶, сенсація, потім справа К.³⁵⁷, утім, чи хоче він грати якусь роль, чи наважиться, коли загрожує невідомість, — голови. Про що, навіть, якщо не читав, повинен знати — здогадуючись про типову поставу польського суспільства, оту, що була досі, і якій воно вірне до кінця. В Одесі відкрито румунський університет. Що то має бути за високий рівень! За низької (довкола) температури. Бо «Warschauer Zeitung», бажаючи заохотити пожертви теплих речей для військових, повідомляє, що Кримська Рів'єра провалилася через сорокаградусний мороз. Трохи запізно ви взялися за це питання, ви — зазвичай такі обережні. У липні «Beobachte»³⁵⁸ висміював Англію, яка замість літаків посилає до Росії вовняні рукавиці. Живемо, як я вже згадувала,

³⁵⁵ «Lido de Paris» — одне із найпопулярніших паризьких кабаре. Нині розташоване на Єлисейських Полях. До візитівок кабаре належить зокрема справжній французький канкан.

³⁵⁶ Нерегулярне російськомовне видання, що виходило в Берліні у 1933-1945 рр. як незалежний пресовий орган російської колонії в Німеччині. Ідеологічно газета пропагувала пронімецькі, антикомуністичні, антисемітські й антимасонські погляди. У ній публікувалися статті та фейлетони діячів російської еміграції. Останній номер вийшов у травні 1945 р., незадовго до капітуляції III Райху.

³⁵⁷ Можливо, йдеться про Леона Козловського (Leon Kozłowski, 1892-1944) — археолога, політика, прем'єра (1934-1935). Боровся за незалежність Польщі, був пов'язаний із табором санації. Після 1939 р. був заарештований НКВС і засуджений до страти, але вирок не було виконано. Звільнений внаслідок угоди Сікорський-Майський (1941). Перебрався на німецьку сторону. Його підозрювали у веденні переговорів із німцями щодо створення колабораційного польського уряду. Працював у музеї в Берліні. Помер від поранень, отриманих під час авіанальоту.

³⁵⁸ Імовірно, йдеться про «Völkischer Beobachter», щоденну газету НСДАП, яка виходила до 1945 (її формальним власником був Адольф Гітлер), або її ілюстровану версію «Illustrierte Beobachter».

непокоячись за хутра, ще очікуємо на розпорядження, але вже відчутні перші болісні сигнали. Отож, горе тому, хто має кожух, ще гірше, якщо два. Будемо говорити на прощання не: «Повертайся здоровий», а «Повертайся у кожусі!». Вигадливі дами почали одягати на свої кожухи різні кереї³⁵⁹, щоб захистити їх від хижих очей. Щоправда, вони робили це вже деякий час з іншою метою, а саме, щоб захиститися від натовпу в трамваях, де через натиск попутників зазнають згуби гудзики та страшенно псується одяг. Сьогодні проглядає інша мета, але чи це в чомусь допоможе? Усі сушать голови над тим, куди заховати кожухи та як уберегти їх від необхідності віддавати. На разі є розпорядження щодо лижв і черевиків, починаючи з 41-го номера. Лижви легко спалити... Так чи інакше, останніми днями серед різноманітних торгівельних операцій ціна на хутра то зростала, то падала, але наразі це взагалі не актуально з огляду на численні арешти³⁶⁰.

У Пав'яку сидить, мабуть, півсотні наших поліціантів, їм загрожує смертна кара за те, що виносили хутро в мішках із гетто³⁶¹. Що там ще серед актуальних новин, *les on dit* [фр. — пліток], невідомо ким вигаданих. Оповідують про вражаючу сцену, яка ніби відбулася на *Красной площади* [рос. — Червоній площі] в Москві,

³⁵⁹ Керея — легкий верхній плащ, використовуваний у XIX ст. подорожніми для захисту від пилу.

³⁶⁰ На початку січня 1942 р. було видано розпорядження до наказу про обов'язкову здачу лижв і лижних черевиків (від 31.12.1941), яким вимагалось віддавати спорядження понад 41 розмір. Це розпорядження зустріло пасивний опір населення Варшави. Під час збору з 10 по 15 січня вдалося зібрати лише триста й кількадесят пар. Крім того, у зв'язку з подіями в гетто передбачалося, що польське населення також буде зобов'язане здавати хутра.

³⁶¹ Ця цифра не підлягає перевірці, але видається завищеною. Однак, такі випадки мали місце, про що свідчить зокрема той факт, що у т.ч. арешт голови Єврейської служби порядку полковника Юзефа Шеринського супроводжувався ув'язненням польського поліціанта на прізвище Міхальський, якому він передав (згідно з рапортом одного з єврейських правоохоронців) на зберігання кожух. Див.: M. Urinowicz, *Adam Czerniaków. Prezes getta warszawskiego*, Warszawa 2009, s. 276.

парад кількох тисяч німецьких військовополонених, які босоніж прямують до Сибіру. Сталін, «сонечко народів», віщає: це помста за муки, які ви завдаєте нашим бранцям.

Німеччина починає визнавати закон черепахи, який діє в окупованих країнах. Розповідають: на Новий рік керівник фірми «Аско» запевняє підлеглих, що лише 40% роботи заводу призначено для військових цілей, і закликає не йти таким, черепашачим шляхом...

Така НД [націонал-демократична] казочка: німці — комуністи постачають зброю в гетто, склади вже величезні, коли прийдуть більшовики, ні — не перш ніж вони прийдуть, то вони насамперед кинуться на нас...³⁶²

«ВАВЕР 27 ГРУДНЯ 1939 р.», — цей напис повторюється на стінах, попри нещодавні застереження щодо «нівеювання міста». Він досі ясніє на казармі біля Сапера (пам'ятника), як і клич: «Польща живе, бореться, перемагає!». Це тим гірше з огляду на те, що він з'явився біля брами палацу Брюля під наглядом [німецьких] вартових. Однак змити стійку фарбу, що в'їлася в камінь, неможливо, напис доведеться розбити молотком.

Який зараз маємо рік? 1941, бо ж Гітлер оголосив про перемогу в 1941 р. Календар оптиміста: *Januar, Februar, März* [нім. — січень, лютий, березень], квітень, травень, червень тощо. Німеччина любить блондинів. Найбільш охоче споглядає, як такі робітники й такі робітниці їдуть до Райху. Східний інститут у Варшаві проводить «наукові» дослідження населення з цього приводу. Це правда, як і наступна приказка. Хтось у трамваї скаржитися на 23 градуси морозу, на щастя, згідно з прогнозом десятирічного календаря, такий мороз наважився бути лише один день. Так холодно! Подумайте, як має бути на фронті! А й справді, відразу стає гаряче!

³⁶² Ця чутка, яка не має нічого спільного з правдою, була живою в націоналістичних колах, що увиразнено кількаразовою згадкою про неї в тексті автorkи.

6 січня [1942]. Попри те, що в календарі Трьох Царів зазначено як святковий день, у багатьох установах вчора попо[лудні] надійшов наказ працювати. Їду востаннє до Юлії [Дікштайн-Вилежинська] на Даниловичівську. Потім буде важче надавати їй допомогу...

Мене досі бентежить думка, висловлена словами К. Вал.: «А що за рани й муки маю я?»³⁶³. Багато. Підсумовую і доходжу висновку, що я не змарнувала для внутрішнього розвитку ці два важкі роки. Я усвідомила незвідані цінності, і зі спільного болю зуміла запозичити частку духовного надбання. Я не тільки не деградувала у своєму розвитку, я пішла вперед. Егоїзм, характерний для Аври та її попередників, зміг відійти на другий план, серце, навіть збільшене через хворобу, було відтіснене тут, відходило до інших. Зрештою, правилом життя було: *il faut toujours atmer apres avoir aimé* [фр. — ти завжди мусиш любити після того, як полюбив]. Лише тепер я випробувала свою фізичну витривалість, опанувала, крім своєї справи, ще й іншу: кулінарну (кулінарія в Парижі була забавкою в порівнянні з приготуванням повноцінних супів у Варшаві). Я пізнала наявні резерви власних цінностей, як-от громадянська мужність, яка завжди була мені притаманна, але я не зараховувала їх до своїх чеснот. У Саратові я також бігала під кулями за ліками для недужої. Під час української війни я заходила до «Gazety Lwowskiej»³⁶⁴, коли здійснювалася велика стрілянина. Антоній Ролле³⁶⁵ вважав це безпомил-

³⁶³ Тут Вилежинська помилилася, зазначена цитата в оригінальній версії: «A ja com zyskał za rany i znoje?» («А що за рани й муки маю я?», переклад М. Терещенка, — прим. перекладачки) походить із поеми «Гражина» Адама Міцкевича, а не з «Конрада Валленрода».

³⁶⁴ «Gazeta Lwowska» — польська щоденна газета, що виходила у Львові (1810-1939). Під час німецької окупації під такою ж назвою виходила газета, яку видавала німецька влада.

³⁶⁵ Тут помилка авторки щодо імені. Йдеться про Міхала Ролле (Michał Rolle, 1865-1932), журналіста, історика та письменника, багаторічного редактора «Gazety Lwowskiej», лауреата Літературної премії міста Львова (1927).

ковою ознакою посилення бомбардувань. Не пам'ятається про такі речі як про природні для себе, але сьогодні, підбиваючи підсумки, мені приємно наголошувати на цьому. Винагорода існує. Буквально вчора, коли ми з Отоцькою зайшли до нашої старої шпитальної зали, тієї, що зрадила нас, якою радістю стало привітання з одним із пацієнтів. Вид цієї зали, оформленої у національних кольорах, також естетично порадував нас. Тож є радощі в ці часи зневаги до всіх людських почуттів.

Після повернення додому. На брамі оголошення кримінальної поліції: 5 тисяч винагороди тому, хто впізнає походження сфотографованих поруч інструментів і знайде їх виробника. На перший погляд вони схожі на звичайні ремісничі кусачки та стамески, але в умілих руках явно стали причиною злочину. Це нечуваний злочин?

На Мьодовій, десь біля Медогір'я³⁶⁶ [Miodogórze] моєї Нарцизи Жміховської, у вигині стіни є фігура (скоріше манекен), на якій висить одяг елегантного джентльмена. Обличчя відвернуте від глядача, витягнута рука.

Вигадують різні способи... Хутра, вилучені в гетто, довго не протримаються, адже євреї відомі кушніри. Як звали того подільського кравця, котрий пошив мою першу шубу? Здається, то був Іцек, який працював у нас вдома що-осені... Я завжди казала після повернення з-за кордону: для мене поняття і сам вигляд єврея пов'язані з батьківщиною. Тож фахівці з Налевок випрасували волос гарячою праскою. Він сяє як новий, але недовго йому залишилися!

³⁶⁶ Медогір'я — назва помешкання Нарцизи Жміховської, розташованого на мансарді будинку на вулиці Мьодовій 3 у Варшаві. Тут збиралися жінки, які створювали своєрідну духовну й інтелектуальну спільноту, підтримуючи одна одну в важкі роки репресій після Січневого повстання (1863). Медогір'я це також назва третього тому кореспонденції Жміховської, що охоплює період 60-х і початку 70-х років XIX ст., — прим. перекладачки.

8 січня [1942]. Знову трохи світського життя. Вечеря з продуктовими картками за вкритими скатертинами столами, з сусідами, які провадять інтелігентні розмови. Хоч і о 7 годині, як для дітей. Почуття *bien-être* [фр. — задоволення], бо замість светра я одягла шовкову сукню і не почувалася Попелюшкою на бенкеті у короля. Приємне відчуття свіжих вражень. Це добре для нервів.

Мої бідні Філіппіни... засвоєні на Паризькій колоніальній виставці [19]31. Вони стали різновидом моєї духовної власності. Я писала про них вільно, наче провела літо на Лусоні³⁶⁷, а не в Шверчині. Бо під час канікул я надіслала колонку до «ІКС»³⁶⁸, вже не пам'ятаю, з нагоди якої історичної річниці, але у мене в голові така кумедна сцена, коли хтось приносить на обід — який жалюгідний був той пансіонат у садибі! — газету з моєю статтею. Все далеке, а водночас близьке. Пережилося, переписалося.

Мої очі вже відчувають продовження дня. О, радість! Я ніби поверталася у світ книги, наче неписьменна упродовж двох місяців.

Життя пропонує фантастичні ідеї для реалістичних фільмів: Краків, тюрма Монтелюпі, жіноче відділення³⁶⁹. Вони не можуть надсилати жодних звісток своїм родинам. Ані їм не можна повідомляти ні про що. Трапилося нагода! У сусідньому монастирі потрібні муляри для ремонту стін. Рідні та друзі «арештанток» зголошуються бути робітниками. У вікнах, що виходять у закритий двір, з'являються знайомі, хоча іноді й дуже змінені обличчя.

³⁶⁷ Найбільший острів Філіппінського архіпелагу.

³⁶⁸ «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» — щоденна газета, що виходила в Кракові (1910-1939). У зв'язку з отриманням Філіппінами статусу незалежної території в 1934 р. Авторка опублікувала фейлетон «Незалежність від липня» («*Niepodległość od lipca*») в «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» 1934, №176.

³⁶⁹ Під час Другої світової війни тюрма на вул. Монтелюпі підпорядковувалася гестапо. Спогади з жіночого відділення опублікувала, зокрема, W. Kurkiewicz, *Za murami Monte: wspomnienia z więzienia kobiecego Montelupich-Helców, 1941-1942*, Kraków, 1968.

Голови також часто змінені. Сиві! Вони кидають картки, а інші ж вигадливо придумують, як відповісти.

Інший проект для майбутнього фільму, був би *pendant* [фр. — симетричний] до «десяти з Пав'яка», пам'ятки про російські переслідування, він потрапляє в досі невідому царину. Літня жінка зникає з поля зору рідних і друзів. А оскільки від неї можна було чекати всього, як звикли говорити доброзичливці, після короточасних хвилювань — найближчі забули. Раптом починає поширюватися дивна новина, зрештою, не настільки дивна, як на наші часи, багаті несподіванками. Може, про це вже говорилося? Я повторююся. Ця жінка, яка закінчила два факультети й пішла працювати до якоїсь пані служницею, погодилася на все, не маючи іншого способу прогородувати себе та свою дочку. Вона не хоче називати своєї адреси, телефонувати до «молодшої-старшої — не можна». *Bon!* [фр. — гаразд!] Мої співчуття! Через деякий час вона починає з'являтися тут і там. Вона виглядає краще, погладшала і пожвавішала. З тактовності ніхто, принаймні далеко не всі, не запитують про подробиці її нинішнього життя та роботи. Вона нічого не каже, хоча раніше зазвичай широко розводилася про свою долю. Минають місяці, а чи хто рахував, скільки разів вона отримала свою скромну зарплату першого числа? Добре, що хоч не позичає. А що виявляється? Вона гарно зіграла комедію, була на службі, але на національній. Їй дали конспіративну квартиру, і вона керувала нею, поки не було викрито головного зв'язкового цієї ланки. Тут знову не бракуватиме вражаючих образів, знищення всього підозрілого, перш ніж гестапо дійде по нитці до клубка. Уявляю собі такий фрагмент, першокласний, як на мене, так і, напевно, на думку пізнішої аудиторії. Все видалено. Нехай перевертають канани догори ногами й виривають фотографії з рам. Залишився єдиний доказ, що компрометує — парасолька. Стара

чоловіча парасолька. Не якийсь там Чемберлен³⁷⁰, а стара, зношена, на якій спиці не потрапляють на свої місця. Вона знає, що в ручці є заглиблення, схованка для найважливіших документів. Сьогодні вона порожня, але зраджує саме її існування. Можна ще додати марні спроби жінки позбутися її. Вона блукає темними вулицями, постійно зустрічаючи перешкоди. На позір, немає нічого легшого: залишити в якомусь кутку, але страх викликає сумніви. Краще завтра. Звісно ж, тієї ночі приходить поліція, виявляє *corpus delicti* [лат. — речовий доказ]. Як вам, майбутні глядачі, таке подobaється? Режисер повинен знайти сцени обшуків, ув'язнення *et tout ce qui s'en suit* [фр. — і все, що настає потому], як-от побиття, ламання кісток.

Переклала Ольга Яцишина

08/[2].I—22[1].II 1942

8 січня [1942]. «В шпитальній неволі» — так описав лікар становище своє і своїх колег. Служба, мабуть, неможлива, вищі органи влади знущаються з хворих. Лікарі, які залишились, страхопуди, і здебільшого нехтують приреченими на повільну смерть. Тож ті, хто мають сили до бунту, почуваються часом гірше, ніж у ворожих кайданах. Їх не вважають демобілізованими, і слушно, — зробити це може тільки той уряд, якому вони присягали. Вони далі дотримуються ієрархії та шанують звання, котрі визнають навіть німці. В офіційних паперах звання зберігається тільки з додатком «колишніх польських військ». Старша медсестра не визнає офіцерів, взагалі ставить під сумнів приналежність до війська. «То цивільні», — каже вона, особливо про тих, які, покинувши лікарню на певний час, повертаються зно-

³⁷⁰ Алюзія до парасольок, які носив прем'єр-міністр Великобританії Артур Невіл Чемберлен (Arthur Neville Chamberlain, 1869-1940).

ву як недоліковані. Назву «Останній цивільний» Глізера³⁷¹, якого ми ще так наївно читали навесні [19]39 року, тепер хочеться перефразувати на «Останній мобілізований». Чи зустрінесться з новим мобілізованим? Ширяться різні вісті про долю нашої армії в Росії, оптимісти не вірять в непорозуміння між Сікорським і Сталіним, навпаки, тішаться, що *gros* [фр. — більшість] війська мають вивести з Росії. Не знаю, чим тішитись, чим журитись.

10 січня [1942]. Ще справа з хутром в гетто, бо наші ніхто не чіпав і вони дуже придатні. Холодно. Начебто за-тероризоване населення в черзі в чотири ряди відносило хутра, частину, очевидно, ховаючи³⁷².

Інша річ, що німецькому солдату від них буде мало втіхи, по-перше, бо вже пізно, по-друге — після дезінфекції нищиться ворс, а по-третє — хутра просочуються, наче «пісок крізь пальці». Найкращий доказ: бачила на площі Нарutowича пристойну чоловічу шубу за 250 злотих. Про що, можливо, вже згадувалося в іншому контексті.

Нібито на стінах Головного вокзалу був нама-льований німецький герой у жіночому салопі, з муфтою та модним тюрбаном на голові. Феля прибирала у пись-мовому столі, знайшлися у вирізці з, мабуть, «Kurjera Lwowskiego», новели, написані в роки перебування у Львові. Літературний огляд ставлення Яська до мене, навіть якщо ситуації вигадані, то все ж правдиві, бо ми їх собі уявили. Наприклад, у новелі [йдеться про] зустріч на його першій університетській лекції, я старша жінка тощо. Найбільше відповідає дійсності психологія, мої

³⁷¹ «Останній цивільний» — роман німецького прозаїка Ернста Глізера (Ernst Glaeser, 1902-1963). Дія роману розгортається в німецькому середовищі на-ціонал-соціалістів.

³⁷² В результаті операції в гетто було зібрано 181 788 одиниць хутряних ви-робів: шуб, кожухів, хутряних комірв, песців, шкір, муфт, шапок тощо на за-гальну вартість щонайменше 50 млн злотих. Попри це, тисячі виробів були контрабандою вивезені в польську частину міста та сховані в гетто.

можливості, його якості, якими я наситилася. «Кинджали дотепності», епікуреїзм тощо. Яка ж нині далека від цього людина, котра ходить на месу з дружиною й дітьми. Власне це спало мені на думку вчора: дорога, яку він пройшов, напевно, була цікава, але чи зможе він, уже не скептик, а розсудлива людина, повернутися до релігії, яка в середині XIX століття видала папську буллу, що починається словами: «Хай буде проклятий той, хто скаже»³⁷³ і містить кількадесят прокльонів на адресу цього слова. Дії менш важливі? Однак методисти теж є надбанням війни, говорячи піднесено — духовним, бо дають багато матеріалів для роздумів, коли бракує наснаги до роздумів. Байдуже, що іноді серед друзів виникає якась дискусія, напр. остання після прочитання Отвіновським³⁷⁴ його п'єси. [Кароль] Іжиковський чи [Войчех] Бонк³⁷⁵, чи меншою мірою я сама, не сказали нічого нового. Зрештою, п'єса добре пасувала до ґрунтового «пожирання». Хоча автор милий хлопець, самовпевнений, бо вірний своїй молодості. Читання відбувалось за столом, накритим до чаю, виглядало це трохи по-масонськи, адже треба дотримуватися певних умовностей.

³⁷³ Йдеться, найімовірніше, не про буллу, а про виданий у 1864 р. силабус папи Пія IX як додаток до енцикліки «Quanta Cura», в якому перелічено всі найважливіші іконоборчі погляди, залякуючи всіма можливими релігійними наслідками тих, хто зазнає їх впливу.

³⁷⁴ Стефан Отвіновський (Stefan Otwinowski, 1910-1976) — польський прозаїк і драматург, в період окупації мешкав у Варшаві, потім у Кракові. Під час II світової війни служив у підпіллі. В цій згадці йдеться, можливо про п'єсу «Великдень» («Wielkanoc»), видану у Кракові у 1946 р.

³⁷⁵ Войчех Бонк (Wojciech Bąk, 1907-1961) — польський прозаїк, поет, творчість якого апелювала до християнської та античної традицій. У 1937 р. відзначений срібним Академічним лавром «за поширення любові до польської літератури». Автор багатьох поетичних збірок зокрема «Блакитний тягар» («Brzemię niebieskie», 1934), «Співуча самотність» («Śpiewna samotność», 1936). Під час окупації діяв під псевдонімом «Конрад Валлен», заарештований і вивезений на роботу до Німеччини.

[...]

4 чи 5 лютого [1942]. Я живу щоразу стисліше. Майже щодня функціоную менше годин. Вже не тільки близькі радять поберетися, сама мушу поберетися. Бракує сил. Антисемітизм у в'язниці. Юля [Дікштайн-Вилежинська] каже, що товаришки вихваляли між собою Гітлера за ставлення до євреїв. Щоправда, які з них були товаришки... Нібито в гетто знов панує неприязнь до поляків. Або: люди всіх рас і класів — ненавидьте один одного! Це вороже гасло прогресує. Очевидно, це вразило нас учора на літературному зібранні у нашої меценатки Рити Рей, де Іжиковський реферував справу про конкурс п'єс. Знайшовся хтось, хто запропонував кілька тисяч злотих як нагороду, конкурс відкритий для запрошених, що природно хоча б з тієї причини, що нині оголошувати його не можна. Якийсь юнак із віленського радіо з явно вигаданим прізвиськом є посередником між жертводавцем і журі. Іжик[овський] відмовився від цієї честі. Він був суддею на конкурсі двадцять років тому від імені «Лектора», коли розносили мою книжку, після чого у часописі «Wiad[omości] Literackie» написав «Історію одного конкурсу»³⁷⁶. З тексту зрозуміло, що в певний момент вагалися, чи не перемістити «Несподіванки» ближче до першого місця (так я собі принагідно запам'ятала), а тепер він відмовився, набридло йому єврейство!³⁷⁷

³⁷⁶ К. Іжиковський. «Історія одного конкурсу» («Historia pewnego konkursu»). Wiadomości Literackie 1924, nr 29. Текст містить обговорення результатів конкурсу, оголошеного в 1923 р. фірмою «Лектор», та звіт про роботу суддів (Кароля Іжиковського та Зигмунта Кіселевського), яких делегувала до журі Професійної спілки польських літераторів. В конкурс ім. Габрієлі Запольської I премію вручили Ванді Мелцер-Рутковській за «Місто тварин» («Miasto zwierząt»), II — Євгенії Вайнерт за «Рукопис Ульриха Бранда» («Rękopis Ulrycha Branda»), III — Аврелії Вилежинській за роман «Несподіванки» («Niespodzianki»).

³⁷⁷ Фрагмент незрозумілий, можливо йдеться про відхилення пропозиції стати членом журі конкурсу з огляду на єврейське походження фундатора

Відтак він обурювався, що в Лондоні на академії на честь дев'ятнадцятирічного поручника Здзіслава Пенньонжка³⁷⁸ (воював у [19]39 р., з табору втік до Лівії, загинув під Тобруком) Гемар-Гешел[е]³⁷⁹ прочитав свій вірш «Virtuti Militari»³⁸⁰. Словом, давні порахунки.

Час відійти від такої минувшини, а не звеличувати її! Не ви, Іжик[овський] чи Лашовський, створите таке польське життя, яке має стати прекрасним і правдивим. Тож повторюю, антисемітизм квітне, як і загалом усяке знущання з безбронних.

Афоризм дня: нога мусить при звичаїтися до п'яти, пришитої до старої панчохи, та чи буде туфля так само зручною? Невдовзі почнемо носити всі різновиди комбінацій. Не лише жебраки на вулиці, але й ми, власниці ще давніх «строїв».

Отримано новину, що Бой вмер. Як про безсумнівну правду, про це каже хтось, хто повернувся зі Львова і розмовляв із Василевським, який працює в редакції «Gazety Lwowskiej»: той виправдовувався, що треба, аби цей часопис виходив (щоб показати українцям тощо). Знаємо ми такі зручні для себе ситуації. Іжиковський зареєструвався, щоб німці не переслідували інших літераторів. Василевський пишається, що контрабандою розповів про «Мурманську Баську»³⁸¹. Валленродизм... Не на часі. Можливо, громадська

нагороди.

³⁷⁸ Збігнев Одровонж-Пенньонжек (1924-1941) — хорунжий Бригади Карпатських Стрільців, перша жертва оборони Тобрука від італо-німецьких військ, після смерті йому присвоєно звання підпоручника. На момент смерті мав 17 років, а не 19, як стверджує Авторка. Вона також неправильно вказала його ім'я.

³⁷⁹ Мар'ян Гемар (Marian Nemar, властиво Ян Мар'ян Гемар, Jan Marian Hescheles, 1901–1972) — популярний польський поет єврейського походження, двоюрідний брат Болеслава Лесьмяна (Bolesław Leśmian, 1877-1937). Автор численних шлягерів.

³⁸⁰ Йдеться про вірш «Virtuti Militari (на смерть підхорунжого Збігнева Пенньонжка)», написаний Мар'яном Гемаром, який, як і Пенньонжек, воював під Тобруком у 1941 р.

³⁸¹ «Мурманська Баська» — ведмедиця, яку прихистили польські підрозділи

думка мала рацію, класифікуючи його і за часів попередніх окупантів як *сволочь* [рос. — негідник]. До того ж таку, яка й за інших обставин зуміє зіграти своїми козирами. Я ніколи не була високої думки про моральність цієї людини, лише гадала, що ця думка постала через брак особистої симпатії. Вона була інтуїтивною, бо бракувало доказів.

8 лютого [1942]. Так, нам колись неминуче доведеться усвідомити всі свої погані та добрі вчинки. Ми постановемо перед Трибуналом Вітчизни (як це смішно звучить — піднесено, а проте правдиво). Кожен повинен відчувати себе суддею самого себе, а поки що ці повноваження компетентні сили віддають нашим сусідам. Вони мають оцінювати кроки, висловлювати свою думку. Чи не ховається в цьому велика небезпека, чи не кується зброя для найнижчого — приватних інтересів?

Хтось запитує: «Чуєш голоси стурбованості майбутнім»? Плани чи мрії. Читаю, так, але рідко чую. Голосимо разом, люди уявляють собі, що буде як колись, тільки краще їстимемо, щоб надолужити голодні часи. Найохочіше це питання піднімають ті, хто нині харчуються добре, а не як колись — досконало. Якщо йдеться про це: «Знають сусіди, як хто їсть». Розповідають про різні іменини, прийоми, йдуть «на ласощі з панського столу». Наші керівні чинники, називатиму їх по-колишньому, хоча й інші, звертають увагу на зловживання, скромно кажучи, обов'язками гостинності, несумісними з вуличною убогістю. Ще більші злидні ховаються по домівках.

У квитанції про отримання якесь видання «дякує за фарбу». «Для спеціальних цілей»³⁸². Знаємо яких, це для відважних, які всупереч розпорядженням влади «спотворюють» місто написами чи малюнками.

у північній Росії, що воювали у 1918-1919 рр. з більшовиками (т.зв. мурманці).

³⁸² Один із численних прикладів кодування інформації, яке вживалося під час окупації з міркувань безпеки.

Вийшла брошурка, опрацьована на підставі німецьких джерел, про наші бої з [19]39 р. Зокрема серед «фактичних» звітів про перші битви, напр. смерть оборонців Оксивії³⁸³, вражають останні хронологічно, коли боротьба йшла вже лише під гаслом «захисту честі». Ці добровільні смертники хотіли зберегти *prestige* [фр. — престиж] польської армії, поки не утвориться уряд. Тільки б не порушувати безперервності! Сьогодні бачимо: це було мудро і прекрасно. Нині кожен, хто мислить довоєнними категоріями, гідний звання божевільного! Стосується це як повсякденних справ, так і найвеличніших. Юля Д[ікштайн-]В[илежинська] з головою, повною фантазій в душі минулих днів, нервує, або смішить, коли я в кращому гуморі. Ось чому все має бути інше, нове, засноване на історичній необхідності, а не на утопії.

Колежанки й колеги теж радше зводять давні порахунки, ніж планують майбутнє. Те, що вони показують у своїх працях, не вистрілює надто далеко. Безумовно, вони відрізняються від кола, яке я зустрічаю. Або так само живуть сьогоднішнім днем. Стефанія П[одгорська]-Околув в тому верховодить, з-за редакційного столу вона пересіла за прилавок і здається, ніби їй так добре. В будь-якому разі непогано. Така Юля — невгамуша голова, повна фантастичних ідей з давніх часів.

Таємні збори на Влохах³⁸⁴. Зібралися, здається, кілька молодих хлопців, мають радіо, планують висадити в повітря потяг зі зброєю. Хтось доніс, гестапо оточило дім. Мали зброю, стріляли. Вбили двох німців. Версії різні. Відомо лише, що їх арештували, один втік, в нього стріляли,

³⁸³ Битва за Кемпу Оксивську тривала з 1 по 19 вересня 1939 р. Польськими силами командував полковник Станіслав Домбек (Stanisław Dąbek, 1892-1939), командир Наземної Оборони Узбережжя. Через відсутність належних укріплень загинуло приблизно 2000 польських солдатів.

³⁸⁴ Влохи — дільниця Варшави на лівому березі Вісли у західній частині міста, — прим. перекладачки.

та чи влучили? Кажуть по-різному. Начебто впав на залізничну колію. Знаєте як у фільмах, коли вбивця, злочинець або й герой раптом з'являється серед звичайних пасажирів. В усій дільниці Влохи паніка, чоловіки набиваються у вагони, їдуть до Варшави. Скільки їх без мети та впевненості, що на цю ніч знайдеться дах над головою. Тимчасом «справедливість» діє. Спіймані, зв'язані разом дротом, під стінку. Так само взяли заручників в центрі Влох, у малій квартирі.

Колеги намовляють: «Ходи з нами!». «Не піду, якщо мене не застануть, візьмуть дружину». Ніч. Бідолашна дружина спати не може. Перебралися до кухні, [за]звичай без вугілля, тепліше. Доля, що буває мерзенно злою, вирішила, що саме сьогодні певна жінка народжує. Чути, як на першому поверсі ходять, відчиняють двері, хтось побіг за акушеркою, потім до аптеки. Але для вух, що дослухаються до кожного такого звуку, це може бути знак... Автентичні сцени щоночі можуть статися по всій країні. Знов сторінка до чорної книги, годин[и], навіть дні примножують наші звинувачення.

У мене тепло і не дуже голодно. Сил бракує, але якось не боляче. Готова спати, хоча б лежати нескінченну кількість годин, чим рідко хто може похвалитися. Коли стикаюся з бідною і смутком, тоді відчуваю, що пришвидшується пульс. Відхід від себе необхідний, коли так мало можна з себе почерпнути. Уроки французької з доктором не лише йому на користь і дають відволіктися від шпитальної неволі. Як же важко! Окрім цих кількох годин, уроки йдуть зі мною додому, стараюся обдумати «нову» педагогічну систему. Намагаюся спростити речі, займаю голову цією справою. Треба шукати нових шляхів для серця і розуму, аби не завмерли.

9 лютого [1942]. «Сонячний вступ», так я думаю назвати початок цього щоденника³⁸⁵.

Два тижні, проведені біля Дністра, останнє джерело щасливих вражень. Стільки фальшивих банкнот друкують «для вищих цілей», що ніхто тепер не звертає уваги, які отримує. Хтось мав 50 злотих, підозрілих, і то вельми! Сплавив на пошті.

Вже цілий світ, не лише Європа, затемнює вікна. «*Écho de Nancy*»³⁸⁶, яку зараз читаю, з'явилася в місті Станіслава Лещинського, нагадує години *camouflage de la lumière* [фр. — приховування світла]. Не так, як у нас, починають пізніше, по 19-й, а закінчують о пів на 9 ранку.

11 лютого [1942]. Все ще зима... Чекаю тепла, як і інших форм спасіння тіла й душі. Спала на думку — сама собою — назва вступу. «Сонячний вступ» — почала шукати назву для цілого твору. Може: «Обривки невольничого життя»? Або коротше «Невольничі роки». Бо ці «обривки» в неприємний спосіб нагадують Складковського³⁸⁷, його «солдатську» скромність.

Не раз тут повторювала, нічого не бачу в кришталевій кулі, жодної картини майбутнього. Тим часом, це скоріше кращий, бадьоріший настрій, ніж повне усвідомлення. Сьогодні напад безнадії. Заснований на реальності. Вчора повідомлялося про поточний стан — світу, бо ми вже воюємо в масштабах земної кулі. Єдині, хто хоче воювати і,

³⁸⁵ Так і сталося, пор. початок «Щоденника».

³⁸⁶ Регіональна щоденна газета інформаційно-політичного спрямування, яка виходила у 1940-1945 рр. і розглядалася як інструмент пропаганди Райху в Лотарингії.

³⁸⁷ Феліціан Славој Складковський (Felicjan Sławoj Składkowski, 1885–1962) — польський військовий, політик, лікар. Він був міністром внутрішніх справ та останнім прем'єром Другої Речі Посполитої (1936–1939). Як прем'єр впроваджував низку соціальних реформ, зокрема, розпорядився встановлювати у всіх селах туалети, тож у польській мові за сільськими вуличними туалетами закріпилася назва пов'язана з його ім'ям — «славойки».

насамперед, вміють — німці. Англійці й американці щодня провалюють іспит. То яке завтра? Ну, більшовики — так, б'ються, та хіба це не радше завдяки обставинам, які весна здолає самим фактом свого приходу? *Qui lo so* [італ. — я впевнена]? То що, то як? Навіть якби переможці охоче уклали компромісний мир, все ж у нашій згубі немає сумнівів на багато поколінь. Ми, я доживу до кінця в тій самій формі опору, але молоді? Підуть на компроміс чи вигоду, і не зможуть нічого отримати натомість...

Тільки внутрішня криза німців може принести істотну зміну і на нашу користь. Є знаки, які свідчать, що в країні страху перед Гітлером тут і там коїться зле. Та їх ще надто мало. Новий доказ, загибель в авіакатастрофі ген. Тодта³⁸⁸, ім'я якого, як кажуть, навіки буде пов'язане з назвою Лінія Зигфріда³⁸⁹. Творець трудових батальйонів та іншими титулами споряджений, цей великий німець покине світ велично, з почестями й промовами. Зникають ті, хто служив вітчизні, зникають, коли починають завдавати шкоди? Але за ними стоїть легіон нових, спраглих почестей і готових до атак, призначених їм Найвищим. Виходить, втрата тішити може тільки наших вроджених оптимістів.

У Львові, всупереч оголошенню про повернення відібраної більшовиками приватної власності, кам'яниці залишилися в руках у німців. Кооперативи тут переказують в управління комісаріату. Наступний крок — красти будинки у приватних власників. «Який з того результат?» — запитує Конрадову Ренату [Рената Вилежинська з дому Морштин], мою братову, яка матиме в історії цих років добру репутацію, бо вона хоробра і завбачлива адміністра-

³⁸⁸ Фріц Тодт (Fritz Todt, 1801-1942) — один із найвищих високопосадовців III Райху, за освітою інженер, уповноважений Гітлера з питань будівництва та виробництва для Вермахту. Створив т.зв. організацію «Тодт», яка, зокрема на окупованих територіях, займалася будівництвом доріг і всієї інфраструктури, необхідної для війни. Загинув у авіакатастрофі.

³⁸⁹ Див. запис від 1 вересня 1939 р.

торка на вулиці Фільтровій. Отже, насамперед збільшиться штат у бюро, зростуть витрати, втручання в управління не буде на користь поляків.

Обід удома повноцінний, звичайно, у воєнному сенсі, у «Літературній кухні» дещо менш поживний, але зустрічі, розмови, дебати про виступ [Анрі де] Монтерлана. Усі позичають в мене відповідне [число] «[La] Gerbe», не маю змоги сама його прочитати. В останньому я вловила протест «паризьких» письменників проти кастрації французької літератури в частині «ні — ні». Де, здавалося б, більше свободи. Очевидно, старий Петен вже зовсім не несе відповідальності за свої дії. Чи через пристаркуватість пробачити йому також, що пропустив німецькі війська через Туніс у Лівію? Нам потрібно вилити ціле море поблажливості на всіх наших друзяк. Англія теж багато в чому винна.

У шпиталі слухаю різноманітні історії. Цікаво як молодий, безногий пілот долає матерію, котра нині йому опирається. Обіцяв дати свої записи, буду вмовляти, щоб він свої зусилля та перемоги нотував для прикладу іншим. Може оповити себе славою більшою, ніж до війни. Зиберк Платер³⁹⁰ народився калікою, тож сама природа напевно запровадила в його бідне тіло певні зручності, наш молодий підопічний був втіленням здоров'я, *rompi à tous les sports* [fr. — досвідчений в усіх видах спорту], на батьківщині був переможений через інвалідність, переможений не лише зовні, але й всередині.

З того боку фронту болю обізвалася Ірена. Біда зі Злиднями, ошчасливлена моєю продуктовою посилкою. Копією лист як документ, один із тисяч образів у гетто:

³⁹⁰ Йдеться про відомого перед війною митця, пов'язаного з кіно і театром, Іренея Платер-Зибєрка (Ireneusz Plater-Zyberk, 1897-1946), який народився без рук, що не перешкоджало йому в кар'єрі. Свій досвід описав у книзі «Життя без рук» («Życie bez rąk»), опублікованій у Варшаві у 1931 р.

«Дорога пані Авро,

Дуже перепрошую дорогу пані за мою грубу поведінку і таке могильне мовчання віддавна. Адже я навіть не подякувала за чудову різдвяну посилку (згущене молоко, вершина мрій). Ви були єдиною, хто подумав про мене у свята. Турбує мене стан здоров'я дорогої Пані. У мене справи, на жаль, не найкращі. Обидві руки далі гнояться. Прооперований палець сильно обморожений. Вже мала одночасно обидва пальці забинтовані, зараз тільки два пальці на правій руці. Сподіваюся, що коли закінчатся морози, закінчиться й це. Крім того, такі дрібниці, як печінка, сечовий міхур, шлунок, тепер жажливо, бо вкрали з мого ліжка велику хустину, яка трохи захищала від морозу у квартирі. Моя хазяйка твердить, що я цю хустку продала, а я кажу, що вкрали. Напевно про продаж цієї хустини вона знає щось більше, але я не можу нічого з цим вдіяти. Ще раз прошу вибачити моє мовчання, перший лист, який пишу, то це до Вас. На жаль, мало хорошого можу повідомити. З п. К (Людвіка Крамштик) не бачилась, не можу змусити себе піти до неї. На жаль, ні до чого не можу себе змусити, жеврію день за днем. Від Павлінки давно не було новин (сестра, що мешкає з чоловіком-італійцем у Римі). Час від часу приходять посиочки — трохи рятують. Якби прислала перець, ваніль, корицю, каву, чай, какао, інжир, фініки, сардини, це було б для мене порятунком, бо робити, а отже й заробітку, не маю і навіть немає найменших натяків на це.

Будь ласка, пишіть, це для мене велика втіха. Закінчую, бо геть темно. Дякую за все, тисячі сердечних вітань».

13 лютого [1942]. Вчора, повернувшись зі шпиталю після розмови з лікарем про болячки нашої праці на цьому полі, написала лист такого змісту і швидко заклеїла конверт. «З головою, повною вбитих цвяхів, відправити ко-

гось на мороз, чи по-дружньому це, по-людськи чи навіть по-лікарськи? Втім добре, що ми цю справу переглянули, вивели на *чистую воду* [рос. — чисту воду], позбавили бронзування, як сказав би Бой. Я особисто мала виступити із самовиправданням, але прокурора не було, а сповідник не хотів слухати. Попри це, скажу сьогодні: професійною громадською діячкою ніколи не була, підходила до людей, котрі пробуджували в серці потребу дати їм щось від себе, тож як у кожному моєму життєвому вчинку керувалася фантазією, посилаючись на девіз Франциска І: *Tel est mon bon plaisir* [fr. — така моя воля]. Якщо хтось суворий слушно осудить і вважатиме, що так не можна, то, попри вік, я надуюся, як дитина, і в такому разі скажу: «Більше ніколи мене не побачите!». Але ще в понеділок прийду... І незначні виправлення, якщо вдасться, зроблю. Сьогодні зайду до дружини лікаря спитати, що з тією шубкою. Всяке-різне буду пропонувати п. Юлі [Дікштайн-Вилежинській], звичайно жартома, хитро, без натяку на зовнішню співпрацю. Цьому відкриттю очей, заради блага майбутнього, я присвячу частину часу та зусиль своєї машини.

Думки лягли спати, проспали зі мною і разом пробудилися. Вже зараз це трапилося в літературній творчості. Їх слід погрупувати, впорядкувати, проте це сумне свідчення браку організації доброї волі.

16 лютого [1942]. Подекуди знаходить застосування чудове гасло: «Кожен заможніший дім повинен прогодувати дитину або солдата». Дізнаюся про таємні обідні проступи однієї жінки, приходять «гості» підкріпитися. Знов виклики на роботу до Райху, обіцяють вибір місця й інші розкоші. Чи навесні вивозитимуть примусово, якщо захочення не спрацює?

18 лютого [1942]. Знову т.зв. варшавський запуст³⁹¹. Вчора з новою силою заволав до мене відчай зруйнованої столиці. Йшла Свентокшиською. Пусті очниці вікон, в кожній кам'яниці інша вимова. Якийсь чоловік йшов уздовж вулиці, хапаючись руками за краї решток мурів. У певному місці не було на що спертися. Він відмовився від моєї підтримки.

Отець Около-Кулак³⁹²: «Всі, хто в будь-який спосіб виходить за межі сірої норми, повинні мати свою сторінку на згадку».

22 лютого [1942]. Його звать Зампо Авреліо... Принесла йому молока і цитрину. Дуже дякував, по-дженгельменськи просив, щоб нічого не давати, має всього вдосталь, навіть щоб забрала те, що дала, для інших, хто більше потребує. Поговорили, мешкає в Парижі з [19]24 року, дата мого «прибуття» туди на постійно — взагалі на батьківщину не їздить, лише раз, на шлюб. «Муссоліні зробив трохи добрих справ». Я: «Осушив болота, протягнув автостради з півночі на південь». «Але теж і лихі справи, як кожен... ». Дізналася від старшої медсестри, що німці прислали йому два ящики продуктів і що хворі в цій палаті, напівінтелігенція, найгірші! Дуже обурені нашою зичливістю до італійця. Тільки б іноземець, і жінки до нього біжать! Інша річ, я також чула голоси й поза лікарнею: «Шкода кожної краплі молока, яка могла б ді-

³⁹¹ Популярні перед війною бали-маскаради наприкінці карнавалу. Найвідоміші відбувалися в приміщеннях на вул. Сенаторській і на Краківському передмісті.

³⁹² Антоній Около-Кулак (Antoni Około-Kuлак, 1883-1940) — архієпископ моголевський, знавець релігійної проблематики на сході; окрім душпастирського служіння, займався також культурно-освітньою діяльністю, до 1918 р. працював у Росії, після приїзду на польські землі увійшов до складу Головної опікунської ради (член уряду у Віленському краї та Малопольщі), автор численних публікацій, зокрема, *Misja Polski na Wschodzie dawniej, obecnie i w przyszłości*, Warszawa 1931). Заарештований у березні 1940 р. і засланий в табір Заксенгаузен-Оранієнбург, де помер у липні того ж року.

статися нашим». Не вникаю в ситуацію, оминаю своє *ув-лечение* [рос. — захоплення] південцем, але співчуття для того, хто не знає мови, напевно всіх зобов'язує. Оскільки про нього подбали краще, ніж ми могли б зі скромними ресурсами, залишається лише час від часу сказати *un petit bonjour* [фр. — вітання] *signorowi* [італ. — пану] Авреліо!

Несподіваний візит далеких родичів, яких ніколи не знала. Брат і сестра, які стали пролетаріатом. Працюють на авіабудівному заводі. Хоробрий хлопець, доброволець вересневої кампанії, втік із більшовицького полону. Розповідав про переслідування майстра-німця, який розгнівався на нього. Зрештою, через кілька днів після того, як вийшов указ [рос. — наказ] не бити поляків, дав йому по шиї. Злегка подряпав. А той: «Я німцям покажу, як поляки б'ються[»], мабуть відгамселив його щосили». Сам пішов скаржитися інженеру, бо той інший сидів тихо, несподівано зазнавши побоїв. Цікаво як займаються саботажем не тільки в нас, а й по всій Європі. Надходять частини літака з дірками, де не треба, замальовані, щоб замаскувати. Коли перевірка виявить тактику, то раз-два, поки керівництво перевірить, вже або помилка виправлена, або все знищено. Дюралюміній³⁹³, помічний у нашій справі метал, [«]можна на нього покласти провину, такий крихкий». В День усіх святих ми не могли піти на могили, був таємний наказ: о 12-й, коли сирени дають сигнал тривоги, пауза, три хвилини не працювати й мовчати. Зранку можна сказати доброму колезі, він іншому, якому довіряє, так новина обійшла всю фабрику. Це заскочило їх зненацька, поки зорієнтувалися, вже знову гуркіт і шум. Нікого не взяли, від нас близько Жешув, як другий Освенцим³⁹⁴.

³⁹³ Дюралюміній — загальна назва металевих сплавів, призначених для обробки металу тиском, що містять здебільшого алюміній та інші легувальні добавки (мідь, марганець, магній, кремній).

³⁹⁴ У 1942 р. в Жешуві головним трудовим табором був табір біля Лісей-Ґури, призначений переважно для євреїв. Крім того, саме ґетто того року було

Я там на німців не скаржуся, нічого поганого мені не зробили, але за друзів, за братів чекаємо [належної] години. (Польща у свідомості деяких людей набуває реальних обрисів їхніх близьких, які волають про помсту). Дівчина, тихо заїдаючись хлібом із бочком, *s'il vous plaît* [фр. — будь ласка], піднесла раптом угору ніж: «З таким ножем кинулася б на них. Я сама. І кинуся, бо настане година! [»] Так, як казав поет, [«]помста, помста — геть острогу! — З Богом чи всупереч Богу»³⁹⁵.

Приходив Аллан Коско³⁹⁶. При світлі гасової лампи номер п'ять³⁹⁷ ми балакали, як колись, ^якби були тоді знайомі^-. Суто літературна, щира розмова, коли кожним словом намагаєшся дотягнутися до іншої людини. Він запитав: «Як так сталося, що це я до вас прийшов, а не моя мама?» Я знала її, коли ми були молоденькими дівчатами. А кілька років тому зустріла, як когось стороннього й далекого. Не вік об'єднує людей, об'єднують спільні пориви думок і почуттів. Цей хлопець міг би бути моїм сином, а вчора став не лише близьким, а й рівним. У такі моменти зближення з молодими людьми я відчуваю себе все ще молодою. В той сам день зранку було інакше, щодо того робітника у мене була польська, патріотична радість, пополудні поруч з Алланом я стала такою як колись, тою, котра знаходила «споріднені душі», як-от із Казем Айгером, який вирізняв мене з низки своїх паризьких друзів як наймолодшу. Адже я завжди охоче приставала на всі пропозиції, раділа зустрічам і прогулян-

чинним місцем ув'язнення, а також центром утримання під вартою місцевого відділення поліції безпеки в Кракові (Aussendieustelle d.KdS Krakau) та німецької в'язниці (Deutsche Stafanstalt). Ймовірно, йдеться про всіх загалом.

³⁹⁵ Цитата з «Дзядів» (ч. III) Адама Міцкевича, в оригіналі звучить як: «Tak, zemsta, zemsta, zemsta na wroga / Z Bogiem i choćby mimo Boga» («Тож помста, помста — геть острогу! — З Богом чи навіть всупереч Богу», пер. В. Гуменюка).

³⁹⁶ Аллан Коско (Allan Kosko) — польський перекладач французької літератури.

³⁹⁷ Ймовірно, модель гасової лампи довоєнної фірми «Промінь» під номером 5.

кам, завжди всім задоволена і ніколи зайво не церемонилася. Тоді я сміялась і запевняла, що помру молодою. Обох веселив цей жарт, який, можливо, я вже згадувала на цих сторінках, бо він пов'язаний зі спогадами про Казя. Сьогодні я знаю, що мені не судилось померти молодою, надто рідко вдихаю те, чим жила колись моя душа. Навколо сумно і порожньо, а пуста це навіть гірше, ніж смуток. Ми з Алланом говорили про Айгерового брата Стефана Наперського³⁹⁸, і я розповідала, як улітку 1939 року він тікав до нової квартири. З різних кінців Варшави він перевозив свої бідні нерви й багату колекцію книг. Доктор Кароль Дрезднер, який допомагав у цих тривалих *déménagements* [фр. — переїздах], багато про це розповідав. Сьогодні я думаю, що Стефан тікав від своєї долі; як людина надчутлива, він відчував небезпеку, що вже насувається, тоді як мене, наприклад, із моїми здоровими на той час нервами не хвилювали жодні передчуття. Сповнена віри в умиротворення світу, я кидала виклик усім загрозам війни. Найкращим доказом є те, що майже напередодні оголошення війни я поїхала на Дністер.

Чимало тем для роздумів подарував часопис «*Nowe Widnokreği*» (Львів), хтось позичив мені другий, третій і четвертий номери. Без обкладинки, звісно, в дорозі такі речі слід було приховувати. Хоч літератора у часописах цікавить усе. Видавав його Курилюк³⁹⁹, редактор часопису «*Sygnaly*»⁴⁰⁰, на його сторінках я знову зустріла давніх дру-

³⁹⁸ Стефан Наперський (Stefan Napierski, властиво Стефан Марек Айгер, Stefan Marek Eiger, 1899-1940) — польський поет і перекладач, журналіст, видавець двомісячника «Атенеум» («*Ateneum*»). Походив з асимільованої єврейської родини. Окрім Казимира, він також мав брата Здзіслава та сестру Марію. Розстріляний у Пальмірах (02.04.1940) разом із групою польської інтелігенції.

³⁹⁹ Кароль Курилюк (Karol Kuryluk, 1910-1967) — польський журналіст, видавець, засновник і головний редактор львівського часопису «*Sygnaly*» та краківського «*Odrodzenie*». Громадсько-культурний діяч, міністр культури й мистецтва та посол Польщі в Австрії (1959-1964).

⁴⁰⁰ «*Sygnaly*» — незалежний лівий суспільно-культурний часопис, що виходив у Львові (1933-1939), редактор Кароль Курилюк.

зів із того кола. Зокрема, присутній Станіслав Єжи Лець⁴⁰¹. Якими ж напруженими, видно, були стосунки в Польщі навесні 1939 року, чи то під впливом гітлеризму, чи місцевого ONR [Національно-радикального табору] — що, добре пам'ятаю, він якось сказав: «Мабуть, я поїду до Австралії!». Привид гетто вже набував дедалі чіткіших обрисів. Інша річ, хто б міг «очікувати», що висадитися в порту Дарвіна буде нелегко... Він перебуває під японськими обстрілами⁴⁰², і оті німці Сходу⁴⁰³, мабуть, теж не вельми приязно ставляться до євреїв.

Вперше бачу правду про вересень 1939 року в літературній формі. Єжи Путрамент⁴⁰⁴, шляхтич литовського роду, який приєднався «до них», розкриває правду про чвари між командирами. Натомість Адольф Рудницький⁴⁰⁵ описує власні, сповнені тихого жаху, переживання. У творах, написаних мало не на межі більшовизму, він лише подекуди кланяється у бік Сталіна. Однак я натрапила на одну статтю, написану без відчуття міри, зрештою і без художності, Гелена Усієвич⁴⁰⁶ (донька Генрика Когана) передала куті меду у своєму підлабузництві як перед покійним Леніним, так і перед живим Сталіном.

⁴⁰¹ Станіслав Єжи Лець (Jerzy Lec, 1909-1966) — польський поет, сатирик і афорист єврейського походження. Автор збірок афоризмів, серед яких: «Незачесані думки» («Myśli nieuczesane», 1957), «Нові незачесані думки» («Myśli nieuczesane nowe», 1964).

⁴⁰² Найбільший наліт японської авіації на порт Дарвін на півночі Австралії відбувся 19 лютого 1942 р.

⁴⁰³ Тобто, японці, союзники гітлерівської Німеччини, — прим. перекладачки.

⁴⁰⁴ Єжи Путрамент (Jerzy Putrament, 1910-1986) — польський письменник, поет, публіцист, політичний діяч, посол Польщі у Франції (1947-1950). Чеслав Мілош (Czesław Miłosz, 1911-2004) зобразив його у книзі «Поневолений розум» («Zniewolony umysł», 1953) під ім'ям Гамма.

⁴⁰⁵ Адольф Рудницький (Adolf Rudnicki, 1909-1990) — польський письменник, прозаїк і есеїст єврейського походження.

⁴⁰⁶ Гелена Усієвич (Helena Usijewicz, 1893-1968) — польська журналістка, літературознавиця, перекладачка. У 1941 р. співпрацювала з журналом «Nowe Widnokręgi». Приятелювала з Вандою Василевською, перекладала її книжки російською. Батьком Усієвич був не Генрик Коган, а Фелікс Кон (1864-1941), польський соціаліст і комуніст єврейського походження родом із Варшави.

Бой, який схоже «погано себе зарекомендував», тут, як бачу, публікує дослідження про Стендаля-критика⁴⁰⁷. І я, як у найкращі часи, читаю цей погожий погляд на французьку літературу.

Якимось дивним колом рухається польська недоля. Листівка зі Львова, штемпель натомість Лемберг. Те, що, здавалося, не може повторитись...

[...]

8 березня [1942]. Знову у Вельголясі. Тепер розумію, наскільки я ослабла. Добре мати душевний спокій. Я покинула Варшаву, вражена загрозою: за вбивство німця мають розстріляти сто членів таємних організацій. Здається, була також втілена погроза щодо зняття пам'ятника Кілінському, а той же бив москалів, вказуючи мечем на схід. Ця кара спіткала його через табличку, котру знову повісили на Коперника⁴⁰⁸.

Похорон старого Свенха, Станіславового батька, який відлетів звідси, щоб літати далі. Я поїхала до Лятовича з думкою про того хлопця, бажаючи таким чином йому віддячити. Під час поховання тіла сестри він провадив мене засніженими бездоріжжями. Катафалк, прикрашений домотканими покривалами, гарного малинового кольору. Жінки повернулися до народних строїв і підставляли зі скринь давно заховані речі. Вони виглядають наче героїні творів Реймонта. Чоловіки одягнені заможнo. Які чоботи! Похорон був пишний, три меси водночас, недаремно пано-

⁴⁰⁷ Stendhal nieoczekiwany, «Nowe Widnokreği», Москва 1941, №2. Йдеться про фейлетон Боя про Стендаля як критика, огляд збірки його статей, опублікованих у 5 томах під назвою «Courrier anglais», надрукованих в англійських журналах у 1822-1829 pp.

⁴⁰⁸ Як покарання за зняття 11 лютого 1942 р. німецької таблички з пам'ятника Копернику німці демонтували в першій половині березня пам'ятник Яну Кілінському. Завдяки втручання директора Національного музею Станіслава Лоренца (Stanisław Lorenz, 1899-1991) вони погодилися не нищити його, а залишити в підвалі музею. Мацей Алекси Давидовський (Maciej Aleksy dawidowski, 1920-1943) чорною фарбою залишив на будівлі Національного музею видимий здалеку напис: «Я тут, люде В[арша]ви. Ян Кілінський».

тець узяв 1300 злотих. Дочка покійного безупинно ридала, як професійна плакальниця. З любові до батька чи задля звичаю? Старого Свенха сфотографували в труні, мабуть, вперше, щоб залишилась пам'ятка для сина. Від імені присутніх та його сина, якого не було, із покійним попрощався двоюрідний брат власника маєтку. Після чого були поминки з горілкою, і хоча літр коштує 100 злотих, але господар був такий, як треба. Тож частували належно, з хорошою закускою. Отже нічого не змінилось у бідному, спаленому Лятовичу. Щоправда, храм стоїть. Чудовий доказ благочестя парафіян чи спритності священників? Новозбудована школа, у сучасному стилі, слід польської просвітницької роботи. Є тут і гетто, його мали ліквідувати на Різдво, євреїв переселити до Калушина, але вони заплатили скільки треба і сидять⁴⁰⁹.

Вельголяс, 10 березня [1942]. Я вдруге прочитала книжку Анелі Каллас про Запольську⁴¹⁰, вперше це було, здається, ще тоді, як вона щойно вийшла, хоч не згадаю коли саме — певно, в 1933 році. Шкода, що у мене немає молододі подружки, яка б цікавилась життям старшої приятельки, котрій я б могла розповісти те й се. Хоча б перелічити портрети мої та моїх коханців...

Московське радіо начебто співає: «*Уж не будет больше буря по России бушевать*» [рос. — вже не буде більше буря над Росією шаліти].

⁴⁰⁹ Гетто в Лятовичу було створено в листопаді 1941 р., але вже в 1939 р. було сформовано юденрат на чолі з Хаїмом Платеком. У середині 1941 р. тут проживало 600 євреїв, у квітні 1942 р. — 700. Ліквідація гетто відбулася 14 жовтня 1942 р., коли його мешканців було депортовано до табору смерті Треблінка. Див.: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945. The United States Holocaust Memorial Museum*, Washington 2012, v. 2A, p. 393-394.

⁴¹⁰ Габрієля Запольська (Gabriela Zapolska, 1857–1921) — польська письменниця, драматургиня, громадська діячка. Найвідоміший твір — драма «Мораль пані Дульської» («*Moralność pani Dulskiej*», 1906), яка стала класикою польського критичного театру. Авторка згадує публікацію: Aniela Kallas, *Zapolska: powieść biograficzna*, Warszawa 1931.

Торгівельні парадокси: метр пшениці⁴¹¹, зданої на контингент, коштує 35 злотих, а у вільній торгівлі, так званому ліваку або дикій торгівлі, вартість сягає 700 злотих, натомість помел такої ж кількості зерна становить 150 злотих; за цю загальну ціну, плюс 4 кілограми пшона-ної крупи, одна господиня хотіла вчора тут продати верх і спід для ковдри, *viel or* [нім. — багато, або], вона пояснює, що саме стільки заплатила в 1939 біженцям, котрі у неї ночували.

Хіба могли б за цих часів залишитись неосвічені діви, коли сюди з'їжджаються стільки інспекторів і контролерів із різних галузей сільського господарства! Теми розмов, навіть за обідом, між цими панамі, власниками маєтку і управителем стосуються секретів розведення корів, коней та овець. Останні, до речі, щойно прибули, німці наказали їх купити, зрештою за дуже низькою ціною: 200 злотих, чистокровні, висококітні вівці, з якими можна схрещувати місцеві породи. Жеребець, надісланий з державного конезаводу, зобов'язаний покривати тутешніх кобил. У залі, після ранньої вечери, пани ведуть ці та інші розмови з молодим контролером надойв, який розповідає, що в червні 1941 пройшов спеціальні курси в Підзамчі Хенчинському⁴¹². Курсанти також голодували. Ми так багато навчилися, що тепер вміємо красти! Спеціальність: полуниця. Лідером був професор сільського господарства з Кракова. Тепер його хочуть відправити в Опольську Сілезію, де він пройде вищу підготовку. «Дякую, не маю, як один мій колега, 10 зайвих кілограмів».

⁴¹¹ Квінтал (від араб. — *qintār* через фр. — *quintal*) — позасистемна одиниця вимірювання маси, традиційно вживана селянами. У розмовній мові часто її називають «метр». Один квінтал/метр = 100 кг, — прим. перекладачки.

⁴¹² Садібний комплекс на пагорбі на місці колишнього оборонного фільварку 1-ї половини XVII ст. біля замку в Хенцинах.

12 березня [1942]. Приємне тепло. У залі палає в печі. Усі грають у бридж або вболівають. Я прогулююся їдальнею. Як завжди у Вельголясі, повертаються привиди минулих літ. Дуже давніх.

13 березня [1942]. Ранок у ліжку. Життя — тимчасово — повернуло мене знову до своїх ласк, яким я завжди охоче корюся. Сибаритство⁴¹³. Я одна в кімнаті, і в цьому стільки задоволення, якого я була позбавлена кілька місяців. Мої супутники: сніданок, авторучка і ^вітерець^, що влітає крізь відчинену квартиру. В його чистий шум вривається [вдирається?] войовничий гуркіт літака. Аби ми пам'ятали, що живемо в епоху моторизації. Це вже мій третій етап: я народилась незадовго до спорудження залізної Ейфелевої вежі⁴¹⁴, потім перехідний період: залізобетон, сьогодні все залежить від руху. Його можна було б використати на благо та красу людства... Як ми про це мріяли, ідіоти! Я втішаю себе тим, що, попри те, що часто буваю привілейована, нікому не завдаю цим шкоди. Пополудні. Від «в'язнів» надійшло шість талонів на продуктові посилки. Імена невідомі. Адресовані так: «Дідичеві Вельголяса». Звідки вони дізналися, що такий існує? Отримують сало й сухарі. Начебто з червня не можна відправляти продуктові посилки. Відкрито пошта їх не приймає. Але скільки відтоді *colis familial* [фр. — родинний пакунок] запакував старий слуга Юзеф, якому я кажу: «Юзефе, матимете гарний список заслуг перед Вітчизною». Як правило, посилки доходять, хоча іноді губляться; іноді листоноша повертає лише частину вмісту. То його провина, чи по дорозі полегшали?

⁴¹³ Лінивий, комфортний спосіб життя в достатку. Не буквально, а в порівнянні з умовами Авторки у Варшаві.

⁴¹⁴ Вежа була побудована в 1887-1889 рр. і названа на честь французького інженера Густава Ейфеля. Нині символ Парижа.

У Варшаві, в минулі місяці, я мало читала, отож захоплююсь книгами, які потрапляють мені до рук. Особливо багатий відділ щоденників.

Як легко люди кидають взаємні підозри! Про когось кажуть, що він, сидючи в більшовицькій тюрмі, зрадив колега, тож не подавайте йому руку, а про іншого, що в нього чужа кров на руках. Як можна! Деякі люди добрі, коли хочуть, проте не завжди чесні, коли мусять.

Приходили німці щодо квартирування. Оглянули двір і бараки. Один із них, побачивши дуже старе дерево, спитав, чи це з часів Наполеона. Такими категоріями вони тепер мислять?

Сміємось, бо хтось наспівує «Марш ^контрабандистів^»⁴¹⁵, яким послужливі жебраки попереджають пасажирів про приїзд жандармів, переходячи з вагона до вагона. Поезію, навіть якщо це псевдопоезія залізниць, трамваїв і вулиць, яка невідомо як виникла, треба записувати. Нині, передана з вуст в уста, як і пісні українських лірників поч[атку] XIX століття, вона легко кане в забуття.

15 березня [1942]. Триває наполеонівська зима! Я дивлюся у відчинене вікно, лежачи в ліжку, ніби приїхала у Закопане! Відтак читаю «Історичні пісні», в[и]д[ання] 1845 року, Львів, із нотами, зокрема, Марія Шимановська⁴¹⁶ скомпонувала мелодію до «Думи про Лешека Білого». Про це треба повідомити Марії Мірській, хоча їй важко здивувати! Читаю, а радше ^наче повертаюсь^ до кожної пісні, видобуваючи з пам'яті — майже дитячої. Шукаю не власних спогадів, але, як це чинила восени 1939 року стосовно того ж «Повернення

⁴¹⁵ «Марш контрабандистів» («Marsz Szmuglierów») — вірш і пісня, написані у Варшавському гетто Генрикою Лазоверт (Henryka Łazowertówna, 1909–1942).

⁴¹⁶ Марія Шимановська (Maria Szymanowska, 1789–1831) — видатна польська піаністка, композиторка, педагог і одна з перших у Європі жінок, яка здобула міжнародну кар'єру професійної музикантки, — *прим. перекладачки*.

посла» авторства Немцевича⁴¹⁷, підтвердження довговічності нашої культури та надії: пісня не помре! Більшовики чи німці знищать цей — бодай навіть, на жаль, саме цей! — або якийсь інший примірник, зітруть форму, але зміст залишиться: вони не викреслять його з історії національного духу. Наразі я навіть не торкаюся питання мистецької вартості кожної пам'ятки, хоча можна дозволити собі потішитися красою вислову на зразок: «Князь Юзеф Понятовський завершив свої дні»...

Можайськ⁴¹⁸ повторюється втретє. За Владислава IV⁴¹⁹, Наполеона і сьогодні...⁴²⁰ Все, що я думаю про історичне чи літературне минуле Польщі чисте й світле, інакше й не може бути у Вельголясі, майже довоєнному у своїй нормальності. Наше село й досі оаза. Тож від цих тем легко перейти до розгадування власної душі, мене завжди — до певного часу, допоки це не стане банальним й нудним — цікавить кожна нова людина, навіть у добу війни, хоч я вже й не маю права вибору. Але коли хтось перестає вже цікавити, я підсвідомо ^віддаляюсь^, звалюючи провину на нього. Доля мене знає і не перегинає палку, а навпаки: охоче йде назустріч, особливо тоді, коли це може бути чудовий досвід. Очевидно, я сьогодні говорю не про любовні переживання, а про різні форми дружби. Повторюю те, що я часто казала про себе: постійність у мінливості.

⁴¹⁷ Юліан Урсин Немцевич (Julian Ursyn Niemcewicz, 1758–1841) — видатний польський поет, драматург, прозаїк, історик, публіцист і суспільний діяч епохи Просвітництва. Авторка згадує його політичну комедію «Повернення посла» («Powrót posła», 1790).

⁴¹⁸ На початку 1942 р. Можайськ був одним із міст, через які проходив советський контрнаступ, спрямований на розгром німецької групи армій «Центр».

⁴¹⁹ Владислав IV Ваза (Władysław IV Waza, 1595–1648) — король Польщі та великий князь Литовський із династії Ваза.

⁴²⁰ Авторка посилається на невдалу спробу захоплення Можайська Владиславом IV у 1617 р. під час походу на Москву та Бородинську битву під Можайськом у 1812 р. під час війни Наполеона з Росією, яка, попри офіційну перемогу французів, не досягла намічених цілей і стала початком кінця Великої армії та краху французького імператора.

За здачу контингенту зерна дають відріз тканини, нині вже дуже одноманітної. Сіра з невеликими варіаціями у відтінках для жінок, темно-синя для чоловіків. Тобто прямуємо до глянцшталтування⁴²¹. Хіба що, хтось би виділився, і як Скарлет («Віднесені вітром»), пошив би сукню зі старої портьєри. «Невольничі літа» — гарна назва для цього щоденника. Як *avant-propos* [фр. — вступ] «Сонячний вступ», перебування в Городниці. Знаходяться також нові назви для моїх раніше надрукованих робіт, напр. те, що публікувалось у місячнику «Świat Dziewcząt», маючи на увазі дівчат усього світу, терміново потребує уточнення — «Дівчата ск.[ажімо] 1930 р.» Зараз все інакше на цілій [земній] кулі.

Сьогодні в післяполуденному сонці я бачила на снігу повністю фіолетові соснові тіні. *Cuarda e passa* [ісп. — запиши та перекажи]. Здається, що епоха захоплення живописом минула безповоротно. Старе, вже класичне мистецтво ще промовляє як пам'ятка минулого, але сучасне... Я розумію шлях зацікавлення художників живописом у минулому. Хоч, мабуть, мало б бути *vice versa* [лат. — навпаки]. Завжди так було, що поряд із людьми, які в цей момент щось привносили, зростало бажання наблизитися до їх праці чи мистецтва, яким вони займалися, або поруч з еротикою чи дружбаю зростав інтерес до всіх сфер творчості, таким чином я переймала щось із секретів чужих ремесел.

16 березня [1942]. Блакитне небо, сонце не гріє, віє вітер. Сніг все ще бездоганно білий. «Ця зима ніколи не закінчиться», — кажу я, а хтось майже незнайомий відповідає: «Бог знає, що робить». Отже Бог, який у [19]39 році з якогось дива санкціонував вторгнення до Польщі, нареш-

⁴²¹ Термін із політики III Райху, що означає уніфікацію стандартів практично всіх аспектів життя в межах німецького панування (нім. — *die Gleichschaltung*).

ті мав би схаменутись? І папа згадує щось про межі його терплячості. Ні, те, що я тут читаю, а новини до Вельголяса приходять із запізненням, нічого кращого не віщує... Бог залишився з Гітлером...

Щепановський⁴²² використовує чудовий термін: «напружене життя». Забили теля. Їм м'ясо кожен день. А у Варшаві? Як важко звикнути до поганого, і як легко прийняти, ніби щось природне, навіть такий прозаїчний добробут.

У німецьких бюро поляки їдять *wassessuppe* [нім. — водяний суп, суп для бідних], коли німці споживають фрикасе. Люди, котрі пам'ятають як було у Варшаві під час тієї війни, кажуть, що подібна «нетовариськість» була б немислимою. Принцип *Herrenvolk* [нім. — нація панів] не був так відважно і зручно закріплений.

17 березня [1942]. Розстріляли сотню⁴²³. Але за що? До гвалту додають наклеп. Бандитський напад підносять до рівня злочину в ім'я національного спротиву, хочуть посіяти серед нас ненависть до підпілля, може, взагалі позбавлять усіх продуктових талонів на цілий тиждень? Однак, цю погрозу не виконали.

Читаю «Канівський замок» [«Zamek kaniowski»]⁴²⁴. Відкрила знайому шафу. Вдарило запахом старих книг. Вони виховували мене замолоду. Оригінальні видання

⁴²² Станіслав Щепановський (Stanisław Szczepanowski, 1846–1900) — польський економіст, інженер, підприємець та політичний діяч. Відомий як активний організатор і теоретик економічного відродження Галичини, а також визначна фігура польської промислової революції другої половини XIX ст.

⁴²³ Йдеться про вивезення та вбивство 86 в'язнів з Пав'яка 2 березня 1942 р. Досі невідомо, де відбувся розстріл. Ймовірно, у виправно-трудовому таборі Треблінка. У повідомленні німецької влади, який підписав губернатор Людвіг Фішер, і слідом за ним в інформації підпільної преси повторювалося число 100, власне звідти інформація, надана Авторкою. Ймовірно, не всі жертви були вивезені з Пав'яка.

⁴²⁴ Романтична поема польського поета Северина Гошинського (Seweryn Goszczyński, 801-1876), тематично присвячена подіям Коліївщини.

без критики, близькі до автора, могли дати більше, ніж ті, які я вивчала згодом, сповнені пояснень і вагань. Вони були першим і безпосереднім одкровенням нашої поезії.

Разом зі старими речами я принесла у свою кімнату нові. Н[а]п[риклад], «Спогади» Зд[зіслава] Дембіцького⁴²⁵. Як ідилічно описує він своє заслання й оселення на кордоні Азії через свою участь у Кілінщині⁴²⁶ 1894 р. Мандри Широ-ким Дунаєм запровадили на тодішній край світу, але в по-мірному темпі, із зупинками у Вільні та вечором у Москов-ському театрі.

Дізнаюся, що пам'ятник героїчному шевцю забра-ли як помсту за зняту з пам'ятника Копернику табличку, на якій німці написали: «Ти наш»⁴²⁷. Мабуть, використали той самий підступ, що й в Аніні, адже ніхто не протестував, коли ліквідували сліди цієї духовної крадіжки? Мабуть, якісь сміливці показали поліціянтові на варті папірець зі справжньою печаткою (а печатки робляться людськими руками), і ніхто не протестував, коли здійснили таку дивну зміну варті. Знову з'явився оригінальний напис: «Копер-нику — земляки».

Повертаючись до [Здзіслава] Дембіцького, його го-сподарювання в Оренбурзі нагадало мені про моє із Яськом [Парандовським] у Саратові: після жажливих морозів жах-лива спека. І читання, читання. Ми мали тільки ту перевагу над вигнанцями, що, хоча це була епоха Марса, над нами панував Купідон.

⁴²⁵ Здзіслав Дембіцький (Zdzisław Dębicki, 1871-1931) — польський поет, публіцист, критик, мемуарист. Книга, про яку згадує Авторка, — «Іскри на попелищі» («Iskry w popiołach», 1931), видана за рік до його смерті.

⁴²⁶ Йдеться про кількасотособову демонстрацію, яка відбулася 17 квітня 1894 р. з ініціативи Національної ліги (Liga Narodowa) на відзначення сторіччя Варшавського повстання під проводом Яна Кілінського. Частину учасників заарештували, частину заслали вглиб Росії.

⁴²⁷ Тут Авторка опосередковано визнає, що німецький напис був нейтральним за змістом, але через навмисне прикриття польського напису слушно сприймався, як елемент германізації міста.

Я буквально винюхую, бо орієнтуюся не лише на вигляд, а й на запах старих книжок. Взяла «Крейцерову сонату»⁴²⁸, натрапила на видання Воронича поч[атку] XIX століття. Цікавими є наступні томи Гощинського, видані у Львові 1838 р., тож цензура над ними познущалася!⁴²⁹

«Шикування зірок, лампа одвічна зорі!» Люблю поезію, будь вона благословенна! За давно посіяне зерно, яке приносить плоди при кожній новій зустрічі з тобою.

За кілька днів буде десята річниця смерті Конрада [Вилежинського]. Як дивно, що я написала його ім'я в абсолютно такий же спосіб, як робив це він сам. Щось схоже зі мною трапляється при імені Яська [Парандовського]. Таке враження, що флюїди людей, про яких я думаю, проходять крізь мене. Самогубство мого брата я завжди вважала природним. Як і я, він любив життя, але не міг, як я, взяти його за роги чи, може, за барки⁴³⁰. Він мусив закінчити саме так. Чи доживу я до глибокої старості? У будь-якому разі я пристосовуюсь до різних пір року і ситуацій, уміючи отримувати максимум від кожної.

[...]

14 [квітня 1942]. Прохолодно, крізь вікна зазирає мало не пізня осінь. Хмарно, хоча вчора, коли я поверталась із лікарні, небо було всіяне зорями. Відновлені бесіди з лікарем дали надто багато поживи для роздумів, щоб я могла вміститись із ними в переповненому трамваї. Оскільки колись він пообіцяв дати мені будь-які потрібні ліки, я попросила його такі, які будуть ефектив-

⁴²⁸ «Крейцера соната» (1898) — повість Льва Толстого (1828-1910). Польське видання в перекладі Віктора Якубовського (1929).

⁴²⁹ До творчості Северина Гощинського належать: збірка віршів «Побудка» («Pobudka», 1831), «Щоденник подорожі в Татри» («Dziennik podróży do Tatarów», 1832), поема «Суботка» («Sobótka», 1834), перший повний польський переклад «Пісень Оссіана» («Pieśni Osjana», 1838).

⁴³⁰ Конрад Вилежинський, брат Авторки, покінчив життя самогубством.

ними при всіх видах страждань. Він сприйняв цю звістку без жодного моралізаторства, в усіх сенсах непотрібного в нашому віці.

Після кількох безтурботних днів сталася пригода, ім-провізоване кіно. Інкасатор з електростанції, коли я вийня-ла гроші з шафи, щоб розплатитись, скористався наївністю особи, в якій він попросив склянку води (мабуть, класичний спосіб шахрайства, див. «N[owy] K[urier] W[arszawski]»), і забрав 100 злотих. Потім, після наради з цього приводу із довіреними людьми, виявилось, що найпростіше взага-лі ніяк не реагувати, оскільки будь-яка спроба скаржитися може привернути увагу до нашого дому, якому пощастило мати таку розкіш як електрика увесь день. Такі зараз часи. Моє мовчання не таке вже й героїство, оскільки до брата вже йде лист, який за інших обставин ще б чекав свого часу, у ньому прохання про суму 500 злотих, включаючи витрати на переїзд, інвестиції в мою нову квартиру, оплату ремонту друкарської машинки (я друкую на сестриній, безжально її «розбиваючи»), також деякі речові обновки. Яка ж це ра-дість бачити себе в дзеркалі в новому кольорі й в новому фасоні! А може це вже було? Торішні тканини, отримані за контингент у зв'язку з прагненням згляйштальтування [нім. — стандартизації] села, стали матеріалом для мого но-вого образу літньої дами.

15 квітня [1942]. У домі смерть все ще має свої дав-ні права. Усі підкоряються тій, хто відходить. Однак у ро-зумних людей (як я) завжди є список хворих. Я кажу, що раніше, то краще. Мені згадується мадам Помпадур⁴³¹, яка завжди ні на кого не зважала, але соромилася *incommode[r] trop de monde* [фр. — турбувати надто багатьох людей].

⁴³¹ Жанна Антуанетта Пуассон, маркіза де Помпадур (Jeanne-Antoinette Poisson, marquise de Pompadour, 1721-1764) — коханка Людовика XV, яка мала значний вплив на королівський двір. Одна з найвідоміших жінок XVIII ст.

Я думаю, що багато хто з покійних поділяли б таку думку, якби вони взагалі мали якесь ставлення до інших і до себе. Смерть у шпиталі є повсякденним явищем, я дивлюсь на чоловіка, який лежить у не такій, як усі, позі. «Сьогодні уночі віддасть Богові душу», — кажуть. «Побратими його не жаліють». Як у солдатській пісні...

Що було б, якби почали бомбити Варшаву? Мені це цікаво не тому, що прогнозують нічні тривоги, а Ліга повітряної та протигазової оборони⁴³² готує укриття. Проте, коли я дивлюся на людей в трамваї, на взаємну ненависть, ворожість до ближніх, як же це мало б посилитись, якби боротьба тривала не за місце в вагоні, а в укритті. Та маючи в пам'яті героїство Варшави, ту солідарність її вересневої постави (доки не увійшли німці, бо тоді інстинкти також почали зловісно відлунювати), я завмираю не з остраху за власну шкуру, а з тривоги: що б я тоді побачила. Ще якось тримаються у карбах; якщо й чинять зло, а таких випадків чимало, то нишком або під якимись пристойними приводами. Розповідають про нову витівку людей, яких певно ще донедавна вважали порядними. Панове з телефонної служби, лагодячи, зіпсували всі апарати в одній кам'яниці. Після чого запропонували, на свій страх і ризик, відновити зіпсований зв'язок. Подали пропозицію: 100 злотих із квартири. Менш авантюрно налаштовані, в іншій кам'яниці обмежилися просто хабарем: «Найперше владнаємо вашу справу». Напевно, багато хто пристав на перший варіант, інші ж — на другий. Говорю з Артуром Хоецьким⁴³³, який

⁴³² Ліга повітряної та протигазової оборони (Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, LOPP) була створена в 1928 р. Її метою було популяризувати у країні авіаційну тематику, здійснювати навчання та надавати організаційну й фінансову підтримку для забезпечення польської авіації новим оборонним обладнанням. Випускала власні періодичні видання. Довоєнним президентом Ліги був генерал Леон Бербецький (Leon Berbecki, 1874-1963).

⁴³³ Артур Хоецький (Artur Chojecki, 1880-1951) — польський поет, психолог і перекладач, брав участь, між іншим, у таємному виданні «Польща в англійській поезії» («Polska w poezji angielskiej», 1944). У 1943 році він почав писати

працює на електростанції, хочу запитати поради, що мені робити з моїм *sas* [фр. — випадком]. Та все ще здригаюся на саму думку, щоб дозволила себе так нахабно ошукати. Амбіція людини, яка все ще мислить давніми категоріями. Оті 100 злотих — дрібниця, їх не повернеш...

Наші діти: у трамваї, притуливши носика до шибки, шестирічний хлопчик урочисто заявляє, коли «дев'ятка» минає Бельведер: «Збудую таку саму будку, тільки поставлю там польського солдата». А інший малюк, маючи усіяні іграшки, не дозволяє сестричці посадити ляльку в автомобіль. І ведмедиків не можна сідати. «Матусю, — чемно просить, — купи мені німця». «Навіщо?». «Бо ж тільки німець має право їздити авто». Мати пояснює по-патріотичному: «В інших країнах, у Франції, поляки теж можуть їздити автомобілями».

16 [квітня 1942]. Я увесь час нишпорю у чужій бібліотеці, в результаті маю: «Озимину» [«Ozimina»] у чудовому виданні Мортковича⁴³⁴. Колись не надто читана, сьогодні це абсолютно нова книжка. З огляду на роки, варто було б оцінити «новизну» ідеї, коли сюжет розвивається впродовж однієї ночі. Раніше це вважалося «дивним». Чи це перший польський роман, скомпонований у такий економний спосіб? Цікаво побачити сучасні романи та критику, я б охоче порозмовляла з кимось із сучасних письменників, як він сприймає цю річ. Спочатку мене вразила її явна схожість з «Тліном» [«Próchno»]⁴³⁵, адже між цими книжками менший часовий проміжок, ніж між сьогоднім і датою її написання, втом-

мемуари «Життя пересічної людини» («Żywot człowieka średniego»), які залишилися в рукописі.

⁴³⁴ Йдеться про роман Вацлава Берента, дія якого розгортається під час карнавального вечора в лютому 1904 р. у варшавському салоні барона Німана. Див.: Waśław Berent, *Ozimina*, Warszawa-Lwów 1911.

⁴³⁵ Йдеться про роман Вацлава Берента, дія якого розгортається у багатонаціональному середовищі мистецької богемі кінця XIX століття в анонімному місті. Публікувався у журналі «Chimera» в 1901 р.

лює штучний порядок слів у реченні, іноді смішний, хоч і я пройшла цю стадію і, може, навіть занадто захопилася своїм молодопольським стилем. Проте, змалювання зовнішнього вигляду персонажів вражає своєю чіткістю, ніби фотографії тих людей, красномовний опис образу, стилю чи вбрання. Сьогодні все це здається архаїчним, але дуже яскраво відтвореним. Жінка в перекроєній сукні, моя *contemporain*'ка... [фр. *contemporaine* — сучасна]. Танець моєї молодості, запаморочливий вальс, «шаленство» якого я передала у котрійсь частині «Біля Золотих воріт» [«U złotych Wrót»]. Деякі огріхи автора, як слово «блузка» стосовно верхньої частини вечірньої сукні тоді теж смішило, як і запалення вогню на каміні задля ефекту. Зазвичай, це додає блиску волоссю, шкірі, проте викликає подив у салонах, призначених для забави.

Унанізм, симультанізм вказують на рівночасність подій, вони є попередниками різних художніх засобів. Переставляючи слова, Берент⁴³⁶ на ходу вловлює рівночасність подій.

У газетках гризуться про те, якою має бути майбутня Польща, ніби люди великої еміграції, ніби актори «Весілля» [Ст. Виспянського], — Польща висить на дедалі тоншій волосині примх долі.

Мій колишній пансіон Платер на П'єнській⁴³⁷, у якому бідна подільська дівчинка [Авторка] вперше виявила свій «талант», щоб після перенесеного кору дістати захворювання очей, і вже все життя мати поганий зір, цей пансіонат має слугувати німцям лікарнею для глухонімих і незрячих.

⁴³⁶ Вацлав Берент (Wacław Berent, 1873-1940) — польський прозаїк і перекладач періоду Молодого Польщі.

⁴³⁷ Пансіон Платер був розташований у Варшаві на вул. П'єнській, 24/26. Школа, заснована в 1883 р. графинею Цецилією Платер-Зиберк (Cecylia Plater-Zyberk, 1853-1920), за часів російської окупації діяла під назвою «Промислово-ремісничий заклад для жінок», а викладання польської мови та історії відбувалося в підпіллі. П'єнка (пол. — красива) — назва вулиці у Варшаві.

«Любі солдатики», а точніше б сказати — нестерпні волоцюги, які навіть не хочуть приходити по їжу до пані [Юлії] Отоцької, бо знають, що ми самі їм принесемо. Я пропоную «бунт» опікунок. Шпиталь, місце, де нам заборонено страждати. Я повинна мати ясне обличчя для усмішок і слів втішання.

[...]

16 травня [1942]. Я давно не писала. Зовнішні чинники, відсутність настрою. Я люблю слухати світ методом Пруста, залишаючись у ліжку, моя *travail* [фр. — робота], адже найкраще видно, коли кудись ідеш, стверджує Александер [Олдос] Гакслі⁴³⁸. Напишу про останні дванадцять годин: наші бентежні «кроки з настанням комендантської години», ми бігли, лякаючись власної тіні, а потім прогулянки солдатів у супроводі дам, хоровий спів сентиментальних мелодій, я йду тихою Ліповою, щоб вдихнути свіжого повітря понад *urdeutsche Weichsel*... [нім. — старою німецькою Віслою]. Зранку будять горобці на балконі, які, як і завжди у цей час, цвірінькають, і молитва хлопчаків з закладу отця Семеця. Я добре спала, бо не чула (можливо, тому що вони йшли тихо) кроків чотирьох гестапівців, що підіймалися поверхом вище.

Випала нагода облаштувати вигідну справу, обмінявши орендоване приміщення на дві власні кімнати у флігелі. Не відомо на яких умовах, ті люди швидко вчинили це коштом господині. Віддали комусь із німецьких командирів, викинувши на двір велику родину. Німці посиділи день-два, їм стало нудно, і вони пішли доповісти,

⁴³⁸ Авторка посилається на подібність її стану здоров'я, загрозу сліпоти, з досвідом Олдоса Гакслі, якому у юності довелося кинути навчання у школі через погіршення зору. Завдяки наполегливій праці та використанню спеціальної техніки, розробленої Вільямом Г. Бейтсом (William Horatio Bates, 1860-1931), Гакслі врешті відновив зір.

кому належить. Так що сьогодні вночі «спритників» забрали, і, мабуть, [^] скоро [^] відпустять. Таку картину «краху моралі» я закарбовую у пам'яті. З'ясувалося, що той пан був незареєстрованим офіцером.

Найкраще я бачу, коли йду. Проходячи Варшавою, варто було б позмінювати назви вулиць. Сучасні найсоковитіші. Свентокшиську в руїнах можна перейменувати на Спелайонцу⁴³⁹, Варецьку окупували сліпці, ще десь цілком панують музиканти, а от діти майже всюди. Жиденята⁴⁴⁰ тиняються, де лиш можна. Як трагічно можна було б перехрестити ціле місто, перефразували такі назви, як знаменита вулиця Кота Риболувци⁴⁴¹... Тут можна зловити гроші, милосердя, непотріб в дротяних сміттєвих кошиках...

Зигмунт Кіселевський помер у приймальні в лікаря. Я вже писала про це. Зараз обговорюють причину — безпосередню — смерті. Він побачив у вікно, як при вході в будинок застрелили єврейку. Її його дружина теж не арійка. У нього стався серцевий напад, але вже ніхто не зміг йому допомогти... А Гетель каже, що ця війна не дуже цікава...

Іменини Рити Рей. Вона завжди благодійниця. Я зустріла Яна В. [N.N.] з Кракова, котрий працює в «Społem»⁴⁴², має хороші натуральні добавки до платні,

⁴³⁹ Świętokrzyska, пол. — Святохресна, Śpiewającą, пол. — співаюча, — прим. перекладачки.

⁴⁴⁰ Слово «жиденя», що означало єврейську дитину, підлітка, найчастіше вживалося у пейоративному значенні. Однак, як показує цей уривок, так було не завжди.

⁴⁴¹ Авторка згадує назву роману угорської письменниці Йолан Фьолдеш (Jolán Földes) «A halászó macska uccája», назва якого у польському перекладі, що вийшов у 1936 р., звучить «Ulica Kota Rybołowcy», тобто — вулиця Кота-рибалки. Роман розповідає про сім'ю, яка у 1920 р. емігрує з Угорщини до Франції й намагається пристосуватися до нового життя в чужій країні, — прим. перекладачки.

⁴⁴² Одна з найстаріших польських споживчих кооперативних організацій, за-

яка складає всього 250 злотих. Запитую про місцеву підпільну пресу, він про неї нічого не знає, вважає, що вона зайва, також не потрібен лондонський уряд, який «гризеться». Він тільки цим займається? Якщо йдеться про підживлення нас інформацією, ніби еліксиром витривалості, то навіщо? Краще читати Міцкевича. Безперечно. Багато людей, які працюють у підпіллі, вдають, ніби нічого не знають про таку роботу, це точно. Тож?...

Хто досі працює [в підпіллі]? Передусім віруючі душі, яких жодна невдача не зможе збити зі шляху впевненості у завтрашньому дні. Також люди амбітні, які хочуть взяти реванш у майбутній Польщі, бо раніше їх не пускали до корита і не давали голосу, або тому, що вони готові вийти на публіку з новими силами. Мене, однак, дивує наполегливість, безперервний темп різноманітних публікацій, що нині дедалі частіше виходять за рамки стислої інформації.

В торішній брошурі «Справедливо» [«Sprawiedliwie»]⁴⁴³, яка приносить правду з тієї сторони, заклики та проповіді архієпископа вестфальського⁴⁴⁴.

В католицькому виданні «Niszczyciele»⁴⁴⁵, підсумовуються рани, завдані нашій культурі, як духовній, так і світ-

снована на початку XX ст. Назву «Społem» (пол. — разом, спільно) запропонував письменник Стефан Жеромський у 1906 році, — прим. перекладачки.

⁴⁴³ Ймовірно, йдеться про брошуру Фронту національного відродження (Front Odrodzenia Narodowego) Зофії Коссак. Загалом, її датують 1943 роком, див.: W. Chojnacki, *Bibliografia zwartych i ulotnych druków konspiracyjnych wydanych na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką w latach 1939-1945*, Warszawa 2005, s. 128, poz. 524. Не виключено, що, як і в інших випадках, цей фрагмент запису в оригіналі походив з 1943 р., але після війни, рукою сестри чи іншої особи, він був помилково поміщений в частину, присвячену 1942 р.

⁴⁴⁴ Клеменс Август фон Гален (1878-1946) — кардинал Римо-католицької Церкви, під час Другої світової війни єпископ Мюнстера. Виступав проти вбивств людей з інвалідністю, про що говорив і писав публічно. У зв'язку з його великою популярністю влада III Райху вирішила його не арештовувати.

⁴⁴⁵ Йдеться про брошуру Зофії Коссак-Щуцької, видавництво FOR, Варшава [травень] 1942.

ській. Варшавою гуляє щоденник в'язня з Освенцима⁴⁴⁶. Спійманий на вулиці у [19]40 році, він пробув там одинадцять місяців. Його віддали родині, коли стало зрозуміло, що нічого, окрім смерті, його не чекає. Але хлопець хотів «щиро і вголос» описати пережите і побачене. Прочитавши копію на мімеографі (25 сторінок) я цинічно сказала: «Нічого нового!», так, як раніше говорили, погортавши газету. Але в іншому сенсі. Нічого нового, бо ми вже неодноразово про таке чули. Проте тут, зібраний воедино, згрупований, з доказами особистих свідчень, цей документ набуває великого значення. Без пафосу, без пошуку героїзму в собі чи в інших. Автор говорить, що Освенцим призначений для звичайних людей, його мета — залякати суспільство. Однак ці звичайні люди зберегли своє «обличчя», окрім деяких винятків, які кинулися служити німцям! Поляків використовують як охоронців. Вони теж, як і їх вище керівництво, «люблять бити». Без причини, майже без усякого приводу, весь час існує загроза отримати удар батогом по спині, рукою по обличчю... Безпорадність на початку перебування, мабуть, жахлива, потім знайомишся з манерами, звичками людей, які тут панують, отже можна уникнути удару. Автор добре описує своє перше враження, коли всі обличчя здаються йому однаковими, адже біль і недоїдання залишають спільний слід, який підсилюється однаковою табірною уніформою.

На початку солодкі обіцянки, однак кінець гіркий. У продажній газетці обіцяно двісті грамів на картку, ми ще встигли отримати цю величезну кількість, проте інформація не потрапила до всіх комісаріатів, зрештою у нас теж скасували тим, хто не поквапився все залагодити. Я бачила з балкона, як вантажівка під'їхала до розподільчої крамни-

⁴⁴⁶ Це була брошура Комісії пропаганди Управління інформації та пропаганди Штабу Армії Крайової під назвою «Освенцим — щоденник в'язня» («Oświęcim — pamiętnik więźnia»).

ці, забравши решту цінного товару. Навіщо, куди його повезли, перш ніж він потрапив до наших рук?

Бомба з годинниковим механізмом спричинила великі руйнування. У казино на Шуха поранені, говорять про загиблих⁴⁴⁷. Це стосується поляків, адже німцям азартні ігри заборонені. Бісмарк⁴⁴⁸ помітив цю, притаманну нам жилку, яку сьогодні заохочують окупанти.

23 травня [1942 р.]. Період іменин триває. Як можна привітати стільки Юлій і Гелен за один день... Купка подарунків на столі — *cadeaux utiles* [фр. — корисні подарунки] повільно зменшується. Мило, одеколон, навіть цукерки тепер стали корисним подарунком... Юлія Д[ікштайн]-В[илежинська] у новій формі лежить у «Немовляті Ісуса»⁴⁴⁹, *exubérante* [фр. — спонтанна] як завжди й непристосована до ситуації. Вона не може забути свою попередню роль об'єднувачки, пружини, активістки. Хоча ми тут на свободі...

Свадьба с генералом [рос. — весілля з генералом] — так вимагав хороший російський тон ще до попередньої війни, а тепер ця мода виникла мимоволі: у кожному гурті є чолов'яга з Пав'яка... Навіть якщо його ув'язнили через помилку у прізвищі, він просидів там три місяці. На іменинах Рити була майже присутня дистанційно Констанція Гойнацька, вона прийшла листом, таємним посланням, завжди написаним у своїй зовнішньо досконалій формі; вона зазначає, що добре тримається, люди, з якими

⁴⁴⁷ 19 травня 1942 р. в ігровому казино, що містилося на Алеї Шуха, 29, і яким керували німці, хоча признавалося воно для поляків, вибухнула бомба, внаслідок якого було поранено кілька відвідувачів закладу.

⁴⁴⁸ Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк-Шенгаузен (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen, 1815-1898) — один із найважливіших німецьких політиків XIX ст. Представник пруського мілітаризму, прем'єр-міністр Пруссії й рейхсканцлер, політика якого призвела до об'єднання Німеччини.

⁴⁴⁹ Йдеться про клінічну лікарню «Немовляти Ісуса», засновану в XVIII ст. Нині на вул. Ліндлея, 4.

вона колись працювала як опікунка в'язнів, допомагають їй. Я пишу до її сестри, висловлюючи таким чином свою пам'ять про неї. Вона має рацію, завжди вказуючи на те, що я постійна в дружбі... Я надішлю посилку з продуктами. *Moyennant* [фр. — за оплату] 20 злотих вона щодня отримує обід... А скільки такий обід коштує у Львові, де ціни вдвічі-втричі вищі за наші?

А ще відгомони смерті Боя, точніше звістка про його смерть. Здається, його дружина останнім часом була, як ніколи, впевнена у тому, що він живий. Вона чекала кожен день, кожну мить, не виходила з дому, кожен дзвінок сприймала як його. Гестапо обірвало цей настрій непередчуття. Заупокійна меса, хтось сказав, яка іронія, за Боєм. Але сьогодні храм у Ген[еральній] Губ[ернії]. Зрозуміло, це лише зібрання поляків. Можливість вшанування останньої пам'яті під куполом храму по-іншому наворачтає всіх до релігії... Також солідарність... Так само як перед січневим повстанням правили службу за душу Лелевеля, хоча за життя його душа не йшла разом із Церквою. Священники скористалися нагодою, щоб проголосити майбутню Польщу. Церква з так званого Райху пішла на винищення, адже священників переслідували як нікого іншого, зневажали, а в Освенцимі їх прирівняли до євреїв. Були й ті, хто у такому товаристві демонстрував красу душі, як згадує в'язень з Освенцима, наприклад, о. Мар'ян Моравський⁴⁵⁰.

Ось чому я, завжди неприхильна до Церкви, сьогодні відчуваю єдність із нею, і бачу в цьому, зокрема, приємну вищість перед тими, хто виступає проти євреїв *en bloc* [фр. — загалом], засуджує усіх, а в новій Польщі хоче позбутися цієї меншості, хоч би й методами Гітлера. Як завжди, я

⁴⁵⁰ Мар'ян Моравський (Marian Morawski, 1881-1940) — польський єзуїт, доктор християнської філософії, експерт з екуменізму. У 1939 р. був заарештований гестапо в Кракові й перевезений до концтабору Аушвіц, де був приписаний до виправної роти, яка перевозила каміння. За те, що допоміг єврейському в'язню, був закатований до смерті.

маю сміливість на власні переконання. Вчора на іменинах у Галини Домбровольської я звернула увагу, що моя думка відрізняється від бачення майже всіх присутніх. Читали «Молитву» [«Modlitwa»] Тувіма, який хоче мати труну з польської сосни та «через Татри трупів, Балтику крові»⁴⁵¹ прагне повернутися на батьківщину. Вони відмовляють йому в цій батьківщині, по-народницькому пригадують комуністичний ^вірш^.

Вони насміхаються з трійці пророків⁴⁵², Тувіма, Слонімського і Гемара, господиня дому заборонила дурні жарти. Галина повернулася до своєї квартири, яка також стала сторінкою в літературі двадцятиріччя *entre deux guerres* [фр. — міжвоєнний період]. Там естетично і стільки різних спогадів, я зустріла безліч різних людей, часто доволі цікавих. Я дихала давньою атмосферою, хоча люди говорили про дуже тривожні речі.

Вони здобули дві перемоги: захопили Керцеляк і Прагу⁴⁵³. Вилазка на Керцеляк відбулася *по всем правилам искусства* [рос. — згідно з усіма правилами мистецтва]. Дві колони зі співом підкупили «ворога» своєю безтурботністю, оточили площу і розсипалися на стрілецькі ланцюги. Їм допомагали зарання попереджені цивільні ґестапівці. Мегафон волав до беззбройних: «Стояти! Будемо стріляти!» Тим часом вони грабували усе, що тільки

⁴⁵¹ В оригіналі: «Gdy brnąć będziemy do Warszawy / Przez Tatry martwych ciał germańskich, / Przez Bałtyk wrażej krwi szubrawej...» (дослівно пол. — «Коли ми брестимемо до Варшави / Крізь Татри мертвих германських тіл, / Крізь Балтику ворожої мерзотної крові...»). У читацькому колі вірш отримав назву «Молитва 2» («Modlitwa 2»), фактично ж це фрагмент ліричної поеми «Польські квіти» («Kwiaty Polskie»), над якою Юліан Тувім почав працювати в 1940 р. під час свого перебування в Бразилії й продовжував до самої смерті.

⁴⁵² «Трійця» поетів-пророків: Міцкевич, Словацький і Красінський, — прим. перекладачки.

⁴⁵³ Злочин, вчинений на базарі Керцеляк варшавської дільниці Воля. Подія сталася 12 травня 1942 р. На той момент одна людина загинула на місці, двоє були поранені, близько 3 тис. були заарештовані (більшість із них відпустили).

можна, навіть жіноче взуття зривали з ніг, при цьому гублячи власні речі, адже в деяких будках німецькі солдати продавали своє військове знаряддя. Зараз всюди облави — весняні досягнення. Коли я бачу чорні будки, закриті для очей, стає моторошно від того, що в них відбувається.

В'язень з Освенцима пише, що постава полонених зазвичай дуже гідна. Ми віримо. Потім вони знаходять опору у внутрішньому при звичаєнні. Самозбереження вимагає стати середньостатистичною сірою людиною. І бажання вижити... Втім, не бракує й підсвідомого героїзму, наводжу кілька прикладів: дідусь, професор університету (прізвища він не знає) марно пропонував себе в жертву замість молодих. Сам автор помер.

Автор молився, аби у майбутній Польщі не було Берези [Картузької]. Він вмирає «від механічних причин», йому відбили нирку. Відтоді пригнічений. Негідники, боягузи, лизуни та стукачі...

Коли йдеться про цю хвилю антисемітизму, я з радістю констатую факт промовляння далекої спорідненої крові. Інші непокояться через прокляття свого походження, не хочуть визнавати жодного зв'язку, який позбавив їх прав, а ця жінка, раніше неприхильна до євреїв, можливо, саме тому, що її мати мала єврейське походження, тепер піклується про них як матеріально, так і морально. Вона дозволяє дітям бавитися у кам'яниці, сама їх годує, дає їм нічліг і допомагає заднім числом охрестити. У Львові це робила К[онстанція] Гойнацька, тепер її доля висить на волосині осуду⁴⁵⁴.

⁴⁵⁴ Християни єврейського походження, часто у другому чи третьому поколінні, відіграли важливу роль у русі допомоги євреям, особливо у Варшаві. Вони допомагали безпосередньо або входили у так звану спільноту з наведення мостів, яка полегшила доступ до людей, громад та організацій, які мали можливість надавати таку допомогу.

[...]

6 червня [1942]. Знову у Вельголясі — з привілеями. У кімнаті для дівчаток, де я колись мешкала панною. Як і колись, маю під рукою книжкову полицю. Я відразу виходжу на балкон, дивлюся на знайому картину іншим поглядом, аніж багато років тому. Книги відразу викликали бажання читати. Кілька днів тому я говорила Яськові, що нічого не можу читати. Село прекрасне. Я так говорю, ніби володію ним. У мене посилилась віра у власну зірку, яка так занепала останніми днями у Варшаві.

Я безнапасно доїхала у цих, нині складних для подорожі, обставинах. Тепер відпочиваю посеред чарів і зручностей. Колись егоїстично налаштована, тепер знову оточена милістю долі. Хоча інші так близько духовно... Багато і смачно їла! Літаки літають, як торік. Як колись наші...

Вчора тут був «сусіда», добрий чоловік, один з тих, хто після кожного речення каже «пане добродію». Він скаржився, що родина з міста ніколи не задоволена тим, що дає село. Вимагають більшого сприяння. «Повітові чиновники звинувачують нас у всьому. Потрібно знову і знову їм давати. А що буде потім? Великі тягарі після минулої війни в тих, чиє майно не зруйноване, обкладають податком на збагачення. І знову настане криза. Але ж ми також страждаємо». Так, у них є клопоти, але нормальні клопоти заможних людей. Через те, що роздулася корова, що дощу катма! В хаті, однак, як і раніше, або навіть більший достаток, ніж до війни. На вашому столі смаколики, тоді як Варшава харчується аби чим. Потім він нарікав на свою нещасливу долю і вихваляв священника, свого приятеля.

Спритний, який будинок вибудував за рік! Бракує тільки тераси, щоб ніжити під сонечком набите черевце. Хтось сказав: «Громадяни оголосять війну мирові». Такі розмови відбуваються за вечерею. Як завжди, мої вуха для

того, щоб слухати. Господар бере слово. Він розповідає, що зустрів двох подорожніх. Молоді хлопці. Трохи говорять польською, трохи російською. Євреї. Вдають більшовиків. «Навіщо?» — запитую. «Більшовик від селянина більше отримує. Вони тут всі на більшовиків чекають». Справді?

Я заздрю ілюзіям Каспровича, що походять з попередньої війни:

«Либонь, з боротьби гігантів
Зло дістане поразку нині
І Бог вже на його місці
Оселиться в людській святині!»⁴⁵⁵.

Написано в 1916 році, коментує Колачковський⁴⁵⁶, коли німецька пиха сягнула найвищої межі. Німецька пиха не має меж.

7 червня [1942 р.]. Добре, аж соромно. Читаю, читаю.

8 червня [1942 р.]. Я не мала і не маю жодних міркувань, майже жодних сподівань щодо майбутньої Польщі. Лише одне незмінне відчуття: коли вони [гітлерівці] розправляться з євреями, то чинитимуть з нами те ж саме, тими ж методами, з тією ж метою, щоб винищити, викоренити, стерти. Ось чому я здригаюся від недалекоглядності тих, хто, не керується серцем, розумом чи хоча б розважливістю, не слухає, байдуже (якщо не вороже) сприймає звістки про все нові тортури «брата Ізраїля». Вони здивувалися б, дізнавшись, що так їх називав Міцкевич. Надалі

⁴⁵⁵ Ян Каспрович (Jan Kasprówicz, 1860-1924) — польський поет, драматург, літературний критик, перекладач періоду Молодого Польщі, пов'язаний з основними напрямками її поезії, його вважають попередником сучасного вільного вірша. Авторка не дуже точно процитувала перший рядок, який повинен звучати так: «Może w zapasach olbrzymów...» (пол. — «Либонь, в боротьбі гігантів...»).

⁴⁵⁶ Авторка звертається до аналізу творчості поета, що міститься в книзі Стефана Колачковського, див.: Stefan Kołaczkowski, *Twórczość Jana Kasprówicza*, Kraków 1924.

нічого, крім зневаги: «Ну так, вони завжди були ворогами поляків». Вони не бачать у їхній долі перспективи нашої долі... Але до цього не дійде, короточасність стане на заваді. Дедалі частіше лунають аргументи про те, що, як вчора хтось сказав, Гітлер дурнішає. Він так добре тримався в Мюнхені, а тепер їде до Фінляндії привітати з іменинами Маннергейма⁴⁵⁷.

9 червня [1942]. Не пишу. Тут нічого з тих жахливих воєнних справ не відбувається. Я читаю «Залицяльника Фірцика» [«Fircyk w zalotach»]⁴⁵⁸. Також знайшла «Листопадів дні» [«Listopadowe dni»]⁴⁵⁹ Зигмунта Кіселевського. Товариська відданість вимагає, щоб я прочитала цю книжку на знак пам'яті про загиблого. Серце котрого не витримало виду страти невідомої єврейки. Він мав близьку людину, якій загрожувала подібна смерть.

10 червня [1942]. Я готова до смерті. Я нікуди не поспішаю, але піду без жалю, коли покличуть. Якщо треба страждати, я б хотіла попередити біль. Я не мала і не маю сил, аби все подолати. У мене немає сил ні на себе, ні на інших.

9-та чи 10-та година. Слід написати лікареві листа. Варшава так далеко, як і всі обов'язки, пов'язані з нею. Альтруїзм втомив. Добре в цьому забутті, зі старими книгами, у своїй колишній кімнаті, з балконом, з якого простягається такий знайомий краєвид. Напівживу. Настрій як після великого кохання або пекучої пристрасті, коли я поверталася

⁴⁵⁷ Карл Густав Еміль Маннергейм (Carl Gustaf Emil Mannerheim, 1867—1951) — фінський політик і військовий, у 1939—1940 рр. — головнокомандувач фінською армією у війні з Росією, у 1944—1946 рр. — президент Фінляндії. З 1941 по 1944 р. Фінляндія була союзником III Райху, оскільки хотіла повернути землі, втрачені після вторгнення Росії під час так званої Зимової війни.

⁴⁵⁸ Комедія Францішека Заблоцького (Franciszk Zabłocki, 1752-1821) — польського поета, комедіографа, перекладача, священник і масона доби Просвітництва.

⁴⁵⁹ Роман 1918 р. Зигмунта Кіселевського.

до легкого флірту. У цій кімнаті на столі лежать аркуші паперу, на яких я записую свої думки. Тільки з іншої царини. Ні, я, котра ніколи не складала гороскопів, бачу зараз: це не скоро закінчиться, це виснаження обох борців. Що для них означають муки всієї Європи перед бажанням захистити свій народ?

Професор Ісаак⁴⁶⁰, військовий вчитель хлопців, читає «З душею Твоею на плечі». «Смакую, — каже, — повільно». Коли ми зустрічаємося, він возвеличує те і се. Він уміє влучно підмічати деталі, дуже вихваляє. Однак це приємно. Я відвикла від слів визнання.

«Листопадові дні» Кіселевського — слабкий твір. Мій конкурсний суддя, разом з Іжиковським та Єдлічем⁴⁶¹, він не знав, кому віддати нагороду. За «Несподіванки» я отримала третю.

Написати фейлетон — безкорисливо — «З мого вікна» [Z mojego okna]. «Зробити лицарську школу на руїнах»⁴⁶² у зелені дерев, тут навчалися Костюшко⁴⁶³, Немцевич. Шопен вправлявся в ботаніці. Потрібно зробити друге закінчення Ліпової, а точніше її далекий виліт, Вісла, Прага, Схід...

⁴⁶⁰ Вірогідно, що Александр Ісаак (Aleksander Isaak, ?-1942), учитель гімназії у Білостоці ім. Зигмунта Августа, викладав історію театру і драми. Якщо він був у легіонах, то не зберглося жодної відповідної документації, див.: М. Gałęzowski, *Na wzor Berka Joselewicza. Żołnierze i oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, Warszawa 2010.

⁴⁶¹ Юзеф Єдлич (Józef Jedlicz, 1878–1955) — польський поет, прозаїк, перекладач і театральний діяч періоду Молодої Польщі.

⁴⁶² Згадка про Лицарську школу — офіційно відому як Академія Шляхетського корпусу Його Величності Короля та Речі Посполитої (Akademia Szlacheckiego Korpusu Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej), засновану королем Станіславом Августом Понятовським у 1765 р. у Варшаві, з резиденцією в палаці Казімежевських на Краківському Передмісті (нині на території Варшавського університету), школа була ліквідована за часів II поділу Польщі, після поразки Повстання Костюшка у 1794 р.

⁴⁶³ Тадеуш Костюшко (Tadeusz Kościuszko, 1746–1817) — видатний польський і американський військовий інженер, генерал. У 1794 р. очолив національно-визвольний рух за незалежність і свободу Польщі. Захищав права селян, виступав за рівність і скасування кріпацтва. Національний герой Польщі, США, Литви та Білорусі.

11 червня [1942]. Вчора був спекотний день із пахощами літа. Квітне жито, конюшина, акація, кетяги, зібрані з дрібних човників кольору слонової кістки. І добре. Спокій природи й душі. Увечері порушений поверненням товариства з Мінська. Вони привезли погані варшавські новини, нібито родинні, але загальні. Арешт подруг однієї близької дівчини, тому непокояться про неї. Крім того, облави на залізниці; як доїдуть молодші, котрі мають прибути цими днями. І ще стільки інших тривог не дадуть заснути!

«Дівочі обітниці» [«Śluby panieńskie»]⁴⁶⁴ — як банально! Не читаю — пригадую. Вони витісняють очікувану літературу, більш відповідну сьогоденню. Неділя. За два тижні вони повернуться до Варшави. Обсядуть чужі клопоти та власні неприємності. Як діють газ і електрика, дві кужівки міського життя. А тут *bien être* [фр. — добробут], хоча м'ясний сезон, здається, закінчиться через мітку корів, свиней, овець. Щоб нічого не пішло на грудинку, як тільки з'являється на світ нова тваринка, необхідно повідомити відповідні служби. Так само, якщо загине. Останнє, мабуть, робитиметься з більшим завзяттям, тим паче, що можна допомогти смерті, випередити її влучним ударом. Тоді можна спокійно поласувати доброю телятинкою або свинячою відбивною. На всяку дію є протидія. Ми знаємо це вже майже три роки. Один з форналів отримав «запрошення» добровільно записатися на роботу в Райх з не дуже приємною умовою: якщо він цього не зробить, то йому загрожує концтабір. Ми знаємо такі формулювання. Теж вже майже три роки їх знаємо. На них також існують виверти.

Приїхав якийсь молодик. Недоброзичливо глянувши на нього, служник Юзеф проголосив вирок: «Кандидат на обід».

⁴⁶⁴ Комедія Александра Фредра (Aleksander Fredro, 1793–1876) — видатного польського комедіографа, поета, мемуариста й учасника наполеонівських воєн. Львівська театральна прем'єра (1831) передувала книжковому виданню (1834).

на Міровському ринку⁴⁶⁵. Видається, він гроші лопатою загрибає. Говорить про ціни та їжу. «У Варшаві можна роздобути все. Ви навіть не уявляєте які делікатеси їдять на офіційних обідах. Наприклад, у Лангнера⁴⁶⁶ пулярки, коньяки...». «А хто кому накриває такі обіди?» — кидаю наївне запитання. — «Ну, ми, товстосуми, коли треба щось вирішити. Вечеря на дві-три персони іноді коштує 1000 злотих. Але це окупується». Я вірю в Господа гуртовика. Сьогодні комерція *obligé* [фр. — неминучий]. Крім того, деякі посади вимагають, принаймні раз на місяць, піти з німцем на горілку. Люди застосовують цей прекрасний звичай у повсякденній роботі, це належить до професійної діяльності.

Інша річ, що сьогодні поки не підмажеш — не поїдеш, також у польських колах. Розмова між людьми: скільки хабаря дали за можливість придбати сільгосптехніку, на яку надано *Bezugsschein*? [нім. — дозвіл]. Йдеться про ремінь до машини. На складі кажуть: «Немає, ну немає», хоча вони повинні мати, якщо *Ландвірт*⁴⁶⁷ чи ще якийсь дідько направив до них замовлення. «Може він вже отримав 10 кілограмів, — з'ясовує, а може просто хоче, щоб так було, експедитор. — Десять? Ну добре, дам». Заради пристойності він телефонує то туди, то сюди, щоб сказати те, що можна було сказати без церемоній одразу: «Можна спробувати, якщо директор ще щось отримує». «200 злотих». «Домовилися». Інший приклад з тієї ж царини. Чорним по білому написано: «Січкальні можна купити тільки *тоуєппант* [фр. — середньо] 10 кіло жиру». У всьому листуванні між фірмою та обивателем ця умова повторюється в постскрипті офіційної сторінки листа.

⁴⁶⁵ Міровський ринок (Hale Mirowskie) — два ідентичні криті ринки, збудовані в житловому районі Мірув, який є частиною варшавської дільниці Воля — прим. перекладачки.

⁴⁶⁶ Ресторан Едмунда Лангнера розташовувався по вул. Фоша, 10 (нині Мольєра).

⁴⁶⁷ Йдеться про чиновника місцевого відділу сільського господарства (нім. *Landwirtschaft*), яких скорочено називали «ландвіртами», — прим. перекладачки.

Колись я розмірковувала, чому в тій частині столу, де сидять молодята, немає дітей, котрим наказують мовчати під час їжі, бо там дуже гамірно. А ми, старші, мало говоримо. Я знайшла відповідь, коли вчора ми, два покоління разом, сіли за карти, люди, які вже проминули роки своєї молодості під приємний акомпанемент *moins 25 ans* [фр. *moins que* — молодше 25 років]. Вони говорять про що завгодно, аби лиш говорити, тоді як ми говоримо лише на якісь конкретні теми. Запитуємо, відповідаємо, оповідаємо новини, не важливо які, з царини політики чи з царини кухні. Ми рідко озиваємося, коли ті гомонять: справно і щасливо. Я забула, раніше я робила так само. Потрібна лише спостережливість.

Перед від'їздом я підбиваю баланс прочитаних книжок. «Листи до майбутньої нареченої» [«Listy do przyszłej narzeczonej»] [Юліана] Могорта, псевдонім Ю[ліана] Охоровича, Biblioteka Dzieł Wyborowych 1898 р. Ось звідкіля пішов вислів «психологічне співчуття», такий популярний на початку XIX століття. Я, це точно я, підкреслила його стільки разів — на сторінках цієї книжки.

«Брати Земґанно» [«Bracia Zemganno»]⁴⁶⁸, завдяки їм я познайомилася з Гонкурами, назавжди зберігши симпатію до співпраці цих братів...

15 червня [1942]. Мушу, наче в Іспанії, вдягнути раз на люди квітчасту сукню.

Сила кохання пізнається згодом, коли воно мине, і шляхом порівняння можна укласти його графік. Як і з хворобою, у порівнянні станів здоров'я можна визначити її тяжкість. А минулого року я була дуже хвора.

⁴⁶⁸ «Брати Земґанно» — автобіографічний роман Едмона де Гонкура (1822—1896), опублікований 1879 року. Головні герої, артисти цирку, два брати Джанні та Нелло, це насправді Едмон і Жуль Гонкури, французькі письменники, які працювали разом.

Даремно я просила Фелю прислати мені ще одну пару туфель із моїх запасів старого взуття. Тих, що є тут, вистачить. Ніколи не можна оцінити міцність вживаних речей. Видно, як нові вперше ламаються, проте, коли вони прослужать уже певний час, то можуть служити ще довго. Хотілось би винести з цього якийсь моральний сенс і для себе...

Вітер із тих, які віють, наче в Ла-Аллотьєрі⁴⁶⁹.

Опрацьовую польську літературу з підручників, не в хронологічному порядку, але майже в системі «*matural*» [матуральній?]. При цьому виникає бажання прочитати кожен шедевр. У всіх вражає щось нове. Бачена мною в юні роки річка ожила віршем: «Темний Буг по граніті срібні несе потоки»⁴⁷⁰. Хотілося б виписати цитати, як я колись це робила у зошитах, навіки втрачених на паризькому смітнику. Оскільки відходи у «Чарівному місті» перероблюють на цукор, тож і мудрість моїх прожитих років, яку я черпала у найкращих письменників, перетворилася на солодоші. «Цукрові слова» конденсувалися. Беру «Конрада Валленрода»⁴⁷¹. Деякі уривки читаю напам'ять. Як же багато поезій я запам'ятала на все життя. Але сьогодні нові цінності...

Поруч із тією майже учнівською старанністю цитування завчених рядків, важко втриматися від спокуси висловити свою істину. Передусім хотілося б поговорити про «мого» Адама [Міцкевича], найближчого серцю поета, я більше ніж будь-коли захоплююсь красою і широким подихом його великої душі. Але одразу ж усвідомлюю,

⁴⁶⁹ Ла-Аллотьєр — місцевість і комуна у Франції, у регіоні Нормандія, у департаменті Приморської Сени.

⁴⁷⁰ Це рядок з поеми «Марія: Українська повість» («Maria. Powieść ukraińska», 1823) Антонія Мальчевського (Antoni Malczewski, 1793-1826).

⁴⁷¹ «Конрад Валленрод, історична повість з литовського та пруського життя» («Konrad Wallenrod. Powieść historyczna z dziejów litewskich i prusskich») — поетична повість, написана в 1825-1828 рр. Адамом Міцкевичем після закінчення до Петербурга, видана в 1828.

що більше ніколи не зможу написати нічого відірваного від сьогодення. У Варшаві дорікають Боеві в тому, що назвав Міцкевича комуністом⁴⁷². Інші, менш відомі наші письменники з більшовицького (тимчасово) табору посилалися на нього, як на авторитета. Могутність генія велика, бо кожен може вважати його за свого. Щоправда, я практично не розумію, як собі радять у Львові чи Москві з католицизмом Міцкевича, бо не лише я, безбожне створіння, не обурююсь його Богом. Я, можливо тому, що толерантна, а вони ж є майстрами пропаганди, які будь-кого «перероблять» на свій лад. Найголовніше, що це взагалі не шкодить величі поета.

Залишаюся до кінця місяця. Все хороше швидко минає, тож не шкода, що треба виїжджати. Розпещена зручностями, повітрям, спокоєм і читанням, я маю здорове, як ніколи, серце. За декілька місяців я знову стала егоїсткою, і мені це йде на користь. Бачу, що то зовнішні болі викликали хворобливі реакції.

19 червня [1942]. У щотижневій газеті «La Gerbe» читаю про поховання єпископа Бодріяра, який завершив свою пресвітлу роль вельми католицького мужа у співпраці з німцями. На похороні були Дюамель⁴⁷³ і Валері⁴⁷⁴, і мені б хотілося зазирнути туди, дослідити, як вони поведуться. Взагалі, варто було б дослідити переконання французьких письменників з цього та протилежного боку окупації, хоча б опираючись на згадки в паризькому журнальчику⁴⁷⁵.

⁴⁷² Йдеться про твір «Бронзувальники» («Brązownicy», 1930) Тадеуша Боя-Желеньського, який викликав багато суперечок серед міжвоєнної критики.

⁴⁷³ Жорж Дюамель (Georges Duhamel, 1884-1966) — французький письменник, автор роману «Щоденник Салавіна. Життя та пригоди Салавіна» («Journal de Salavin. Vie et aventures de Salavin», Paris 1927).

⁴⁷⁴ Поль Валері (Paul Valéry, 1871-1945) — французький поет, есеїст, прозаїк; автор сценічних поем «Амфіон» (1931), «Семираміда» (1934), драми «Мій Фауст» (1941).

⁴⁷⁵ Не відомо, який з багатьох паризьких журналів Авторка мала на увазі,

Цікаво також звернутися до їх художніх творів, як реакції проти того, що панувало *entre les deux guerre* [фр. — в міжвоєнний період]. ^Запровадження для синів у якості нових тих життєвих цінностей, наприклад, музичних, які для батьків уже перестали бути культовими^. Тож замість Массне⁴⁷⁶, Іуно⁴⁷⁷, не Ерік Саті⁴⁷⁸, йдеться про викреслення з культурного доробку всього, що смердить «розперезаністю» останніх років. Але кожна штучна тенденція імовірно завершується пропагандою, а починається, звісно, на сторінках газети «[La] Gerbe».

Вже сьогодні можна приблизно визначити жанри польської літератури, а може і вселюдської, які з'являться після війни. Вдало завершеної, бо інакше вона залишиться, як і сьогодні, в рукописах, у найкращому разі — в машинописах або *prywatdruck* [нім. — самвидав]. Наша найближча національна література, котра частково осіла в Генеральній Губернії, частково на навколишній території Райху і за Західним Бугом, черпає свої теми зі стосунків із німцями, утворюючи абсолютно нові форми...

Далі треба було б проаналізувати безкінечні землі Росії та перипетії на отій «планеті». Автори, які подорожують не з міста до міста чи з країни до країни, а з однієї частини світу до іншої. Скільки ж можна за один раз внести нових пейзажів, недоступних навіть уяві пригод, несподіваних впливів, дивних асоціацій того життя з нашим. Також, хоч і дещо виразніші, знаки питання і ^Ікси^ становить Львів, відголоски чого дійшли у вигляді журналу

можливо, колабораційний тижневик «Je Suis Partout».

⁴⁷⁶ Жуль Массне (Jules Massenet, 1842-1912) — французький композитор і піаніст; автор багатьох опер, серед яких «Іродіада» (1881), «Манон» (1884), «Вертер» (1893).

⁴⁷⁷ Шарль Іуно (Charles Gounod, 1818-1893) — французький композитор, автор опер «Фауст» за драмою Гете (1859), «Ромео і Джульєтта» (1865).

⁴⁷⁸ Ерік Саті (Erik Satie, 1866-1925) — французький композитор, якого вважають ексцентричним провісником пізніших авангардних напрямків у мистецтві. Автор балету «Парад» (1917) і симфонічної драми «Сократ» (1918).

«Nowe Widnokreği», хоча це мабуть маленька частина тієї продукції польських «комуністів», які раптом отримали змогу говорити про все, що мусили приховувати до війни. Ще однією новою доменою літератури стали офлаги й шталаги⁴⁷⁹, «за дротом» мусять народжуватися передусім драматичні ідеї, бо лише такі там вдасться реалізувати. Ми маємо передчуття цього в сигналізованні газетою «[La] Gerbe» французьких п'єс, джерелом яких є стосунки, — я бачила в журналі, який видавали наші полонені офіцери, рецензії на театральні репетиції. Як підтверджували додані збоку знімки, їх супроводжували мистецькі рішення, що відрізнялися від колишніх. Відсутність певних аксесуарів призводить до пошуку нових, доступних для використання матеріалів; у такий спосіб сцена звільняється від шаблонів і дає реквізит, спроможний започаткувати цікаві й перспективні в майбутньому новації [новинки?]. Якою ж іншою, ніж дотепер, мелодією грають бойові сурми всіх ворогуючих держав. А також спостерігачі, які ховаються у безпечній Америці.

Варшава, 16 червня 1942 р.⁴⁸⁰

Дорога пані Авро,

Ви ангельська жінка, якщо досі пам'ятаєте про таку невдячну особу як я. Я телефонувала декілька разів до Вас на Груецьку, коли Ви були в селі навесні, — пізніше мені сказали, що Ви проживаєте на Липовій і... відтоді мене не покидає бажання написати Вам листа. Я думаю про Вас, дорога, щодня, і щодня подумки пишу Вам листа, але вилити

⁴⁷⁹ Шталаг (від нім. *Stammlager*) — гітлерівський табір для інтернованих воєняків рядового складу, переможених чи полонених у роки II Світової війни; функціонували згідно з Женевськими конвенціями під наглядом Червоного Хреста, давали змогу для стерпного існування, зокрема, занять літературою та мистецтвом, — прим. перекладачки.

⁴⁸⁰ Нижче вміщено лист підопічної Авторки «Ірки» (тобто, однієї зі знайомих Ірин), ув'язненої у Варшавському гетто, датований 16.06.1942.

це все на папір дуже складно, і брак часу не дозволяє. Я давно не була теж у пані Людвики — навіть не знаю, як вона, бідненька, поживає. Але нещодавно я отримала листівку від професора Даміані⁴⁸¹, він у Болгарії. Мені дуже шкода, що Ви не маєте телефона, завжди легше поговорити телефоном, ніж епістолу надряпати. Мені дуже цікаво, що нового у вас, дорога Пані, — як загалом і зі здоров'ям. У моїх по-різному. Служниця Павлінки [невстановлена особа], та, яка виховувала малу, хвора на сухоти — були великі побоювання, але на щастя все обійшлося переляком, куди гірше, що дитині нічого їсти, та і їй із чоловіком, судячи з листів, теж. Від Гельки [невстановлена особа] останню звісточку я отримала ще в березні. Після цього я чула, що всі здорові й працюють, але що з ними зараз, коли кожен день приносить зміни, нічого не знаю.

Я здорова, можу ворухити пальцем, це тривало чотири місяці. Він ще, звісно, напухлий, чутливий і болючий, але іде на поправку.

Вже три місяці я працюю робітницею на чорнильній фабриці М. Ліщинський і С-ка⁴⁸². Тут є університет, а моя попередня фабрика була заледве схожа на дитячий садок і сімейну ідилію. Досі я заробляла 3,20 у день, нарешті від суботи отримала нормальну ставку, аж 4,70 зл. в день. Ще я отримую суп; мисочки нових працівниць відрізняються від мисочок старих — не лише розміром і вмістом, але навіть захисним кольором; я повинна отримувати хліб і платню натурою, але ж мало хто робить те, що мусить. Робота дуже тяжка, на щастя, носіння торфу й паління в печах вже скінчилося, але є ще тисячі значно гірших «чорних робіт», як, наприклад, чищення друкарських машин,

⁴⁸¹ Енріко Даміані (Enrico Damiani, 1892-1953) — італійський славіст, перекладач, професор болгарської літератури в університетах Риму, Неаполя та Софії. Автор праць із мовознавства і слов'янських літератур.

⁴⁸² Хімічна фабрика М. Ліщинський і С-ка виникла у 1872 р. у Варшаві на вул. Огородовій, 32. У 1939 р. там працювало близько 170 осіб.

прання, шурвання, очищення клею від плісняви чи брудних ганчірок від різних залишків. Щоправда, зі мною особливо важко, адже мене, на жаль, не злюбили. Майже всі мої колежанки — це жінки з університетською освітою. Зі старими спілкуюся дуже обмежено, це не так просто, навіть вбиральні у нас окремі. Взагалі в цьому напрямку всі виявляють багато запалу, ініціативи та доброї волі. Але це неважливо. Мої сестриці [невстановлені особи] звісно, окрім того, що вішають на мене всіх собак, чути про мене не хочуть; ще гірше, що і про батька теж, ну й тепер всі ці обов'язки (моральні та матеріальні) лягають на мене. Я вже геть не знаю, до чого це мене доведе. Прокидаюся о 6 ранку, спати лягаю о 1-2 ночі, і нічого не встигаю, навіть випрати чи зашити речі, а що вже казати про написання листа. Ось жменя інформації — на лист мені справді бракує сили.

Мене дуже розчулюють ваші, Дорога Пані, доброта й співчуття — сердечно дякую за добрі речі, які я отримала позавчора. Я буду неймовірно рада, коли знову отримаю від Вас пару слів. Надсилаю сердечні вітання, обійми та тисячі найкращих побажань.

Ірка
Львів, 18 червня 1942

[...]

1 липня [1942]. Коли я виїжджаю з Вельголясу, переді мною постає гамлетівське питання сьогодення: що взяти з харчів? Як запакувати, щоб не знайшли, як сховати, щоб у разі перевірки не забрали? Може частину вислати експрес-посилкою? Пошта — це менший ризик, ніж валіза. Частково так, але буває й інакше. Дотримуюся поради старого Ротшильда, який, коли його питали, які придбати акції, щоб не прогоріти, сказав: «*Halbieren Sie*» [нім. — поділіть їх навпіл].

Варшава, 2 липня [1942]. Дорога до Варшави спокійна, ні масло, ні сир не забрали. У вагоні, як завжди, кружляють співаки, хоча було видано розпорядження німецької влади про заборону співу на вулиці. Мабуть, це стосується всіх публічних місць. Але його, як і кожне розпорядження, вміло оминають. Чи сучасний Кольберґ записує пісні, які часто співають митці-каліки, і які постають принагідно, що заробити більше грошей, оповідаючи про пережиті народні болі? Я нещодавно почула: «Тож не засмучуймось, що країна захоплена. Нам не завжди буде так погано». Майже на кожній станції з'являвся новий жебрак, спершу я вклала до ручки малої Весі [невстановлена особа] по 50 гр[ошів], аби та могла дати їх убогим: старцям, інвалідам, дітям. Здивувала всіх дивна сцена: з вдячності жебрак у лахмітті делікатно взяв у свої брудні руки ясну голівоньку, і поцілував не у чоло, як прийнято, а у чубок волосся: «Нехай тебе Бог благословить, рости на втіху батькам, на славу вітчизни». Веса, рівна йому зростом, бо стояла на лавці, виструнчилася і з усією повагою взяла участь у дійстві. Раніше я б сказала, що це історія для дитячого журналу «Моје Pisemko»⁴⁸³, але тепер вона мала дійсно пафосний характер союзу двох поколінь, поєднання різних станів. Так здавалося моїй, ще досі бурхливій фантазії. Але ні, всі глядачі мусили відчувати якесь хвилювання, хоч і не називали це так, як я.

3 липня [19]42 р. Всі вважають, що я чудово виглядаю, відчуваюся далєбі омолодженою, щонайменше на роки війни. Раптова безтурботність. Я шукаю житло для лікаря. Де безпечніше, на моєму Повіслі⁴⁸⁴ або в Алеях Єрусалимських. Рішення ще не ухвалене, ми все влаштуємо, коли

⁴⁸³ «Моје Pisemko» — ілюстрований тижневик для дітей, що видавався у 1902-1915, 1919-1936 рр. Засновницею і першою його редакторкою була Анеля Шиц. Головною метою був вплив на виховання дитини.

⁴⁸⁴ Повісля — назва частини варшавської дільниці Середмістя, розташовано вздовж лівого берега Вісли, — прим. перекладачки.

настане зима. Тим часом він їде до Оришева, притулку для інвалідів⁴⁸⁵. Ірена і Дрезднер дякують за «щедрі дари». Але ж я жертвую їх зі свого *superflu* [фр. — надлишку]⁴⁸⁶. Сучасна манна сиплеться з гори мого добробуту, без обмежень для себе в необхідній їжі. Я навіть не відчуваю голоду... Інша річ, для тих бідняків пачка борошна чи каші, тим паче прикрашена дещицею масла чи цукерками, — це зміна в одноманітності харчування, а сезонна квітка, прикріплена до сумки, — це ніби посмішка здалеку, що плине з вільного, в їх розумінні, світу... Я пішла на першу недільну службу до храму св. Терези⁴⁸⁷. Багато людей. Кон'юнктура, не побожні? Молодь, замість [перебувати] на пляжі, молиться в темряві.

4 липня [1942]. Читаю в виданні «*Biuletyn Informacyjny*»: Польське Радіо з Нью-Йорку повідомило, що в Дахау помер Бой-Желеньський⁴⁸⁸. Чи міг би найзапекліший ворог Боя передбачити, що Мудрець матиме такий жакливо короткий некролог! Я вийшла в місто: праворуч і ліворуч руки, витягнуті за милостинею. Деякі просять уже нерухомо, я зустріла двох напівмерців, які лежали на брукувці.

Велика афіша кричить: «У Вілянуві⁴⁸⁹ відбуваються концерти!». Ще один наш закуток тільки для них!⁴⁹⁰

⁴⁸⁵ Оришів — одне з найстаріших сіл Мазовецького регіону, розташоване в Жирардовському повіті, в гміні Віскіткі. У 20-х рр. XX ст. на території села постав дім примусової праці для осіб, які живуть жебрацтвом. Під час Другої світової війни у селі відбувалося винищення єврейського населення.

⁴⁸⁶ Цей запис є виразом скромності Авторки, адже те, що вона висилала друзям, не було збитком чи надлишком, з яким вона не знала що робити, а лише тим, що вона була в змозі виділити й без чого, на її думку, могла обійтися сама.

⁴⁸⁷ Храм св. Терези від Дитятка Ісуса — римо-католицька святиня, що знаходиться на вул. Тамка, 4 на варшавському Повіслі.

⁴⁸⁸ Як зазначалося у першій нотатці стосовно Боя-Желеньського, він загинув у Львові. З огляду на брак вільних медій, інформація з підпільної преси іноді була неслухняна.

⁴⁸⁹ Місцевість на лівому березі Вісли на південь від Варшави, де розташований відомий бароковий садово-палацовий ансамбль. Наприкінці XIX ст. Вілянув — популярне місце відпочинку мешканців столиці. У 1951 році став дільницею Варшави, — прим. перекладачки.

⁴⁹⁰ Натяк на поширену практику, коли гітлерівські окупанти маркували тран-

Радість від взяття Севастополя, паради, урочистості в «Ромі»⁴⁹¹. Ось-ось підставу для триумфу дасть Ленінград? А потім Суец?

Читаю [нарис] Мар'яна Пехалю «Про Норвіда»⁴⁹², втікаючи якомога далі від реальності. Я знайшла в цій цікавій книжці посилання на себе, запозичено вислів «Біла відьма» із зазначенням джерела. То я колись була письменницею?

6 липня [1942]. Від кислого молока мене відірвав візит невідомого пана: [Богдан] Жиранік⁴⁹³ приїхав зі Львова, передаючи вітання від Кароля Дрезднера. Потім ми пили чай, він наївно питав, чи він справжній, бо ніколи не міг його терпіти. Богдан розповідав мені про Боя [Желенського], повного життя, рухливого, чий голос мегафон розносив по всьому світу. Він багато працював. Однак після приходу німців Ж[иранік] зустрів його на вулиці, іншого, раптово постарілого чоловіка з трагічно опущеною головою. Літературне життя за більшовицького періоду було різноманітним і цікавим, а роботу полегшувала незалежність побуту, яку мали письменники, оточені матеріальною опікою та моральним заохоченням. Чи знайдуться «принагідні» екземпляри книжок, номери журналів? Напевно бібліофіли почнуть їх шукати, ставлячи ціну на вагу золота. У нас інакше... Наш доробок такий стриманий і сумний, однак вже зараз має свою біржу. Подейкують, що номери буль-

спортні засоби, публічні споруди та місця відпочину й розваг написом «Тільки для німців!», — прим. перекладачки.

⁴⁹¹ Гітлерівська облога міста Севастополя тривала з 30 жовтня 1941 до 04 липня 1942 р.

⁴⁹² Мар'ян Пехаль (Marian Piechal, 1905-1989) — польський письменник, есеїст, перекладач. Автор томів віршів і нарисів, серед них: «Тілопальні елегії» («Elegie satopalne», 1931), «Жменя попелу» («Garść popiołu», 1932), «Про Норвіда. Нариси» («O Norwidzie. Szkice», 1937).

⁴⁹³ Богдан Станіслав Жиранік (Bogdan Stanisław Żyranik, 1892-1984) — польський етнолог, дослідник народної культури, автор «Місячних міфів» («Mity księżycowe», 1932).

варної газетки за 27 червня з надруком червоною печаткою на останній сторінці: «Вітання з іменинами панові Президенту і п. Прем'єру, підпільна Польща» оцінюють у 25 зл. Тільки деякі примірники мали таку оздобу, тож їх швидко розхапали з кіосків і з рук продавців.

Жиранік розповів про цікаву виставку невідомих матеріалів з процесу філаретів, присвячену Міцкевичу, яка два місяці тривала в Оссолінеумі. Їх виявили у советській Росії, наші вчені могли користуватися ними під час окупації. Чи скористалися, що зробив проф. Кляйнер?⁴⁹⁴ На святкуванні у Львові виступали вчені з різних сторін *Матушки Росии* [рос. — Матінки Росії], якийсь славіст із Ленінграду абсолютно правильною польською мовою доповідав на вельми сенсаційну тему. Сьогодні те ефемерне освітнє життя практично повністю померло. Лише Василевський пише у часописі «Gazeta Lwowska». Допоки міг, він приховував свою ганебну діяльність. Потім його офіційно-неофіційно демаскували. Інші помирають з голоду у в'язницях, як напр. Галина Гурська⁴⁹⁵.

Львів поділено на дільниці, німецька строго відокремлена, гетто, поки що відкрите, мають закрити, дуже багато імпровізованих шпиталів, відчувається, що це прифронтове місто, голод, складнощі в здобуванні недешевих продуктів харчування. Жиранік, етнолог, якого запросив приятель, має на селі відгодуватися. Не знаю, як він виглядав колись, сьогодні говорить тихо, ніби йому важко. По-

⁴⁹⁴ Юліуш Кляйнер (Juliusz Kleiner, 1880-1957) — історик польської літератури, випускник, а згодом професор Львівського університету. Під час війни переховувався під іменем Ян Залютинський. Після війни проживав в Любліні, а відтак, аж до смерті, у Кракові. Невтомний дослідник романтизму, автор фундаментальної праці «Нарис історії польської літератури» («Zarys dziejów literatury polskiej», 1963).

⁴⁹⁵ Галина Гурська (Halina Górska, 1898-1942) — польська письменниця, активна суспільно-політична діячка. Після окупації Львова більшовиками активно з ними співпрацювала. Заарештована і розстріляна німцями на Личаківських Пісках. Авторка повістей для дітей і молоді, серед них «Хлопці з вулиць міста» (1934).

тім ми розговорилися, незнайомі ще годину тому, тепер ми стали навзаєм близькими. Про мене раніше говорилося, що я маю дар гуртувати людей, та тепер нас усіх зближують не товариські вміння однієї чи іншої сторони, а потреба й необхідність у розмовах про справи, які нас так сильно цікавлять і болять нам. Пошук іскорки надії на майбутнє.

[...]

Сьогодні 6 серпня [1942]⁴⁹⁶. Озираюсь у минуле.

Чекаю, щоб на підставі звісток дати синтезу ліквідації гетто. Один погляд у той бік був би більш творчий, аніж розповіді. Я укладаю драму мозком і серцем, але не бачу її. Не реалізую. Ясновидець за абищицею, що належить певній особі, здатен передбачити ситуацію, в якій вона опиниться; так само, якби журналістська цікавість занесла мене під мури, я побачила [би] увесь жах «приреченого гетто». Заверлі пусті будинки відкрили б свою трагедію. Стогони залишилися у вухах. Мені не вистачить фантазії для створення образів на основі матеріалу, який терплять. Малярі жахіть, Вірц⁴⁹⁷ чи інші, показують невинну забавку порівняно з тим, що там відбувається. Сам Гойя⁴⁹⁸ посоромився б *Desastros de la guerra* [ісп. — жахів війни], дізнавшись, на що здатна війна — громадянська — ведена злочинним інтернаціоналом шаулісів⁴⁹⁹, українців і латишів, щойно натренованих у Вільні;

⁴⁹⁶ 6 і 9 серпня 1942 р. в оригіналі з невідомих причин містяться між двома наступними записами, датованими 10 серпня. З огляду на це, зараз вони розміщені тут, для збереження хронологічного порядку.

⁴⁹⁷ Антуан Вірц (Antoine Wiertz, 1806-1865) — бельгійський митець романтизму, займався малярством, скульптурою, графікою і рисунком.

⁴⁹⁸ Франсиско Гойя (Francisco Goya, 1746-1828) — іспанський художник доби романтизму. Одне з найгарніших творів цього митця — це картина «Принцеса Альба» (1795), натомість неймовірне враження викликають цикли: «Коли розум спить, прокидаються демони» (1799) і видані посмертно «Жахи війни» (1863), створені під впливом досвіду іспано-французької війни.

⁴⁹⁹ Йдеться про членів литовської парамілітарної організації — Союз литовських стрільців (лит. Lietuvos Šaulių Sąjunga), які співпрацювали з III Райхом.

гранатових до цієї роботи не залучають⁵⁰⁰. Вони натренувалися на знищенні 60 п.⁵⁰¹, тож впораються з сотнями й тисячами. Вигадали різні методи, майстри вищої школи продемонструють тут іще прогрес своїх теорій. А що далі, кривава людино? Серце і кров марно застерігати. *Qui a bu, boira* [фр. — хто пив, вип'є]. Після цього настане і наша черга. Якщо? Тимчасом вони працюють завзято. Приїжджають автомобілями й... стріляють з кулеметів. Під приціл беруть невинних дітей, бах, і голівка впала! «Втікай», — добродушно волає кат до приреченого. Аби мати задоволення від складнішої, цільнішої стрільби. І такі на перший погляд хитрощі. У перші місяці після виникнення гетто наказано вибірково зібраний групі танцювати на вулиці. В дощ, під парасолею. Однак відтоді вони пішли далі! До спільної могили кидають ще теплі тіла замордованих. По двісті осіб засипають землею, за мить вони друзі й смерті. А могила — це закон природи *et pour si trouve* [фр. — навіть якщо вона рухома]. Крім поодиноких, відбуваються масові страти.

Ніколи альбігойців⁵⁰² так не переслідували, татарські напади чи навіть хизування тевтонських предків — це ніщо проти починів ХХ століття. Жодне зі стихійних лих, жодна з кар єгипетських не може дорівнятися цим масовим смертям. Щурів так не винищували, сарані не оголошували війну — до останньої комахи!

У розмовній мові «шаулісами» (стрільцями) називали литовців і латишів — членів допоміжних військових підрозділів на службі в німців.

⁵⁰⁰ Допоміжні загони, які використовували німці для ліквідації варшавського гетто (і загалом під час так званої «Операції Райнгард»), тренувалися не в Вільні, а в спеціальному навчальному таборі СС в Травниках на Люблінщині. У німецькій термінології ці загони називали SS-Wachmannschaften (Охоронні загони СС), а в розмові німці називали їх членів *Trawniki*mannen (нім. «люди з Травник»). Цей табір функціонував у 1941-1942 рр. «Гранатовими» у Генеральній Губернії називали польських поліціантів на гітлерівській службі, адже вони носили мундири темно-синього кольору, — прим. перекладачки.

⁵⁰¹ Не відомо, що Авторка мала на увазі.

⁵⁰² Релігійний рух на зламі XII і XIII ст. у південній Франції, що висував ідею повернення до початкових правил убогого християнства. Назва походить від головного міста прихильників руху, Альбі.

Вулиці порожніють, крамниці відчинені, наче після бомбардування Варшави, людське добро лежить, поневіряючись. Гієни гризуться за поділ здобичі. Кошмар депортацій. Переповнені вагони засипають вапном. Живі підпирають мертвих. Жахливий сморід! Поїхали! Наприклад, до Белжеця, містечка, про яке так лагідно співав у Палестині наш єврей!⁵⁰³ Його почула Марія Кунцевич і записала цю тугу за Батьківщиною! Що там чекає Світло німецьких знань, перетворену на вміле катування людей. Постала нова галузь промисловості, розростаються фабрики хімічної переробки, препарати з трупів для щоденного ужитку. З характерною для них кмітливістю у зборі інформації, вони знають, що на них чекає. Якийсь загін, ідучи через місто до пункту призначення, прощався з поляками: «Ми повернемося до вас милом»⁵⁰⁴. Як несмачно й гротескно, сказав [би] прекраснотушний!

Як поведуться польські євреї? Одні дорікають Англії за те, що вона — дбаючи про власні інтереси — не захищає їхні. Інженер Черняков, голова громади, коли 22 лип-

⁵⁰³ Йдеться про пісеньку «Містечко Белз» (мовою їдиш «Mein Sztetele Belz»), створену у Нью-Йорку (1932). Ця пісенька швидко стала популярною, її часто виконували в Польщі. У цьому записі допущено аж три помилки, дві з яких виникли до Другої світової війни, а третя — під час: 1) тут не йдеться про польське містечко Белз, до 1951 р. в Польщі, тепер в Україні; 2) йдеться про молдавське місто Більці, відоме в їдиш як «Belc», звідки помилкова асоціація; 3) Містечко Белз і село Белжець, де німці збудували концентраційний табір, — це дві різні місцевості. Село і територія колишнього німецького табору досі знаходяться в Польщі (поблизу до кордону з Україною, кілька кілометрів від Томашова).

⁵⁰⁴ У головних концентраційних таборах із людських тіл не виробляли жодних предметів особистого вжитку. Цей запис є відлунням звісток, які поширювалися серед польського і єврейського населення у зв'язку з німецькими експериментами стосовно використання трупів у таких цілях. Найвідомішими є практики в гданському Інституті Анатомії, де німецький вчений професор Рудольф Шпаннер (Rudolf Spanner, 1895-1960) виробляв і використовував мило з додаванням людського жиру. Переконавання про масову продукцію могло братися зокрема зі скорочення «RIF» на популярному в роки війни милі, що означало «Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung» — нім. «Райхспідприємство постачання промислових жирів», що нацисти задля своєрідного «жарту» перекладали як «Reines Judenfett» — нім. «Чисто єврейський жир».

ня зажадали першого контингенту, 8 тис. людей, вчинив самогубство⁵⁰⁵. Єдиний гідний вихід. Я раніше вже чула багато доброго про цю постать, начебто він майже завжди носив із собою цикуту. Кажуть про самогубства з арійського боку тих, хто передбачає можливість лихої долі. Чула, хоч це і не підтверджено, що наклав на себе руки професор Гандельсман⁵⁰⁶. Якщо йдеться про загал, здебільшого люди пасивно коряться смерті, пояснюючи це неможливістю опору. Хоча іноді навіть дворовий пес відгавкується від британського дога, веде затяту партизанську боротьбу. Не мають сил? Чи жадібні до життя й грошей за будь-яку ціну, носять у глибині душі приховану надію? Вітальність, а водночас боягузтво? Питання для майбутнього, сьогодні вони без відповіді. Але не бракує й свідомо відважних. Навіть самогубство ускладнене, аптеки зачинені, щоб не продавали отруту. Маккавеї добровільно встеляють бруківку Варшави. Бруківку, освячену кров'ю стількох наших давніх і нових святих, ушановану громом, із яким на неї впав рояль Шопена. Вбити своїх — уже заслуга. Матері відбирають у дітей дане їм життя, самі йдуть за ними.

⁵⁰⁵ Адам Черняков (Adam Czerniaków, 1880-1942) — польський інженер, громадський та ремісничий діяч, політик II РП, у 1930 р. отримав місце у сенаті, але не засідав у ньому через розпуск парламенту. З 1939 р. голова єврейської громади та юденрату. На другий день депортаційної операції, 23 липня 1942 р. після обіду, найімовірніше через неможливість зупинити депортацію дітей з дитячих будинків, він скоїв самогубство у своєму кабінеті, вживши ціанистий калій. Черняков вів військові нотатки, опубліковані в багатьох країнах світу (вперше на івриті інститутом Яд Вашем у Єрусалимі в 1969 р.), польське видання побачило світ за редакцією Мар'яна Фукса («Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego. 6 IX 1939 — 23 VII 1942», Warszawa 1983). У 2009 р. Інститут національної пам'яті у Варшаві опублікував його біографію: Marcin Urynowicz «Adam Czerniakw 1880-1942. Prezes Getta Warszawskiego».

⁵⁰⁶ Марцелій Гандельсман (Marceli Handelsman, 1862-1945) — польський юрист та історик єврейського походження, автор видатних праць на межі історії та права. У 1944 р. за доносом був заарештований гестапо і відправлений до концентраційного табору в Грос-Розені, а згодом Дора-Нордгаузені, де помер у березні 1945 р.

Чи знайома дівчина серед приречених? Робоча картка захищає від смерті. Тож вона ще мучиться.

Як споглядають на все це з нашого псевдобезпечно-го берега? Я бачила сльози в очах жорстких людей і закоренилих антисемітів.

Але також чула думку, що німці змогли розв'язати цю складну проблему. Вони вже навіть не настільки далекоглядні, щоб побачити, що буде далі. Я ніколи не пророкувала, але від самого приходу німців до Варшави, бачучи, як вони змушували євреїв скандувати нове гасло: «Ми винні у війні», я вважала і сьогодні думаю так само: «Повторюю, якщо».

Не бракує й шакалів, що живляться чужим страшним нещастям на ганьбу людства, і це я мушу зафіксувати. Дочка багатого адвоката, такі у нас звичаї, на Керцеляку купує собі посаг, торговець шовковими сорочками пропонує добре вихованій панянці: «Будь ласка, дайте 30 злотих. Проведу за мури, серед руїн сховаю вас у безпечному місці, побачите, що діється в гетто. Не хочете, то ні, охочих у мене достатньо, вже сьогодні, хоча ще тільки десята ранку, я заробив 180 злотих». Поціновувачі вітчизняного Гран-Гінь-йоль⁵⁰⁷ мають новий різновид жахів.

Садисти відчують більше емоцій, ніж міг би викликати найзаконспірованіший паноптикум [кабінет курйозів], а кмітливий чоловік натоптує собі й без того повний капшук.

Дорога пані Авро, нетерпляче чекала звісток і засмутилася, що це все ж може бути перелом або тріщина... Ви маєте дивовижну витривалість, раз це виглядало, як легке ушкодження, — тому я й втішала Вас і себе, що це дрібниця. Я була нестерпною і дратівливою, сьогодні це відчуваю, коли Вас немає. Дуже мені бракує тих розмов, тих зауваг, того інтелектуального повітря, яке Ви привносите. А я не

⁵⁰⁷ Гран-Гіньйоль (Grand Guignol) — французький театр жахів, — прим. перекладача.

вміла скористатися цим. Перепрошую за примхи, за істерики, за напади жалю — соромлюся, що була такою... Але Ви, так добре знаючи людину і вмюючи їй співчувати, маєте це вибачити. То була якась криза. Сьогодні я спокійніша, повернулася до роботи і не нарікаю на кумась. Блакитна тінь на стіні, малина, семінарист тощо нагадують мені про Вас. Коли Ви одужаєте, приїдете до мене, хоча б восени, коли вино стане червоним, я постараюся тоді бути привітнішою й гостиннішою. Усі в Залесі згадують про Вас із теплотою, з цікавістю і чекають на Вас — здорову.

А я з тривогою чекаю новин про рентген, лікування, про все.

Обіймаю сердечно.

[Зузанна Рабська]

Художнику доручили зобразити картину теперішньої воєнної ситуації. Він накреслив карту Європи, заповнив її пустку одним кольором, лише виразно позначив течію двох рік: Дону і Волги. У цьому безмежному просторі буває — плаває Гітлер. Ось тобі й *Lebensraum* [нім. — життєвий простір]. У воєнних зведеннях після Воронежа починає лунати — Саратов⁵⁰⁸. Послідовність, як у мене. Тільки от Воронеж важче здобути, ніж пані Адамову. Як же було боронитися перед найсильнішим зі своїх почуттів? Швидко й охоче пішла я до нього кріпачкою!⁵⁰⁹

Я бачила світлини міста моєї липневої любові... Ті ж самі мури, що й скрізь. Я не відчула наддонської атмосфери. Нема чого дивуватися, оскільки неподалік від набережної, Городского сада [рос. — Міського саду], там, на забаві,

⁵⁰⁸ Місто це було важливе для німців не лише з огляду на напрям фронту та бої, що там точилися, але й тому, що це був регіон німецької колонізації від XVIII ст., де на початку 20-х років XX ст. мешкало близько 800 тисяч німців або осіб німецького походження. Після нападу III Райху на Росію вони були здебільшого депортовані совєтською владою на схід СРСР.

⁵⁰⁹ Натяк на почуття, що поєднало Авторку (тодішню дружину Адама Кропача) з Яном Парандовським.

мета була піднесена, адже весь дохід призначено на *беженцов* [рос. — біженців] — перевдягнена циганкою, я ворожила Яськові, що він кохатиме мене. Немає там і зеленої могили поета Нікітіна⁵¹⁰, під деревом верби, що нависло над нею, де я складала присягу вічної вірності, хоч мене про це не просили, і дотримуватися якої він не мусив.

У часописі «Bluszcz» восени [19]33 року я писала про «мої цвинтарі»⁵¹¹, була там і згадка про місце російської ідилії. Усе в мене похідне від цвинтаря. І слушно. Це природний початок і природним буде кінець... Першу літературну похвалу я отримала за твір «Повонзки в день всіх святих» [«Powązki w dniu zadusznym»].

[...]

13 серпня [1942]. Дні спливають дедалі швидше. Літо минає без вороття. Єдина радість, що може ще існувати попри волю ворога. Пора року, яку так люблю, нагадує, що я жінка Півдня, єдиний безкорисливий дар неба. Я стільки мала планів ходити. Таку ^оскому^ жити в зосередженні, писати, а у хвилини втоми блукати Варшавою, як [в] [19]39 році з Дрезднером. Варшавою новою, потворною, німецькою.

Найкраще знову всю витратити себе для себе. Навесні, на початку літа ноги носили — крила, чи ж маю я тепер хоча б силу ніг, потрібну жінці в літах для звичайної ходи? З глибини темного кутка, де стоїть мій тапчан, смиренно молюся: «Прийди, сонечко моє!» Хочу той час, коли мої очі раділи всьому, що бачили, використати так, щоб читати, писати, скільки зможу. Не боротимуся з тим, що відібрано, змирюся з долею, шукатиму для неї виправдання, і таким чином знову стану переможницею життя.

⁵¹⁰ Іван С. Нікітін (1824-1861) — російський поет доби романтизму. Автор віршів і поем на сільську тематику («Куркуль», 1857), а також прозових споми́нів («Щоденник семінариста», 1860).

⁵¹¹ Стаття Вилежинської у: «Bluszcz», 1933, №43.

Прощу сестру про квіти, хоч їх і так приносять! Чи вони зіпсували зір, стали його потребою? Знову я *femme d'intérieur*? [фр. — жінка, як предмет інтер'єру] Останніми передвоєнними роками я віддалилася від любові до дому, до дрібниць, зайнята «вищими» справами, а під час війни зовнішній світ став іще байдужішим. Тепер, коли мушу замкнутися в кімнаті, хочу, щоб вона була приємною.

15 серпня [1942]. Свято польського солдата. Наші пані сьогодні йдуть до шпиталю. 16. Розмова між балконами, яку чую з мого канапового пристановища: перший голос: «Картопля трохи впала в ціні!» Другий голос: «Але помідори тримаються по 8 злотих за кіло». Перший голос: «Варила сьогодні картопляний суп, перетертий, усе ж найдешевше». Другий голос: «Неможливо їсти». Перший голос: «А мій Юзик дуже любив картопляний суп». Другий голос, що починав, раптом замовкає. Тиша, наче слова втіхи. Перший голос: «Я вже виплакала всі сльози... Замовляла службу [Божу] у святої Терези [вул. Тамка, 4], раз і вдруге. Може, дала б і втретє, та цих панотців важко вмовити на молитву за душу покійного. Мають стільки замовлень». Другий голос: «Бо так багато людей помирає». Перший голос: «Мала мені в тому втіха. Мій хлопець...» Другий голос, перебиваючи: «а я ж його знала». Перший голос: «Не було такого сина, як він. Загалом порядний, що й казати, тепер таких не знайдеш. Бо тепер кожен молодий каже: працювати не вигідно, краще обдурювати, красти, тоді ще якось виживеш. А він мав посаду в магістраті, прости Господи, голодна платня». Другий голос заздрісно: «А платня в натурі?» Перший голос: «Яка там платня в натурі! Суп — то були помії. Але він не нарікав. Мав усі аусвайси, був спокійний, не займався нічим, окрім роботи й дому. До нічого не втручався, навіть газеток не читав. Так казав». Може, просто заспокоював бідну матір? Другий голос: «Усе марно». Перший голос: «Так, забрали його з площі Напо-

леона. Вийшов у службових справах. Так казали колеги. Я чекала день, два, тиждень, місяць. Потім повідомили, що помер. Відіслали одяг. Я це називаю, що його вбили». Довга пауза. Чути витирання носа. «Але я вже піду, час ставити картоплю на вечерю». Другий голос: «Але ж на обід була картопляна юшка?» Перший голос: «А що з того? Картоплю можна їсти двічі на день. Було б що їсти».

17 серпня [1942]. Починаю ходити, радію, мов дитина, якій усе саме йде до рук без сторонньої допомоги. Радість власних сил. Лишень виявилось, що рухи обмежені. Що впало, те пропало!

Складу перелік щоденників, тижневиків і місячників, у яких друкувала свої статті. Можливо вдасться пригадати більшу частину, не тільки цикли, а й навіть окремі публікації. Цікавою буде ідеологічна розмаїтість моїх зацікавлень в останні передвоєнні роки.

Через кілька годин. Готово! З великими прогалинами, якщо йдеться про перелік видань, назви статей вимагали б багато часу, роздумів і зусиль. Та й усе одно, певно, залишився б *vacat*. То чи варто... Був небіж із Вельголясу. Розповідав про турботи колись спокійного села. У Мінську-Мазовецькому відбулося за запрошеннями — горе тому, хто б не з'явився! — зібрання під проводом [Людвіга] Фішера, шефа варшавського дистрикту, дуже важливе, з приводу здачі контингентів. Скликано громадян, селян і священників. Достойник виступав, чергуючи: наказую, з приспівом: кара смерті за саботаж. І так по колу, пане Макарію! Священники відповідають за своїх парафіян при здачі збіжжя, окрім того існують змішані комісії, задля взаємного контролю. На щастя, брат уникнув честі належати до однієї з них. Від влади, для опіки над молотьбою *et tout ce qui s'ensuit* [фр. — і все, що з того випливає], себто грабунку великої кількості жита за безцінь, будуть відряджені

при бракові *истинно* [рос. — справжніх] німецьких людей ті, хто неслухно себе звуть *мы, германские солдаты* [рос. — ми, німецькі солдати]. Типи темні й за кольором лиця, і за вдачею, я бачила їх у шпиталі, де вони лікувалися, аби ліпше могли служити «названій *матушке*» [рос. — матінці]. Ушановували їх усупереч усім расистським принципам, німецькі офіцери тиснули руки, призначені їм на службу, обдаровували цукерками та апельсинами. Ті продавали їх потім за хліб, тож ціни впали в цілому місті. Було їх стільки, що я мала враження, наче навколо знімається фільм «У серці Азії». Душі, може з природи чесні, тутешнім ґрунтом наситились на крадіжку — приклад іде згори, доказом чого є пригода в Зельонці: на нових оборонців вітчизни довелося чинити карну виправу. Певно не один *condemnat* [лат. — вирок] зароблять собі у польському дворі. А може трапиться якийсь чужинець із племені башкирів, схожий на майора з «Нової Деяніри»⁵¹²?

У справі про розбійницькі напади я дізналася прикрі речі, без сумніву, в багатьох випадках діють місцеві сили. І не абихто. Сини господарів, подекуди цілком заможних, *fils de famille* [фр. — сини добрих родин], які добре розуміються на місцевих обставинах, знаючи про «тепліх» сусідів, влаштовують напад на садибу. Влада протидіє мляво, авжеж, нехай поляки гризуться навзаєм і грабують одні одних. Акти помсти часто ведуть до чужих кишень. Так було в Кічках⁵¹³, де не лише обікрали священника, а й побили. Щоправда, це його «провина», бо він упізнав одного з нападників, і замість сказати «*Brutus, contra mea*» [лат. *et tu, Brute, contra me* — і ти, Бруте, проти

⁵¹² «Фантазія чи Нова Деяніра» («*Fantazy czyli Nowa Dejanira*») — драма Юлія Словацького, написана в 1841-1846 рр., видана 1866 р. Поєднує трагічні й комічні моменти, присвячена коханням збіднілої графині Діани до сибірського засланця Яна.

⁵¹³ Кічки Перші й Кічки Другі, села, розташовані приблизно за 4 км на північ від Вельголясу.

мене], як годиться латиністові, висловив сумне здивування польською. За що й отримав на місці кару, удар ножем прямисінько в серце.

Я питала також небожа, чим завершилась нічна виласка до Цалованого⁵¹⁴. Казав, що за кілька днів потому приїхало гестапо, щоб пересвідчитися, кого ж власне убили; відкопали братську могилу. Якою ж, видно, необхідністю була для них смерть тих чи інших людей! Потім довідувалась у «компетентної» особи, яка начебто мала автентичні дані про хід усієї справи. Авжеж, можливо, поважні чинники вже володіють ними, проте з таємничих причин не діляться зі своєю публікою. У переліку подібних учинків, який час від часу підсумовує Пресова агенція, цей випадок буде обійдений мовчанкою. А отже, як часто доводиться чути: «Дізнаєтесь після війни». Скільки цікавого обіцяють відкрити тоді, коли ми вже знатимемо, що криється за кожним актом насилля. Та, по суті, яка різниця, причина абияка, а наслідки завжди жахливі.

Чорна ніч у Цалованому. Розповідає очевидець. Чи бреше, як це казали у вересні, радіослухач, що повторював новини відповідно до власного настрою? Професор Іссак, який був у Вельголясі, отримав посаду під Отвоцьком, у тому самому романтичному Цалованому. Маєток належить (радше минулий час) панові Древіцу⁵¹⁵. На двократні

⁵¹⁴ Місцевість приблизно за 10 км від Отвоцька. До Вельголясу близько 30 км (на південний захід). Там функціонував фільварок, після війни поділений між навколишніми селянами.

⁵¹⁵ Йдеться про Теодора Древіца (Teodor Drewitz, 1877-1942) — чий батько, Кароль Древіц, придбав земельний маєток у Цалованому в 1878 р. Хоч батько був корінним німцем, сам Теодор залишився польським патріотом. Він підтримував місцеве підпілля (його маєток слугував пунктом зв'язку ЗВЗ—АК) і відмовився підписати фолькліст (тобто, визнати німецьке походження). До війни виконував обов'язки мирового судді, допомагав нужденним, заснував народну школу. Публікувався на шпальтах «Gazety Rolniczej». Наприкінці XIX ст. разом із батьком вони виводили місцеві сорти картоплі, яким дали назви «Варшава» та «Сирена». Ці сорти були відзначені золотою медаллю на Всеросійській виставці насіння та машин для очищення зерна (Петербург, 1912).

заклики з боку німців, щоби він став фольксдойчем⁵¹⁶, відповідав: «Ні. Вважаю себе поляком і ним залишусь». Сталося це на початку липня. Однієї ночі з 18 проти 19 того ж місяця близько одинадцятої години приїхали гості, панове, одягнуті мов на полювання: зелені убрання, капелюхи з пір'їнами, револьвери при поясі (занотовую як застереження для варшавських елегантів, що носять тірольські капелюхи). Вистріляли [застрелили?] псів, десять їх було, відтак заходились вдиратися у будинки, там кілька вілл. Питали господаря про його зятя, майора Грюнвальда [невідома особа], де тепер перебуває, на що не дістали жодної відповіді. В якості «пана керівника» він приїздив сюди щотижня, щоб зводити баланс, мав бути й цієї п'ятниці, але доля розпорядилась, що не з'явився за смертю. Була лише його дружина з дітьми, що постійно перебувала у батька, а крім неї багато пань із дітьми, троє чи четверо хорунжих, інвалідів зі шпиталю, яким було призначено оздоровлення саме тут, двоє панів у офіційних відпустках (один працював у фірмі Юліуса Майнля, другий, шістдесятилітній, на пошті). І ще той самий професор, з чиїх вуст походить ця розповідь. Він знає лише те, що діялось на його ділянці. Бо ніч була безмісячна, чорна. До кімнати увійшло троє цивільних, які до старшого за віком, а видно і за рангом, звертались *Herr Ha[u]ptmann* [нім. — пан капітан]. Той капітан зацікавився підручником португальської мови, що лежав на столі, сам бо представився запеклим славістом, можливо тому й був поблажливим до іншого філолога, хоча сам факт, що той учив тут хлопців, уже був карним. Розпорядження від серпня, здається, 1940 року, щоби ніхто без дозволу влади не займався

⁵¹⁶ Гітлерівська окупаційна влада пропонувала усім особам німецького походження записатися на т.зв. «фольскліст», тобто визнати приналежність до німецької нації поза Німеччиною. Такі особи вважалися фольксдойчами (членами німецького народу), отримували низку привілеїв і більший захист, ніж решту населення, — прим. перекладачки.

педагогікою [навчанням без дозволу?], було повторене цьогоріч у травні під загрозою кари. Нічого лихого йому не вчинили, вранці дозволили виїхати з жінками й дітьми куди заманеться. Інші ж чоловіки, вбиті, полягли в саду. Нічний сторож присипав їх за наказом гестапо землею, але виявилось, що то була місцева влада, з сусіднього Гарволіна. Власника маєтку забрали з собою, одну з пань, що мала дітей, хворих на віспу (висока гарячка), призначили управителькою дому й сторожею дочок пана Древіца. Грабунок увінчав справу, забрано не лише речі, одержу, а й ліпші меблі. Фортепіано теж вивезли.

20 серпня [1942]. Іноді не вистачає сил навіть на лікування. Тоді хворий потребує від свого оточення трохи здорової тиранії. Нарешті я побувала на рентгені! Три роки тому в цю пору я безтурботно вирушала до Дністра⁵¹⁷ у літній табір! Доброзичливі люди дивувалися, що в моєму віці я проваджу такий важкий спосіб життя. Скільки потім насправді важких зовнішніх умов було подолано. А сьогодні поїздка трамваем є цілим випробуванням, боротьбою зі стримуванням болю. А ще після кожного тривалішого віддалення від міста, *mal de la rue* [фр. — вуличний біль] як для очей, так і для душі. Нині глибшає ще одна обставина! Тепер я розумію ту заздрість, коли лежала: не бачу їх! як же сховати від очей ту сіро-зелену мурашву! Пруссаки!

А все ж хочеться подивитись перед вечором на ліниво-сріблясту Віслу. Зруйнований Замок обсаджений картоплею. Що ж дивного, коли так велить дух часу. Навіть англійці не пошанували своїх полів для гольфу. Хочеться бачити обличчя сірі, постарілі певне за ті кілька тижнів мого усунення від світу. Старі рухи молодих людей, смуток там, де мала б квітнути літня радість! Рентгенологічний кабінет — то завжди щось таємниче. У Чарівника в «Серці, поділено-

⁵¹⁷ Див. запис від 12 серпня [1939].

му на чверті» є розділ, присвячений магові іншого ґатунку. Жили ми тоді перед [19]30-м роком у Парижі (як зрештою і скрізь) в очікуванні, що електрика розв'яже загадку краси. Сьогодні краса... Коли медицині доводиться обходитися без свого союзника на полі бою, вона повертається до первісних практик, примітивних способів обстеження й лікування. Фільм мого болю відбувся за цілком звичних для цієї галузі знань умов, але сильно знервував, хоч лікар і висловив похвалу моїй витримці. В нагороду я пообіцяла собі після повернення додому виплакати з душі, з серця, вилити те в жалі, тим більше, що діагноз зі знімка віщує тривале страждання. П'ятий хребець зламаний.

Ні, вторма взяла гору і я одразу заснула. Ранок приніс рефрен старої пісні: «Страждати в тиші». Добре, тільки слід себе впорядкувати, щоби, як радить Подфіліпський⁵¹⁸, опанувати будь-яку ситуацію. Сказати собі: «Я вже не вояк, а інвалід».

Був хірург. Найсмійніше, що пророцтва авгурів не справдилися, передбачали інші ушкодження, аніж показало рентгенівське зображення. Може й мої підозри щодо мадам Рекам'є були хибні? Можу повернутися до життя, лише біль має регулювати мої рухи. То виходить, зречення було зайвим? Ні, то випробування витривалості природи, я побачила, що ще маю над собою повну владу.

Розповідає солдат, що нині працює при розборі будинків у ґетто: «Та я так ніколи отих євреїв занадто не любив. Але тепер уже й дивитись не можу, що з ними чинять. Потім то навіть удома їсти нічого не можу. У роті нудкий присмак. Труп, шановна пані, скрізь. Найбагатші поруч із найбіднішими. Доми відкриті, бери, що хочеш. Я там не знаюся на картинах, але якби хтось сказав, котра ліпша, то я вирівав би й сховав (система злодіїв у Луврі). А які меблі,

⁵¹⁸ Герой роману Юзефа Вейсенгоффа «Життя і думки Зигмунта Подфіліпського».

бронза на них! Маю чудову швейну машину, цілу скриньку різних частин до годинника. Завтра маємо провезти одного такого. Вдасться, чи ні. На возі під цеглою. Заплатить, скільки захочемо⁵¹⁹. Одна пані пообіцяла хутро, аби тільки пів кіло каші принести. Важко, дуже трусять. Годинами стоїмо на рогачці. Заніс я кашу. Тієї пані вже не було на світі. От, життя ниньки таке, пів кіло каші не варте».

Слухаю. Не можу зібратися на гарячий, гучний крик. Сама «ні мертва, ні жива».

21 [серпня 1942]. Наліт. Перший із серії вересневих нальотів на Варшаву? Ніч, освітлена ракетами, така ясна, що можна читати. Я ж воліла дрімати.

23 серпня [1942]. Владислав Спасовський⁵²⁰ мертвий. Кажуть наклав на себе руки пів року тому. Утік від них. Хтось, хто ніколи не корився життю, справедливо, що смерть сама схиляється до нього в обраний момент. Сподіваюся, таке ж прихильне слово він сказав би й про мене.

Був Збишек. Три роки тому він був поручником, у вересні [19]39 року допоміг мені — приніс шинку та груші. Тепер завжди голодний. Тож у суп, який він їв, я поклала все, що можна, за принципом українського кухаря Роха Грея, що гукав: «Немає меж!» Та все ж, поручник не надто наситився.

Пахне полуднем, спілим літом. Як понад Дністром перед війною. Вперше вийшла на берег Вісли. Якийсь старший пан продає книжки. Виносить потроху, аби не зверну-

⁵¹⁹ Йдеться про вивезення з гетто особи, що прагнула знайти прихисток серед польського населення.

⁵²⁰ Владислав Спасовський (Władysław Spasowski, 1877–1941) — марксистський філософ періоду міжвоєнної Польщі, педагог, комуністичний і освітній діяч. Його книги «Засади самоосвіти» («Zasady samokształcenia», 1923) та «Визволення людини у світлі філософії, соціології праці й виховання людства» («Wyzwolenie człowieka w świetle filozofii, socjologii pracy i wychowania ludzkości», 1933) вважалися провідними працями польської марксистської думки.

ти уваги варті на свою бібліотеку. Взяла «Культуру і науку», вид.[ання] Каси ім. М'яновського⁵²¹, низку цікавих розвідок. Там є Ян Кот та інші. Подумала, що треба, крім приємності для себе, також зробити щось і для інших. Купила «Весілля Малгожатки» Яніни Поразінської⁵²² для малої Збишкової дочки, й упіймала себе на цій «оборудці» із собою, як продовженні попередніх, в душі альтруїзму. Серце непоправне?

Диверсанти палять збіжжя.

Ст[аніслав] П[йотр] Кочоровський, коли я розповідала йому про торгівлю книжками на Костюшківському надбережжі, дуже зрадив, перший варшавський ^букініст^. Він убачав у цім початок нової бібліофільської ери в Польщі.

На пересторогу тим, хто нарікає на бомбардування Варшави, переписую молитву, яку поширюють у Франції: «Просимо Тебе, Господи, щоби облудний мир, у якому нині живемо, було зруйновано бомбами, що вже почали падати. Нагадай нам, що ми все ще у війні, де точиться боротьба за життя або смерть нашу. Навчи нас відрізнати друзів від ворогів, аби ми вміли відкинути спокусу пацифізму».

Кажуть песимісти, що лише жертв 250 вбитих, 1000 поранених, видно, з фронту цивільної боротьби ми переходимо до безпосереднього фронту війни. Якщо хтось шукає користі, то знайти її можна. І німцям тут не буде спокою й певності, не втримається поділ на окремі дільниці. Інша річ — бідна столиця, передбачена Слонімським «повітряна тривога триває»⁵²³.

Ще не затяглися рани, бачила їх, блукаючи Повісьлям, сліди трирічної давнини. Виразні, а вже є нові рани. Їду подивитись на них, влаштую подорож навколо Серед-

⁵²¹ *Kultura i nauka. Praca zbiorowa*, Warszawa, 1937.

⁵²² J. Porazińska, *Wesele Małgorzatki*, il. Stanisław Bobiński, Warszawa 1927. Збірка народних весільних приспівків у давній Польщі. Праця укладена на підставі матеріалів, вміщених у працях Зигмунта Гюґера та Оскара Кольберга.

⁵²³ Див. запис від Пальмова неділя [17 березня 1940].

містя трамваєм. Сестра, яка вчора повернулась із такої *Rundreise* [нім. — оглядової мандрівки], сказала: «Єдине, що нині можна оглядати у Варшаві, — це руїни».

Болить досі. Лікар радив знеболювальні засоби. Не хочу до них звикати, ліпше звикати до болю. За це рішення отримала браву від Аллана Коско: «Саме цього я від вас і очікував».

Вірш XVII століття, передрукований у часописі «*Biuletyn Informacyjny*». «Боронімо, боронімо, боронімо, боронімо! Не страхом, хоч страх насунув. Нічого не боятись, нічого не боятись, боронити. А скарби берегти. Боятись тривоги, боятись тривоги! Боятись тривоги!»⁵²⁴.

Читаю проєкт конфедерації Польщі з Чехією. Зміни, заплановані перед соціальними, державні. Я вже не здатна вкласти бодай у щось того запасу надії, як колись, коли без війни прагнула разом із пацифістами змінити світ. Разом із Гакслі я вірила, що обійдеться без жажливого кровопролиття. Ми ж думали тільки про революцію... Хоч тепер я дещо інакше ставлюся до цих справ, мені здавалося, що то лише марення, відволікання нашої уваги від теперішнього дня, але нині вважаю, що підготовка громадської думки в країні необхідна, а для повчання закордону конечна, аби знову, як перед Версалем, не була спантеличена потребою вирішення польського питання.

25 серпня [1942]. Як приємно після довгого лежання знову ходити, бодай на базар, де ціни з кожним днем зростають. Увечері над Віслою місяць Словацького й Івашкевича, червоний, наче в степах. Була в шпиталі на Смоль-

⁵²⁴ Дещо змінені слова старопольської бойової пісні. В оригіналі звучать так: «Боронім, боронім, боронім / Не загрозять, хоч би й лютували, / Нічого боятись, нічим журитись, боронити, / А скарби боронити! / Страху боятись, страху боятись, страху боятись!», див.: Henryk Mościcki, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, «Przegląd Bibliograficzny. Dwutygodnik poświęcony zobrazowaniu ruchu wydawniczego w Polsce i za granicą», 1925, №4.

ній у Зуні В.Д. (невстановлена особа)⁵²⁵. Вона не вміє зберігати тиші довкола себе. «Мусить» писати вірші для лікарів, священників, сестер милосердя.

28 [серпня 1942]. Розбудили автоматні черги. На схилах університетської гори, в саду Шопена відбуваються страти.

З Оришева приїхав доктор. Повторюється вересневий принцип: безпечно там, де нас нема. Тривога за нього і тягар труднощів, що звалюються на мене. Мить бунту — досить! Погляд впав на «розпорядження», на день 1 вересня його оголошує «Rzeczpospolita»⁵²⁶: «Нехай кожен поляк пам'ятає, що до найсвятіших нині його обов'язків належить простягати жертовну руку до тих братів, котрі падають під тягарем нещастя цієї війни, під гнітом ворожих переслідувань і ворожого утиску». Уже слід нагадувати?

Пополудні. Листівка від Дрезднера:

Львів, 25 серпня 1942 р.

Дорога Пані,

Перерва в листуванні легко зрозуміла. Я тут належу вже майже до останніх могікан... Перо ледве тримаю. Ще чотирнадцять днів залишилося до повного замикання в тісному курнику, якщо доти не здохну⁵²⁷. Нічого не лишається, як скоритися Божій волі й чекати. Про активну поставу й мови бути не може.

Розписався надто широко про себе, та що ж дивного, бо пережито багато, дуже багато за ці два тижні...

⁵²⁵ Так у тексті. Ймовірно йдеться про неодноразово згадувану Юлію Дікштин-Вилежинську.

⁵²⁶ У 1942 р. під цією назвою виходило щонайменше два підпільні періодичні видання: «Rzeczpospolita» (згодом як «Rzeczpospolita Ludowa») та «Rzeczpospolita Polska».

⁵²⁷ Кароль Дрезднер, вірогідно, посилається тут на звістки про заплановане на вересень 1942 р. значне обмеження території львівського ґетто та обнесення його залізною огорожею.

Як здоров'я Дорогої Пані? Прошу якнайшвидше написати, бо не знати, чи судилося відповісти... Даруйте за недбалий стиль — я на межі сил, невиспаний і голодний. Близький до зневіри, а все ж подекуди сповнений надій і мрій «відтятої голови».

Прошу підбадьорити добрим словом.

Цілую ручки
Кароль.

Хіба одного *morituri te salutant*⁵²⁸ замало. Доктор знову виїжджає, лишив свої речі: «Якщо не з'явлюсь, зробіте з ними, що заманеться». Просив опіки, бодай здалеку, аби хтось цікавився дитиною, малим його небожем [Рисем Ломжинським], який перебуває в Константині, у притулку Військової Родини. Спокійно з усмішкою слухала я його, як також і обіцянки майбутніх одкровень: «Якщо колись можна буде усе розповісти...». Попереджав, щоб триматися якомога далі від одного з наших підопічних. Може ще прийде.

31 серпня [1942]. Моя сестра щойно виїхала до Вельголясу. Я сама, знову сильна, раз вже мене можна залишити? Я завжди стверджувала, що визнаю спільне проживання лише з чоловіком. Інші варіанти не розглядаються. Довоєнні психологічні нісенітниці... Тепер, будь-які варіанти співмешкання стали необхідністю.

Кажуть, що Роман Крамштик⁵²⁹ загинув у ґетто, разом із ним і Куна⁵³⁰. Адвокат розповідає про своїх колег, одні

⁵²⁸ Власне: *Ave, Caesar, morituri te salutant* (лат. — радій, Кесарю, ті, хто йдуть на смерть, вітають тебе). Вітання, яке виголошували гладіатори, входячи на арену й проходячи повз ложу імператора, безпосередньо перед початком бою.

⁵²⁹ Роман Крамштик (Roman Kramsztyk, 1895-1942) — видатний польський маляр єврейського походження, загинув 6 серпня 1942 р. у Варшавському ґетто під час так званої *Grossaktion* (нім. — Велика операція), застрелений у дворі будинку, де мешкав.

⁵³⁰ Унизу сторінки оригіналу є примітка, ймовірно, зроблена сестрою Феліці-

з них добровільно відійшли в засвіти, як Еттінгер⁵³¹, адвокат Горгонової⁵³², інші, як Рундштайн⁵³³, фахівець з міжнародного права, славний на всю Європу, «закатруплени»⁵³⁴, неподалік від Варшави створили добровільне гетто для біженців. Тільки що старожилам стає дедалі важче сховатися, а новачків власник вілли зустрічає з обов'язковою вимогою чималих поборів. Я чула про когось, хто платить, бо може, — суми навіть тепер астрономічні. А хто ж тоді не може? Ймовірно у Мінську-Мазовецькому армія запротестувала проти дій гестапівців щодо єврейського населення. «Виженіть їх, гаразд, але не вбивайте». Вони виграють лише на тому, що їх уб'ють деінде і трохи пізніше⁵³⁵. Чи варшавське гетто вже ліквідоване? Вхід до нього охороняє череп із написом: «Місто мертвих». Напевне створено промислові «осередки», решту населення поділено за професіями, цехи обмежені тісними кордонами маленьких вуличок⁵³⁶. Чи всіх інших, «некорисних», уже ви-

єю: «Ні, Куна помер у грудні [19]45 р., будучи професором мистецтва в Торунському університеті».

⁵³¹ Мечислав Еттінгер (Mieczysław Ettinger, 1886-1947) — польський адвокат, син Генрика Еттінгера, пережив війну і помер у Варшаві в 1947 р. Він був авгсбурзького віросповідання (лютеранин), але через своє походження та расову політику німців опинився у варшавському гетто.

⁵³² Рита Горгонова (Rita Gorgonowa, 1901-?) — жінка сербського чи хорватського походження, опинилася у Львові завдяки одруженню з австрійським офіцером. Після того, як її покинув чоловік, завела стосунки з львівським архітектором Генриком Зарембою, від якого мала позашлюбну дочку. У 1932 р. її засудили до смертної кари, яку через рік замінили на 8 років ув'язнення, за вбивство доньки Генрика Ельжбети Заремби. Суд над Ритою Горгоновою (1932-1934) був одним із найгучніших у Другій Речі Посполитій.

⁵³³ Ймовірно, йдеться про Шимона Рундштайна (Szymon Rundstein, 1876-1942) — польського юриста, адвоката, присяжного міської ради у Варшаві, багаторічного голову Юридичного товариства в Варшаві, який неодноразово представляв Польщу на міжнародній арені, автора численних публікацій, спершу прихильника сіонізму, потім асиміляційного руху. У серпні 1942 р. разом із донькою, онукою та дружиною був вивезений до табору смерті в Треблінці (вижив лише син).

⁵³⁴ Закатовані, — прим. перекладачки.

⁵³⁵ Підтвердження цієї інформації в літературі немає. Авторка опирається на події переселенської акції гетто в Мінську, жителі якого були депортовані в серпні 1942 р. і вбиті в Треблінці.

⁵³⁶ Варшавських євреїв, які залишилися в гетто після так званої Великої опе-

везли? До якої категорії належать Ірена Фр[ідман], Людвіка Крамштик, духовно прекрасна особистість. Їм розповіли нову «сценку» під назвою «Дитина-обранець». Видаляють ще одну партію, напевно, на смерть, хоча вони трудяться задля життя. Далі угода з «героями», які катують, і врешті викуп вирішує справу. Мали йти лише батьки, діти тепер *долой* [рос. — геть], майбутнє покоління — найгірший ворог, тому, як кажуть, дійшли до порозуміння: «Гаразд, візьміть з собою, але тільки одну дитину». Оберіть якусь. Сорока-ворона до кожного свого пташеняти звертається з любов'ю: «Цьому дала, бо маленьке, цьому дала, бо чемненьке, цьому дала, бо воду носило...»⁵³⁷. Такі дурниці спадають на гадку, щоб баналізувати нелюдськість задуму. Що ж вчинили матері в цьому єдиному в історії випадку?

Один із німецьких сановників нещодавно сказав: «Знищення народу зовсім не суперечить законам життя — за умови, якщо воно буде повним». Англія не наважується на реванш. Хоча у випадку панування в Індії вдається до репресій, помсту за Європу залишає на «після війни»⁵³⁸. Здогадки знайшли своє підтвердження в новому терміні — *Vernichtungs Lager* [нім. — табір смерті], яким називають місця масових страт і незліченних братських могил. Найновіший тип крематорію. Ідеї німецьких учених знову тріумфували. Нагадую давню обіцянку Англії, про те, що має спіткати німців від рук переможців.

рації, розмістили в бараках поруч із заводами, де вони працювали.

⁵³⁷ Один із численних варіантів віршованих лічилок для маленьких дітей під назвою «Сорока-ворона діткам кашку варила».

⁵³⁸ Інформація відповідає історичній правді. Якщо в Індії британці схилились до негайних репресій, то стосовно злочинів III Райху вони наполегливо стверджували, що будь-які репресалії чи покарання винних мають почекати до завершення воєнних дій. Либонь, тут давалось взнаки побоювання за власних військовополонених у німецькому полоні.

[...]

28 вересня [1942]. Вчора в Рити Рей кілька осіб: вишукано поданий чай, чудові домашні тістечка, інтелігентна розмова. Хоча, звісно, на різні, не пов'язані між собою, теми. Дізналася невідомі подробиці про Констанцію Гойнацьку, які привезла зі Львова Фулла Горак⁵³⁹, кандидатка на польську святу. Поки що вона насправду займається не лише своїми, а й чужими справами, опікується Констанцією Г[ойнацькою] після того, як та вийшла з в'язниці — те, що її взагалі випустили, диво, але в цьому випадку сталося воно не через контакти тієї жінки з небесним світом. Головною провиною К[онстанції] Г[ойнацької] була, нібито, її участь у постачанні метрик євреям. Що дуже дивно й прекрасно водночас, адже вона антисемітка⁵⁴⁰. Випущено її в дуже поганому стані, вона й досі хворіє. Її спина вся в ранах від побоїв, в них гніздилися воші. *Précieuse* [фр. — тендітна], надзвичайно внутрішньо виснажена. Схудла так, що важить 31 кіло, не вистачає, не знаю, як це називається в медицині, опишу технічно, — клею, що з'єднує частинки організму. Шукали у Варшаві желатин. Нібито жодної миті вона не зламалася, спокійна, гідно тримається. Має бути прикладом. Скільки є боягузів — і не лише в ставленні до гестапо. Але попри це, якийсь доброзичливець дуже намовляв не листуватися з нею. Одна з подруг, як сама пише, просила висилати листи на мою адресу. Кілька днів тому було поминальне богослужіння за д[окто]р[а] Буальсько-

⁵³⁹ Стефанія (Фулла) Горак (Stefania (Fulla) Horak, 1909-1993) — львівська католицька містичка, авторка книги «Свята Пані» («Święta Pani», 1939).

⁵⁴⁰ Польський довоєнний антисемітизм, за винятком крайніх форм, не мав расового характеру та не підживлював національної ненависті до євреїв. Найчастіше він проявлявся перевагою польських ділових інтересів над єврейськими, які (зазвичай помилково) сприймалися як «чужі». Звідси й відносно часті випадки, коли особи, які до війни не любили євреїв або називали себе антисемітами, під час окупації надавали їм допомогу.

го⁵⁴¹, якому «допомогли» померти в Освенцимі. Колеги вагалися; безпечно піти, чи може краще не треба? Доповідав д[окто]р Ставінський⁵⁴², який вважав своїм обов'язком надати останню послугу. Я помітила також оцінювання рівня загроз — ті, що нависли безпосередньо над твоєю головою, важливіші, ніж ті, що тяжіють над головами інших. Особливо у людей, які потребують нашої допомоги. «Що ж, «ти» чи «ви» без гріха, нічого страшного не станеться, а от на мені зосередяться усі жахіття». На підставі такого легковажного ставлення до іншої особи [можна] припустити, [що існує] потреба сховатися під її крило. «Твій дім може мене прихистити, і тобі це нічим не загрожує». Розмірковуючи таким чином, будь-яка чужа небезпека вважатимеш незначною. Ми говорили з Ритою, яка ще до війни мала оперізуючий лишай, що поруч із цими стражданнями наші — [це] квіточки, хоч би тому, що вони забувають про право беззаконня⁵⁴³, так, ніби ми раптом опинилися в звичайній правовій державі, де — хоч би ось — не існує колективна відповідальність, за одного невинного відповідає кожен невинний... Можна пояснити такого роду помилкове міркування винятковістю трагічної ситуації, траплялося мені зустрічати таке ставлення до справи з боку людей неарійського походження⁵⁴⁴.

⁵⁴¹ Єжи Буяльський (Jerzy Bujalski, 1885-1942) — лікар, солдат Польських легіонів, учасник польсько-російської війни 1919-1920 рр., керівник відділу громадської охорони здоров'я за часів Польської Республіки, директор лікарні Соціального страхування. У 1939 р. брав участь у вересневій кампанії, у січні 1942 р. заарештований гестапо, через Пав'як потрапив до Аушвіцу, де й загинув.

⁵⁴² Мар'ян Ставінський (Marian Stawinski, 1872-1947) — польський лікар, надзвичайний комісар у справах боротьби з епідеміями (1919-1920), лектор Американського червоного хреста, головний лікар Об'єднання кас хворих у Варшаві, Управління соціального страхування Польщі у 1940-1944 рр.

⁵⁴³ Німці від перших до останніх днів війни дуже часто застосовували колективну відповідальність, коли за одну особу карали цілу родину чи навіть сусідів. Іноді репресій зазнавали цілі райони чи населені пункти.

⁵⁴⁴ Авторка використовує німецьку термінологію, щоб підкреслити її абсурд-

Треба повертатися до чужого життя. Завтра піду до лікарні після понад двомісячної відсутності. Може, знову виберуся до Юлії, переведеної зі Смольної, з чудових умов Офтальмологічного⁵⁴⁵, на Каролькову. Звідки я знаю назву цієї вулиці? Адже там жив пан Гріпс⁵⁴⁶. Свого часу найпопулярніша постать у Варшаві... Що з того, що вигадана?

Юлія [Дікштайн-Вилежинська] тримається, хоча всі її покинули, родина, яка нею опікувалася, з незалежних від неї причин виїжджає з Варшави. Я залишилася. Вже інша, ніж кілька місяців тому, бо втратила і здоров'я, і внутрішню силу. Маю лише стільки, як для себе...

Адольфа Новачинського заарештували, просидів два тижні за зберігання речей (меблів?) Коссак-Щуцької⁵⁴⁷.

Веду страусину політику, я, котра завжди хотіла бачити все найгірше, якщо воно вже сталося, не маю сміливості вирушити на огляд зовнішньої частини ґетто⁵⁴⁸. Також не поїхала на Повонзки подивитися моторошні сцени після другого з 1 вересня нальоту. Могили зруйновані, інші понівечені, померлі знову поневіряються по землі. Зіткнувшись

ність (ймовірно, також, щоб уникнути повторень «небезпечного» за тих умов слова «євреї»).

⁵⁴⁵ Офтальмологічний інститут був заснований у 1823 р. за заповітом князя Едварда Любомирського. Зразкову лікарняну будівлю на вул. Смольній, 8 (1870-1944) гітлерівці зруйнували під час Варшавського повстання. У 1935-1944 рр. директором інституту був професор Владислав Мелановський (Władysław Melanowski, 1888-1974).

⁵⁴⁶ Пан Гріпс (Gryps) — кумедна постать, зображення якої Мар'ян Ейле ілюстрував свої загадки, що публікувалися в тижневику «Wiadomości Literackie».

⁵⁴⁷ Зоф'я Коссак (Zofia Kossak, 1889-1968, у першому шлюбі Щуцька (Szczucka), у другому — Шатковська (Szatkowska) — польська письменниця, співзасновниця підпільних організацій в окупованій Польщі: Фронту Відродження Польщі та Ради допомоги євреям «Жегота»; авторка численних романів, зокрема: «Пожежа» («Pożoga», 1922), «Божі безумці» («Szaleńcy Boży», 1929), «Хрестоносці» («Krzyżowcy», 1936).

⁵⁴⁸ Як видно з подальшого запису, Авторка боїться не арешту (який не загрожував за саму появу біля ґетто), а жаху, який викликає в ній усвідомлення масового вбивства, скоєного німцями.

із колишнім світом, вони втрачають те, що з людської подоби зберегли в труні, повітря забирає залишки посмертної чарівності. Ця панна у весільній фаті, мабуть, першого дня була гарна, але швидко стала потворною. Тільки волосся нічого не втрачає при поверненні до життя, адже повсюдно говорили про біляву косу столітньої давнини.

Статті Гейббельса в «Das Reich» колись стануть джерелом змін, що відбуваються в німецьких мізках. Не всім сьогодні доступний цей часопис, чого варте лише те, що полякам не можна його купувати, зменшили наклад, чи може зміст підходить лише для привілейованих? — щонеділі приносить продовження розвитку провального, на мою думку, національного соціалізму. В них вже видно поступки, заходи безпеки на майбутнє. Однак на цьому все ще короткому повідку досі вдається утримувати мільйони.

Кілька днів тому я згадала про [Головну] опікунську раду⁵⁴⁹, ми говорили, звідки вона бере кошти? Тепер згадую певні її торішні доходи, коли почали акцію бойкотування трамвайних квитків. Замість того, щоб купувати їх, гроші за квиток віддавали кондукторові, хоча частіше взагалі не виймали з кишені, і це теж вважалося героїзмом. Дирекція трамвайного депо, звертаючись до милосердних сердець громадськості, видала відозву. Через те, що певний відсоток (не пам'ятаю, який) з бюджету за посередництвом Головної опікунської ради йде на найбідніших жителів міста — вже не було [вже з колишнього?] — «столичного» [квитка] Варшави⁵⁵⁰. Справу закрито з іншої причини, бо добровільний громадськості набридла гра, та й самі водії трамваїв, по-

⁵⁴⁹ Головна опікунська рада (Rada Główna Opiekuncza, RGO) — польська благодійна організація, що діяла під час Другої світової війни в 1940-1945 рр. за згодою німецької окупаційної влади, — прим. перекладачки.

⁵⁵⁰ Йдеться про підтримку найбідніших мешканців Варшави. Таким чином німецька влада хотіла збільшити відсоток людей, які платять за проїзд у громадському транспорті.

боюючись переведення до казарм, почали нормально продавати квитки та абонементи. Ще восени прийшов якийсь урядовець, що збирав заборговану данину, умовляв заплатити, посилаючись на громадянський обов'язок, бо знову не пам'ятаю, яка частина йде до Головної опікунської ради. «Ви впевнені?», — запитала я. «Мабуть так», — відповів він. А може й ні?

Тепер, після тривалого періоду ексгібіціонізму, мене опанувало бажання або радше відчуття обов'язку, писати тут не про себе. Тим більше, що попереду довгий уривок, котрий хоча й присвячений випадкові на спільному підложжі, але тісно пов'язаний з моєю особою. Я ще не в змозі виокремити те, що міцно й глибоко перебуває майже в підземеллях емоційної свідомості, тому далі буду незалежною хроністкою. Цьому запису уривків сприяє настрій моменту, готую суп, тому мушу відриватися, щоб подивитися, як поводитьься газ стосовно цінної рідини.

Рита [Рей] слушно підкреслила потребу нової лексики для визначення того, що ми переживаємо, що бачимо, що відбувається. Досі мова була занадто бліда, тому часто, вживаючи якийсь застарілий вираз, беру його в лапки. Розумію, що це шаблон попередньої ситуації, на сьогодні вже не актуальний. Чи це збагатить літературу неологізмами? Я вказала на Кадена, який, до речі, напередодні там був, нібито в хорошій формі, працює, теревенить, як завжди, нікому не даючи й слова сказати. У цьому він схожий на Іжиковського, який, начебто, вийшов з моди. Три роки [йому] дозволяли висловлюватися в кожній вирішальній справі, а це вже набрид. Зараз я злюча, але ж нам потрібне оновлення. Тому так складно спілкуватися з людьми, вони постійно повторюють одне й те саме.

Заходила Казимира Альберті, хоче переїхати сюди з Кракова. Бідує, але мусить мати гроші на губні помади. Надалі займає поставу, якою я захоплювалася, коли вона

повернулася зі Львова. Дбала про те, щоб не знизити рівень перед нав'язаним зверху опусканням додолу. Однак, якщо через два роки вона має ті самі турботи, але в інших умовах, то це не свідчить про духовний розвиток. Тоді можна було витримати таким чином, сьогодні треба шукати інше, щоб іти вперед, не відступати. Більше, ніж будь-коли, стояти на місці — це перекреслити подальший шлях.

Двоюрідна сестра пропонує: «Ходімо зі мною [на] Маршалковську шукати гудзики». Розмова як з Оллендорфа⁵⁵¹. Аж дивно купувати гудзики. Потрібні для костюма, звісно, нічого нового. Переробила з сукні нещодавно померлої матері. Йдемо. Ще більше здивування, відразу за площею Унії — крамниця з галантереєю, на вітрині багато, дуже багато гудзиків. Як же пощастило. Можна вибирати, підбирати, роздивлятися. Зрештою знайшлися такі, що були потрібні... Я б уже півгодини тому зробила свій вибір. Може, щоб завтра бути незадоволеною. Неважливо... Однак справу вдалося б вирішити досить швидко. Власник крамниці, побачивши особу, так захоплену вибраним товаром, нахвалює його. Що теж не трапляється. Бери товар та й по всьому. «Пані, це віденські, довоєнні гудзики». Коли кравецька проблема стає ближчою до життя, нею починаєш цікавитися. «Чого ви так піднімаєте ціну на віденські... Адже сьогодні їх можна замовити». «Зовсім ні, ви помиляєтесь. Нині виготовляють лише гагатові⁵⁵² гудзики. Целюлозу використовують винятково для військової промисловості».

⁵⁵¹ Генрих Готфрід Оллендорф (Heinrich Gottfried Ollendorff, 1803-1863) — німецький грамати́к і вчитель-мовник. Автор багатьох розмовників та посібників із вивчення мов, зокрема: «Ключ до французької граматики, розроблений за системою Оллендорфа, тобто переклад усіх речень, що містяться в цій граматиці» (*Klucz do gramatyki francuskiej opracowanej podług systemu Ollendorffa, czyli tłumaczenie wszystkich zdań, które w tej gramatyce są zawarte*, Lwów-Warszawa, 1870).

⁵⁵² Гагат — чорний бурштин, блискучий різновид викопного вугілля, — прим. перекладачки.

Суп зварився. Закінчую писати й в неділю візьмусь за оладки.

27 вересня [1942]⁵⁵³. Кажуть, що санація домагається свого. Ті, хто залишилися, зібрались разом, намагаючись забезпечити собі отримання майбутніх посад, і тому боронять стару гвардію, котра, м'яко кажучи, емігрувала. Зосередились у [Головній] опікунській раді, просуваючи там своїх, вважають, що зв'язки з населенням стануть у пригоді згодом, а зараз вони виступають як опікуни та роздавачі допомоги. Складно робити попередні висновки, маючи неповну інформацію, однак я кілька разів була в бюро Головної опікунської ради, у центральному відділенні на вулиці Фредра [в] мин[улому] році через справу Юлії ДВ [Дікштайн-Вилежинської], щоправда, чоловіки, з якими я мала справу раніше, не належали до влади. Навпаки — це опозиція (наприклад, Ян Цинарський). Вони здалися мені кумедно малими у високих залах, де сиділи за столами, — без папірців, без відвідувачів. Та це було на початку діяльності. Кілька днів тому зайшла на Алеї Уяздовські, 37, до Відділу опіки над дітьми військових. І знову була неприємно вражена результатами роботи бюро. Але, повторюю, на цих двох прикладах не хочу робити остаточні висновки про всю установу. Саме вчора мені казали, що там зібралася санація, готується до захоплення влади, як тільки трапиться відповідна нагода. Хай би вона настала, навіть ціною цього видовища. Окрім дрібних канцелярських чиновників (екс[цеси?] старості тощо) там є й великі цабе — навіть воєводи, як-от Юзевський⁵⁵⁴ (де він ховається?),

⁵⁵³ Авторка невідомо чому повертається у своїх нотатках на один день назад, а потім до 28 вересня 1942 р.

⁵⁵⁴ Генрик Юзевський (Henryk Józewski, 1892-1981) — польський політик, самостійницький та державний діяч Другої Речі Посполитої, митець, живописець, прихильник Юзефа Пілсудського, воєвода волинський (1928-1938) та лодзький (1938-1939), організатор польської розвідки та антикомуністичного підпілля в роки війни та після неї.

Медзинський⁵⁵⁵, який діє з-за лаштунків. Вислухавши ці розповіді — в які водночас і вірила, й ні — увечері, разом із пачкою інших підпільних видань, отримую часописи, пов'язані єдиним ідеологічним вузлом.

«Polska Walczy» розрослася в «Obóz Polski Walczącej»⁵⁵⁶ — назва знакова, від неї віє [Адамом] Коцом⁵⁵⁷ (25 серпня відбувається підпільний з'їзд, де, за традицією товариств, він утворив нижчі та вищі щаблі влади). Поки що, визнаючи польський уряд у Лондоні, він надіслав відповідно відредагований уклін Пану Президенту. А своє «кредо» виклав досить ґрунтовно, як на сьогоднішні часи, у «Przeglądzie Politycznym»⁵⁵⁸ — на вигляд брошури. У ній крок за кроком він розбирає погляди щодо майбутнього Польщі, починаючи з пояснень: ми програли кампанію, а не війну, звинувачення «неприготовані» відпадає, бо й Англія за три роки ще не досить сильна, щоб вступити у безпосередній бій із Німеччиною. Серед вимог чітко поставлена позиція нашої майбутньої зовнішньої політики, яку на першій сторінці супроводжує гасло — уривок із промови Бека⁵⁵⁹. Дату не запам'ятала. Мабуть, одна

⁵⁵⁵ Можливо, йдеться про Богуслава Медзінського (Bogusław Miedziński, 1891-1972), польського політика часів II РП, зокрема спікера Сенату. Під час війни перебував у еміграції.

⁵⁵⁶ Табір Польщі, що бореться (Obóz Polski Walczącej) — таємна організація політичного та військового характеру, спочатку заснована маршалом Едвардом Ридзом-Сміґлим (Edward Rydz-Śmigły, 1886-1941) в Угорщині в 1941 р. Однак реальну діяльність вона розпочала лише влітку 1942 р., після об'єднання кількох санаційних груп, командував нею Юліан П'ясецький (Julian Piasecki, 1896-1944).

⁵⁵⁷ Вищезгаданий лідер націоналістичного, проурядового та антисемітського Табору національної єдності «Озон» (Obóz Zjednoczenia Narodowego «Ozon»).

⁵⁵⁸ Друкований орган Табору воюючої Польщі, головним редактором якого був Клаудіуш Грабик (Klaudiusz Hrabuk, 1902-1989).

⁵⁵⁹ Йдеться про Юзефа Бека (Józef Beck, 1894-1944) — польського політичного діяча, міністра закордонних справ Польщі у 1932-1939 рр., творця зовнішньої політики табору прихильників і спадкоємців Пілсудського; після 1939 р. інтернований у Румунії, де й помер, — прим. перекладачки.

з останніх. Підкреслюють (у цьому вбачаю тонкий протест проти діяльності Сікорського), що зовнішня політика має бути незалежною від чужих впливів, від інших факторів, тобто закид проти Англії та Америки, що вони не тяжіють до коаліції держав Центральної Європи, які лише самі здатні зберегти цілісність світу. Окрім часопису «Przegląd», органу втаємничених і професійних політиків, як грибки під соусом, з'явилися приправлені ідеологічно видання. Їхні заголовки — [це] варіації слова «Польща» з різними епітетами, але звучить це неприємно. Виспянський міг би запротестувати, «щоб польськості не плямувати». У програмі на майбутнє, прогресивною стає, якщо йдеться про внутрішні господарські й культурні реформи, чітко визначена позиція ONR: «Геть жидів». (Варто згадати заяву Керівництва цивільної боротьби⁵⁶⁰, тобто офіційного органу нашої тут влади, чи хоча б протест проти німецьких звірств щодо євреїв, опублікований польськими католиками⁵⁶¹). Прийдешні, як собі обіцяють, «пани», застерігають проти надання цій меншині прав інших меншин. За винятком тих, хто добровільно боролися зі зброєю в руках, усі інші мають емігрувати. А ті, [хто] взяли участь у підпільній ро-

⁵⁶⁰ Керівництво цивільної боротьби (Kierownictwo Walki Cywilnej) — центр координації суспільного опору, створений у квітні 1941 р. при Бюро інформації та пропаганди штаб-квартири Союзу збройної боротьби — Армії Крайової, польських збройних формувань у роки Другої світової війни. Очолював його Стефан Корбоński (Stefan Korboński, 1901-1989). Авторка посилається тут на заяву КЦБ від 16 та 17 вересня 1942 р., опубліковану в часописах «Rzeczypospolita Polska», №16 та Biuletyn Informacyjny, №37 з протестом проти вбивств, скоєних німцями щодо єврейського населення. Авторка цитує цю заяву повністю в наступній частині «Хронік» (запис від 12 березня 1943 р.).

⁵⁶¹ Йдеться про листівку «Протест» («Protest»), укладену Зоф'єю Косак-Щуцькою та опубліковану фронтом відродження Польщі (Front Odrodzenia Polski) у перших числах серпня 1942 р., де від імені всього польського суспільства католицька громада протестувала проти вбивства беззахисного єврейського населення. У ній, зокрема, було сказано: «Ми не маємо змоги активно протидіяти німецьким убивствам, нічого не можемо вдіяти, нікого не можемо врятувати, але ми протестуємо з глибини наших сердець, сповнених жалю, обурення та жаху».

боті, вже не рахуються. Якщо додамо ставання на дибки гідри НД [національної демократії], [і] те, що ПСП [Польська соціалістична партія] теж вбачає порятунок нової Польщі тільки в собі, то охоплює жах лише при думці про внутрішні поразки, щойно закінчатися зовнішні. Три стріли, охоронний символ ідеологічно найближчої мені партії, я завжди зустрічаю з радістю в очах, але яка ж вона сьогодні непоступлива⁵⁶². Та нічого, все це нічого, аби тільки «вони» зникли. Це перший, глибокий, взятий на повні груди вільний вдих... Хотіла б вірити, що він нас об'єднає.

28 вересня [1942]. Мучусь терпляче. В мене немає чорних штор. Вечори проводжу при блідому, блакитному світлі. Якби було видно, могла б хоч вільно рухатись. Але будуть. Замовлені. Навіть заплачений завдаток. Тільки призначені на штори гроші пішли на щось інше. Та це дрібниці, я лягаю дуже рано, прокидаюсь разом із першим замітанням вулиць. Тоді, хоча ще сіро, можна щось зробити — прибрати в кімнаті, приготуватись до робочого дня. Пишу. Голова не болить. Серце спокійне. Треба використати час і настрій.

Вчора на оладки завітав Станіслав Богдан Жиранік. Я дуже зраділа. Він досі блукає між селом та Варшавою, там колись ішов уночі полями до залізниці, в обхід, бо після 10-ї вже не можна. Тут не краще, у кишені в нього сира бруква, коли він дуже голодний, гризе її, а ще — зізнався тихішим, ніж зазвичай, голосом, — тричі ночував на сходах. Одного разу навіть під дверима знайомих. «Ви могли увійти?». «Не хотів зловживати їхньою гостинністю. Там і так повно людей...». «Тоді чому ви обрали саме цю кам'яницю?» Вчений етнограф хитромудро обміркував. Спокійно розповідає про це, як і за мить про можливість отримати посаду, а з нею

⁵⁶² Три стріли були міжнародним символом соціалістичних кіл у тогочасній Європі. У Польщі вони означували середовище Польської соціалістичної партії.

й штани, як своє велике прагнення працювати. До війни мав ненадруковані твори, зараз накопичились нові, ідей не бракує. Стільки зібрано етнографічного матеріалу. Ледве не коштувало життя, важко було. За більшовиків у Львові випадково потрапив на територію військових об'єктів — з нотатками в кишені. Змусили читати, повторював несуттєві проблеми, уникаючи гострих місць. Відпустили. Йому пощастило, як і мені рівно три роки тому, — вчора минуло. Могла б уже давно бути забутою. Мабуть, ще маю жити⁵⁶³.

Після того, як Жиранік пішов, я вирушила до театру. Пропускаю опис *in crudo* [лат. — сире, неготове] цього походу — тепер все є походом, бо я планую використати цей рідкісний епізод нинішнього життя для задуманої вчора новели. Щоправда, знову здійснила хресну ходу біля Захенти⁵⁶⁴ та могили невідомого солдата. Силою уяви бачу за закритими для наших очей стінами великої будівлі не ту виставу, якою вони хизуються від суботи, у дні німецької культури у Варшаві, а майбутні експонати — наші аргументи проти них. Могила невідомого солдата, кілька біло-червоних вінків, кривавий задній план, у глибині Саського саду палають шавлії — квіти вересня [19]39 року, остання радість Люксембурга, як я їх колись назвала в Парижі. Сакський сад вже давно для нас недоступний, він призначений для реконвалесцентів⁵⁶⁵ із сусіднього шпиталю. Під час бомбардувань 1 вересня хворих винесли під старі дерева — не врятували, правдоподібно, багато загинуло. Людина не може уникнути смерті, якщо вона їй призначена, яке недовговічне творіння. А деякі його ознаки тривають. На одній із хвірток, що ведуть до літнього салону

⁵⁶³ Посилання на події 27 вересня 1939 р., коли Авторку звинуватили у шпигунстві на користь III Райху та мало не розстріляли.

⁵⁶⁴ Національна галерея мистецтв Захента (Zachęta Narodowa Galeria Sztuki) — великий виставковий зал у Варшаві, неподалік Саського парку та могили невідомого солдата, — прим. перекладачки.

⁵⁶⁵ Реконвалесценти — особи, що поступово відновлюють здоров'я та сили після хвороби чи травм, поранень, — прим. перекладачки.

Варшави часів Пруса⁵⁶⁶, якийсь сміливець дав йому іншу назву — «зоопарк». Один раз напис був замазаний чорною фарбою, але протест, імовірно, написали стійкішою, — він пробився й виразно читався навіть із трамваю. Боротьба повторилась кілька разів. Не знаю, як там зараз.

28 вересня [1942]. Вчора — науковець — знову в шпиталі. Нікого з тих, хто були раніше. Всі вони були інші. Знайшовся Юда: *Mi corazón late más* [ісп. — моє серце б'ється сильніше] — не знаю, чому я написала це іспанською.

Які ж важкі, чужі справи все ще шукають опору в моїй безпорадності.

29 вересня [1942]. Реальність чи військова гра для столичного міста Варшави? Ситуація така: що дві години англійське радіо закликає Францію: «Залишайте узбережжя!». «Вони власне вдарять з іншого боку», — хитро кажуть стратеги. Фінляндія стоїть зі зброєю наготові біля своїх кордонів, чекає посередницької допомоги від Америки. Сталін, у якого все добре, відмовляється прийняти запропоновані умови. Фінляндія, відчуваючи симпатію частково комунізованої після виборів Швеції (це факт), звісно, не хоче воювати з Німеччиною⁵⁶⁷. На Близькому Сході англійські війська направляються на Кавказ, щоб зайти з тилу. З ними наша армія під командуванням Андерса. В Румунії бунти, народ під керівництвом уряду Антонеску (чи як там зараз звуть прем'єра), відмовляється дати шість дивізій, яких вимагає Гітлер. В Угорщині зміна кабінету [міністрів] через нове, підступне німецьке вбивство (знову) одного з вищих чиновників. Обурюються. У Німеччині гучніші вислови не-

⁵⁶⁶ Так раніше називали Саський сад, — прим. перекладача.

⁵⁶⁷ Тобто на боці Німеччини. Фінляндія не мала наміру воювати разом із Німеччиною до повної поразки Росії, а лише повернути землі, втрачені в результаті советської агресії під час так званої Зимової війни (1939-1940).

вдоволення, до скидання на Берлін готуються щоразу важчі бомби, а поки що — бомбардування Ессена, якого ще не було. Термін цей постійно повторюється, щоправда, у шаленому темпі підвищуються тонни... Лишень минулої чи позаминулої ночі заарештували багатьох військових, немає місць у в'язниці на Мокотові⁵⁶⁸ — буде нова, у колишніх казармах на Раковці. «Знаком цього» (скористаюся мовлю Веха⁵⁶⁹) є те, що вікна зменшують, лише крайчик сонця проб'ється крізь «оберлюфт» [нім. oberluft — кватирка]. До речі, саме чудова нагода до вживання цього слова, яке у всіх нас зараз *courament* [з фр. — розмовне] — не сходить із вуст. Останні дні без облави, про що ми добре знали, бо *Arbeitsamt*⁵⁷⁰ переїжджає. Обрали собі, хай би це було найменш тривалим місцем їх перебування, монументальну будівлю Кред[итного] земського тов[ариства]⁵⁷¹. Усі його творці (засновники) і численні голови — спіть спокійно.

29 вересня [1942]. Усе може бути важливим і гідним того, щоб його занотувати як матеріал, — навіть той факт, що вже кілька днів я п'ю чорну каву. Молочниця, яка приїжджає із Зеленки, не з'являється. Не дивно, не хоче ризикувати життям. Облави на дорогах, оточують людей, стріляють [у] тих, хто тікає в поле.

Подейкують, що на жовтень у гетто видано лише 33 тисячі продуктових карток. Ту саму кількість карток на життя, як інші ще називають — номерів на життя. Їх но-

⁵⁶⁸ Мокотув — дільниця Варшави, що розташована на лівому березі Вісли в південній частині тодішнього міста, — прим. перекладачки.

⁵⁶⁹ Йдеться про літературно-гумористичний варіант варшавської міської говірки, сформований і популяризований Стефаном Вехецьким (Stefan Wiechecki, псевдонім Вех, Wiech, 1896-1979). Вона стала невід'ємною рисою його фейлетонів і сатиричних оповідань про повсякденне життя Варшави міжвоєнного та повоєнного періоду, — прим. перекладача.

⁵⁷⁰ *Arbeitsamt* — німецька служба зайнятості, яка під час окупації займалася примусовою мобілізацією робочої сили, — прим. перекладачки.

⁵⁷¹ Кредитне земське товариство (Towarzystwo Kredytowe Ziemskie) — перша польська банкова установа, — прим. перекладачки.

сять на грудях. Це можна побачити на вулицях у груп [євреїв]. Я бачила, як вони штовхали віз, якого не міг потягнути задишкуватий кінь. Як *бурлаки* на колишній Волзі, наче негри, що вервечкою тягнуть вантажі. Але ж ми у Варшаві 1942 року.

Керівництво цивільного опору видало протест, так само, як і група партій із підписом «поляки-католики». Польський уряд у Лондоні не заступився за своїх громадян тут⁵⁷², хоча в теорії почав акцію допомоги євреям, які з Франції втекли до Швейцарії⁵⁷³. У цьому вони пішли слідом за єпископом Ліонським⁵⁷⁴. Де ж міжнародна єврейська солідарність? В Америці та Англії євреї мають справжній вплив — мовчать. Деякі поляки радіють, що німці зробили за них брудну роботу. Їм не довелося, навіть для заспокоєння нервів, вкладати у вуха вату, котра заглушає чужий стогін. Вату справжню, не поетичну, адже вони мали відвагу зізнатися переді мною в таких нелюдських поглядах. Вони живуть на межі двох світів і мали чути більше, ніж будь-який інший район.

⁵⁷² Досить суперечлива думка, враховуючи, що еміграційний польський уряд не мав жодних практичних можливостей, окрім як оприлюднення інформації та закликів до сумління світу, щоб той допомагав єврейському населенню в країні. 27 листопада 1942 р. Національна рада ухвалила резолюцію щодо вбивств євреїв, у якій, зокрема, зазначалося: «Національна рада Республіки Польща звертається до всіх союзних націй, до всіх народів, які сьогодні разом із польським народом страждають під німецьким ярмом, із закликом спільними силами негайно вжити дій проти цього зневажання й осквернення моралі та принципів людяності німцями, а також проти винищення польського та інших народів, найжахливішим виразом чого є нещодавні масові вбивства євреїв у Польщі та по всій Європі, пригнобленій Гітлером».

⁵⁷³ У Швейцарії єврейським біженцям, які туди дістались, а також деяким із тих, які перебували в окупованій Польщі, допомогу надавали польські дипломати з посольства в Берні, надаючи підтримку на місці та видаючи фальшиві паспорти нейтральних країн. Це була так звана бернська група, очолювана послом Олександром Ладосем (її також називають групою Ладоса).

⁵⁷⁴ У серпні 1942 р. архієпископ Ліонський П'єр Герльє разом із іншими французькими ієрархами підтримав протест проти ініційованої урядом Віші акції виселення євреїв. Він погодився, щоб священники зачитали з амвонів спеціального пастирського листа архієпископа Тулузького, кардинала Сальєжа. Проте важко порівнювати цей скромний єпископський протест із діяльністю польського уряду.

Курсує опис смерті Віткевича⁵⁷⁵, переказаний його супутницею, яка не переступила поріг нірвани. Той дав їй люмінал⁵⁷⁶, а сам перерівав собі горло. Це нібито трапилося в Пінську 17 вересня 1939 року, коли німці виходили з цього міста, а входили більшовики. Я не читала, відтворюю так, як зрозуміла і відчула. Нерви відмовилися служити — хотів утекти від нових вражень. Переконав молоду жінку, яка була з ним, щоб разом... Вона прокинулась через два дні, на тому самому місці в лісі. Падали краплі роси. Було гарно. Що вона відчувала, повертаючись до життя? Можливо, лише красу тих крапель — ще ніколи таких життєдайних.

Осінь — але до весни недалеко. Треба тільки з оптимізмом порахувати 150 днів. Так минулого року я порадила Зузі [Зузанна Рабська], це допомогло пережити... але тепер?...

Жовтень 1942 р.

3 жовтня 1942. Ув'язнене в людині свинство користується будь-якою нагодою, щоб проявитися.

Який чудовий сьогодні день — для тих, хто ще... живий.

Зроблю новомодні свічки — насиплю в горщики пісок, украдений на сходах, там стоять паперові мішки, наповнені після випадку з пожежею. Горщики, котрі

⁵⁷⁵ Станіслав Ігнатій Віткевич (Stanisław Ignacy Witkiewicz, 1885-1939) — польський драматург, філософ, художник, критик, письменник, якого вважають одним із найрізноманітніших митців ХХ ст. Автор драм, зокрема: «Шевці», «У маленькому дворіку», «Божевільний і черниця». Після вторгнення радянських військ до Польщі 17 вересня 1939 р. разом із Чеславою Окнінською-Коженьовською у лісі в селі Озера на Поліссі перерівав собі вени. Коханку, яка прийняла таблетки люміналу з цібалгіном, вдалося врятувати. Тіло Віткевича знайшли мешканці села. Його поховали на місцевому цвинтарі.

⁵⁷⁶ Люмінал — лікарський препарат, основною діючою речовиною якого є фенобарбітал. Має сильну пригнічувальну дію на центральну нервову систему, у великих дозах може викликати кому або смерть, тому його використовують для самогубств, — прим. перекладачки.

я маю, якимось дивом заблукали з півдня Франції — колись я привезла в них до Парижа кактуси. Воскова свічка, громничка, — її можна ставити лише біля померлого або на вівтарі Божої Матері. Горить довго, без запаху, коштує 11 злотих. Торік я користувалась старомодними, срібними свічниками знайомої, але вона їх зараз забрала, боїться бомбардування Варшави. Хоча по дорозі до Зеленки їх могли вкрасти, але ж все одно постійно ризикуємо.

Буду маринувати помідори — до оцту додам кілька зернят гвоздики, які отримала від лікаря. За кілька днів після іменин Юлії Отоцької, під час нашого першого перебування в лікарні, він подав як *vin d'honneur* [фр. — шляхетне вино] гаряче вино з прянощами. Те, що залишилося, поклав у торбинку: «Може вам колись придадуться».

Іжиковський, автор «Палуби», «Беньямінка», академік, зараз дає уроки стенографії, має ту перевагу, що знає не лише польську, а й німецьку стенографію. Це, здається, діялося в Клубі парламентських репортерів.

Можна було б написати фейлетон «Варшава тістечок». Усі пані зайнялися домашнім виробництвом — приносить добрий прибуток. Продають у знайомих крамницях і кондитерських. «Попит великий?» — питаю. «Ти ж пам'ятаєш, скільки тістечок з'їдали до війни?». «Пам'ятаю, але, здається, тепер інші часи». А втім, якщо в цьому плані не стало гірше — тим краще. Колись я написала фейлетон «Смаколики Варшави»⁵⁷⁷. На нього мене надихнуло спостереження, як Ст[аніслава] Яроціньська-Малиновська⁵⁷⁸ приймає своїх гостей. Для кожного вона купувала інші делікатеси, при цьому робила великий об'їзд містом,

⁵⁷⁷ На жаль, не вдалося з'ясувати, чи й де згаданий фейлетон був опублікований. Бібліографія літературного змісту польських часописів XIX і XX ст. (до 1939 р.), що зберігається в Інституті літературознавчих досліджень, не містить запису з такою назвою.

⁵⁷⁸ Станіслава Яроціньська-Малиновська (Stanisława Jarocińska-Malinowska, 1880-1938) — польська журналістка, літературна критикиня, перекладачка, співпрацівниця часопису «Wiadomości Literackie».

аби принести пундики із «Земянської»⁵⁷⁹ чи з «Наполеонки»⁵⁸⁰.

Учора газета [«Nowy Kurier Warszawski» від 2 жовтня 1942 року] вийшла із кількогадинним запізненням — перекладали для нас, готували до друку промову Гітлера. Лише після 3-ї години пролунали заклики продавців. Я підійшла до маленького хлопчика — зажадав 80 грошей, буде з нього добрий торговець. Не купила — нічого зі мною не сталося, коли я з кількогадинним запізненням дізналася про вибухи пристрасті, яких зазнає найвеличніша людина у світі. Принаймні — у власному розумінні. Нічого нового він не сказав, лише просив про зимову допомогу для солдатів. Навіть змальовуючи жахи попередніх місяців серед снігу й морозу, цього року він не обіцяв покращення стосунків. Зате визнав, що з досі захоплених територій немає жодної користі: українська пшениця родитиме пізніше, донецьке вугілля ще не може обігрівати вагони, тому його доводиться привозити з тилу, нафта, яка варта німецької крові, досі не б'є фонтаном. Хоча він і посилався на Божу доброту, яка стає з ним до співпраці у винищенні єврейства й більшовизму, однак не зумів подякувати Господу за усунення страждань чи полегшення виконання обов'язку.

Він виступив із претензіями, вживаючи слова «дурні», «ідіоти» — на адресу англійців за бомбардування невинного цивільного населення в травні 1940 року. Вони

⁵⁷⁹ У міжвоєнний період у Варшаві діяло кілька філій цукерень, у назві яких фігурувала назва «Земянська» (три на вул. Маршалковській: №8, 66, 114, на вул. Фільтровій, 60 і на вул. Вежбовій, 7). «Велика Земянська» працювала на розі вулиць Кредитової та Ясної. Найпопулярнішою з них, завдяки мистецькій та інтелектуальній еліті столиці, була «Мала Зем'янська», відкрита 14 квітня 1918 р. на вул. Мазовецькій, 12.

⁵⁸⁰ Цукерня «Наполеонка» належала Феліксу Голашевському і містилася на вул. Свентокшиській, 26 — фасадом до площі Наполеона. У наступні роки з'явилися нові філії закладу з такою самою назвою на вулицях Новий Світ і Пулавська.

це розпочали, і кара їх за це спіткає... А ми — навіть історично й хронологічно — вже не маємо значення.

Поруч із їхнім баченням ситуації я мала інший її образ. Отже, бомбардування сотні бездомних німців, відтак важке існування в ворожій атмосфері, хоча Герінг у 1940 році хвалився, що від часів Наполеона жоден ворог не ступав на німецьку землю, і додавав: завжди так буде. Досі ворог не ступив ногою, проте в небі ширяють хлопці-пілоти — сміливіші й вправніші в нищенні німців, аніж колись стара гвардія.

4 жовтня [1942]. Знову нічна тривога. Повторюються часто. Без спротиву. Нерви починають заспокоюватися, бо це лише прольоти. Але можна уявити, як гнітюче це має діяти на німецьке населення.

Говорила з молододою художницею про мистецтво. Не бачу на вуличних виставках спалаху якогось нового таланту, іншого погляду на настільки змінений світ. Вона виправдовує колег труднощами — бодай технічними, нестачею фарб, часто — відповідного житла. Але це перешкоди, які видатна особистість здатна подолати.

Звісно, не можна буквально передавати всю жахливу реальність, але висловити найгіркіші звинувачення можна було б хоча в портретах, вуличних сценах. Адже сьогодні обличчя інші, вираз змінився, навіть рухи вже не схожі на наші колишні. Майже кожен щось несе, кожен другий — тягне щось важке. Мішки з картоплею на спинах, до цього не при звичаєних, яке ж це потужне свідчення теперішніх умов. Жодне слово не передасть так виразно цих зігнутих фігур, спрацьованих рук, що іноді ще виглядають із колись елегантного осіннього пальта. Жіночі сумки перевантажені, обтяжені — вони відібрали в більшості варшав'янок славнозвісну легкість ходи. Або інша тема: зупиняється трамвай, натовп, відсутність солідарності,

штовханина, мука потрапити до вагона. Малюнок менше бреше, ніж слово, краще зберігає образ дійсності, тож мені здається, саме художники мають правдиво засвідчити, зафіксувати всі прояви цієї епохи злиднів і болю. Колективне життя нав'язує гострому оку нові, жажливі форми. Ще приклад: черги за сигаретами біля контингентних магазинів, які нині видають єдині сезонні продукти — картоплю. Можна було б створити також цикл «Варшава увечері», бо ніч для нас закрита. Гра світла й тіні. У темряві вулиці вже здалеку сяє світло немаскованого ліхтаря німецького автомобіля. Я бачу це, спускаючись вниз [вул.] Обозною, де шумить фонтан, як *Vera Cruz* [Справжній Хрест, — прим. перекладачки] у Мадриді. Спершу саяво здійснюється високо, до верхівок дерев університетського саду, потім стрибає на паркан, сідає на дах і сповзає по стіні будинку, щоб своїм світлом прокласти мені шлях. Додати до цих сміливих проявів тривожне, завуальоване світло наших блакитних ліхтариків, яке переривається жовтими спалахами, що б'ють в очі від дотепних мешканців Повісля, яким до заборон байдуже. Неочікувані блискавки на небі з'являються, потім зникають — блискавки прожекторів, а також вірні людям зорі, наче й не в місті, виходять на перший план. І матимеш, майбутній глядачу цих воєнних феєрій, сліди наших нічних вражень. На перший план виступає Великий Віз; інші сузір'я теж можна було б вивчити напам'ять, якби той, хто поспішає додому, мав для цього бодай трішки часу.

Переглядаю останню телефонну книгу. Це збірка некрологів. Скільки ж там прізвищ нині покійних людей. Недобровільно. Особливо багатий цей список у розділі єврейських адрес. Маленький *signum temporis* [лат. — знак часу]. Бачу у вікні яблука. Виставлена ціна свідчить: 2,50 за чверть кіло. Заходжу до крамниці, питаю: «Справді, чи тільки так?» — «А як ви вважаєте». Кіло коштує 22 злотих. Просто обурився моєю наївністю.

Інші економічні хитрощі: довго шукала сургуч, хотіла запечатати баночки (бо не банки) з помідорами. Не знайшла в великих крамницях канцтоварів жодної палички⁵⁸¹, лише в крамниці Юлії Отоцької. А так, пані старостиха, прізвище якої не раз тут згадувалось в ореолі краси праці для шпиталю, має крамницю: галантерея, штучна біжутерія, гільзи⁵⁸², дрібнички. Дала паличку червоного сургучу з написом «КАНЦПРОМ, Львів». Виріб український, скорочення збережено за советським зразком, але залишено м'який знак. Можна було б простежити навіть на такому незначному промисловому друці впливи, яких зазнала Червона Русь, Східна Малопольща, за більшовицьких часів — Західна Україна, тепер знову — Галичина.

Купую чорнило для авторучки. Показують пляшечки різних розмірів, ціна різна. Впливає розмір чи сорт? — «Упаковка, пані. Адже це все вишнева вода»⁵⁸³, — каже роздратований продавець. Сьогодні клієнт має бути чемним і покірним, нічого не вимагати, радіти, якщо взагалі щось йому продадуть.

Захоплююсь: єдина цінність, яку сьогодні маю, — це серце, щедро ним ділюся. Наприклад, у цю мить надаю при тулок двом особам. З погляду сучасних законів, вони на це не заслуговують. Але що поробиш — я водночас критично налаштована як до форми своєї допомоги, так і до тих, кого взяла під опіку. Зауважень до власної жертвовності дуже багато, бо не маю християнського смирення у переживанні прикрощів, що з цього виникають. Не кажу про принципи — якби трапилися, можливо, спромоглася б навіть на героїзм, так мені здавалося, але коли мушу спати з особою,

⁵⁸¹ Тут ідеться про невелику воскову паличку для лакування, так звану «паличка сургучу», яку використовували для запечатування пляшок, листів тощо, — *прим. перекладачки*.

⁵⁸² Гільзи для самокруток, паперові трубочки для набивання тютюну, — *прим. перекладачки*.

⁵⁸³ Тобто, підфарбована вода, іронічне, зневажливе означення чорнила низької якості, — *прим. перекладачки*.

яка дуже рано встає, — замість відчувати до неї співчуття — вона потім увесь день бігає, змучена і голодна — десь у глибині моєї злої душі проклинаю недосипання. Ще одна прикрість зумовлена нав'язаною квартиранткою дружбаю — хоч це дрібниця, якщо порівняти з її важкою долею. Безхатченки нині бувають дуже дивні — як ті, що мають квартиру, інколи навіть дві, так і ті, хто вже ніде у світі не мають даху над головою. Духовне значення слова «безхатченко», за Жеромським, — бліде у порівнянні з реальністю. Навіть більшовицькі *беспризорные* [рос. — бездомні] діти, яких колись показували на кіноекрані, — отримали добру частку [співчуття], що вже й казати.

Тепер опускаю вдячність з їхнього боку, бо її не вимагаю і навіть воліла б, аби менше її виявляли. Йдеться про те, що, вимагаючи, і то справедливо, для себе максимального захисту, вони майже не рахуються з безпекою інших. Як тих, хто дає їм прихисток, так і подруг, що опинилися в подібній ситуації. Брак співчуття, хоча самі вимагають великої уваги. «Про мене, будь ласка, нічого не кажіть». А про інших хочуть знати, як ті влаштувались, зважати на перестороги, якими ті керуються. Солідарності я не помітила — або зовсім не було, або дуже мало. Можливо, людина, гнана обставинами, непевна завтрашнього дня, стривожена — бо її обличчя може не сподобатись першому-ліпшому негідникові, а той скористається з цього — боїться, що влада має її на прицілі, бачить довкола стільки пасток, що чатують кожної години життя, — така людина стає егоїстом, це її єдиний спосіб самозахисту. Але в нових формах співжиття, які постали, коли всі мали б заступатися за одного, це впадає у вічі навіть «нейтральному» спостерігачеві — надто вже гостро... Повторюю: вихідним пунктом є турбота про себе, що доводить до нелогічності у мисленні й вчинках. Наприклад, хтось вирішив, що мусить виглядати інакше. Змінити обличчя, хоча, щиро кажучи, немає в ньому

нічого невідповідного до обставин, але виникає потреба змін, аби люди з того самого міста, які також втекли, не впізнали знайомого. Начебто фантастичний план, проте нині слід вдаватися до ідей, яких ще не фільмували. Гримерка інакше оформить брови, волосся — придатне до всяких метаморфоз. Результату буде досягнуто. Здавалося б, перше, що треба, — зникнути з нинішнього місця, забратися, щоб не привертати уваги. Але тоді треба знову десь тинятися, ночувати у псевдопансіонаті, де нині мешкають повії, куди приходять офіцери з дамами й де поліція проводить обшуки. Погоджуюсь — річ страшна, тим більше, якщо молода художниця з примусу вже раз пізнала те *milieu* [фр. — середовище]. Але якщо іншого прихистку знайти неможливо? Наближаюся до найважливішого, здавалося б, моменту — причини нового *exodusu*⁵⁸⁴: турбота про становище оточення, про когось, хто лише з доброти серця, без жодних обов'язків, без особистих, емоційних мотивів погодився дати притулок у квартирі, де сам є залежним суборендарем. Адже там є інші жінки, які, до того ж, між собою сваряться, — нині буває, що все використовують проти іншого. Що там довго казати — наша опікунка має погані стосунки з *patronne* [фр. хазяйка], та ще й може на зло сказати те й се. Що захоче, тим паче, що матеріалів для цього вдосталь. «Ця пані була така й така, тепер стала от така. Сидить вдома. Не перукар її змінив на гарнішу чи моднішу, це послужливі руки мусили зробити для якихось інших цілей». Побічно шкодячи тій, що є об'єктом ненависті, вона зашкодила б насамперед мені. Але, зрештою, і раніше молодим спадали на думку ідеї, що завдають старшим незручностей. Вони хапалися за рятівні помисли на майбутнє, не беручи до уваги нагальних прикрощів, які з цього випливають. Оскільки я не люблю, коли мене використовують інші, навіть заради

⁵⁸⁴ *Exodus* (лат.) — масова втеча, переселення людей із певного місця через небезпеку, війну, переслідування тощо, — прим. перекладачки.

чийогось блага, то завтра висловлю протест, тим більше, що вже вчора сказала: «Я більше не можу тримати її в себе. Я перевищила обіцяні три дні». — «Ви чините як слід», — серйозно відповіла підопічна. Але потім — «наступ» її опікуна: «А чи не могли б ви щось інше знайти?» Наївні... Кожен має своїх близьких, яким часто не може допомогти, а ті уявляють собі, що їхній випадок — винятковий, що легко зворушити будь-яке серце. Ах, досить про це. Занотовую це як психологічне дослідження, приділивши більше часу й місця гострій оцінці тієї сторони, хоча моїм наміром було однаково врахувати й слабкі сторони мого гуманізму.

Через кілька годин. Розлогі міркування зайві, розлогі міркування про схильність до бурчання. Замаху на мою безпеку не планували, річ була не в тому, щоб Еля [невідома особа] мала тут змінюватися, а в принциповому питанні: чи варто було б внести зміни в її зовнішність і які. Зрештою, компетентна особа сказала: «Жодних». Вона прийшла сюди законспірованою *de part et d'autre* [фр. — всебічно], я не знала її прізвища, як і вона мого. Вона отримала номер будинку і квартири, а як знак мети візиту показала умовлену гвоздику. Візит тривав недовго, бо обличчя художниці бездоганне. «У її рисах можна було б знайти татарське походження, біля Вільна багато шляхтянок мають таку саму будову черепа, волосся, посадку очей», — каже фахівець у цій справі. Тобто, ще один доказ спростування расистських теорій.

Юля Отоцька, переглядаючи рахунки лікарні за 1941 рік (серпень), знайшла показник подорожчання — відтоді ціни зросли в одинадцять разів. Непогано. Робочі ставки не було змінено, звісно, — для поляків.

Хтось непокоїться: «Так швидко вони впоралися з євреями, чи не візьмуться тепер за нас?» Якщо залишаться ще на зиму. Так, якщо залишаться. Та ми ж чисельніші.

Але вони вже набули досвіду. Мороз може допомогти. Досить просто вигнати з домівок. *Raus* [нім. — геть]. Усі загинуть — якщо не відразу, то після хвороби. Іноді цілком доросла людина, наприклад колишній віцестароста, мислить, як хлопчак, який ще захоплюється Жулем Верном⁵⁸⁵ або Майн Рідом⁵⁸⁶. Тільки ось сьогодні все перевершує навіть їхню фантазію. Голос розуму звучить інакше: не тільки нас більше — у самій нашій природі закладено опір. Ми б не піддалися так, як євреї. Заледве в кількох місцях вони протистояли переслідуванням. І що їм це дало? Хоч убили кількох гнобителів, частина втекли до лісу. У Львові теж прозвучав протест — ховаються у брамах, солдати бояться ходити поодинокі. Думаю, можливо, гетто сприяло цій пасивності — воно виснажило фізичні сили, а через це й духовні, і вони вже не змогли чинити опір. Воно відібрало не лише амбіції, але й знищило ту характерну підприємливість, невичерпну енергію, що, позбавлені останньої надії, вони беззвільно чекали кінця. Інші люди, ніж ми знали раніше у цій расі. Голсворсі⁵⁸⁷ стверджував, що євреї завжди починають заново. Цього разу їх поставили на межі — і вони не змогли знайти жодного оновлення ні в зовнішніх обставинах, ні в собі самих. Ми б ніколи не погодилися із такою долею. Усі верстви суспільства почали б відчайдушно шу-

⁵⁸⁵ Жуль Верн (Jules Verne, 1828-1905) — французький письменник, драматург і громадський діяч. Його вважають одним із засновників наукової фантастики. Автор кількох десятків романів, зокрема «Діти капітана Гранта» (1868), «Двадцять тисяч лье під водою» (1869-1870), «Таємничий острів» (1874).

⁵⁸⁶ Томас Майн Рід (Thomas Mayne Reid, 1818-1883) — американський письменник ірландського походження. Автор кількох десятків пригодницьких романів про життя індіанців і перших поселенців на Заході, подорожі Мексикою, Південною Африкою, Гімалаями: «Вершник без голови» (1866), «Мисливці за скальпами» (1851), «Вогняна Земля» (1885).

⁵⁸⁷ Джон Голсворсі (John Galsworthy, 1867-1933) — англійський романіст, новеліст і драматург. Представник критичного реалізму в англійській літературі, один з ініціаторів створення міжнародного об'єднання письменників ПЕН і перший президент Міжнародної федерації ПЕН-клубів (International PEN Club). Лауреат Нобелівської премії (1932). Найбільшу популярність йому принесла трилогія «Сага про Форсайтів» (1906-1921).

кати порятунку. Інша річ — ми готуємось до майбутньої боротьби. Щоб тільки події не прискорили її вибуху. Ми чекаємо на сигнал.

Проїжджаючи трамваєм [вулицею] Новий З'їзд, бачу у вікнах палацу Під Бляхою⁵⁸⁸ світло. Не хочу подумки туди зазирати, вражає зовнішній ефект, який залишаю без коментарів, хоча мене завжди тягнуло до невідомого, — таємниця темних або освітлених вікон нерідко давала теми для літературних творів. Тепер лише очі констатують факт настільки болісний, що до цього виду не додається жодного тексту.

5 жовтня 1942 року. Дивлюся на Варшаву й думаю, як сучасний Гойя міг би передати *desastros de la guerra* [ісп. — жахіття війни]. Вуличні сценки, цензурні. Наприклад, наша маленька процесія до шпиталю. Минув той час, коли пані в елегантних шубах тягнули каструлі з їжею, нас було кілька, а потім ми схаменулися й мобілізували на допомогу здоровіших солдатів. Жінок щоразу менше, і щоразу менше солдатів, здатних нести навіть значно легші тягарі. Учора зголосився якийсь бідолаха, що ледве тримався на ногах, — узутий у різні черевики, кожен іншого розміру. Штанці невизначеного кольору звисають із тіла, рухи некоординовані, весь тремтить — бо він, зрештою, з неврологічного відділення. Другу ручку каструлі (з голубцями) тримає жінка, яка виконує різну роботу — пані Вікторія. Яка символічна! Для кого? — Сукня на ній, щоправда, зелена, тобто кольору надії, але в лахмітті, туфлі — ні, треба було б ужити іншої термінології для шкарбанів, які за якимсь невідомим законом рівноваги тримаються її зболених ступнів.

⁵⁸⁸ Палац під Бляхою — пізньобароковий палац, розташований попід Королівським Замком у Варшаві. У період Другої Речі Посполитої будівля виконувала функції репрезентативного урядового об'єкта. Під час Другої світової війни палац був знищений. Нині він входить до комплексу виставкових об'єктів Королівського замку.

Останньою в цій черзі, яка несла разом з уже згаданою особою другий казан (з картоплею), була дев'ятирічна дівчинка, добре вдягнена, дочка булочної торгівки (крамниця в проїзді), волонтерка, пішла втретє, бо побачила, що та пара не впорається. Зрештою, вона вже давно хотіла побачити наших солдатів. За цим рядом, вартим гострого олівця, іду я — вже справді нормально, швидко ходжу, зі світлим обличчям і вбранням — теплий жовтень дозволяє такі екстравагантності, лише в душі сумна. Дорога, багато разів протоптана, веде з Новоградської до Уяздовського шпиталю через площу Трьох Хрестів. На великому щиті висіла мапа, що свідчила про переможну ходу німців углиб «большевії». Хтось її не лише знищив, а й наклеїв білий аркуш, готовий до написання... Звертаємо на вулицю Вейську, де мимоволі тримаємо крок із щоразу іншими новими рядами військових, що надходять. Як же весело вони йдуть, гарно вдягнені. Я відчула: бачу їх вдруге — вперше, коли вони входили до Варшави. А тут — наша нужденність підкреслена так яскраво, хоча б у вигляді тих двох, що перед моїми очима. Німці заходять до Сеймового готелю. Ах, я вже не чую цього рівномірного тупоту. Він більше не вибиває в мозку ритму їхніх дій. Я знаю, визнаю в молодопольському стилі свої почуття — немає таких слів, щоби висловити пережитий біль. За брамою шпиталю на спізнілих чекають офіцери, у цій групі легко запізнитись. Тепер вони беруть казани, взаємно оцінюють свої бідні сили. Нас минає віз — повертаються з роботи чиновники Інституту підготовки інвалідів, що розташований в Уяздовському замку⁵⁸⁹, де на його відкриття вперше було поставлено «Відправу послів». Серед сидячих хтось стоїть у позі Руже де Ліля⁵⁹⁰, що

⁵⁸⁹ Інститут перепідготовки інвалідів був організований професором Едвардом Лотом у 1941 р. в Уяздовському шпиталі.

⁵⁹⁰ «Відмова грецьким послам» Яна Кохановського — перша польська новітня драма, поставлена 12 січня 1578 р. в Яздові під Варшавою в присутності королівської пари — Стефана Баторія та Анни Ягайлонки. Твір було видано

співає «Марсельезу» перед мером Страсбурга. Безсумнівно мій розум і досі обтяжений літературно-історичними асоціаціями. Кланяється. Знайома постать, дрібна, збідоване обличчя. Здіймає не фригійський ковпак⁵⁹¹, а м'який капелюх. Очевидно, радіє зустрічі. Я байдуже відвертаю голову, ніби це привітання не до мене. Адже пишу це *en toutes lettres* [фр. — повністю]⁵⁹² — ім'я і прізвище: поручик Єжи Диліон⁵⁹³, який зрадив старшого товариша, завів у засідку доктора К. [Корчевський?], людину, що багато в чому йому допомогла і була до нього прихильною.

Я поверталася з дівчинкою, здається, розчарованою — то отак тепер виглядають наші солдати. Дуже бідно. Це правда. Імовірно, в її уяві над їхніми головами ще сяяв німб мучеництва, тим часом це лише хворі, виснажені, сповнені гіркоти люди...

7 жовтня [1942]. Говорить через мене Оскар Вайлд: «Деякі про нього нещасливі аж до нудьги». У мене таке відчуття, ніби я керую пансіонатом «Жіночий дім», найгірший елемент у такій комбінації. Треба лавірувати, щоб мешканки жили в злагоді. До того ж частина з них «підозріла». Тож, наприклад, кажу художниці: «Не виходьте на балкон із блокнотом для ескізів». Вона сміється, згадує напис на вагонах усіма мовами: «Не висовуватися з вікна». Подібна небезпека. Художниця, сумуючи за своєю роботою, кидає побіжний погляд на вулицю, щоб схопити пейзаж у стилі

того ж року у Варшаві.

⁵⁹¹ М'який ковпак із загнутим верхом, який під час Великої французької революції став символом свободи, та республіканських ідеалів. Його носили алегоричні постаті, наприклад, на картині «Свобода, що веде народ на барикади» Ежена Делакруа, — прим. перекладачки.

⁵⁹² Клод Жозеф Руже де Ліль (1760-1836) — французький військовий інженер, рояліст, поет і письменник. Автор «Марсельєзи» (1792), державного гімну Франції.

⁵⁹³ Єжи Диліон (Jerzy Dylion, роки життя невідомі) — підпоручник, позивний «Гриф» («Śęp»), учасник Варшавського повстання, після поразки потрапив до німецького полону.

Утрілло⁵⁹⁴. Потім, на прохання, обмежується інтер'єром. Зрештою, кімната з вродженим завдяки мені безладом веселить око мисткині. Вихор форм, що вкривають стіл — книги, фігура Купідона, відомий у літературі та мистецтві кошик, про який свого часу багато говорили: він приїхав з Америки й містив в собі найекзотичніші у світі фрукти. Я написала невеличкий фейлетон про нього. Вільгельм Осецький⁵⁹⁵ намалював його, хоча й банальний, вигляд, додавши справді кумедний, величезний бант, наче дитячу стрічку. Навколо висіли кольорові медалі, печатки різних держав і прикордонні перепустки. У Львові Еля малювала екзотику помешкань, зібрані, нагромаджені, навіть нашаровані меблі стояли одні на одних у тісному кутку, нерідко на найнебезпечнішій вершині якийсь улюблений предмет, винесений зі старого дому — квітучий вазон, дрібничка з серванта.

Синагогу перетворили на притулок для безхатченків, житлові частини поділили шафами, готичні вікна відокремлювали одне помешкання від іншого. У цьому дивному храмі поряд з масою речей було дуже багато людей. Схудлі старці, обличчя видовжені як в Ель Греко, діти з фантастично худими ніжками та надміру випуклими животиками... Спочатку пішли ті, хто вже не здатний працювати, і ті, хто мав завершити свій рід. Потім брали жінок, бо домашні заняття зайві, кухня голодних — на думку гнобителів — дасть достатню кількість їжі. Залишилися молоді, які ще здатні працювати. Серед них тиняється не один інтелектуал, як от д[окто]р Кароль Дрезднер.

⁵⁹⁴ Моріс Утрілло (Maurice Utrillo, 1883-1955) — французький живописець і графік. Головними темами його робіт були міський пейзаж, портрети, натюрморт.

⁵⁹⁵ Вільк Вільгельм Осецький (Wilhelm Wilk Ossecki, 1892-1958) — художник, живописець, графік, педагог. Перед війною був кустошем музейних фондів колекції Браницьких у Віланові.

Моїй ролі псевдогосподині сприяє те, що ми платимо за газ та електрику, тож у цьому плані свобода дій, тобто можливість користуватися ними навіть для чужих потреб. Тільки от електрика функціонує з 8 до 11, газ все частіше зникає у час належний для обіду. Учора в мене був званий обід, тож довелося суттєво змінити меню — вже готові страви подати за іншої температури, ніж того вимагає гарний кулінарний тон. Тож овочі з борщу пішли у салат, а борщ замість гарячого — як я думала — подала у філіжанках. Ми весело назвали його «бальним». Поміж дорі ж можна дати, як закуску, якщо так вирішив гурман. Тобто нужда є матір'ю винаходів і в цій галузі. Кінець вінчає справу. Газ раптом з'явився, тож чай ми пили у належній формі. А до нього тістечка з «Землянської», звучить претензійно, хоча це й правда. Але хіба Альбрехту і Скомпському не соромно за такі вироби. Печиво з піску, вафлі з диму. Треба було принести від Юлії О[тоцької]. По булочці з цілозернового борошна на кожного. Всім би більше смакувало. Адже Юля, не задовольняючись крамницею, яка потрібна насамперед як «місце роботи» чоловіка, випікає смачні речі.

Друга інновація — це конина. Під час бомбардування я бачила обдерті ребра мертвих коней. Відкрилися спеціальні м'ясні лавки. Через низьку ціну вони популярні серед інтелігенції. Що ж до інших верств, то вони ставляться до цього неохоче. Я бачила одну бабу, що проходячи повз нову вивіску на вулиці Броварній, демонстративно сплюнула — очевидно, вона не була в Парижі. Завтра йду до кухні, щоб з'їсти модну печеню та взяти рецепт.

На обіді був присутній двоюрідний брат, який безіменно повторюється в цій історії. Як він сам, Лицар⁵⁹⁶,

⁵⁹⁶ Достеменно не відомо, хто ховається під криптонімом «Лицар» і чи був двоюрідним братом Авторки. Упорядники польського видання припускають, що: «Не можна виключати, що в цьому випадку йдеться про Збігнева Стипулковського, відомого діяча Національної партії, однак на це не існує

так і його зброєносець. Найцікавіше те, що, всупереч твердженню: ніхто не є героєм в очах свого підлеглого, тут маємо справу з чудовим винятком. Як же він чекав на нього, як же він опікувався — у буквальному сенсі — його улюбленими псами. Я порушила це питання, коли проводила кампанію з нагородження за вірну службу. Чого не можу сказати про всіх жінок, пов'язаних з цією людиною. Заможний сибарит, мав одразу кількох пасій, одній, виїжджаючи на війну — вона триватиме недовго — довірив дім та меблі. Я зустріла її якось в 1940 році, бідолашна жінка проливала сльози за коханим, але терпіння вичерпалося настільки (чи то нестаток змусив), що вона продала речі, які мала берегти. Натомість друга зберегла серце цілим і прийняла його, коли він повернувся з жертвою праці своїх рук. Сьогодні вони разом заробляють на мізерний — у прямому сенсі — шматок хліба, і їм добре. Тішуся, бо легше вистояти, коли ти не один. Очевидно, це стосується молодих жінок і чоловіків у розквіті сил. З найгірших труднощів вони вийдуть сильними духом. Я знаю з власного досвіду велику війну, проведену в тихій пристані дому.

«Wiadomości Polskie»⁵⁹⁷ подають як девіз слова Норвіда: «Степ людства чекає нового посіву»⁵⁹⁸. Атлантична хартія⁵⁹⁹ — це загальні директиви, зрештою то-

жодних доказів. Це лише припущення, для якого більше аргументів “проти”, ніж “за”. Див.: Aurelia Wyleżyńska, *Kroniki Wojenne 1939-1942*, t.1, Warszawa 2022, s. 51., — прим. перекладачки.

⁵⁹⁷ «Wiadomości Polskie» — двотижневик для військового командування та інтелігенції, згуртованої навколо Союзу Збройної Боротьби (Związek Walki Zbrojnej, ZWZ), що видавався з листопада 1939 р.

⁵⁹⁸ Дещо змінений рядок з драми Ц. К. Норвіда «Зволон» (1851). В оригіналі звучить так: «Wolni ludzie! tworzyć czas! / Step ludzkości czeka na plan nowy / I granitu nie brak w sercu mas...» («Вільні люди! Творити час! / Степ людства чекає на новий план / І граніту не бракує в серці мас...»).

⁵⁹⁹ Йдеться про Атлантичну Хартію, документ, спершу підписаний Великою Британією та США (14 серпня 1941 р.), а згодом іншими державами антигітлерівської коаліції, зокрема СРСР та Польщею (21 вересня 1941 р.). У декількох пунктах він окреслював основні воєнні цілі та засади повоєнного

рішні. З того часу накопичилося стільки проблем. А що всередині країни? Колишній OZoN⁶⁰⁰ [Табір національної єдності — Obóz Zjednoczenia Narodowego] дбає про своє майбутнє. Політично він охрестив свій орган подібно до назви одного з тамтешніх часописів: «Polska Walczy». Приймаючи демократичну декларацію Лондона, узурпує собі право на корективу. Сіцінський⁶⁰¹ неуповноважений. Н[аціональна] д[емократія] теж зробила крок ліворуч — щоб зберегти видимість згоди з урядом у спільній роботі. Але я знаю, що за цим ховається.

Кожен вихід з дому — це хресна дорога. Я вирушила відвідати у шпиталі Юлію Д[ікштайн]-В[илежинську], мала на совісті, що минулого четверга не пішла — справді не могла. Докори сумління відступили, коли я дізналася, що її там уже немає — саме з 1 [жовтня]. Але *ab ovo* [лат. — від початку]. Трамвай. Під'їжджає до Керцеляка, відомого щоразу по-іншому: у травні тут влаштовували облаву з музикою на продавців і покупців. 1 [вересня] тут впали більшовицькі бомби⁶⁰², спричинивши пожежу. Я весь час хотіла побачити руйнування, але не встигла — площу уже відбували. Торгівля, однак, сьогодні настільки прибуткова, що витримає всі удари, навіть з неба. Ось тільки яскраві стіни будок зазнали нового вторгнення, тепер із землі. Сьогодні вранці, за словами якоїсь жінки, оточили площу, перекрили всі вулиці, забрали всіх, кого могли, солдатня таборує на полі перемоги. Наш вагон проїжджає повз це видовище,

співіснування народів, що мало ґрунтуватися на мирних і демократичних принципах.

⁶⁰⁰ Згадане раніше середовище Табору Польщі, що бореться (Obóz Polski Walczącej).

⁶⁰¹ Можливо, йдеться про Міхала Сіцінського (Michał Siciński, 1874-1941) — політика, який був пов'язаний з націонал-демократами, сенатора Республіки Польща. На це може вказувати згадка про Національну Демократію (Narodowej Demokracji] в наступному реченні.

⁶⁰² У ніч з 1 на 2 вересня 1942 р. радянська авіація бомбардувала Варшаву. Найбільше постраждала Воля, Повісле та Прага (район Віленського вокзалу).

трамваї курсують лише годину — зараз третя. Рухається повільно, можна надивитися на все: на зачинені, напевно, вже пограбовані крамнички, а також на ті, що відкриті навстіж, із товарами, які запрошують покупців. Залізничка стоїть тихо, нічому не дивуючись, але птахи тріпочуть крилами на тривогу, з якої сміються шауліси — литовські стрільці. Вантажівки відпочивають після роботи, готуючись до нового врожаю. На розі найближчих вулиць повно ще цікавих; що ж тоді мусило відбуватись під час головної розправи. Життя розгортається, як завжди, на кількох планах, адже одночасно в нашому районі виникла суперечка, що поглинула всіх. Якась жіночка везе в бляшанці суп. Наповнений до країв. Чоловік, одягнений бідно, хоча крій славить давні часи, починає глумитися, що трамваї можуть безкарно возити такі супи, що забруднять «костюм». Старої вдачі, мабуть, бо так висловлювався, дошкуляв, аж поки не витиснув сльози з очей бідолашної жінки. Публіка поділилася на два табори, численніший став на захист сучасності. «Гей, пане старий, прошу сидіти тихо». Баби просто почали його лаяти, врешті якийсь серйозний голос заспокоїв сторони, що ворогують: «Вам не соромно перед цими людьми?». Справді, було соромно перед німцями, які досить непогано розважалися, слухаючи наші суперечки.

Я думала: цій бідній посильній Ядзі (у Польському театрі грали п'єсу «Ядзя-вдова», перероблену Тувімом із твору Рушковського⁶⁰³. Було чимало дискусій — чи мав він на це право, чи поважив минуле тощо) доведеться здійснювати подібні подорожі, вислуховувати такі самі зауваження, бо до її обов'язків належить щодня возити для десяти осіб суп із вулиці Францисканської на Маршалковську. Звідки в неї сили й спритність, щоби лавірувати між ворожими пасажирами. Бідолашна, вихована колись

⁶⁰³ Ришард Рушковський (Ryszard Ruskowski, 1856-1898) — польський актор, співак і комедіограф.

у подільських пустищах, вона також мусить носити дрова чи вугілля з підвалу на третій поверх. Нічого дивного, що її суперник, ординарець, який претендує на ту саму посаду, каже: «Така пані не витримає, а тоді я займу її місце. Мені нема куди поспішати». Тим часом він розбирає будинки в гетто, отримуючи оплату залежно від обсягу виконаної роботи. При цьому те й інше відщипне, називає це — купити — а потім добре продасть. Поїхала я далі, за вулицю Лешно, до кінцевої, щоб пішки не проходити біля Керцеляка. По-перше, побачити те саме ще раз — це понад силу нервів, а по-друге, *sicher ist sicher* (нім. — краще не ризикувати]. А раптом... Розповідають про якусь 65-річну особу, яку забирали на вулиці. Вона боронилася роками. На що солдат відповів компліментом: «Ти маєш такий добрий вигляд». Часто звертаються на «ти», чим подібні до більшовиків. Отже, обхідним шляхом, через Каролькову, я дісталась до відділення св. Лазаря⁶⁰⁴. Там я дізналася, що Юлі немає, звісно, без зазначення адреси та причини її виписки з лікарні. Чому, що сталося? Де її тепер шукати? У кого дізнатися інформацію? Треба поміркувати — як каже в таких випадках Юля Отоцька, справді, сьогодні розум працює в детективному режимі. Іноді натрапляє на правильні рішення, іноді слід людини чи справи неможливо розшифрувати.

З тієї частини міста, майже мені не знайомої, я перемістилася в околиці вулиці 6 Серпня. Йшла на Лікарську через Поле Мокотовське, зустрічаючи інтелігентів, змучених фізичною працею. Копають картоплю. Читаю у виданні «Ляльки» під редакцією Швейковського⁶⁰⁵, що

⁶⁰⁴ Шпиталь св. Лазаря до війни знаходився на вул. Ксьонженцей, 2, однак у 1941 р. там було облаштовано військовий шпиталь, а решту переведено до будівель колишнього закладу для єврейських дітей і людей похилого віку на розі вулиць Лешно та Каролькової.

⁶⁰⁵ Зигмунт Швейковський (Zygmunt Szweykowski, 1894-1978) — історик літератури, професор Вшехніци Польської у Варшаві та Лодзі, редактор «Rocznika Literackiego». Під час окупації викладав у таємному Університеті

Прус для себе та інших вважав за необхідне знання ремесел, наголошував на потребі звикання до фізичних зусиль. Так, щоб пізнати цінність праці, річ це надзвичайно важлива, але якою мукою має бути копання картоплі після довгих офісних годин, в голодні часи, нерідко вже в пізньому віці.

Тіло, не звикле до такого роду вправ, боїться згинатися, нахилятися. Не завжди це минає безслідно. З труднощами вчися боротися змолоду. Хто знає, чи людство, яке стало мудрішим у передбаченні нової війни, не вимагатиме від нового покоління, щоб воно гартувалося у вогні всілякої роботи.

Гарно на цьому полі. Осінній туман вже позбавив довколишні дерева кольорів, але наповнив землю новим ароматом. На мить я відірвалася від реальності, щоб знову повернутися до неї з усім тягарем тривоги. Попередньої ночі підірвали кілька мостів в околицях Варшави, важливий на Свідрі, що переривав транспортування на схід. Над коліями знову висітимуть трупи залізничників. Як нещодавно в Островці⁶⁰⁶ та Стараховіцах⁶⁰⁷. Ми скажемо — *à la guerre, comme à la guerre* [фр. — на війні, як на війні].

Тепер ми спимо спокійно, не боїмося тривоги. Знаємо, що означають польоти над Варшавою. Вони йдуть на Москву — летючі фортеці прямують на допомогу Ста-

Західних Земель у Варшаві. Видання «Лялька» Болеслава Пруса (Варшава, 1935) в опрацюванні Швейковського охоплює текст роману без втручання цензури, з модернізованим і оновленим правописом, удосконаленим поданням монологів і діалогів. Саме це видання стало основою для наступних публікацій Ляльки.

⁶⁰⁶ Йдеться про Островець-Свентокшиський, де в ніч з 13 на 14 вересня 1942 р. німці повісили на ринковій площі 29 чоловіків з еліти міста в рамках репресій за пошкодження газопроводу та залізничного мосту.

⁶⁰⁷ Ймовірно згадка про події 6 вересня 1942 рок, коли німці в рамках репресій за вбивство двох поліціантів повісили 16 осіб (3 жінки та 13 чоловіків). За деякими джерелами, цих поліціантів убили партизани, коли ті переслідували єврея, який втік з гетто. Про цей та попередній злочини Авторка, ймовірно, читала в щотижневику «Biuletyn Informacyjny» від 8 жовтня 1942 р., в статті «Масовий злочин у Келецькому воєводстві».

лінграду⁶⁰⁸. Тримається. Минуло кілька термінів, призначених Гітлером як день взяття нового Вердена⁶⁰⁹. Попередній був більш поступливим, не таким доблесним чи менш оборонним? Тепер більшовики нав'язали німцям боротьбу всупереч попереднім правилам фюрера. Досі переможці, під прикриттям машин, просувалися велетенськими кроками, стикаючись з ворогом на великій відстані. Наказали повернутися до старих форм ведення бою. Відстань зменшилася, кидаються один на одного *corps à corps* [фр. — врукопаш]. Гітлер про цей бій голіруч казав: звірі, а не люди. Замовкли далекобійні гармати, бо кожну кімнату треба здобувати ніби фортецю. Чи тут, над Волгою, все вирішиться? Згідно з найпопулярнішим пророцтвом: на сході сонця молот буде зламано. Степ охоплений пожежею. Коли орел з молотом займуть чужі лани. Над річкою вщент вирубаний... Загадковість пророцтва я, певно, ще підсилюю неточністю цитати.

Львів, 2 жовтня 1942 року.

Шановна Пані!

І знову мені важко зібратися з думками, щоб написати кілька слів. Навіть технічно написання листівки пов'язане тут з невимовними труднощами. А зрештою, про що б варто було писати, неможливо висловити. Мова бреше голосу, а голос бреше думкам. Треба бути готовим внутрішньо до відльоту, а інша річ — ходити з жорстоким виразом у кишені. При цьому смерть набуває в цьому випадку соціальних форм... Багатолике обличчя Януса. Дуже прошу вибачити за щирість, неприємну та болісну... На ведення формального, суто товариського листування я вже, на жаль,

⁶⁰⁸ Облога Сталінграда тривала з серпня 1942 р. до 2 лютого 1943 р. і закінчилася поразкою Вермахту. Це була переломна подія на східному фронті.

⁶⁰⁹ Йдеться про одну з найважчих битв Першої світової війни, що точилася з лютого по грудень 1916 р. під Верденом, у якій загинуло близько 340 тисяч німців і 350 тисяч французів.

не здатен. Прошу зрозуміти мене правильно. С[таніслав] Ж[иранік] обіцяв писати, мав навіть серйозно зайнятися моєю справою, але досі якось не відгукується. Я такий самотній і покинутий, що саме хоча б слово більш або менш доброзичливе дуже багато для мене значить. Чи не могли б Ви подати точну адресу пані Констанції [Гойнацької]? Можливо, перед остаточним закриттям труни вдалося б ще зв'язатися з кимось з того берега... Повторюю слова, якими закінчив попередню листівку: кожне наступне письмове повідомлення буде вже лише прощанням. Надсилаю сердечні вітання і цілую ручки — Кароль.

8 жовтня [1942]. Кажуть, що відберуть нам цибулю. Єдиний ще доступний для всіх вітамін. Німці, за порадою Герінга⁶¹⁰, помістять її в ексклюзивні магазин. Як картоплю. Що ж стосується особисто його, то він виставляє себе. Ця промова чудово знижує *prestige* [фр. — престиж] країни, а закордоном його вже давно втратила досі переможна армія. Особисто кажучи він виставляє себе ідейним і життєвим банкрутом. То захищався, то нападав на Гітлера, то знову відступав. Останні виступи лідерів дуже неузгоджені. Фюрер говорить одне, Ріббентроп⁶¹¹ — інше, називають різні терміни закінчення війни, обіцяють різні можливості. Оцінки минулої та прийдешньої зими також різняться: міністр закордонних справ вважає попередню зиму найгіршою, натомість фюрер, навпаки, — лише тепер віщує муки в Росії.

⁶¹⁰ Герман Герінг (Hermann Göring, 1893-1946) — один із творців гітлерівського III Райху, колишній льотчик, обіймав, зокрема, посади міністра авіації, депутата Райхстагу та прем'єра Пруссії. Підписував майже всі основні антиєврейські розпорядження. Засуджений на Нюрнберзькому процесі до смертної кари, вчинив самогубство.

⁶¹¹ Йоахім фон Ріббентроп (Joachim von Ribbentrop, 1893-1946) — міністр закордонних справ III Райху, керівник відділу закордонних справ Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини. Засуджений на Нюрнберзькому процесі до смертної кари.

Ні, мабуть, я збожеволю, це вічне: цьому не казати те, тому не говорити це. Прошу пам'ятати, що... Прошу пам'ятати, аби... Взагалі, чужі справи концентруються навколо мене, так ніби в мені самій є протиотрута від зла, що підстерігає, так, саме так, підстерігає кожного з нас. А потім хтось із щирим співчуттям скаже: «Пані могла б так спокійно жити, якби не я, не ми». Або ж якась особа, що працює понад силу, дивується, що я не лежу весь день у ліжку — вона б саме так і насолоджувалася життям. Я, безперечно, часом буваю запальною і втішаю свою доброту тим, що це впливає з важливості надання іншим належної допомоги. Іноді звальюються нав'язані обов'язки, яких не обирала — нічого не поробиш, сьогодні немає вибору, ніби я годую не найближчих, а найголодніших. Я дратуюся, перелічую провини, наче роблю іспит совісті перед сповіддю. Але звідки взяти душевний спокій, слухаючи різноманітні прохання, застереження, а часом і благання: «Прошу дати мені газетки, боюся носити. Ви ж у безпеці». Які новини? «Не хочу чути нічого поганого».

Я також безпорадна, коли «хтось» випадково довіряє мені свої духовні чи матеріальні турботи. Маю дати гарантію, що бомба не впаде на наш дім, не прийде гестапо, ніхто не забере довірених мені речей. У голові плутаються схованки, де що в разі чого шукати... «Знищ це, а це обов'язково збережи...». Або: «Чи немає у вас можливості дістати свідоцтво про народження? Тільки *in blanco*». Серед цих різних побажань трапляються навіть смішні, однак більшість — загрозливі й нездійсненні. Якось, коли мені так дошкуляли, а потім й атакували, я запитала: «А ви зробили б це заради мене?» І почула щирі відповідь: «Ні». Часом навіть отримую похвали із застереженням: «Добре, що ви ведете щоденник. Тільки прошу мене не викрити».

Я була б несправедливою, якби посиалася лише на чужі побоювання, адже можна навести багато прикладів мужності, спокою та відваги. Але ми схильні більше говорити про погане, ніж про хороше...

9 жовтня [1942]. Стою на балконі. Лицар — аж ніяк не сумного образу — виходить з брами. Йде спокійно, звичайним кроком. Якнайневинніший мешканець цього району. «Під буркою щось ховає». Зник на повороті вулиці Броварної. Але що далі? Серцю потрібне заспокоєння, дивлюсь на університетський сад. Модель як на картинах Коро — каже художниця. З-поміж осінніх дерев уже виростають руїни «Лицарської школи». Наївно шепочуть: «Дивись, Костюшко, на нас з небес...».

Світ руйнується. А що ж наша шляхта і наші панянки? Нічого не змінилося серед заможних землевласників. Громадянин, 36 років, заможний, ділова людина, яка прагне здаватися інтелектуалом, сватається до 22-річної гарної переселенки. Прийняти чи не прийняти? Вона просить чотири дні на роздуми. Після чого дає ствердну відповідь. Я питаю, переповідаючи справу подрузі щасливої вже нареченої: «Чому саме чотири дні?». «Мусила подумати». «Вистачило часу?». «Треба було вирішити ситуацію щодо двох інших закоханих. Один у таборі для військовополонених офіцерів, майже не рахується, але другий на місці». «І як же вона вирішила?». «Ну, власне, йшлося лише про ставлення до власних почуттів... Той далеко, він не може стати на заваді, того молокососа вона також не кохає». «То кажи одразу. Отже, краще мати багатого чоловіка?». «Авжеж». Обручками вже обмінялися: панна отримала гарну родову каблучку, а кавалер — придбану з нагоди. Панна перестала пекти торт «Мокко», за кілька місяців буде господинею великого маєтку. А якщо прийде земельна реформа, чи варто ризикувати? Очевидно, що варто, не чекаючи на вибір серця.

У мене вже є план. Звернуся до знайомих лікарів — хтось знайде колегу в шпиталі св. Лазаря, дізнаюся, чому Юля Д[ікштайн]-В[илежинська) покинула шпиталь. І що з того? Може, дізнаюся...

9 жовтня [1942]. Де б він не був, якщо все ще живий, я наполегливо думаю про нього впродовж чотирьох тижнів...

10 жовтня [1942]. Сьогодні мені приснився видовищний сон. Я була ніби на сцені. Сиділа за гарно накрытим столом. Келихи, порцеляна, квіти... Цікавий сусід, іноземець, як бувало на журналістських банкетах у Парижі. Я — молода, хоча б з довоєнних часів. Усміхнена, дотепна. Другий сусід — хтось із польської колонії, я його пам'ятаю, хоча не можу назвати. Простягає червону гвоздику, севільську *clavel*... [ісп. — гвоздику]. Говорить, але я не чую слів, змішуються ремінісценції різних освідчень... Сон прокинувся разом зі мною, ще дуже свіжий, хоча й представляв мертве минуле. Раптом я усвідомила, що це інтермедія до сумної п'єси життя, необхідна, щоб відірватися від думок про доктора. Не можу пояснити цю асоціацію, але дуже сильно її відчула. Так, назріла потреба описати історію тих кількох днів на початку вересня. Не історію. Драму складаєш. Сама складається. Як же почати? Інакше справа розгорталася з перспективи доктора, інакше поставала перед моїми очима. Усуваючи двоплановість, часткову таємницю якої я пізнала пізніше, я дотримуватимуся власної хронології. Мушу написати. Тому що це не лише особистий досвід, а й загальна справа, а отже, має загальне значення. Її треба зберегти в архіві сумних історій як вагомий внесок у найгіршу, бо братовбивчу, боротьбу на внутрішньому фронті. Якщо справа дійде до суду, відкрию всю правду, говоритиму лише правду. Не звіряючи з тим, що тоді писала. Я могла бути упередженою в оцінці з приводу хворо-

би. Якщо взагалі щось тут нотувала. Не пам'ятаю, знаю, що сьогодні всі факти для мене більш реальні, я відчуваю тодішній настрій, ніби дивлюся крізь туман, але тепер з повним усвідомленням чужого і власного болю. Тобто я знову поверну реальності кошмар. Коли одного з тих довгих днів Юля Отоцька запитала: «Ти робиш це зі співчуття чи тому, що любиш?» — я не змогла відповісти. До сьогодні не знала, але зараз усвідомлюю: я, яка завжди бунтувала проти нав'язаної згори необхідності, пішла на службу через обов'язок. Це була дрібна служба, у вирі подій нічого не варта, однак я знала — якби я від неї відступила, це було б запереченням моральних імперативів, якими я досі керувалася. Це не тільки вплив доктора, хоча, борючись із моєю фантазією, він завжди наголошував на необхідності суспільних і національних обов'язків, але також моя власна, внутрішня директива. Я була йому слухняна, як колись бувала слухняна голосу щастя. Одного разу я завагалася. І доброю, як зазвичай, для нього не була. Хоча обставини вимагали особливої уваги. Це також вина хвороби. Треба почати *ab ovo* (лат. — з початку). Згадати дуже важку ніч, безсонну, коли сльози несвідомо лилися з очей. Сльози звичайного плачу, який викликає біль, аж ніяк не сльози передчуття... Втоплена, справді дуже нещасна, за порадою тимчасової товаришки я охоче погодилася провести день у ліжку. Це буде легко зробити, я вільна, можу хворіти, не порушуючи нічийого порядку. Всі пішли. Сама. Близько полудня стукіт у двері. Накидаю халат, відчиняю — доктор. За ним якась постань — одразу впало в око, темна. Я не пов'язала їх разом, відступила і попросила, щоб він зачекав у їдальні, поки я знову ляжу. Уже. «Чому ви у ліжку, хворієте?». Ледве дослухав відповідь, пошепки запитав: «Чи маєте гроші?» Поруч у сумці лежало 1000 злотих. «Мало. Це все, що вам вдалося отримати за продаж моїх речей?» Жестами показав, що йому потрібно 15 000. Різкий стук у вхідні двері свідчив

про чийсь нетерплячість. «Зараз» — вийшов, за мить знову повернувся. «Вибачте, прошу не хвилюватися». Я нічого не розуміла, та й узагалі була байдужа до всього. Він знову вийшов, пообіцявши швидко повернутися. Я встала, трохи привела себе до ладу, мимохідь глянула у дзеркало: не моє обличчя. Більше нічого з тодішніх думок не пам'ятаю, певно, й не думала ні про що, окрім конкретних речей. Треба дати йому щось поїсти. За чверть години він повернувся. Спокійно розповідав, як провів час у Буську, у Кракові. «Сьогодні вранці приїхав до знайомих у дільницю Влохи. Прийшли, забрали все, обікрали навіть найнеобхідніші дрібниці, але насамперед — забрали золоту пудреницю моєї дружини». Повторювалася значущість цього предмета, його ціна, його краса. Наче це було найважливішим у всій справі. Він відходив від цієї теми, але вперто до неї повертався. Це вже була не просто пам'ятка, а символ. «До того ж вони зажадали викуп у 15 000..» Я слухала, не ставлячи запитань. Жах від почутого позбавив мене сміливості розпитати подробиці. А може то тактовність чекала на відвертість? Так було, що спершу мене задовольняло те, що він хотів розповісти, а згодом, вже з повним усвідомленням, я заборонила собі розпитування, побоюючись, що дружню цікавість він сприйме як літературну допитливість. «Я домовився, що завтра дам їм частину грошей. Маємо зустрітися в барі на вулиці Добрій. Чи могла б пані зібрати трохи грошей? Еквівалентом позики є залишені тут речі. Також я дам довіреність на отримання суми за одяг, який був складений в іншому місці для продажу. Допоможіть мені щось продати. У мене є цінний мікроскоп. Чи можете ви вийти з дому?». «Мушу. Але перед тим пан щось з'їсть». Я приготувала чай, а лікар тим часом діставав із військової скриньки все, що можна було швидко продати й отримати готівку. Раптом за чаєм виникла атмосфера спокою та впевненості. Він знову розповідав про подорож — такий мандрівник

— заскочив на два дні до Буська саме тоді, коли там здійснювалася фальшива тривога про повстання. Пан райх[с]гауптман⁶¹² отримав цілком вірогідне повідомлення. Наказав арештувати синіх поліціантів, ми сміялися, що він мав про неї таку хорошу думку. Німців викликав до староства, а поліаків витягав із ванни та відправляв до постійного місця проживання. Доктор із гумором змальовував жах ситуації — німців, та так, що ми весело жартували, як у безпечних шпитальних часів.

Легким кроком я пішла владнати справу з мікроскопом. Вона пройшла успішно, після чого я зайшла до кузена, який безплатно робить ін'єкції. Я відчувала, що моє серце, здавалося б, спокійне, раптово потребує зовнішньої допомоги. Весь цей час його підтримувала глюкоза, а висока температура, здавалося, забрала з обличчя вираз страждання. У мене було відчуття, ніби я веду якусь чужу людину або перебуваю в стані гіпнозу. Тому легко давалися справи, до яких я не маю ні здібностей, ні схильності — пропозиція купити спочатку мікроскоп, а потім навіть квартиру.

Але не випереджатимемо події. У той вівторок, 8 вересня, я також була в Юлії Отоцької, йшлося про те, щоб позичити ще 500 злотих. Як завжди, вона охоче дала. Я хаотично переповідала події так, що вона могла скласти про них хибне уявлення. «Я нічого не знаю, нічого не знаю, тільки те, що все погано. Для доктора. Можливо, і для мене. Може, я теж потраплю в засідку». Вона заспокоювала. Зрештою я одразу перейшла до іншої болячки, здавалося — найважливішої, бо найближчої. Майже до розпачу. «Немає годинника. Найгірше, що немає годинника. Мій зламався. У нього було три. Я сама бачила. Як він завтра з'явиться рівно о шостій? Треба бути *exact au rendez-vous* [фр. — пунк-

⁶¹² Важко сказати, що саме мав на увазі оповідач, розповідаючи цю історію Авторці. «Reichshauptmann» — німецькою мовою означає вищого чиновника Райху. Проте це загальне поняття і не стосується конкретної сфери цивільної чи поліційної влади.

туально на зустрічі] з негідниками. Адже на зустріч із коханою не запізняються». Юля сміялася, бо я ще щось там плела не задумуючись, очевидно, дуже неузгоджено. Вона зрозуміла, у чому річ. Як завжди проста у своїй жертвовності, зняла з руки золотий браслет, віддала. «Тобі не потрібен?». «Можу згубити». «То й загубиш. Зрештою, чому б ти мала його загубити». Я вийшла. Рефлекси нібито здорового глузду. Я подумала про тимчасову товаришку, яка сьогодні не повинна залишатися в мене на ніч. Я зателефонувала, попередивши про незручність, яка на неї чекає.

Спала добре, нічого не боліло. Прокинулася в стані підвищеної температури, з раптовою потребою діяти. Щось зробити, чомусь запобігти, ніби мені особисто загрожує якесь нещастя. Страх? Мені здавалося, що за мною мусять стежити. Не маючи досвіду в таких справах, я уявила собі, що це хтось із німецької поліції. Отже, треба провести ревізію? Очистити дім від смерті? Точніше — від усього найціннішого. Сили швидко мене покидали. Треба було б прибрати все, або нічого. Мусила привітати його зі зміненням обличчям, бо він одразу запитав, що сталося? Я гарячково почала, що це було не по-джентльменськи приводити сюди гестапо, що тепер я в небезпеці, сестра, всі в домі...

«Мені пояснити, чи відразу йти?» — сказав він спокійно, без пафосу. «Я думав, що даремно ви написали *semper fidelis* [лат. — завжди вірний]. Що в такий момент, коли все навколо хитається, я можу на вас розраховувати». Він розпочав промову про відвагу, боягузтво, це лише зворотна сторона тієї ж самої справи. «Я знаю це з поля бою: все залежить від того, що переможе. Я не говорю *pro domo sua* [лат. — на захист себе], у мене просто не було іншого вибору». «Звідки це все... Як це все почалося?» Розповів повільно, детально: його заманив у пастку Єжи Диліон. Пишу це ім'я і прізвище, бо хочу, щоб нащадки знали, як товариш зрадив товариша. Майже брат брата. Коли доктор ще був

в Оришеві, він подзвонив і викликав його до Варшави. Без зволікань. Без жодних пояснень. «Де зустрінемося? На вокзалі?». «Ні». «У вас?». «Ні». Призначив зустріч на Жолібожжі, на квартирі спільної знайомої. Доктор приїхав туди, зайшов до кімнати, де, окрім Диліона, було ще двоє чоловіків. Привітно звернувся до товариша, а той, холодно привітавшись, сказав: «Моя місія закінчена, ці чоловіки з поліції». І пішов геть. На цьому доктор обірвав розповідь. Зрештою, це була засідка, *guet-apens* [фр. — підступ], ідеальна сцена в стилі Арсена Люпена малювалася в уяві. Що ж далі? Я хотіла знати, але не наполягала на продовженні, хоча й не мала чим заповнити прогалини: я здогадувалася, що вони уклали тимчасове перемир'я коштом певних послуг, саме тому доктор під час свого першого візиту до мене, два тижні тому, привіз валізи, залишені на зберігання в шпиталі, брав з них різні речі, щоб обміняти на готівку. Тому теж, прощаючись зі мною тоді, він казав: «Можливо, назавжди»; він застерігав мене щодо Диліона, доручив мені доглядати за своїм племінником і залишив у моє розпорядження усі свої речі. Мене лише трохи здивувало повторене в листі застереження про Д[иліона]. Тепер я розумію, звідки ця втеча в невідоме, але, очевидно, йому не вдалося заплутати свої сліди, оскільки банда злочинців-шантажистів так легко знайшла його на Влохах, щоб більше не випустити зі своїх рук. «Тож ви хочете, щоб я пішов і ніколи не повернувся?». «Не хочу. Я зроблю все, що зможу». Він посміхнувся: «Отже, як я і думав, ви не підведете...». «Чим я можу допомогти?» Ми узгодили план дій, на тепер і на майбутнє. Він приходитиме сюди, коли захоче. Чекатиме у мене на 6.00 годину. Зробимо нараду, яку позицію зайняти щодо «цих чоловіків».

Я покірно приступила до своєї вірної служби. Атмосфера була вереснева, як [19]39 року, але я не вміла нормально дихати: я бігала у кльоші, мало що встигла зробити.

У будь-якому випадку, він мав надзвичайні сили й холоднокровність. Мабуть, людина в боротьбі за життя несподівано для самої себе озброюється пазурами. Доктор, який, сидючи в шпиталі, боявся вулиці, переходів, руху, в довідці про інвалідність якого було написано: порушення рівноваги, ністагм, тепер став стійким до всього, підприємливим. Хтось міг би сказати: інший, енергійний, хоч і на чужій території. Я сміялася, коли він раніше говорив зі мною про німеч, вказуючи на свою чинну службу на посаді коменданта палати, і сумно відповідав: «Це моя територія». Сьогодні, маючи на меті здобуття подальшого життя, він прийняв боротьбу на кожному ворожому, сповненому небезпеки, полі.

Ми рахували гроші, ділили їх, потім знову брали, він відкладав те, що я маю сховати, підраховували, скільки мусимо мати при собі.

«Я втомився, можна відпочити?». Він ліг на диванчику, а я сіла, щоб «розважити» розмовою. Йшлося про те, щоб вона була найвіддаленішою від найближчих справ. Я вдалася до розлогих психологічних міркувань. Він слухав або вдавав, що вони його цікавлять. Брав мене за руку і дивився на годинник. В певний момент звернувся з проханням: «То ви стежитимете за часом? За чверть шоста потрібно сказати мені, щоб я вже йшов». «Останні хвилини засудженого до страти». Безглузда літературна пам'ять підказувала сцени з романів, даючи «інтригуючі» заголовки хвилинам болю. Вже. «Вийдемо разом. Я теж мушу вийти. Чи я застану вас тут, коли повернуся?».

«Виходимо разом?». «Звісно...» Запропонував, щоб я вийшла з брами першою, прямуючи в іншому напрямку, ніж він. Коли я повернулася — через годину — він уже сидів у кріслі, яке обрав своїм улюбленим у цій кімнаті. Тимчасово. Але в наші дні все є тимчасовим, навіть життя. Зустріч була дуже *correct* [фр. — коректною]. Вони взяли завдаток,

а він отримав відстрочку. Я не питаю, на скільки, він скаже, що схоче, коли захоче. Обоє безсилі, ми тихо сиділи в сірій темряві згасаючого дня. Не знаю, як довго. Я більше не дивилася на годинник, а він не питав про годину. Коли стемніло, він підвівся, щоб попрощатися. «Коли можна завтра прийти?» Мені ще потрібно було дещо для нього зробити. Я чемно все ж запропонувала йому три варіанти. Я буду вдома до 11-ї, потім між 2-3 і з 5-ї. Він прийшов лише ввечері, цілий день тривоги. Сказав задоволено: «Я був у знайомого адвоката. Він взявся за мої справи. Подбає про квартиру. Я просто хотів показатися вам, сказати, що я є. Вже пізно. Мушу поспішати». Юля Отоцька, бачачи мою знервованість — адже я нервувала, а мені здавалося, що я спокійна, — попросила, щоб я залишилася у неї на ніч. Тож цього разу, не замітаючи слідів, ми обоє сіли в один трамвай. Майже весело. Він просив мене поїхати до Константина, поки він ще тут. Я пообіцяла поїхати в суботу. На вулиці Новгородській я дізналася, що знову почалися облави. Дорогою він запитав: «А тепер скажіть мені, чого ви боялися?». «Їх, гестапо...». Він засміявся. «Гестапівці ніколи не ходять поодиноці, зазвичай удвох чи втрох. До того ж ви ні в чому не замішані, тому вам нічого не загрожує». Я мовчу. То він стверджує чи перевіряє мене? Раптом мені здалося, що він шантажуватиме в обмін на допомогу, яка згодом виявилася майже йому не потрібна, такою мінімальною була вона з мого боку. Я відзначаю цей спалах недовіри як жакливий доказ того, в яких умовах ми перебуваємо. Така думка могла прийти мені в голову про людину, у чесність якої я раніше беззастережно вірила. Зізнаюся в цьому на випадок, якщо хтось захоче звинуватити його в нелояльності до мене. У жакливій ситуації, в потребі він звернувся до того, кого вважає, добрим і прихильним до себе. А я... Думка вислизнула, відігнана поглядом в його бідне обличчя, в його втомлені й сумні очі. Що ж мені робити? Є квартира на продаж, яку він віддав комусь за фік-

тивним договором, але, здається, ці люди... Чи не вдадуться вони до саботажу? Мене охопив страх, що вони можуть скористатися ситуацією, я не знаю хто саме, але стільки ж випадків... Я мала запропонувати цю квартиру комусь, про кого я знаю, що він шукає житло. Ми домовилися, що він прийде, коли захоче, і буде чекати тут шостої. Проведемо загальну нараду, щоб вирішити, яку позицію зайняти щодо цих шантажистів, тепер так говориться, дати їм щось авансом, щоб вони почекали, а тим часом шукати всю суму. Може, змитися?

У п'ятницю під час обіду з Лицарем. «У мене хтось є» — прошепотіла я докторові, відчиняючи двері. Зрештою, вони були знайомі з часу його попереднього візиту до Варшави кілька тижнів тому, вони разом їли подільський борщ. «Я прийшов запитати про пані здоров'я» — сказав він голосно, дуже ввічливо. Конспіратор з п'ятнадцяти років, був ув'язнений у Цитаделі й знає, як поводитися відповідно до моменту. Розмова жвава. Він розповідає про Краків і нинішні тамтешні звичаї. На вокзалі не можна віддати валізу на зберігання, тільки для *Herrenvolk* [нім. — нація панів]. Це досягнення цивілізації не доступне для нації рабів, лише хіба ціною в 10 злотих. Хабар дається носієві, який має змовницькі зв'язки з німецьким колегою. Також ресторани для обраних. Нічого не можна було б поїсти, якби не добросернда Зита [N.N.], з якою я був знайомий ще з довоєнних часів. «Коли навчався в універі». Уточнюю хронологію: «Адже ви не ходили туди, коли були у Кракові в [19]39 році на останньому З'їзді легіонерів. *En petit comité* [фр. — у дружньому колі] зібралися тоді панове і, напевно, добре поїли в першокласних закладах». Він сміється, що це було ще раніше, ніж у студентські роки...

Закінчуємо чаювання, Лицар йде. Я його проводжу до передпокою. «Знаєш, з цим доктором приємно розмовляти. Такий спокійний, добре впливає на нерви». Підтакую.

Залишаємось самі, він погано впливає на нерви. Він починає: «Чи ви можете зараз вийти з дому?» Жахливо виходити з дому, коли я ледве можу рухатися. «Гаразд. Я б хотів, щоб ви зателефонували. Прошу про кілька міжміських дзвінків». Як я ненавиджу міжміські дзвінки. «Йдеться про те, щоб вислали свідоцтво мого перебування в Оришеві. Контракт зараз потрібне. Я тільки мушу дещо дістати з валізи». Шукає. «Мені треба змінити краватку. Можна вийти в іншу кімнату? А поки перегляньте мої фотографії. Дві з часів Легіонів. Одна на прекрасному коні. Правда, я був іншим?». «Ми всі були іншими». Час іти. Я вирішила, що подзвоню від подружжя Ставінських⁶¹³. На щастя, нікого не було вдома, тож я могла напівсонно чекати, доки відгукнеться Жирардус. Я наполегливо просила, вони пообіцяли розібратися з цим якомога швидше, на початку наступного тижня залишать в Червоному Хресті.

Субота. Прийшов сказати, що їде. Рішення, мабуть, прийняв сьогодні вночі. Він шукав вихід із пастки, все безрезультатно. Очевидно, неможливо було вислизнути з неї. Петля почала затискатися, все сильніше, все ближче обхоплюючи його шию... Ще вчора господар свого життя, сьогодні — пропащий.

На питання про будь-яку справу відповідав: «Неактуально». Все, за що він боровся, стало неважливим. Я бачила на його обличчі вираз муки. Не муки, а відмови від боротьби. Мучився наодинці, рішення прийняв вночі. Саме тоді прозвучав вирок, який він сам собі нав'язав? Він погано чує, слід було на це зважати, тому ми сиділи навпроти, віч-на-віч. Обличчя *ravage* [фр. — спустошене], інакше я не

⁶¹³ З огляду на те, що мова йде про справу, яка вимагає високого ступеня довіри, можна припустити, що йдеться не про вищезгаданого Мар'яна Ставінського, головного лікаря 1-го округу Закладу соціального страхування у Варшаві, а про його родичів, офтальмолога Тадеуша Ставінського та його дружину. Однак достеменно не відомо.

знаю, як назвати, великі, запалі глибоко, темні очі Пруста з останньої фотографії. Завжди ретельний у своєму вбранні, сьогодні він виглядав занедбаним. Хоча він був свіжо поголений, сірий колір обличчя надавав йому зім'ятого вигляду. Він схуд за останню ніч. Занадто широкий комірець відставав від шиї, лише вчора одягнена нова краватка вражала своїм недоречним кокетством. Потрібно було йти. Він підвівся, озирнувся, шукаючи миті, які тут промайнули? Останнім поривом волі чи надії він знову почав говорити про квартиру, про те, скільки міг би за неї отримати, що з нею зробити? Але було вже запізно. Хоча, можливо, ні? «Будь ласка, все ж таки з'ясуйте...», — далі йшов інструктаж — «...і зателефонуйте мені». Не мав сил написати номер телефону самостійно. Невідомо, чому він витягнув довідку про місце проживання, якась вулиця на Празі.

«Ходімо вже». Ми уникали звичної для наших стосунків сердечності, жодного разу, без необхідності вітатися чи прощатися, він не цілував мені руку, а я за звичкою не гладила його по плечу. Щоправда, його закривав рукав звичайного піджака, а не шпитального халата. Без попередніх домовленостей ми старалися прощатися на вулиці, ніби не бажаючи затягувати, зволікати або наближати можливість розчуження. Ми йшли на трамвай лінії «Z»⁶¹⁴, який був свідком наших останніх хвилин, проведених разом. Ми йшли, попри небезпеку, забувши про те, що колись взагалі існувала потреба бути обережними. Підтримуючи «світську» розмову, я запитала, чи кравець, якому він довірив місію продати свій одяг, чесний. Він підтвердив. «Він здається мені доброзичливим». Знову: «Так». Я зробила лише одне застереження: «Хто в наші дні є на 100% чесним?» Він подивився на мене з посмішкою. Я хотіла попросити про список речей, але втручатися у ці справи було недоречно. Це

⁶¹⁴ Трамвайна лінія «Z», про яку тут йдеться, обслуговувала переважно Середмістя і Повісля.

могло б виглядати як турбота про власні гроші, тим більше, що вдома він кілька разів повторював, що якщо я вчасно не отримаю грошей від Юлі й з того боргу, то маю продати все, що залишив на вулиці Липовій. «Надлишок використати для хлопця». «Або залишити на розсуд пана?». Він нічого не відповідав. Тепер ми їдемо мовчки, у другому вагоні, на задньому помості. Вісла вже осіння, тече разом з нами. Перед Новим З'їздом біля німецького шпиталю вагон раптово зупинився. Довго стояв на місці. Щоб скоротити час, заповнити внутрішній неспокій, я хотіла жартівливо нагадати про доповідь, яку кілька разів проголошувала саме тут, де в той час ([19]33 рік) знаходився відділ пропаганди фабрики «Шихт»⁶¹⁵. (Ще один зрадник, якого ми пригріли). Треба було спонукати жінок купувати мило, то ж доповідочки розповідали про те і про се. Я вибрала сенсаційну тему, бо люблю парадокси — «Як люблять інші». Інші жінки, не польки.

Багато прикладів: французенки, іспанки, кольорові жінки з Колоніальної виставки в Парижі. Я не встигла почати, як почула: «Трупаки»⁶¹⁶ засипали дорогу». Гукнув якийсь робітник і урочисто сплюнув. Не доїжджаючи до зупинки, ніби дуже поспішаючи, доктор взяв мене за руку: «Не треба нічого говорити, правда?». «Не треба». Він вискочив. Через кілька годин ми розмовляли телефоном. Повідомив, що справа не дуже добре вирішилася, сказав, що ще прийде після 5-ї, має щось віднести.

Я довго чекаю на стукіт у двері — не його. Відчиняю. Стоїть молодий хлопець у ще псевдовійськовій формі. Типовий незграба. «Я з притулку для інвалідів. Мені сказали,

⁶¹⁵ Йдеться про німецький промисловий концерн «Шихт», який у 20-х рр. ХХ ст. взяв під контроль фабрику з переробки жиру на вулиці Шведській, а з 1928 р. працював під назвою Акціонерне товариство Жирова промисловість «Шихт» (Przemysł Tłuszczowy «Schicht» S.A.).

⁶¹⁶ «Трупаками» (truposz) називали функціонерів СС, які носили символ черепа (нім. Totenkopf).

щоб я спочатку пішов до адвоката на вулицю Перацького, а потім заїс до вас». Він стоїть, зволікає; чекає на чайові? Нарешті, скільки ж можна — виходить. Розгортаю пакунок, шукаю листа, записку — нічого. Лише знайомий чайник, з якого він не раз пригощав чаєм у шпиталі, ковдра і маленька подушка. Вечір минув. Може ще? Нічого.

Наступного ранку я також марно чекала. Подушка і ковдра — речі, необхідні в дорозі, їх не беруть з собою лише в останню путь. Тоді чому він змінив краватку?

Юля, добра, але допитлива жінка, радить пустити в хід літературно-детективний механізм, вулиця ж Перацького не така вже й велика і я знаю деякі подробиці про цього адвоката, можна самій розпитати: «Не треба». Якщо він хотів опустити завісу таємниці на своє життя, на свої вчинки, то я не буду її підіймати.

Я повернула годинник. Він вже не потрібний. Достатньо того, що у столовій кімнаті. Життя продовжувалось нормально, на чверть години більше чи менше, це вже не мало значення...

13 жовтня [1942]. Історичне бюро⁶¹⁷ та редакції журналів «Insurekscja»⁶¹⁸ і «Żołnierz Polski w drugiej światowej wojnie»⁶¹⁹ закликають солдатів записувати свої спогади про вересневу кампанію і надсилати до редакції

⁶¹⁷ Йдеться про Військово-історичне бюро на чолі зі Станіславом Пłosким (Stamisław Płoski, 1899-1966), яке діяло у складі Відділу поточної пропаганди Управління інформації та пропаганди (Wydział Propagandy Bieżącej Biura Informacji) штабу Головної Комендатури Союзу збройної боротьби — Армії Крайової (Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej — Armii Krajowej, KG ZWZ — AK).

⁶¹⁸ «Insurekscja» — щомісячний конспіративний часопис, адресований офіцерському складу з навчальною метою, виходив у Варшаві з січня 1941 по липень 1944 р. Редактором був Ян Жепецький (Jan Rzepecki, 1899-1983), засновник і перший президент організації «Свобода і Незалежність» («Zrzeszenie Wolność i Niezawisłość»).

⁶¹⁹ Це був додаток до військового конспіративного щомісячника «Żołnierz Polski», що виходив у період між II 1941 — XII 1944.

кожен важливий епізод, кожен факт, вартий уваги, якщо він є правдивим. Для мене це також заохочення.

14 жовтня [1942]. На стовпах і біля газетних кіосків з'явилися білі плакати, а газета у форматі звичайних службових оголошень — приблизно об 11 годині ранку, коли їх зазвичай розвішують. Вони містили заклик до місцевого населення міста, заохочуючи до пристойних розваг, відвідування кінотеатрів. При цьому ви робите... пожертву для хороброго солдата, який звільнить вас від навали більшовиків і перебудує Європу. Щоправда, люди злої волі за посередництвом варшавських пройдисвітів сіють пострах, відмовляючи від перегляду чудових фільмів погрозами сльозогінного газу і розлиттям на сидіннях певних речовин, але не варто довіряти пліткам. Підписано: пропагандистський сановник Оленбуш⁶²⁰. Влада [німецька] наказала зривати ці самозвані накази, у середмісті їх нібито вже немає, я подивлюся в більш віддалених районах. Очевидно, це *подпольная* [рос. — нелегальна] робота, я використовую російський мальовничий вислів у польській мові, ймовірно, є відділ такого роду боротьби з ворогом⁶²¹.

Полудень. Вихід до Вісли. Ще Вокульський⁶²² мріяв про бульвар, що вилікує злидні Повісля. Тоді я вперше побачила напис на вулиці Вибжеже Костюшковське: *Am Ufer* [нім. — узбережжя]. Неважливо, і так красиво. Розлогий краєвид, відкритий для широкого подиху простір. Я дихаю на повні груди.

⁶²⁰ Вільгельм Оленбуш (Wilhelm Ohlenbusch, 1899-1997) — керівник відділу пропаганди у Варшавському окружному управлінні, з лютого 1941 р. президент головного відділу пропаганди в уряді Генерал-губернаторства, підпорядкованого Міністерству пропаганди III Райху.

⁶²¹ Ці плакати, що імітували справжні німецькі оголошення, були розклеєні підпільною групою «Вавер» («Wawer») у середині жовтня 1942 р.

⁶²² Станіслав Вокульський — один із романтично-позитивістських героїв роману Болеслава Пруса «Лялька».

Дивлюсь в далечінь. Потім шукала вищезгаданий плакат. Я не знайшла його на жодному стовпі, тільки бачила інший, оголошення про розстріл п'ятдесяти комуністів, які підірвали мости (тиждень тому) в районі Варшави. Населення закликають, щоб у власних, добре зрозумілих інтересах, пильнувало, повідомляючи місцеву владу про появу будь-якої підозрілої особи.

Міські новини, хочете вірте, хочете ні. На розі вулиць Кручої та Новогородської зробили будинок розпусти. Тільки для есесівців. Відвідувачі повинні носити відповідну уніформу, так говорить напис на дверях. Але подальші новини настільки жахливі, що важко повірити, що це може бути правдою. Навіть для них це занадто ганебно. Там чоловіків розважають молоді жінки, вибрані з-поміж ув'язнених у Пав'яку. Все може бути.

Говорять про тертя між Сікорським і Рачкевичем⁶²³. Можна собі уявити, що починає останній. За підтримки дружини маршала Пілсудського⁶²⁴. Завжди вважався інтриганом, виріс до своєї нинішньої ролі завдяки Конституції. Президент, залишаючи (добровільно) Польщу, йому, як маршалку Сенату, повинен був передати владу. Інша справа — Англія, Америка, звичайно, рахуються тільки з генералом, але що це буде колись в Країні? Коли я читаю органи різних партій, мене охоплює страх від ненависті, з якою вони дихають одна на одну. Чи можуть вони змінитися перед обличчям «щастя свободи»? Польська соціалістична партія [PPS] виступає за уряд національної єдності в ім'я інтересів історичного моменту. Вона посиляється на ряд інших урядів у еміграції, де соціалісти сидять пліч-о-пліч з представниками міщан. Так чи інакше, ці уряди

⁶²³ Суперечка між генералом Владиславом Сікорським і президентом Владиславом Рачкевичем стосувалася договору з СРСР, укладеного 30 липня 1941 р. (так звана угода Сікорського-Майського), проти якої виступав останній.

⁶²⁴ Олександра Пілсудська (Aleksandra Piłsudska, 1882-1963) разом з доньками (Вандою та Ядвігою) провела період окупації в Лондоні.

не вирішують соціальних питань, вони є лише представниками народів перед союзниками. Коли прийде час — ми знову заспіваємо «Червоний штандарт»⁶²⁵...

З останньої миті: в Освенцимі загинув товариш Станіслав Дюбуа⁶²⁶.

На вулиці Добрій зустрічаю генеральшу Заленську⁶²⁷, яку знаю зі шпиталю. Питаю про чоловіка, вона натомість: «Що з нашим доктором?». «Не знаю, а що?» — відповідаю по-єврейськи питанням на питання, водночас намагаючись з'ясувати, що відбувається. Піддається, викладає усе. Єжи Диліон, який зараз працює в Центрі підготовки інвалідів в Уяздовському замку, був у другій палаті, сповідався перед генералом, як старшому за званням? Такий його клопіт: поліція попросила його повідомити доктора, попередити його, доки ще був час... «Про що він сповістив? Про що попередив?». «Про те, що він повинен зараз. Він ще може. Бо йому загрожує...» Стверджую спокійно і рішуче: «Докторові нема чого боятися. Йому нічого не загрожує, з документами у нього все в порядку, він був у шпиталі абсолютно легально, а звідти поїхав до Оришева, в притулок для інвалідів». «То ж у чому справа?» — пані генеральша відступає і в русі, і в словах: «Справді, я нічо-

⁶²⁵ «Червоний штандарт» (фр. — Le drapeau rouge, пол. — Czerwony Sztandar) — пісня, також відома під назвою «Кров нашу довго кати проливають» («Krew naszą długo leją katy»). Гімн швейцарських анархістів, написаний у 1877 р. на честь річниці початку Паризької комуни. Автором пісні є Поль Брусс (Paul Brousse, 1844-1912), польський текст написав Болеслав Червенський (Bolesław Czerwieński, 1851-1888), а музику — Ян Козакевич (Jan Kozakiewicz, 1857-1927). Польська версія була опублікована в Женеві у 1882 р. у поетичній збірці «Чого ж вони хочуть» («Czegóż chcą»). З моменту публікації пісня стала революційним бойовим гімном польського пролетаріату.

⁶²⁶ Станіслав Дюбуа (Stanisław Dubois, 1901-1942) — публіцист, активіст Польської соціалістичної партії, молодіжної організації Товариства робітничого університету, депутат польського Сейму. Як противник санаційного режиму був ув'язнений у Брестській фортеці. Під час окупації брав активну участь у лівому підпіллі. Заарештований, відправлений до табору Аушвіц-Біркенау, де був розстріляний.

⁶²⁷ Ймовірно, дружина бригадного генерала Олександра Заленського (Aleksandr Załęski, 1875-1947).

го не розумію». «Я теж не розумію». Переходжу в атаку. «Ви, напевно, знаєте, чому Диліон висловив ці сумніви». «Я нічого не знаю, ми взагалі ні про що не здогадуємося». «А чи не здивувало це генерала, що поліція, замість того, щоб скористатися реальною адресою доктора, веде з ним перемовини через його колегу? З якої причини?». «Бо були в добрих стосунках. Приязно ставилися один до одного». «А, були в добрих стосунках, взаємно доброзичливі один до одного... Мені здається, що доктор робив для нього дуже багато — скажімо так, скромно — люб'язностей. А як же йому відплатив добрий колега і вірний друг?». «Знаю тільки, що зателефонував йому, щоб той вчасно приїхав до Варшави». «Приїхав?». «Здається, що так». Але генеральша вже не знає, як було далі, її чоловік перебуває у Свідері в санаторії⁶²⁸, зв'язок зі шпиталем обірвався. Ми ще трохи поговорили про те і се, про гарну осінь і про дорожнечу. Прощаємося тепло. Йду з гордістю, що вона нічого від мене не дізналася, я зіграла, як це буває рідко, комедію життя, аплодуйте мені, порядні люди, а я отримала підтвердження слів доктора. Якщо у когось були сумніви, просто через страх кинути ще один камінь у невинну людину, він більше не плекатиме жодних ілюзій щодо Диліона. Підла істота. Він шукав собі духовне алібі. Тобто, на злодію шапка горить. Як же ж сьогодні підтверджуються різні прислів'я. Сама іноді відчуваю полум'я над головою, приймаючи у себе *неблагоденных* [рос. — неблагонадійних] осіб. Отже, таким, у вигляді тієї розмови, буде епілог моїх взаємин з доктором? Він мовчить. Минуло майже чотири тижні з моменту від'їзду. У невідомість. Принаймні для мене.

⁶²⁸ Свідер — колись окрема місцевість, нині район Отвоцька. До Другої світової війни було кілька пансіонатів, які зазвичай називали «санаторіями», але формально їх було лише два: перший — для дітей, хворих на туберкульоз, а другий — загальний, для людей з неврологічними проблемами.

15 жовтня [1942]. Лист від доктора. Йшов довго, бо надісланий з оказією. Написаний того ж дня, коли я вирішила підбити підсумки пережитого разом. Перемогла краватка. Подушечка і ковдра були лише баластом. Він був у Закопаному. Отже, й далі з легкістю подорожує в ці складні для пересування часи. Він, який, їдучи до Оришева, мусив мати супутника. Напевно, десь недалеко, в селі або в маленькому містечку, адреси не вказує, відповідь я віддала людині, яка принесла звістку... Почувається дуже погано, бажає стійкості, а щодо себе висловлює сумніви, як витримає до кінця. Може краще, ніж я? Стурбований тим, чи я владнала справу в Константині, а також чи отримала від кравця 1500 злотих — плату за продаж речей, еквівалент позичених йому грошей. Я ще раз повторюю те, що, на жаль, мені доводилося тут багато разів констатувати: євреям докоряли, що вони роблять нечесний бізнес на гоях, а як назвати протилежний процес (нині поширений) і багато інших ситуацій експлуатації, з якими я особисто зіткнулася. В моїй пам'яті є дуже багато доказів, як і в досьє Ю[лії] Д[ікштайн]-В[илежинської], З[узанни] Р[абської] і багатьох людей з того берега. Хто добросовісно піклується про довірене йому чуже майно? Поки що я, але чи так буде завжди? Чи той надійний і доброзичливий до доктора кравець — яким він нам здається — не торгує часом з думкою про власну кишеню? Навіщо сприяти сумнівам, навіщо сумувати? Я надіслала веселого, сердечного листа, згадавши про обіцяне шампанське після війни. Лише ввечері я зрозуміла, що, люб'язно розпитуючи про те, що відбувається зі мною, він забув про хворобу, про цей оперізуючий герпес, якому я, безумовно, приділила тут занадто багато місця. Думаю, що людей сьогодні треба судити за іншими категоріями. Зникають форми поверхової ввічливості, хоча саме їм ми завдячували появу багатьох приємних словечок, що торкалися душі. Натомість тим, кого переслідує доля

(повторюю, кожному здається, що він зазнає найсильніших ударів), бракує уваги до справ інших. Якою дрібницею здається хвороба, коли маєш дім чи бодай кімнату.

Раніше, тобто ще кілька місяців тому, я була дуже дбайливою, минулої осені старанно готувалася до зими, як тільки могла, майже не спала, поки не засипали вугілля в погріб. Усе, що стосувалося дому, мало надзвичайну вагу. «Запаслива» [«zapaśna»] господиня, як казали в Литві у XIX столітті. Кумедно, це слово я знаю завдяки Великій еміграції. Я знайшла його в Парижі, в якихось мемуарах. Я використала його в оповіданні для молоді з циклу «Французько-польські відносини», яке написала зі слухною надією, що наша шкільна влада затвердить його як обов'язкову літературу для читання. Від вчителів я знала, що таких текстів бракує, тож вони були б дуже корисними. Ніхто як слід не зацікавився моєю роботою, яку я, напевно, як і всі інші твори, погано рекламувала. Повертаючись до сьогодення, гадаю, що ця зміна у ставленні до особистісних змін зумовлена загальним заціпенінням нервів. «Мої вітання, байдужосте»⁶²⁹, — повторю за Норвідом. Як же я вміла тривожитися до цього. Уява гарцювала сотнею коней. Я втішала себе: «Гостро відчуваю, отже, живу». Тепер, попри потрясіння, я зберігаю рівновагу. Я спокійна, як ви, о Атріді⁶³⁰. Заспокоєна на буремні часи, коли день сповнений «клієнтів», які приносять свій біль, а ніч сповнена пострілів — не знаю, в чиє серце вони націлені. Зрештою, у всіх притуплена чутливість, особливо до чужих справ. Певний достойник зі зв'язками не намагається заступитися за заарештованих службовців магістрату. Тепер, коли їх щоночі беруть по десять, проявляв до одного з них більше співчуття. Втім, не тільки менше

⁶²⁹ Рядок з вірша «Прощання» Норвіда. Оригінальна версія: «Witaj mi, obojętności, / Ideale doświadczenia!».

⁶³⁰ Атріді — у грецькій міфології нащадки проклятого царя Мікен Атрея.

реагую на чужі нещастя, але й на свій захист скажу, до-
вколишні негаразди теж стали дріб'язковими, а тривога за
себе — дедалі меншою. Бандитські напади мене зовсім не
хвилюють, я поїду в село, як і планувала, на початку ли-
стопада, хоча всі прогнози на цей місяць, на цю мить, про-
рокують кінець війни. Розмножена на ротаторі тутешня
газета містить, окрім політичних і місцевих новин, дуже
песимістичні прогнози на завтрашній день: що у нас мо-
жуть відібрати електрику, оскільки демонтовано облад-
нання, що немає вугілля, що комендантська година, згідно
з бажанням влади, має тривати до весни й далі. Варшава
зимуватиме в холоді й житиме в голоді. На щастя, зима
обіцяє бути м'якою.

Цяпек⁶³¹, собака-талісман одного з пілотів, налі-
тав максимальну для льотчика кількість кілометрів. На
його рахунку бомбардування багатьох німецьких міст. Те-
пер він вже заходить на лондонський аеродром. Тема для
дитячого оповідання, сьогодні усно, а завтра, можливо,
в письмовій формі.

Оскільки я вже згадала про напад на Вельголяс, то
зроблю підсумок новин з бандитського фронту. Кажуть
нібито є банда якогось Рибакського⁶³², яка спеціалізується

⁶³¹ Пес Цяпек — талісман 305-ї бомбардувальної ескадрильї польських пові-
тряних сил, сформованої на авіабазі Бремкот Королівських повітряних сил
Великої Британії. Пес був безпритульним, його підібрав наземний техніч-
ний персонал. Реагував лише на польську мову і був дресований (міг стояти
на задніх лапах і ходити взад). Пілоти почали брати його з собою на вильоти
для бомбардування Німеччини, як талісман, що приносить щастя. Зберег-
лася фотографія, на якій Цяпек стоїть на кулеметах задньої башти бомбар-
дувальника «Веллінгтон». Існують різні версії щодо подальшої долі собаки.
Достеменно відомо, що Цяпек був внесений до списків ескадрильї як зни-
клий безвісти.

⁶³² Ян Рибакський, він же «Янек» (Jan Rybacki, 1914-1944) походив з села Ав-
густувка біля Пілави, як колишній військовий він спочатку організував кон-
спірацію в регіоні та сформував партизанський загін. Восени 1942 р. німці
спалили його будинок, а також заарештували й розстріляли його дружину.
Спочатку його напади мали характер помсти німцям, але потім вони набули

на гвалтуванні жінок. У Длужеві⁶³³ вони почали залицятися до дівчат у такій агресивній манері, що чоловіки з того маєтку стали на їхній захист. Їх побили, серед інших — професора А. Тш., якого ще звать паном Тшчинським [N.N.]. Ситуацію врятував щасливий збіг обставин, адже там була сцена, подібна до тієї, що у «Вірній річці», де героїня згадує свій стан — червоне на білому⁶³⁴. Я чула, що десь на Люблінщині, одна винахідлива дівчина біля ліжка тримає чорну мазь, якою вона в разі нападу намастить обличчя і буде виглядати так, ніби перехворіла на чорну віспу, якої дуже боїться навіть найхоробріший чоловік. Якщо така хвороба взагалі існує в медицині, а не тільки в народних переказах. Знову ж таки, ще один випадок у Луківському повіті: на очах у батька, багатого господаря, згвалтували двох доньок. Можна було б навести багато прикладів, але, мабуть, досить цих, як знак часу.

Існує також пов'язаний з ним бандитсько-більшовицький фронт, про злочини якого я знаю з подій у Вельголясі. Після першого візиту, який мав частково гротескний характер, відбувся і другий, з кривавим кінцем. Тих самих людей, але один із них був одягнений у штани від піжами молодого спадкоємця. Вони прийшли до маєтку, вимагаючи *сала и водки* [рос. — сала й горілки]. Цим вони не задовольнилися, оскільки забрали з комори все, що змогли, включаючи одяг, взуття, контингентні товари та горілку. Втім, все відбувалося *à l'amiable* [фр. — в доброзичливій

форми бандитизму. На початку 1944 р. його діяльність затихла через каральні акції Армії Крайової. Загинув у травні 1944 р. в селі Понужиця, ліквідований, найімовірніше, членами нествореної конспіративної групи з Карчева.

⁶³³ Місцевість розташована приблизно за 10 км на захід від Вельголяса.

⁶³⁴ Дія роману Стефана Жеромського розгортається в Польщі під час Січневого повстання (1863-1865) і розповідає історію пораненого повстанця, яким опікується молода дівчина. Коли російські солдати обшуковують дім, то знаходять сліди крові на матраці, але дівчині вдається уникнути викриття й арешту повстанця, бо вона каже, що це її кров, натякаючи на менструацію, — прим. перекладачки.

формі], розподіл знайденого між господарями та новопробулими поєднувався зі світською бесідою та проханнями дружнього характеру: *Доложи мне, товарищ, какую-нибудь русскую книгу* [рос. — Дай мені ще, товаришу, якусь російську книгу] — просить ватажок у мешканця. Після розподілу добра, господарям все-таки вдалося дещо випросити, щоб ті залишили, і на прощання почули: «Бувайте здорові». На що ті, що лишилися ледь не відповідали: «Ідіть з Богом». Наступний рейд бандитів до Вельголясу закінчився сутичкою з Німцями, яких прислали сюди як на відпочинок, так і для захисту майна. Тоді захисники вбили двох загарбників, а їхні камради з помсти підпалили стіг насінневої конюшини. Заграва до пізньої ночі драматично освітлювала подвір'я, садибу та небо. Забираючи найцінніше, що було в господарстві, адже насіннева конюшина, крім незначної частини, яку потрібно було доставити за контингентом, могла потрапити на *marché noir* [фр. — чорний ринок], а також є продуктом, що обмінюється на цукор і спирт. Її ціна в цьому випадку дуже висока, а збитки становлять приблизно 200 000 [злотих].

Ще одне повідомлення, уже суто з більшовицького фронту. Хтось переказує репортаж із Лідського повіту. Влада тут поділена: від пізнього ранку до ранніх сутінків ще господарюють німці, але більшу частину доби територія належить советам. Трапляються зустрічі, тоді обидві сторони спокійно співіснують одна з одною. Наводять в приклад випадок із якогось села, назви не пригадую. Початок нагадує пародію на казку «Про Павла і Гавла» [«Paweł i Gaweł w jednym stali dworze»]: не більшовицький це був маєток, і не німецький — боронь Боже. Пиячили, обжиралися, але на заваді один одному не ставали. Цікава ситуація складається на Білорусі: колишні військовополонені, яких совети проголосили «добровільно визволеними», стають на бік Польщі, відкидаючи гасла місцевих сепаратистів. Тим часом у лісах

князя Четвертинського серед молодших лісничих починається бунт. Полковник збирає старшину й нагадує їм, що їх призначила Польща і Польща тут правитиме й далі. Бо так наказало «сонечко» Сталін. Але недовго залишилось чекати: ось-ось прийде Сікорський з мільйонною армією.

15 жовтня [1942]. Вінавер⁶³⁵ загинув. Убитий у гетто, на вулиці, випадковою кулею, не призначеною спеціально для нього. Результат той самий. Нібито залишив прощального листа другу: «Пам'ятай про мене, коли будеш голитися».

Януш Корчак прагнув залишитись зі своїми вихованцями до кінця, аби своєю присутністю полегшити їм останню путь, що завершувала їхнє коротке життя. Але йому відмовили. Діти пішли в першу чергу. Одне з видань повідомляло, що Зільберштейн, тобто Януш Корчак, повісився в громадському туалеті⁶³⁶, одягнувши мундир майора польської армії — це звання він отримав під час більшовицької кампанії. Може, Польща, що бореться, мала б до нього певну прихильність? «Тьфу, — сказала благородна душа, — в такому місці». Звісно, він волів би й на першій сосні, але вибору не було — спільна кімната, наповнена живими й мертвими, явно не підходила для добровільної смерті, що випереджала примусову.

16 жовтня [1942]. Феля повертається з Вельголясу. Я ліквідую військовий пансіонат. З багатим психологічним досвідом. Насправді я могла б назвати цей розділ: «Конфлікти

⁶³⁵ Новина виявилася неправдивою. Бруно Вінавер (Bruno Winawer, 1883-1944) — польський письменник єврейського походження, прозаїк, поет, публіцист і перекладач. У 1941 р. був ув'язнений у Варшавському гетто, але зумів втекти на арійську сторону; повторно заарештований внаслідок доносу, був засланий до Треблінки, звідки йому також вдалося втекти.

⁶³⁶ Помилка. Справжнє прізвище Корчака було «Гольдшміт», а не «Зільберштейн». Також інформація про повішення в цьому абзаці не підтверджується жодними джерелами. Це була одна з багатьох чуток, які переповнювали Варшаву.

з підопічними». Кілька разів спостерігала відсутність солідарності між людьми, які перебувають у схожих ситуаціях. Раніше люди казали, що мої проблеми найгірші, а зараз кожен вважає себе найнещаснішим, тому йому належать особливі привілеї — у цей момент саме від мене. Але коли я роблю все, що можу, то кажуть сентенційно, у формі найвищої похвали: «Пані Аврі ми не дякуємо (інколи золотій пані)». «Ми лише використовуємо її», — додаю я подумки, коли я перегінаю зі своїми вимогами. Хоча це, звісно, мій довоєнний забобон, який походить від того, що я ставлю свою великопанську фантазію у творенні добра вище за просте підпорядкування справі. Деколи в мене виникає внутрішній опір, коли зовнішній тиск — «пані має зробити те чи інше» — виявляється сильнішим за добровільне бажання. Мені хочеться вказати на нетактовності, навіть якщо ця нетактовність полягає у використанні когось за допомогою психологічного обману, без щирої участі, за відсутності потреби саме цієї миті виконати чиєсь прохання. Але важко навчити тонкощів соціальної делікатності того, під ким дрижить земля, або ж на кого валиться небо. Та й може виникнути непотрібний конфлікт. Втомлена людина робить необережні рухи, роздратована не може контролювати свої слова. Але я мушу тримати себе в руках, адже я все ще оберігаю їхній, а отже, і свій спокій. Мене хвилює, щоб у власниці житла не виникло підозр щодо моїх кон'юктурних співмешканок. Я викручуюсь, як можу, брешу, коли треба, сміюся з чужих проблем, як з дрібниць. Одна пані запізнилася на потяг, інша посварилася з нареченим. Молодь навіть в наш час така нерозумна. Що при цьому у мене не витримують нерви, навряд чи помітно, адже я сама претендую на роль улюблениці долі. Очевидно, тільки, мабуть, я досі ще старомодна, хоч перед війною здавалося, що я йду на чолі бунтівників. Сьогодні ж інші категорії оцінювання. Я вже згадувала про заміну понять у ставленні до чужого майна. Тепер невеличкий приклад. Йдеться про дуже

важливе питання в наші дні — питання ковдри. Він просить від її імені: «Золота пані, позичте ковдру». «Вона чужа». «Так, я знаю, але що таке приватна власність у наш час?» Але я не піддаюся спокусі, хай там як, а я надалі вважатиму, що довірені речі слід оберігати більше, ніж свої власні. У мене є розумний аргумент, на який я просто звертаю увагу: «Я вірю, що вона повернеться назад, але, можливо, з клопами». Боюся, що у відповідь почую парадокс: «А що важливіше, людина чи комаха?». Тому мовчу. Використавши всі безглузді, буржуазні аргументи на захист чужої ковдри, я віддаю свою, яка відправляється до темної, холодної *réduit* [фр. — тісної кімнатки], де тепер житиме бідолашна художниця.

Мені здається, що я обираю хибний шлях, бо виходжу за межі моралі тому, що мені хочеться занотовувати найменші дрібниці під час розмови. Певно, це нелояльно? Заспокою свою совість тим, що ставлюся до цих спостережень, як до документа епохи про людські реакції на нові події. Отже, я збираю докази. Якийсь письменник може використати їх художньо, а я сьогодні можу лише подати їх *in credo* [лат. — на віру].

Дедалі більше складнощів з газом. «*Carpe* [лат. — лови] газ». Газ зникає на довгі години. Хтось винахідливий хоче налагодити масове виробництво приладу, який зберігатиме їжу теплою і навіть дозволить довести до готовності незавершену страву до потрібного стану. Самотня жінка радісно зустріне «доварювач», накинеться на нього — як на чоловіка.

Субота, 17 жовтня [1942]. Агенція «Цяркової»⁶³⁷ доповідає: «Повісили?». «Кого?» — запитую я, ніби нічого не знаю. «А, ну тих, як там їх?». «Комуністів?». «Атож, ко-

⁶³⁷ Ймовірно, йдеться про «Агентство преси» («Agencja Prasowa»). Така версія, як наведена тут, ймовірно, є формою іронії щодо пліток, які передають інформацію через кола, як висловилася Авторка, *кумушок*. Зокрема, йдеться про згадану на сторінках цієї хроніки пані Цяркуву.

муністів. Одна жінка бачила, поїхала до Брудна». «Шукати своїх?». «Ні, має проїзний, бо працює в трамваях»⁶³⁸.

По обіді дізнаюся, що довгі процесії тягнуться у бік міста, де повісили не якихось комуністів, а в'язнів з Пав'яку. Одні йдуть з особистою тривогою в серці (чи це не хтось із близьких?), з потреби віддати таким чином шану страченим, або розглядають це паломництво як національну маніфестацію, як це робили в [18]63 році, схоже до скорботної Голгофи; інші — їх, мабуть, найбільше — зібралися з цікавості, страшною цікавості, яку бачила на Керцяку одразу ж після облави. Цікавість, яка нічого не боїться. Ось проїжджають фургони, що зазвичай сіють страх, а тут усі вдивляються як зачаровані. Ніхто навіть не глянув в інший бік. Каже мати до дитини: «Дивись і не забувай». Мучеництво поляків у всьому своєму жаху. Мабуть, німці фотографували це як ще один доказ своєї культури, поляки роблять те саме з інших причин. У мене є обіцяна копія. Я сама не поспішаю на Волю. Хоча з самого початку війни я казала: «Якщо станеться щось дуже погане, я мушу це побачити». Сьогодні у мене немає сил для гострих вражень. Я не змогла зібратися з силами, щоб поїхати на Повонзківський цвинтар і оглянути моторошні картини, спричинені бомбардуванням в ніч з 1 на 2 вересня, які подавали моїй уяві інші люди. Так само, як не бачила на власні очі поступу у знищені гетто, адже вони частково проривалися назовні. Спочатку через нещасний випадок я була прикута до ліжка, а потім хвороба позбавила мене сміливості зазірнути вглиб страшної правди. Я лише прислухалася до нічного відгомону, що долинав через відкритий балкон. Постріли.

⁶³⁸ Йдеться про події 16 жовтня, коли на 5 шибеницях було повішено 50 в'язнів Пав'яка. Ці шибениці стояли: у Волі біля залізничного переїзду на вул. Мшонівській, у Щенслівцях біля залізничних колій, на вулиці Торунській на розі з вулицею Висоцького, у Рембертові біля залізничної станції та у Марках біля під'їзної залізничної колії. Напередодні у Кампіноському лісі німці розстріляли 39 осіб.

Тепер я роблю нотатки, коли чую про ті чи інші жорстокі злочини. Вони накладаються один на одного. Дрібний приклад: будинки в Отвоцьку можна було недорого набути або орендувати. Бо це не вілли в садах, а вілли на цвинтарях. Ще не всі достатньо загартували свої нерви, щоб жити так близько до померлих.

Що стосується повішених, то я не поспішаю на виставу, яку вони мимоволі влаштовували, зокрема й тому, що можу бачити її звідси. З наведених слів вимальовується чітка картина: високо простягається повітряний простір, обрамлений дерев'яною рамою прямокутної шибениці. П'ятеро на кожній. Посередині троє, двоє по боках, на певній відстані. Гранатова поліція, яку викликали до роботи, відмовилася — починає явно чинити опір. Євреї виконували допоміжну роботу разом з німцями.

Доповнено пізніше. У відповідь більшовики повісили 150 полонених. Тільки вони практикують цю систему, яка може вплинути на німців. Ні Англія, ні Америка нічого подібного не робили щодо убитих євреїв; тоді, коли було вбито півмільйона, це було складно здійснити, але можна було зупинити жорстокий процес на самому початку, застосувавши відплату. І як це тамтешні євреї про це не клопоталися? Незбагненно⁶³⁹.

Що стосується поліції, то слід записати на їхню користь те, що сталося в Любліні. Є кілька версій цієї самої справи, результатом якої був опір населення проти влади.

⁶³⁹ Авторка, як і більшість поляків, переоцінювала вплив єврейських громад на уряди західних країн, в яких проживали. Вони могли чинити певний тиск лише у питаннях, які їм так цікавили їхні уряди. Крім того, практично у всіх західноєвропейських суспільствах, а також в США, панував відносно сильний антисемітизм, який ефективно залякував євреїв, особливо в такий нестабільний період, як воєнний час. Треба пам'ятати також, що потрібен був час, щоб єврейські спільноти, а також уряди й громадськість Англії та США, повірили в те, що повідомлення про систематичне винищення євреїв у III Райху були правдою, а не антинімецькою пропагандою.

Люди накинулися на німців із сокирами й залізними ломами, коли ті хотіли відправити певну партію людей на роботу, заздалегідь розділивши їх на старих, жінок і дітей. Ми знаємо ці методи з практик щодо євреїв. Гранатова поліція, яку викликали, відмовилася. Вже вдруге можемо їй поаплодувати. Заслуги дещо применшує факт, що те саме зробив і Вермахт, військо на це сказало: «Ні», тож бій був коротким, з обох сторін були жертви, нашої та гестапівців, але загалом більшість вціліла. Цей факт збройного спротиву не підлягає сумніву, хоча досі ми гадали, що це лише побожне бажання та віра в те, що станемо стіною, коли вони доберуться до нас⁶⁴⁰.

Розмовляю з людиною, яка, хоч і з християнського погляду, шкодує про погроми євреїв, але вважає, що вони його заслужили. Не варто повторювати добре відомі заявлені фрази. Я наводжу їй приклади хоча б за останні місяці, як деякі поляки наввипередки використовують становище беззахисних. Вони обманюють, шантажують. Нічим не гірше за тих.. «Так, — відповідає вона примирливо, — тільки вони це роблять зараз, під впливом деморалізації, спричиненої війною, а євреї в нормальних умовах жили нечесно». Слабка мораль, якщо війна змогла вивести її з рівноваги.

Кружляють нові анекдоти, але до мене вони не доходять. Кумедна сценка для майбутнього кабаре. Судять селянина, бо заколов свиню. Отримав вирок смертної кари. Селянин задумався, почухав голову, як каже Сенкевич, і питає: «Ваша честь, а якби я заколов німецького солдата?». «Смертна кара». «Як же це, за свиню — смертна кара, і за солдата — смертна кара? То вони що, одне й те саме?» До речі, про свиней — це ще один оригінальний доказ розхлябаності серед переможців.

⁶⁴⁰ Авторка посилається на інформацію, подану в «Biuletyn Informacyjny» від 15 жовтня 1942 р., де йшлося про опір польського населення і відмову «синьої поліції» виконувати накази під час спроби масового переселення поляків до Віявї (район Любліна, до 1916 р. — окреме місто).

Знову десь в Люблінському воєводстві *ландвірт* веде темні справи з місцевим. «Я зроблю те і се, заплющу очі на те й інше, а пан покаже своїх свиней». Вибрав найкращу свиноматку. «Потримайте її у себе, і не шкодуйте для неї їжі. Я повідомлю, коли захочу її забрати». *Faits divers* [фр. — різні факти] примножуються, тільки кінця-краю їм не видно. У нашій місцевості не всі... Навіть центральна влада з жалем це зазначає, а там досі панує сліпий послух і підкорення наказам.

М'ясник заспокоює, що напевно цього місяця ще видаватимуть м'ясо за продуктовими картками. «М'яса у них вистачає, худоба постійно падає з голоду, тільки з доставкою проблема». «Зі сходу привозять?» — «Ні, на сході немає ні худоби, ні корму. Там пустеля, пані розуміє?». «А так, я чула про Сахару».

Санаторій для хворих на туберкульоз у Свідрі забрали німці.

Від'їжджає поїзд Вілянівської залізниці⁶⁴¹, який складається з трьох вагонів. Натовп чекає. Мегафон оголошує: два вагони зарезервовані для екскурсії льотчиків до Хилиць. Хай живе бажання пізнати нашу країну.

19 жовтня [1942]. Вчора була в шпиталі. У таку жахливу негоду, коли траплялися різні історії з переломом хребта та оперізувальним лишаєм, це, можливо, навіть безумство обов'язку.

Я вирішила, що це останній раз, навіть якщо знову стане так погано. Хоча, зрештою, навіщо туди ходити? Я вже казала лікарші Ставінській, що ми їм не потрібні, їжа — так, але доглядальниці втратили свою цінність. Звідки таке припущення? З чого б це? Думаю, що це видно з їхньої поведінки. Пригадую, коли я вперше прийшла до шпиталю, вони віталися здалеку. Потім доктор пояснив (вважаю його аргументи слухними), що це були чоловіки, які ще до-

⁶⁴¹ Вузькоколіяка, що з'єднувала Мокотув з Віляновом.

недавня ні від кого не залежали, а тепер мусили приймати допомогу від суспільства, про яке знали, що воно ділиться з ними останнім. Вони не знали іншого способу приховати свій сором, окрім як стриматися. Сьогодні ж багато чого змінилося. Вони, як інваліди, звикли до німецького хліба, польський хліб вже не має їх соромити. Тож вони приймають його байдуже з цього приводу. Зрештою я не знаю, чи вони усвідомлюють, що ще два роки тому пожертви надходили від найбідніших, а сьогодні дають *profiteurs de guerre* [фр. — воєнні спекулянти]. Їхні пожертви потрапляють до шпиталю через руки жінок, які до цього часу жертвували собою, щоб приготувати їжу. Тож та, яка приносить — скоріше, розподіляє, бо не маємо сил носити — це ще одне коліщатко, якому належить подяка, і все.

На стіні висить карта, яку залишив доктор, але крім неї тут немає жодних ознак його довготривалого перебування. Крісло стоїть на колишньому місці, але ніхто вже не закликає мене, як рік тому, зануритися в, здавалося б, непогану нірвану. Впоравшись із «шматочками з горщика» — так доктор називав розкладання їжі по тарілках — сідаю на хвилинку на перший-ліпший стілець, розмовляю з нинішнім комендантом, просто так, з ввічливості. Повертаюся через сад, повз лавки, де я колись сиділа з доктором, [Янушем] Хейдуком, з Юдою [Єжи Диліон?]. Бачила, як на весні копали рови. Цим укриттям під час бомбардувань ніхто так і не скористався. Сьогодні садять картоплю. Нехай поспішають. Завтра може з'явитися оголошення: «Віддаємо усі наші пайки на користь хороброї армії». Бо подекуять, що ми маємо добровільно віддати належну данину зі своїх пайків. Як ми зробили на Великдень із цукром та яйцями. Звідки такий цинізм, коли з нами можуть робити все, що завгодно, а тим більше можуть розпоряджатися картоплею, не прикриваючись нашою добродією.

20 жовтня [1942]. «Челядник оббивальника — со-
лідна фірма — який встановлює чорні ролети, розмовляє
про деморалізацію війни. Коли виходить, я нерішуче даю
йому 5 злотих на цигарки. За мить помічаю велику помил-
ку: в одній кишені мого светра лежала ця сума, а в іншій
— 50 злотих. Прошу Лодзю збігати, може вона встигне
зловити його до того, як він сяде в трамвай. Вона встигла.
Він віддав гроші без слів. Але ж він повинен був перевіри-
ти суму *pourboire* [фр. — чайових] одразу, коли спускався
сходами. Одна справа — теорія, а інша — практика. За-
ходжу до крамниці, щоб зателефонувати. Продавчиня пи-
тає: «Ви розмовляєте німецькою?» Відповідаю: «Погано»
і підходжу, щоб з'ясувати, що вона має на увазі. «Ця ді-
вчинка мене не розуміє мене, а я її». Мала, орієнтуючись
в ситуації, питає про папір, який хоче купити. *Ich verstehe
nicht* [нім. — я не розумію].

Читаю Жана Геенно⁶⁴². Пацифістська ванна. Він
описує атмосферу [19]30 року, коли панували ідеї паци-
фізму, а привид Гітлера був ще блідим. Так, але ми не мог-
ли вже до цього повернутися. Після війни Європа матиме
інший вигляд, ніж до неї. Демократія також підвела. Вона
дозволила себе обдурити надією на мир, а потім не змогла
протидіяти найжахливішому вбивству в історії людства.

«Більшовизм — це панування євреїв». Так про-
голошує плакат, що з'явився на газетних кіосках. Колір
— чорно-жовтий. У центрі — зірка Сіону. Суцільний фо-
томонтаж: сплюндровані інтер'єри іспанських церков.
Напис містить кілька тез: нагадування про те, що сталося
в Барселоні за підбурюванням юдобільшовизму, про те,
як вбивали священників у Радянському Союзі (ця теза

⁶⁴² Жан Геенно (Jean Guéhenno, 1890-1978) — французький письменник, ес-
еїст, літературний критик, головний редактор журналу «Європа». Під час
Другої світової війни був одним з організаторів підпільного Національного
комітету вчених. Найбільшу популярність здобув завдяки своєму «Щоден-
нику 40-річного чоловіка» («Journal d'un homme de 40 ans», 1934).

найважливіша), але жодного рабина не вбито. Це для тих, хто думає, що німці зробили за нас брудну роботу, хоча навіть для них ця пропаганда занадто кричуща.

Їх двоє і вона одна. По Липовій, ніби по найбільш блискучій підлозі, легко пливе дрібна, струнка дівчина, яка чудово співає. Контрольто огортає її, наче шаль. Це, здавалося б, штучне визначення спадає на думку мимоволі, коли я дивлюся на неї з балкона. Аплодую. Вона підіймає голівку, усміхається привітно — я добре знаю, що її місце не тут. Знайомим з естради жестом вона вказує на своїх акомпаніаторів як на помічників її успіху. Повертайся на сцену, бідний соловейку.

Переглядаю «Das Reich», якого поляк знову не може купити. У розділі ілюстрацій з Італії жінки виконують за чоловічу роботу. Пишаються гондольєркою... Хоча вони всіх збили зі шляху нормальної долі. «N[owy] K[urier] W[arszawski]» подає рецепт мармеладу: 3 кг гарбуза, 1 кг журавлини, 2 пігулки бензоату натрію. Я не роблю помилку, публікуючи цей кулінарний рецепт тут, оскільки навіть «Biuletyn Informacyjny» свідчить про те, що він перейнявся духом часу. У ньому радять готувати дома житню кашу. В окупаційній пресі розпорядження-попередження: «Уникати подорожей поїздами». Їх не будуть опалювати. Деякі вагони походять з південних країн і їх не можуть пристосувати до нашої зими, тому буде так: в одних вагонах тепліше, в інших холодніше. Пасажири, пам'ятайте про теплий верхній одяг (якщо він у вас є). А найкраще — сидіть вдома, побережіть німецький залізничний інвентар, який стає все більш і більш понівеченим, до того ж англійці докладають зусиль в цьому напрямку, спеціально бомбардуючи транспортні засоби.

Від пана м'ясника я чую таку фразу: «Конини немає». Вони бережуть коней. Лише як зламає ногу, то тоді вже йде до м'ясної лавки. Найгірша шкапа коштує 12 000. Більше, ніж людина. Зрештою, людей до біса як багато.

Непедагогічні нарікання працівниці управління освіти: «Як же шкодую... Чому мене в дитинстві не били... Тепер, може, я б не боялася ударів... А я так боюся, так боюся... Все, що завгодно, тільки не це. Нехай мене вб'ють на місці, тільки б не мучили, не знущалися — не чіпали руками...».

21 жовтня [1942]. «Хто там?» — таким питанням зустрічаємо сьогодні гостей. Краще заздалегідь знати, що вони небажані. Усі відповідають: «Свої». Теж дурна фраза. Коли господиня впізнала мене по голосу, то впустила на кухню. Від початку війни трапляється багато елегантних помешкань, які залишили лише один вхід — задній. Другий — можливо, про всяк випадок. «У мене є одна дівчинка». Я знала, яка саме, бо цей дім перетворився на притулок для безхатченків. Господиня дуже зайнята й без цього, вона не тримає покоївки, бо це б завадило багатьом її таємним справам. Запровадила мене до службової кімнати, де на стільчику сидить мала бідолашна дівчинка, немов зі страшної казки, загорнута в старі хустки⁶⁴³. Каже їй зняти одну по одній, щоб показала голівку. «Дуже свербить? Кажи правду». Зізнається, що так. Воші на голові, це ще не найстрашніше, у них є звичка залишатися на одному місці. «Зараз намащу керосином...» Не знаю, як її звали раніше, але тепер Ганя байдуже слухає, що на неї чекає. Сестра зачумілих, яка крім батьків втратила численних братів і сестер, задоволена, що вдалося знайти нічліг. Не раз приходила сюди по їжу, а сьогодні рішуче вимагала довшого притулку. «Тільки не кажи нікому», — потім до мене французькою: «Переночує, а вранці її випущу, у неї є свої заклади, де дають їжу. Я не можу годувати, бо в мене немає газу. Зрештою, йдеться про те, щоб не вважала, що у мене мешкає. Її старша чотирнадцятирічна товаришка-гультай-

⁶⁴³ Йдеться про дівчинку з ґетто, яка опинилася в арійській частині міста після того, як втратила батьків.

ка, хитра дівчинка, може видати». «Через заздрість?». «Так, через заздрість. Вони єдині, хто тут залишився. Якщо завтра ввечері знову постукає, я відчиню».

Потім розмовляємо про те, що «ті», чиє «соромне нещастя», у розпачі від того, як сильно вони страждають, і що вони не добровільно, як конспіратори, взяли на себе тягар страху, ризику, щоб врятувати своє життя. «А ми? — каже господиня. — Ризикувати все-таки потрібно». «Ті, хто ризикує, здобудуть свободу», — болісно сміюся я.

Розповідають дуже приголомшливий факт: єврей, одружений з арійкою, потрапив до рук гестапо, і здавалося, що його вже звідти ніщо не врятує. Гестапівці спростували всі його докази приналежності до польського народу. Останній допит відбувся у присутності дружини. Він вдається до аргументу, який, якби був використаний, призвів би до неминучої смерті. Цей чоловік, обрізаний, як і інші його одновірці, наважився на жакливу, останню гру. «Я дам вам доказ», — обернувся він до дружини й почав розстібати штани. Гестапівець, збентежений присутністю жінки чи вже заздалегідь переконаний у правдивості слів, які були шаленою брехнею, почав кричати: *Gut, gut* [нім. — добре, добре] — і закрив справу. Інші з них хотіли б убезпечити своє життя і нічого не втратити зі свого майна, як хтось сказав — польська шляхта дуже прив'язана до землі, а єврейська інтелігенція до меблів, речей... А тут ще й 100% впевненість, бездоганно підроблені папери, ніби їх справді видала відповідна парафія багато років тому. І це може бути підозрілим, й інше. Люди, підозрілим є все, і все поставлено на одну карту. Ми продовжуємо розмову. Певна жінка, Р. [N.N.], яка була дуже критично до всіх налаштована, нині геть змінилася. Песимізм і скептицизм поступилися місцем співчуттю, яке здатне викликати сльози на її колись суворих очах. Зрештою, вона робить добрі справи незалежно від того, хто віддає себе

під її опіку. «У мене на зберіганні скарби тридцяти осіб». А у мене шістьох. У порівнянні з нашими життєвими просторами вона б'є рекорд. Розмірковую над тим, чому вона так робить, ні, радше запитую, бо відповідь, вочевидь, вже давно сформована, у мене вже є. «Це моральний обов'язок». Він не підлягає осмисленню. Якби я сьогодні викинула цю дитину на вулицю, я б мучилася більше, ніж зараз, зі страхом, що її знайдуть. Моя християнська душа наказує мені так чинити, звільнитися від цього я не можу. (Єзуїти у Франції переховують єврейських дітей)⁶⁴⁴. Колись тут, у зв'язку зі справами доктора, я розмірковувала над своїм ставленням до допомоги іншим. Тільки вона завжди готова і постійно допомагає, а я піддаюся впливу, коли чужа біда вже дуже мене притисне. Тобто я досі — мисткиня, а вони, назвемо їх так, бо вони цього хочуть, — Божі працівники.

Часто, коли їду в трамваї, занотовую враження від сьогоднішнього дня чи навіть із минулого. Варшава стала, як в мої юні роки, уособленням поняття «Місто». Тоді вона дала мені перші наочні уроки мистецтва, на її скромних зразках я пізнавала архітектуру, а тепер так само дивлюся на костели й кажу: «Ось ця деталь — бароко, а ця — готика». Силует собору Святого Іоанна з перспективи вулиці Новий З'їзд дарує багато естетичних вражень. Звісно, колись я сприймала усе це по-учнівськи, старанно навчаючись, відбиток чого довгі роки зберігався в маленькому коричневому зошиті, загубленому не так давно в Парижі разом з іншими паперами, які там залишила. Зараз я повторюю набуті давніше знання, тобто від енциклопедії знову повернулася до букваря. У вересні [19]39 року нотатки ледь не запровадили мене до брами смерті, і зараз краще не робити нотатки, навіть якби я використовувала шифр. Лицар каже, що найважливіші секретні справи він маскує під виглядом інших не

⁶⁴⁴ Деякі французькі церковні громади, зокрема єзуїти, надавали допомогу євреям. Втім, це не мало систематичного характеру.

менш важливих справ: він знає, що значить чистити картоплю, а що — реєструвати картки, бо наше життя плине двома потоками: буденним, практичним і таємним, сповненим надії.

Хтось, хто приїхав зі Східних Кресів, розповідає, як там відбувалася ліквідація ґетто. Без опору з боку євреїв, хоча з огляду на техніку скидання кожної шеренги до траншей [тобто масових могил], наступна шеренга могла принаймні ускладнити роботу своїм опором. Застрелений в німецьких очах коштував 60 пфенігів, оскільки саме таку ціну вони встановили за одну страчену голову. На східних кресах прогрес завжди не встигав за часом, тому там не було ні газових камер, ні страт за допомогою електричного струму. По-старому, людей розстрілювали й все. Саме тому один *молодець* [рос. — молодець] за кілька годин впродовж одного дня побив рекорд — стратив 4000 голів, скільки він за це отримав, кожен може легко порахувати. Слід зазначити, однак, що 60 пфенігів — це багато, в кілька разів більше, ніж 60 грошів.

Багато говорять про страту пивовара Саського⁶⁴⁵, здається порядної людини. Взятий у заручники (Кельце), його повісили за руки, тобто розіп'яли. Дружина звернулася по допомогу до одного німецького сановника, який з ними приятелював. Він спеціально приїхав з Берліна, але нічого не зміг зробити для цієї родини. Нам, мимоволі, привіз розраду: у них ще гірше. Терор. Люди більше бояться ґестапо, ніж бомб. А відомо, як їх бояться. Щоправда, у Варшаві, де посилюлися облави, найбільші боягузи почали зітхати за бомбардуваннями. Це створювало владі клопоти іншого роду, відволікаючи їх від нас.

⁶⁴⁵ Ймовірно, йдеться про Станіслава Саського (Stanisław Saski, 1886-1942) — головного акціонера пивоварні в Островці-Свентокшиському, повішеного нацистами 30 вересня 1942 р. разом з іншими мешканцями міста, яких заарештували у відповідь на підлив мосту і газопроводу в Романові.

22 жовтня [1942]. Очі змучені злиднями Варшави, єдиного міста для мене на сьогодні, яке, зрештою, я починаю любити, шукаючи розради. Вчора я була в Іспанії, адже я не просто бачила її у фотопластиконі. Я ледь не збирала *pensamiento* [ісп. — братики] на клумбах саду Хенераліф...⁶⁴⁶ Я сиділа у натовпі, одна маленька фігура, спостерігаючи з висоти трибуни за боєм биків. Аллан читав «З душею Твоєю на плечі». Свої враження він висловлював французькою, *un coeur ardent* [фр. — палке серце] про сиву жінку, вочевидь, вважаючи, що говорити польською не зовсім делікатно... Зрештою, він демонструє цю *délicatesse du sentiment* [фр. — делікатність почуттів] у різних ситуаціях, часом смішних. Колись на званому обіді Бобек почав лашитися до нього, а той делікатно запитав: «*A-t-il des puces?*» [фр. — Чи є у нього блохи?]. Манери давньої подільської шляхти, а разом з тим і войовничість. Він дивує мене своїми сумними проханнями, тільки я не знаю, як на них реагувати згідно з вимогами духу часу.

Яким же збіднілим вчора було товариство в «Літературній кухні» на Перацького. Жоден макіяж не приховає слідів сьогодення. Обговорюється їжа або торгівля. Зрештою, це улюблені теми всіх товариських зібрань.

Підпис: «Уповноважений Уряду Республіки Польща на Батьківщині»⁶⁴⁷. Хіба вперше з'явилася особа, а не

⁶⁴⁶ Хенераліфе (ісп. Generalife, від араб. Jannat al-'Arif — «Сад Архітектора» або «Сади райських насолод») — це сади та літній палац правителів Гранадського емірату з династії Насридів, розташований у Гранаді, в регіоні Андалусія. Збудований у кінці XIII — на початку XIV ст., нині є одним із найдавніших збережених мавританських садів, включених до списку ЮНЕСКО.

⁶⁴⁷ Уповноваженим називали Делегата Уряду на Батьківщині, що водночас виконував функцію віцепрем'єр-міністра Уряду Республіки Польща у вигнанні. Його завданням була організація таємної адміністрації та об'єднання найважливіших політичних сил для підтримки політики уряду. Також він був зобов'язаний підтримувати діяльність Союзу Збройної Боротьби Армії Крайової (Związek Walki Zbrojnej — АК, ZWZ), натомість останні мали займатися виключно військовими справами й не втручатися в політику. Спроби встановити окремих Делегатів для земель у складі Райху та Східних Кресів не були вдалими у зв'язку з ефективною роботою окупанта над ви-

якась невловна сутність. Особа так само таємнича як голова масонської ложі, але через те, що це одна людина, яка носить, хоч і невідоме, прізвище, вона зближує Лондон і Варшаву. У зверненні йшлося про те, що німці наказують полякам співпрацювати в облавах і т.д., а це не є опір, це *contre* [фр. — всупереч] розпорядженню щодо кримінальних карних санкцій⁶⁴⁸.

В колишньому «Рої»⁶⁴⁹ відкрилося нове німецьке видавництво. Фірма — «Літера». Польських діячів науки та літератури попереджають, що її треба бойкотувати, так само як і попередню з узурпованою назвою «Польське видавництво». Зайве застереження. Ми знаємо. Ніколи ще польська література так довго й гідно не мовчала. На найкращій для промов території, на Батьківщині. На чужині, хоча зараз ані Англія, ані Америка — не чужина, процвітає мистецтво, розвивається наука. Повторно видаються старі твори, з акцентом на пропагандистський, антинімецький характер. Усе нове, що зараз створюється, ймовірно, створюється здебільшого з тією самою метою, ніхто зараз *l'art pour l'art* [фр. — мистецтвом заради мистецтва] не займається. А якби навіть автор умів відірватися від реальності, читач вимагає геть іншого. Адже тут ми накинулися на все, що було перекладено з німецької літератури в період між двома війнами. У мене була книжка Фаллади⁶⁵⁰, а нещодав-

криттям їх діяльності.

⁶⁴⁸ Цей абзац наштовхує на думку, що вище має бути якась цитата або речення, що стосується конкретної заяви, виданої Уповноваженим Уряду на Батьківщині.

⁶⁴⁹ Видавниче товариство «Рій» (Rój) — засноване Мельхіором Ваньковичем (Melchior Wańkowicz, 1891-) та Мар'яном Кістером (Marian Kister, 1897-1958), діяло в Варшаві (1924-1940) на вул. Кредитовій, 1. Було найбільшим польським видавництвом міжвоєнного періоду. Серед іншого видавництво опублікувало: «Два місяці» М. Кунцевича (1933), «Цинамонові крамниці» Б. Шульца (1933), «Небо пломеніє» Я. Парандовського (1936), «Фердидурке» В. Гомбровича (1937).

⁶⁵⁰ Ганс Фаллада (Hans Fallada, 1893-1947) — німецький письменник, журналіст. Найвідоміший роман — «Кожен помирає поодиноці» («Jeder stirbt für sich allein», 1947).

но я прочитала Глезера⁶⁵¹, це більш ранні роки, 1914-1918. Якби сучасні німці йшли старою дорогою, то все мало б уже початися... Зараз експерти не розраховують на повстання в тилу, як це було тоді. Армія має зазнати на фронті краху і саме вона дасть сигнал. Лише тоді, коли стане відомо, що вона підтримає рух, опір проявиться повною мірою. Чи завдяки допомозі тих мільйонів іноземців, які працюють нібито на користь, а насправді на шкоду державі? «Frankfurter Zeitung»⁶⁵² скаржиться, що довелося зібрати так багато людей. Вони не тільки псують расу, але й підбурюють дух. Франція вже прокидається, готова протистояти насильству з новою силою. Я завжди в неї вірила.

Черчилль 12-го [жовтня 1942] в Единбурзі розповідав про вбивства людей у Центральній Європі та Росії. Про систематичне винищення євреїв не було ані згадки. А наступного дня Рузвельт, виголошуючи промову, зазначив, що німці під впливом страху перед наближенням поразки посилили звірства в окупованих країнах, але не згадує на першому місці (і, зрештою, на жодному іншому) про євреїв.

Інформаційна агенція з обуренням змальовує картину, побачену в спустілому гетто. Зграя шакалів... Поліція усіх мастей терпимо ставилася до цього розбою, зрештою, *après vous majesté* [фр. властиво *après votre majesté* — з вашого дозволу], очевидно, бажаючи ще більше поглибити розрив, який існував раніше між поляками та євреями.

⁶⁵¹ Ернст Глезер (Ernst Glaeser, 1902-1963) — німецький письменник, журналіст, есеїст, автор радіоп'єс. Міжнародну репутацію йому приніс пацифістичний роман «Народжений 1902 року» («Jahrgang 1902», 1928). Емігрував після приходу Гітлера до влади. У 1939, не стерпівши життя на чужині, повернувся на Батьківщину та склав присягу вірності III Райхові, але перестав писати.

⁶⁵² «Frankfurter Zeitung» — газета, яка виходила з 1856 до серпня 1943 і до кінця 30-х років була єдиною, яка не знаходилася під повним контролем міністра пропаганди Йозефа Геббельса. До війни вона слугувала владі III Райху як привід для того, щоби вдавати, ніби в країні існує вільна преса. Згодом її було визнано непотрібною.

Чекаю на дзвінок. Чую розмову, очевидно, двох спільників. Розмовляють дипломатично з огляду на телефонну розмову, з'ясовують стосунки. Здається, один хоче обдурити іншого. Той, судячи з реплік, не піддається. Призначивши зустріч, мирно завершують бесіду новою, але добре адаптованою до обставин формулою ввічливості: «Живи».

«Лялька» Болеслава Пруса під редакцією Зигмунта Швейковського, 1935 рік, наштотує на тему: отець Плавицький і пан Томаш. Так само, як і раніше, читаючи Подфіліпського, я шукала паралелі з Поланецьким. Але зараз не час і не до цього мені.

«Повісле як сто років тому». Таку назву я дала побаченому фейлетону, гуляючи у своїй околиці. Замість радіо чути губну гармошку, гасова лампа замінила електричну, тому крамнички стоять у темряві. Хоча, чи вже були, завдяки Лукасевичу⁶⁵³, гасові лампи? Усе одно, світло таке ж бліде, яким воно мусило бути тоді. Хатинка на Липовій, дах без гонту, заглиблена в землю, може простояти так ще ціле століття. Саме така, про яку співали: «Хатинонька низька, тато маму обійма, і ми так будемо...» Маленькі вікна, фіранки наївного типу, якась кравчиня шиє в глибині кімнати, у шевця робота розкладена на колодці. Ніде немає жодного москаля. А німці тут майже не бувають.

Зранку мене застало видовище: повернення зі шлюбу в неділю пополудні. «Дрожки» разом з молодятами ведуть дружби, які стоять на підніжках, утримуючи рівновагу екіпажу, коли той гойдається на бруківці. Я провела подружжя поглядом додому, вони вийшли «з шиком», а згодом наречена волочила свій трен по брудному подвір'ю, а вітер задирав її вуаль.

⁶⁵³ Ігнацій Лукасевич (Ignacy Łukasiewicz, 1822-1882) — винахідник і фармацевт, піонер нафтової промисловості, а також борець за незалежність. Винайшов гасову лампу. Він був першим у світі, хто відкрив нафтову шахту (в селі Бубрка біля Кросна).

Часи, коли Нарциза⁶⁵⁴ сиділа біля вогнища каміна.

28 жовтня [1942]. Учорашній день був насичений воєнними враженнями, які шарпали нерви. Виходжу з дому, хтось прибігає з новиною про перенесення комендантської години⁶⁵⁵. З мегафона доноситься: «Увага, увага. У зв'язку з агресивним ставленням польського населення (до вас, ягнятка), киданням бомб у заклади харчування та кінотеатри недисциплінованими елементами, а також обливанням соляною кислотою військових мундирів, запроваджується...» (нащо пхатися до чужого краю, навіть до польського трамвая). Суботнього вечора у вікно Café Club⁶⁵⁶ жбурнули гранату, серед загинувших нібито кілька військових та дві сестри милосердя⁶⁵⁷. Наступного дня на вулиці, місця не вказано, сталася бійка, одні кажуть, що між військом і гестапо, інші — між офіцерами й солдатами. «Ну ж бо, ну ж бо». Настрій у місті змінився, у вечірні години паніка зростає, всі тиснулися до трамвая, незважаючи ні на кого, зі страхом за власну долю. Сестра сміється: вийшла з вагона, дивом врятувавшись від можливої аварії.

Особисто я теж мала переживання в шпиталі. Нарізаю в другій палаті печеню з конини, про що ніхто й гадки не має. Офіцери просять висловити окрему подяку пані Отоцькій за чудовий полуденок. Раптом, хтось просить пі-

⁶⁵⁴ Йдеться про Нарцизу Жміховську, героїню однієї з праць Вилежинської, «Нарциза Жміховська в контексті своєї щирості», опублікованої в 1919 р. в «Przewodnik Naukowy i Literacki».

⁶⁵⁵ Комендантську годину перенесли 27 жовтня 1942 р. з 22:00 на 20:00. За іншими даними це сталося 1 листопада 1942 р.

⁶⁵⁶ Café Club — варшавська кав'ярня, розташована в кам'яниці Істоміна на розі Алей Єрусалимських та Нового Світу. Під час окупації була розважальним закладом виключно для німців.

⁶⁵⁷ У суботу, 24 жовтня 1942 р., був здійснений напад не лише на Café Club, а й на ресторан на Головному вокзалі, а також на друкарню на вул. Маршалковській, 3/5 (де, між іншим, друкувався «Nowy Kurier Warszawski»). Бійці Народної гвардії закидали ці заклади гранатами, прагнучи помститися за страту 50 в'язнів Пав'яка.

дійти до його ліжка, але я не впізнаю голос. Покликали ще раз, цього разу впізнала — Єжи Диліон. Спершу мені спав на думку боягузливий намір утекти: вийти з палати, ніби ще повернуся, але не повернутися. Потім — обов'язок і розум підказали: він хворий, а я завідувача палатою, тому маю поводитися належним чином. Так само як лікареві, я не маю права відмовити у допомозі, що в межах моїх компетенцій. Інша справа — ставлення до нього як до знайомого. Тож підходжу до нього і питаю про здоров'я, не подаючи руки. Справи в нього були дійсно кепські, кілька днів тому його привезли швидкою. «Наскільки ви знаєте, тут немає жодної лікарської опіки». «Знаю». Тиша. «А що з доктором?». «Не знаю». Знову тиша, довга пауза. Встаю. «До побачення» — і знову не подаю руки.

Розповідала про це Отоцьким, думаю, що вчинила правильно — доктору це не нашкодить, оскільки ніхто не знає його адреси, а що ж мені може зробити цей Лазар-зрадник? Ще наступного понеділка я буду змушена його бачити, а потім уже вирушу до Вельголясу. У мене досі таке відчуття, що якби я подала йому руку — ніби дрібничка, але сам дотик до нього був би чимось огидним. Зрештою, байдуже, як хворий він може вимагати поблажливості, як мерзотник він заслуговує на відповідне ставлення. Лікарша Ст[авінська] поінформована про всю справу та займає «нормальну» позицію, а в мене так не виходить. Коли ми разом поверталися, вона говорила про витривалість, що, можливо, вже зовсім скоро до нас приведуть інших поранених... Ми поєднаємо майже дві епохи.

Бачила червоні плакати зі списком п'ятдесяти заручників, яких розстріляють в разі повторних бомбових замахів. Незнайомі прізвища проймають: Ледуховський, Граф Ромуальд, Єжи Шептицький.

З приїздом Фелі до мене повернулася життєва енергія, з колишнім завзяттям купую вугілля, навіть дізнавалася про посвідчення особи, піддаючись аргументам сестри: зроби його якщо не заради своєї безпеки, то заради спокою.

Навіть селянин так не дивувався б усьому в банку й не поводився так боязко, як я у К[омунальний] О[щадний] К[асі]⁶⁵⁸. «Панна в клітці», касирка, щиро розважила мене, коли номерок, який я отримала, заховала в рукавичку, неначе якесь забуте видовище. Селянин, напевно, засунув би його за халяву. Я, яка стільки разів була в *Crédit Lyonnais*, а також *Banque des Pays Bas*, що збагатився завдяки Голландській Ост-Індії⁶⁵⁹, і часто міняла польські злоті на паризькі франки. А ще ж паризька РКО (це називалося Польська Ощадна Каса), де в мене був свій рахунок. Але тоді це мене не вражало. Треба було сьогодні, після довгих років без грошей, опинитися серед нормальних у цій галузі транзакцій, щоби прозріти. Крім того, в товаристві польських королів зі скіпетром і короною на голові, на станах висять гравюри, які зображують то Баторія, то Владислава IV.

Їх не вигнали? Я поверталася вулицею Каровою, яка тепер називається *Bergstrasse* [нім. — вул. Гірська], без сентиментів дивилася з верхньої частини сходів на мій балкон з [19]39 року. Минулого року ми з [Каролем] Дрезднером стояли тут 14 липня, слухаючи музику, що доносилася з боку палацу Ради Міністрів. Пані Складковська⁶⁶⁰ на своє

⁶⁵⁸ Ощадні інституції створювалися на польських землях уже з I половини XIX ст. У Другій Речі Посполитій правила їхнього функціонування визначало розпорядження Президента РП, що увійшли в дію 13 IV 1927. З цього ж р. у Варшаві діяв Союз Комунальних Ощадних Кас. У 1938 у Польщі діяло 353 каси, найбільші з яких, як, наприклад, згадана Комунальна Каса столичного міста Варшава, не поступалися рівнем діяльності великим банкам.

⁶⁵⁹ Тогочасна французька колонія. Зараз Індонезія.

⁶⁶⁰ Йдеться про француженку Жермен Сюзанн Куайо (*Germaine Susanne Coillot*, ?-1945), дружину останнього прем'єра Феліціяна Славоя Складковського. Вечір був організований на честь французького національного свята — Дня взяття Бастилії (14 липня).

національне свято організувала вечір для Поліційної Родини... Цього літа ми згадували про це у листуванні. Кілька місяців пізніше з тієї самої висоти я дивилася на далеку заграву, 10 вересня я бачила, як горить Грохів.

На таємному книжковому ринку з'явилися вірші. Нові автори чи старі?

29 жовтня [1942]. Без справедливості й без кари. У дворі кам'яниці на вулиці Фільтрової вбили людину. Гестапівець Мільке та його помічник [N.N.]. Померлого — під приводом, що єврей — видав знайомий, у якого той тимчасово мешкав. У нього знайшли посвідчення особи на ім'я якогось Грабовського з груецького повіту. Адміністраторка будинку, якій повідомили про цей випадок, спустилася сходами. Хто це зробив, чому? Безпорадність. Але нам не звикати до їх беззаконня. Принаймні можна чинити духовний спротив. Інша справа — можливість себе убезпечити від цього. Смішно, що на цьому тлі люди ще вірять в можливість себе захистити хоч від чогось. Ті, хто беруть документи, вимагають, на їхню думку, найкращих, щоб бути впевненими на всі 100%. Але яку гарантію може дати той чи інший документ? Треба довіритися удачі — це сьогодні єдиний захист. Бог, мабуть, не опікується над вірянами належним чином. Бог також нічого не змінив у психіці своїх підвладних. Я постійно оперую одним і тим самим прикладом, але він слугує моїм експериментам як найбільш відомий. Набожний Ежи Диліон розповідав про позитивний вплив дружини якогось полковника, яка рік тому доглядала за палатою. Відтоді, коли вона організувала колективну сповідь, йому стало краще не тільки у плані здоров'я, але й загалом. Однак ці зміни не вплинули на його гиду душу.

Висловлюються побоювання, що ті бомби в приміщеннях були провокацією, щоб ми не почали занадто рано. Увечері між 6 і 7 новий замах на німецький трамвай.

30 жовтня [1942]. Я знайшла Юлю В[илежиньську]-Д[ікштайн] у притулку св. Франциска Салезького на Сольці. Які злидні. Атмосфера жахливого клерикалізму, змушують сповідатися, реколекції, як раніше в шпиталях. А побожні душі тішаться, що овечка перед смертю підкорилася суворим вимогам. Пані з Вельголясу виставляли на показ навернення професора. Ця людина без твердих переконань могла б змінитися навіть із задоволенням, але бідна атеїстка, яка за ціну даху над головою мусить поступитися... Яка жорстока і безнадійна доля. Вона називає свій новий дім «вмеральнею», живуть у ньому переважно люди літні, у тій атмосфері її життєва сила знову затухає. Завжди сповнена ідей та не підкоряється нещастям.

Наш тимчасовий добробут свідчить про їхній занепад. Дали майже по метру картоплі — більше, ніж минулого року. Причина в тому, що вони не можуть транспортувати до Німеччини крадені продукти, а тримати їх на складах з якихось там міркувань їм не вигідно. Подібна ситуація і з м'ясом, яке цього тижня ми беремо на продовольчі картки вже всьоме, ще й немалими порціями. Худоба падає на півдорозі, а ми цим користуємося. Робимо також і невтішні висновки щодо залізничного рухомого складу.

30 жовтня [1942]. Кажуть, що контрибуція, накладена на Варшаву за обливання солдатських мундирів соляною кислотою, є згідною з міжнародними законами⁶⁶¹. Браво, хоч раз. Утім, для такого великого міста — це зовсім мала сума. За це відповідає призначений бурмістр. Інша справа: надійні джерела доносять, що та бійка в Café Club була між «фронтівиками» та офіцерами, що розважалися у Варшаві.

«Що там зі Сталінградом?» — питаю Лицаря. Тепер вони здобувають не по дві кімнати з кухнею, а тільки одну на день, до того ж у суборенду. Якби ж Совіти мали таку

⁶⁶¹ Ідеться про контрибуцію у розмірі 1 мільйона злотих, ухвалену розпорядженням губернатора Людвіга Фішера 27 жовтня 1942 р.

комбінацію. Отже, Сарагоса⁶⁶²? Не може бути, самі німці пишуть, що стратегічно не можна довести причин невдачі. Я ж вважала, що перемога часто не пояснюється жодною теорією, але поразка мусить мати причину. Навіть ми, прості люди, вже її бачимо й радіємо...

Пару днів тому розійшлися чутки, що під Сталінградом німці просять кількогадинне припинення вогню. Підтвердження цьому знаходжу в окупаційній пресі, тільки там новина подана наступним чином: «Лондонське радіо повідомляє, що німці за посередництвом Червоного Хреста...». Пропозицію відхилено. Видно, справи в них ідуть кепсько, якщо вони звертаються за допомогою такого короткого проміжку часу. Увесь світ зараз дивиться на Єгипет, уже вшосте за цю війну. Хай дух Наполеона стане на бік англійців проти німців, він мусить це зробити. За віддану традиціям Великої революції Францію, за нас, так відданих йому. О, зійди, переможний Бонапарте, хоч саме в Єгипті тобі не дуже добре велося.

Один із моїх коментаторів стверджує, що сам читав ось таку умову, висунуту більшовиками: «Добре, але подайте кількість загиблих за останні два місяці». Хитрий вірменин⁶⁶³ міг удалися до такої провокації. Хтось інший повідомляє, що солдати, які їдуть у відпустку, мають на звороті своєї картки примітку: у разі перемир'я маєш повернутися до свого полку. Тобто вони рахуються з можливістю близького кінця. Чого тільки люди не вигадують.

Розмова про те, у кого краща доля: в офіцерів в офлагах чи у їхніх родин тут? Там вони мають спокійне життя, їжу, роботу, якщо хочуть, а їжу останнім часом їм надсила-

⁶⁶² Облога Сарагоси наполеонівськими військами тривала з 20 грудня 1808 по 20 лютого 1809 р. У кровавих битвах за місто особливо відзначився Надвіслянський легіон, що складався з поляків.

⁶⁶³ Мабуть, йдеться про Сталіна, хоча той був грузином (можливо, осетином), а не вірменом.

ють Америка й Англія. А їх жінки почуваються невпевнено навіть виходячи на вулицю, бракує їжі, труднощі в усьому, боротьба з повсякденністю. Звісно, вони не зрадять своїх жінок, бо, на жаль, не мають такої можливості, але якщо дружини знайдуть собі опікуна чи друга, важко цьому дивуватися... Три роки розлуки навіть у нормальних умовах були б достатні, щоб розірвати багато зв'язків, що вже казати про сьогодні...

Відкриваю нову рубрику «Золоті думки пані Цяркової», нашої *femme de ménage* [фр. — господині]:

Колись бідняк був для багача пустим місцем, тепер вони рівні.

Погано жити, але ще гірше помирати.

31 жовтня [1942]. Була в кав'ярні Пухальського, щоб у Тадеуша Цесьлевського⁶⁶⁴, який там працює, спитати про долю Станіслава Пьотра Кочоровського. Сидячи за столиком, запанібрата з офіціантом, дивилася йому в обличчя.

Урок анатомії без Рембрандта. І без здирання з неї шкіри. Кочоровський поневіряється, книги пішли до Національної бібліотеки, кіт окремо, господиня окремо, а він десь у добрих людей. Напевно, йому там погано, бо інакше й бути не може. Як же я зраділа. Це гарна і добра душа. Тепер я відчуватиму її ніби вона близько. Хоч, майже без сліз, я її оплакала.

Оптимісти кажуть, що німці взагалі не дбають про майбутній урожай, якщо хтось не віддав контингент, то йому не дозволяють зберігати зерно на посів. Про озимину та ярину вони вже зовсім не турбуються. Що це означає: така сильна потреба моменту чи невпевненість у завтрашньому дні?

⁶⁶⁴ Тадеуш Цесьлевський (1895-1944) — художник, графік, письменник, син художника Тадеуша Цесьлевського (1870-1956). У роки війни працював офіціантом і таємно викладав малювання та графіку. Загинув під час Варшавського повстання.

Вже щось бурлить під кормою — так Норвід називає життя, що сьогодні буйно розвивається заради завтра. Ні, ще занадто рано, чекаймо.

Німці у Великому Новгороді використовують цеглу собору Святої Софії для будівництва фортифікацій.

Помирає пані Цяркова... Це сталося так швидко, після 85 років життя. Я відвідала її, вона лежить у самостійно добре випраній білизні обличчям до вікна. Наша дружба, скажу з глибоким жалем, померла в розквіті сил, бо ми розуміли одна одну. «Пані теж дочка господаря» — казала вона схвально.

Після обіду. Була на цвинтарі з Отоцьким. Спочатку — до могили Лешновських, потім уздовж катакомб — до частини, зруйнованої під час нальоту з 1 на 2 вересня. Цвинтар на цвинтарі. Ось як я б окреслила те каміння, що лежить один на одному. Так би я назвала ці камені, що лежать один на одному. Могильні ями відкриті, труни, перекинуті зі своїх місць, впали на сусідні. В якомусь місці залишилася лише вирва, без сліду гробниці. У заглибленні молода жінка прикрашає все зеленню, ніби торкається живих пам'яток. Цього року скрізь видніються прапори, білі з чорним хрестом, які продають на користь в'язнів Пав'яка, ними оздоблюють багато плит. Один з них хтось поклав Марії Калергіс⁶⁶⁵, що спочивала поряд з батьком, Нессельроде, як Марія Муханова, про що свідчить німецький підпис: «*Und seine Tochter Maria Muchanow ruht*» [нім. — спочиває його донька Марія Муханова]. У мене десь був малюнок доктора Дрезднера, бюст дипломата, це було в липні 1939 року, коли ми шукали пам'ятки, пов'язані

⁶⁶⁵ Марія Калергіс-Муханова (1822-1874) — графиня, піаністка, меценатка мистецтва, дочка Фрідріха Карла Нессельроде (1786-1868). Здобула ґрунтовну освіту в Петербурзі, в домі у дядька Карла Роберта Нессельроде. Досконало володіла кількома мовами та чудово грала на фортепіано, деякий час брала уроки у Фридерика Шопена. У пам'яті нащадків залишилася великим коханням Ципріана Каміля Норвіда і, ймовірно, саме вона стала прототипом графині Марії Гарріс із трагедії «Перстень великої дами» (1872).

з відомими в літературі чи історії людьми. Він був добрим провідником. Чому тоді ми не дісталися до Нарцизи Жміховської, я ніколи не бачила її пам'ятника. Так склалося, хоча з сентиментом я розшукала Медогір'я. Жміховська для мене — це та близькість, яка назавжди залишається між авторкою й особою, про яку вона писала. Учора ми поїхали також на військовий цвинтар, спершу завітавши до німецької частини. Порожньо. Натомість у нашій частині повно свіжих квітів, прапорців, усіляких польських знаків. Я натрапила на могилу Юра Гожеховського, який помер у Маутхаузені в 1940 році, сина чоловіка Налковської⁶⁶⁶, героя роману «Недобре кохання»⁶⁶⁷. Я не знайшла могилу Струга, похорон якого пережила й описала в часописі «Sygnały»⁶⁶⁸.

Є кілька нових хрестів на могилах пілотів, які прикрашає гвинт, що перетинає звичайний хрест. Солдатські могили, що стоять ніби у бойовому строю отримали спільний знак, прикрасу — у багатьох місцях вінок із сухого листя, свічка або біло-амарантову відзнаку за вірну службу. Усім присвячений *Monument aux Morts* [фр. — пам'ятник загиблим воїнам] на газоні ще досі має викладений з квітів орден *Virtuti Militari*. Діти віддають шану героям дрібними, скорботними дарами. Про цвинтар, присвячений ветеранам 1863 року, також не забули. Військовий цвинтар, на відміну від [Старих] Повонзок, не замкнений у тісних рамках, його оточує вільний простір, дерева вартують групами: тут — купка беріз, а там — тополі. Одна ділянка відділена живоplotом із туї, інші ж пагорбки

⁶⁶⁶ Авторка (або особа, що переписувала щоденник після війни) могла сплутати Яна Юра-Гожеховського (Jan Jur-Gorzechowski, 1874-1948) з кимось іншим, адже той пережив війну в еміграції.

⁶⁶⁷ Роман Зоф'ї Налковської, виданий у 1928 р.

⁶⁶⁸ Йдеться про спогад авторки під назвою «Таїнство похоронів» в журналі «Sygnały», 1938, №38.

майже не виступають над землею. Цей цвинтар не похмурий. Колись прибуде туди кілька нових, посмертних гостей. Новий особовий склад, підготовлений у душі «Національного Війська» — брошурці з давньою обкладинкою 1919 року, але сьогоднішнім змістом⁶⁶⁹. І сьогоднішні емблеми у знайомій оздобі. Інша річ, цікаво, що ані графіки, ані письменники, які працюють з польським підпіллям, не вносять в мистецтво нічого нового. Колишніх митців до співпраці не залучали, самі вони не зголосилися, може, їм відмовили у співпраці. Книжечка закінчується зверненням до читача: «Польський командире 1942 року. Твоє місце на чолі народу. Народ і Військо — єдині. Незабаром поведеш синів свого народу до бою. В складних умовах. Пам'ятай, будь їм старшим братом і опікуном. Твою нагородою буде те, що ти з найвищою жертовністю прагнув до Вільної та Великої Польщі».

Усюди лежить листя. Хтось зловтішно: оптимісти починають прив'язувати його до гілок шнурочками. Бо місяць листопад мав здійснити їхні надії, які тим часом ще більше віддаляються.

Повертаємося повз мури ґетто. Тут залишився осередок, де живуть ті, хто потребує. Загнані в кошари. Вікна кам'яниць широко відчинені, віє пусткою, у багатьох відсутні шиби, через які стріляли. Керцеляк, після останньої німецької перемоги над ним, геть не схожий на себе колишнього. Жодної будки чи крамнички. Невже це місце спеціально розчистили, щоб встановити шибениці?

Вивісили карту майбутнього. Боягузи обліплюють плакат з страхом, що здійсниться німецький план, що завтрашній день радше затвердить те, що вони здобули

⁶⁶⁹ Єдине конспіративне видання з назвою «Wojsko Narodowe» і підзаголовком «Одра та Лужицька Ниса — це наші кордони» («Odra i Nysa Łużycka są naszymi granicami»), опубліковане на початку 1943 р., тобто два місяці пізніше.

сьогодні. Але ми знаємо, вони вже не тримають у руках величезних просторів Європи, хоч би й накреслили її суцільною, чорною фарбою. Цей колір означає смерть... Підпис звучить: «Нову Європу ніщо не здобуде» [«Nową Europę nic nie zdobędzie»]⁶⁷⁰. Навіть одного речення не можуть написати без жодної помилки.

Дізнаюся про смерть Загорської-Савітрі в Освенцимі. Три Роки тому пішла її мужня донька [Ельжбета Загорська], а зараз забрало матір під час праці. У грудні 1939 року я познайомилася з нею у Вельголясі, — про цю нашу зустріч тут уже є запис. Потім я знала, що десь неподалік Мінська вона влаштувала псевдопансіонат для тих, хто мусив тікати з Варшави. Допоможіть мені, земляки... І вона отримала допомогу. Навколишні маєтки надсилали продукти. Треба зберегти лист від травня цього року, який є у Вельголясі, де вона дякує за щось біле, сипуче.

Точно не відомо, але серед п'ятдесяти повішених на шибениці міг бути Ришард Добровольський⁶⁷¹ — поет і соціаліст. Що ж це означає? Комуністом можна назвати кого завгодно. «Сину, запам'ятай». Кожен злочин має врізатися в мозок, кожне свідчення правди матиме ціну.

У Лондоні під керівництвом архієп[ископа] Кентерберійського⁶⁷² відбулося зібрання щодо — яке слабке це визначення — переслідувань євреїв у Європі. Від Речі Посполитої виступив якийсь доповідач⁶⁷³. Я читала в газеті

⁶⁷⁰ В оригіналі гасло «Nową Europę nic nie zdobędzie» містить граматичну помилку. У польській мові заперечення при дієслові вимагає вживання додатка в родовому відмінку, а не в знахідному. Правильна форма: «Nowej Europy nic nie zdobędzie», — прим. перекладачки.

⁶⁷¹ Це помилкова інформація. Станіслав Ришард Добровольський (Stanisław Ryszard Dobrowolski, 1907-1985) — поет, прозаїк і перекладач, член літературної групи «Квадрига». Під час німецької окупації діяв у підпіллі, брав участь у Варшавському повстанні.

⁶⁷² Вільям Темпл (William Temple, 1881-1944) — архієпископ Кентерберійський з 1942 по 1944 р.

⁶⁷³ Йдеться про публічне зібрання в Королівському Альберт Холл 29 жовтня 1942 р., скликані єврейськими організаціями. Це був не абиякий «доповідач

«Nowy Polski Dzień»⁶⁷⁴, яка виходить і доставляється регулярно, якщо раптово не обірветься якась нитка. Раніше, за часів тієї війни, жінок на службі в легіонах називали «дромадерками», а тепер, по-сучасному, їх звать «зв'язківками». Саме вони займаються справами розповсюдження і є сполучною ланкою між окремими працівниками.

Листопад 1942 р.

3 листопада [19]42 р. ранок. Я отримую частину квитанції, за яку плачу 10 злотих. На звороті написано: вул. Пія, 36, квартира №7, субота, 16:30. Іду. Галіна Домбровольська читає свою драму «Дім на ставку» [«Dom nad stawem»]⁶⁷⁵. У вступі каже, що твір є наполовину фантастичним. Проте я вважаю це небезпечним літературним жанром, що приховує багато пасток для автора. Кожне трохи незграбне рішення висміює найпіднесеніші моменти. Реалістичний твір краще витримає будь-які помилки, тут робота має бути надзвичайно делікатною, дія, що тримається на тонкій нитці віри слухача, може легко обірватися. Рівновагу слід зберігати в найдрібніших деталях, автор мусить жонглювати своєю правдою. П'єсі я б закинула в цьому плані багато небережностей. Зрештою, я не знаю її повністю, але з фрагментів бачу потребу в скороченнях і стилістичних змінах. Саме з огляду на досконалість слова, яка є обов'язковою саме в такому творі. Найлегше перейти *du sublime au ridicule* [фр. — від піднесеного до смішного], коли стоїш на ґрунті перевіреної правди, ніж оперуєш правдою, нав'язаною чу-

з польського боку», адже промовляв сам прем'єр-міністр Сікорський, який не лише описував німецькі вбивства євреїв, але й застерігав сановників Третього Райху, що їх не мине заслужена кара. Авторка, зрештою, виправляється в подальшій частині цього запису.

⁶⁷⁴ Ймовірно, йдеться про підпільну газету «Nowy Dzień», яка виходила у Варшаві в 1941-1944 рр.

⁶⁷⁵ Можливо, це один із втрачених рукописів, оскільки твору з такою назвою у цієї авторки після війни не знайдено.

жій добрій вірі. Слід шліфувати кожне речення й кожну думку. Аллан Коско, який нещодавно читав мою «Іспанію» [«З душею твоєю на плечі»], слушно зауважив її певні формальні недоліки. Він вважає, що їх найкраще може усунути у колеги інший колега (це стосується і колежанок). Хтось неупереджений щодо змісту, справедливий, але суворий критик, який не живе сентиментами творця і керується звичайними законами логіки слова, не пов'язаний любов'ю до кожного поруху думки, — звісно, сумлінний ремісник. Кожен із нас є таким скоріше, коли йдеться про оцінку інших, ніж самого себе. Хіба що через певний час, коли емоційне ставлення до книги вже згасне, можна її судити безсторонньо. Роль такого доброзичливого і чесного вчителя виконала колись Станіслава Яроцінська-Маліновська, читаючи загостреним олівцем мою доповідь «Письменники народного фронту говорять». Вона справедливо вказала на кілька помилок і зазначила незрозумілі місця. Доповідь, яка викликала такий переполох у Гдині⁶⁷⁶, де нещодавно виступав Геббельс. Парадоксально. Мені здається, що я могла б зробити дуже доброзичливу зовнішню коректуру п'єси Галіни [Домбровольської], але сумніваюся, чи довірилася б вона і чи взагалі піддала б певній кастрації дитину свого духу. Читання відбувалося в особливих умовах, при двох газових лампах (кухонний тип №3), так що конспіраційна темрява відділяла одну людину від іншої. Лише поет [Войцех] Бонк і Альфред Лашовський висунулися на перший план, сидячи у світлі авторки, і раз по раз давали знати про свою присутність, перехилившись з крісла на крісло і шепочучи, напевно, влучні репліки. Чи були вони тактовними — не знаю. Дискусії не було, сьома година кликала додому. Завтра зайду на Фільтрову, поговорю з Галіною [Домбровольською].

⁶⁷⁶ На жаль, не вдалося з'ясувати, коли саме відбулася згадана лекція.

Ще щодо «Дому на ставку». Задум цікавий, якщо оригінальний, треба було б дослідити, і чи обґрунтований належним чином. Сумніваюся, але авторка застерігається, що ставить питання без відповідей.

4 листопада [1942]. Як пані Рузвельт⁶⁷⁷, перша леді Сполучених Штатів, я теж пишу «Мій день». Для самої себе? Втім, кожен день щось приносить, якби не лінощі, я більше збирала б актуальних матеріалів. Їх можна було б розширити в довші оповідання, наприклад, така тема: «Етапи німецького плаката». На вулицях розклеєно мапу, про яку я згадувала, що підписана з помилками. Висить один аркуш поруч з іншим на розі Доброї та Липової. Той, що з більш людного боку, тримається стіни, а наш ось вчора вранці почав відставати, спочатку один кут, потім другий, коли я наступного разу проходила, бачила, що половина почала тріпотіти, ввечері ж він уже явно майорів, а сьогодні посередині ледве залишився слід, який видно міцніше клей тримав.

Якесь шведське періодичне видання присвятило статтю сучасній польській літературі — тій, що на волі й тій, що на окупованій території. Очевидно, про літературу воно не могло розповідати, лише про журналістику. Маю іншу редакцію новин про лондонське зібрання, це був однак явний протест проти німецьких звірств щодо євреїв.

Сікорський різко виступив, засуджуючи дії Гітлера. «Як голова польського уряду, заявляю євреям, що вони нарівні з іншими розділятимуть блага союзних націй»⁶⁷⁸.

⁶⁷⁷ Елеонора Рузвельт (Eleanor Roosevelt, 1884-1962) — американська правозахисниця, дипломатка та публіцистка, дружина 32-го президента США Франкліна Делано Рузвельта.

⁶⁷⁸ Точна цитата звучить так: «Jako szef rządu oświadczam Żydom polskim, że na równi z wszystkimi obywatelami polskimi korzystać będą w pełni z dobrodziejstw zwycięstwa Narodów Sprzymierzonych» («Як глава уряду заявляю польським євреям, що нарівні з усіма польськими громадянами вони повною мірою користуватимуться благами перемоги Союзних Націй»). Див.: K. Iranek-

Все ще думаю про смерть Савітрі [Анна Загорська]. Той вечір у Вельголясі, проведений з нею, повертається в пам'ять. Фотографія доньки. Вона дала матері приклад того, як повинні ми помирати.

Приписка: Невиправні, родина опублікувала оголошення в окупаційній газеті про смерть героїні.

Спростування: умовою припинення вогню в Ста-лінграді було вказання німцями цілі — для поховання по-ранених. Це теж хороший результат.

Листівка з Риму від сестри Ірени Фридман [Irena Frydman]⁶⁷⁹, можливо, похованої в гетто. Вираз прийшов на думку сам собою. Вона пише, що останнє повідомлення було наприкінці червня, наступні відправлені посилки повернуто. Люб'язно з їхнього боку. Я не можу відповісти їй через відсутність посвідчення особи, яке дає право листування з закордоном.

Навіщо поспішати з поганими новинами?

На одній тихій вулиці стоїть старенька жінка. Як безумна мати, волосся розкуйовджене... Дивиться в небо, по якому летить ворог. «Обережно, Олеку, — гукає вона, — обережно, тільки дивись мені, не впади». Добрі люди відвели її на тротуар. Кажуть: «Тут безпечніше». «Як це, — здивувалася вона, — я ж стою, тож мені безпечно. А він літає, полетів у вересні...».

«Шал тіл» [«Szał ciała»] — назва нового ревію в кабаре «[Золотий] вулик»⁶⁸⁰. Назва перспективна і гарно звучить.

5 листопада [1942]. Я поїхала покласти депозит, як і попередній, має зберігатися в залі №47. Колись такий

Osmecki, *Kto ratuje jedno życie...* Polacy i Żydzi 1939-1945, Londyn 1968, s. 190.

⁶⁷⁹ Не вдалося з'ясувати, ким була сестра Ірени Фридман.

⁶⁸⁰ Кабаре «Золотий вулик» («Złoty Ul») відкрилося 12 листопада 1940 р. в колишньому залі кінотеатру «Малий колізей» (Małe Colloseum) на вулиці Новий Світ, 19. Художнім керівником був Єжи Бочковський, директор легендарного кабаре «Qui Pro Quo» (1919-1931). Прем'єра ревію «Шал тіл» відбулася 27 жовтня 1942 р.

гарний район, тепер справляє жакливе враження. Візуально і на слух. Колись присвячений знанням, тепер це казарми та в'язниці. Нерви ледве витримують звуки стрілецьких вправ і команд. Тягнуться шеренги, співаючи. Я чула на Груецькій на початку війни «Хайлі, Хайла»⁶⁸¹. Цією піснею заохочують молодь набувати вміння вбивати. Чи це вже останні шеренги?

Статика та динаміка. Фея сильна у своїй незмінності, в дотриманні давніх форм життя, я ж черпаю силу — дедалі слабшу — в легкому пристосуванні до теперішньої дійсності. В будь-якому випадку, так зручніше.

Хтось каже про Ріту Рей: «Нехай далі, хоч і несвідомо, виконує свою громадську місію, збираючи людей на чаювання. Не відмовляючи їм в цукрі».

Парадокс наших днів: молода жінка неарійського походження була розміщена в селі, де вона платить 1200 злотих на місяць і займається дітьми. Для маскування.

6 листопада [1942]. До вчорашнього дня треба додати закінчення: сіре, ранне пообіддя після писання і читання, скоріше навпаки, писати на друкарській машинці можна довше, взялася за домашні справи. Коли пробіла п'ята і потемніло, я вийшла з кімнати, втекла на ще світлу вулицю. Хотіла купити в аптеці Венде⁶⁸² антигрипін. Досі ця аптека була поділена: для нас і для них. Повідомили, що тепер тільки «для німців». Я йшла Краківським [Передмістям], потім Н[овим] Світом, насолоджуючись «кокетливістю світла», як я колись назвала вечірній або нічний танець світла на Великих Бульварах. Справді, тут можна спокійно йти без ліхтарика. На вулиці Новогродській я стала свідком

⁶⁸¹ Популярну серед солдатів вермахту пісню «Ein Heller und ein Batzen», написану Альбертом фон Шліппенбахом у 1830 році, в приспіві якої містяться характерні слова: «Heidi, Heido, Heila», які поляки (та не тільки вони) зазвичай чують неправильно, як це наводить Авторка. Це зменшувальна форма жіночого імені Адельгейда.

⁶⁸² Аптека Венде знаходилася на вулиці Краківське Передмістя, 55.

побутової сценки — майже сімейної гри в бридж. Талейран казав, що приємну старість матиме той, хто грає в карти. Він не передбачив, що цей афоризм краще пасуватиме до людей, які здатні віддатися цьому дозвіллю під час війни. Вони сиділи біля непоганої гасової лампи, їхня кімната нагадувала трохи сільську. Мабуть, не тільки тому, що цих жінок примусили покинути власну землю, чоловіків також виселили, відірвали від ріллі для торгівлі у великому місті. Більшість часу вони проводять за зеленим столиком, а не на зеленому полі. Коли партію було закінчено, ми з Юлею [Отоцькою?] пішли до їхньої частини помешкання. Вони власники цілого, але родичі, співмешканці, вибрали собі кращу частину. Ми лягли на великому дивані, без світла, щоб дарма не запалювати карбідову лампу чи свічки. Спершу розмова про те, хто що сьогодні їв на обід, а потім раділи картоплі, яка сьогодні прибула з Вельголясу, складаючи меню на найгірші часи: картопелька, прошу пані, варена в лушпинні, приправлена якоюсь кашею. Потім почали нетерпеливитися: вона — бо не повертався її чоловік, я — через побоювання, чи щось сьогодні отримаю і чи встигну з милим тягарем додому. Поворот ключа в замку ми зустріли з радістю, разом зі звісткою справного годинника: пів на сьому. Починаємо читання, з'являється карбідова лампа, господар дому, поспішно виходячи — не на любовне побаження — забув долити води. Тож тепер робить це, слухаючи перестороги дружини: «Обережно, це не наш стіл, вважай, не на тістечка». Нарешті він рішуче завершує цю операцію над підлогою, вже без заперечень — аби швидше. Тим часом я одягаюся й починаю розраховуватися, чого не можна було зробити в темряві: стільки винна тобі за батареїки, а це за огірковий крем. «Чудовий», — кажу до дружини старости, власниці крамниці з усім на світі. «Не знаю, як буде далі, бо представницю косметичної фірми, яка постачала товар, кілька днів тому заарештували...». «Працювала?».

«Ні, принаймні так не виглядало. Елегантна, літня пані. Хто ж його знає?». Я вже готова до виходу, отримую порцію духовної поживи з наказом: «*Передай дальше*». Звісно. Виходжу в дуже темну ніч, хоч тільки сьома. Можна користуватись ліхтариками, але обережно. Кожне «розпорядження» має силу на короткий проміжок часу, потім на нього не звертають увагу. Мій перевірений у цій війні метод — мати в запасі стільки часу, щоб спокійно дістатися додому пішки. Якщо зловлю трамвай, тим краще. На перехресті Алей Єрусалимських і Н[ового] Світу чую, як хтось когось інформує, такого ж сліпого, як і я. Під'їжджає трамвай лінії «Р»⁶⁸³. Наближаюся до групи німців, маю дивну схильність стояти саме біля них, коли моя сумка, окрім звичних для сьогоднішніх часів тягарів, таких як крупа тощо, приховує ще й «солодку ношу», якою ми насолоджуємося при світлі всіх запалених ламп мого канделябра. Читаємо вголос, бо треба берегти зір — спільно вивчаючи «*Biuletyn Informacyjny*» з минулого тижня чи «*Wiadomości Polskie*» двотижневої давності, надруковані дрібним шрифтом. Бідний верстальник і коректор. Тож він користується особливою пошаною — автори дбають про те, щоб машинопис одразу мав форму, придатну до друку, з кількістю літер, що відповідає рядку лінотипа. Що хорошого? Підсумовуємо: надія, наразі нічого більше. В Єгипті справи просуваються повільно, багато пишуть про нові транспортні артерії, що пролягають через величезні простори Африки. Це вже робота на майбутнє. Чи буде такою ж згубною, як нині літаки? Цікава стаття у «*Wiadomościach Polskich*», підписана ініціалами А.В. «Опір і Відсіч» [«*Opór i Odpór*»] розповідає історію євреїв за останні три роки. Відомий заголовок з «давніх» історичних праць тепер — це вже не наукове дослідження, а сторінка історії, написана живою кров'ю.

⁶⁸³ Трамвайний маршрут «Р», подібно до лінії «Z», обслуговував переважно Середмістя та район Повісія.

Від перших етапів переслідувань, коли восени [19]39 року, робітників, яких забрали для розчищення наслідків бомбардування міста, змусили скандувати: «Ми винні у війні». Ні, цей перший пункт автор оминув, почавши з обов'язку носити пов'язки, а дійшовши аж до останнього — масового винищення цілого народу. Він пояснює причину такої градації покірністю євреїв, їхньою згодою на певну форму автономії (єврейська рада, власна міліція), а також відсутністю солідарності, небаченими раніше соціальними розбіжностями між бідними та багатими. Впадає в око виразна тенденція: йдеться про те, щоб застерегти поляків від можливості схожої долі, тож з педагогічною метою помилки євреїв сублімуються. Що ж до різниці між людьми, у нас теж злидні мешкають поруч із багатством, заможніші теж здатні відкупитися від депортації, якщо не грошима, то за допомогою платоспроможного заступника. Я бачила це в селі. Далі, ми від початку знаємо, що долю неарійців вирішено заздалегідь — Гітлер ще задовго до війни вказував на необхідність очищення раси, що, зрештою, і показав на своїй території. Далі, ми знаємо наперед, що доля неарійців була вирішена. Гітлер задовго до війни вказував на необхідність очищення раси, що, зрештою, він довів на своїй території. Зараз кажуть: протест, а проте з Познанського краю виселили без опору. Люблін як приклад — це замало. Безперечно, багато євреїв, якби не пасивність, могли б померти красивіше, оточені ореолом героїзму, як виняткові серед них особистості. Але вони б [і так] померли. Повторюється не на шпальтах цієї газети, а в розмовах, що замість самогубства треба було кидатися на катів, хоч би й голіруч. Так, це правда, проте було видно, що життєва сила не покидала їх до кінця — надія, пасивна надія, можливість порятунку. Це вже належить до царини психології, у яку навіть ми не можемо належним чином заглибитися... Інша річ, я розумію позицію наших надійних чинників: не

здаватися до останньої миті. Це має велике значення. Тим більше, коли над нами нависає загроза страшних місяців, а може, вже тільки тижнів? Застереження, що надходить наша черга, також справедливе з наукового погляду, бо кров знов кличе кров.

Часописи підуть далі, а збірка літографованих відгуків із різних видань має бути знищена. Є різні причини, чому це треба зробити — більш обтяжливі, майже особисті. Вони не призначені для широкої публіки, а поширюються адресно, як матеріал для журналістів, подібно до «Serwis Agencja Prasowa» або «Przegląd Prasowy». Тонкий сигаретний папір, що легко промокає, тож забиває труби. У нас «гарна» каналізація, що неодноразово підкреслювали особи, зацікавлені у такого виду маніпуляціях. Засинаючи, я думала про розділ *les égouts de Paris* [фр. — каналізаційні стоки Парижа] в «Знедолених» Гюґо. Наші стічні води мають інший вміст, дуже цінний: він складається з праці, сповненої самопожертви, праці під німецьким гнітом, слів розради, зупинених на півдорозі, і, через необхідність, кинутих гірше, ніж у ринву. Йозеф Вітлін нещодавно писав в одній з американських газет, що не може звертатися до нас по радіо, оскільки ми живемо в геть інших умовах, ніж вони. Уява поета не охопить усіх злиднів, фантазія не вловить найжахливіших парадоксів неволі. Звістки, що надходять від нас на хвилях ефіру, мусять викликати сумніви своїм жахом, коли йдеться про великі справи, а також подив, коли йдеться про щоденні дрібні переслідування мас звичайних обивателів. Багато подробиць мучеництва неможливо собі уявити в Сполучених Штатах, які воюють у нормальних умовах.

8 листопада [1942]. Учорашній день: погода жахлива, «зате деінде, панове...». Так між собою розмовляють незнайомі люди у трамваї. Врешті доброзичливість у місті

вічної колотнечі. Напевно справи йдуть чудово, зрештою, німецькі та італійські повідомлення настільки похмурі, що можна вірити в наші надії. Різниця в погоді справді величезна: якщо там вона сприяє перемозі, то у нас супроводжує нові нещастя. Облава на Головному вокзалі. Хоча раніше «облавою» називали полювання на вовків, вираз стосувався диких тварин, а не невинної молоді... Телефонна розмова, чую, чекаючи на свою чергу: «Татусю, це я. Учора забрали Ґеніка. Він пішов дізнатися розклад поїздів. Довго не повертався, я кинулася за ним. Бачила, як його кидали у машину». Батько щось відповідає. Можливо, просто плаче? Знову дочка: «Ще нічого не знаю. Бігала цілий ранок. Була на Скаришевській, так, безрезультатно». Прошу заспокоїтися. Власниця кондитерської звертає увагу на оголошення біля телефонного апарату: «Про політику не розмовляти». Теж мені гарна політика!

Йдемо з Алланом [Коско] до Ріти [Рей]: тепло, ясно, чорна кава в тоненьких філіжанках. Тістечка. Розмова про сьогоднішня має присмак салону, хоч теми болючі. Хтось переповідає *faits divers* [фр. — різні факти]: під Островом Мазовецьким диверсанти на шосе «захопили» німецьку машину. У ній була сім'я, кілька осіб. Усіх повісили. «Ах, як добре!» — вигукуємо. Несподівано — відлуння старої етики. «Ні, ні, прошу не соромитися», — заспокоюючи сумління, поправляється оповідачка. «Я чула те саме “слава Богу” з вуст набожного священника». В Островці (келецькому воєводстві) вели на шибеницю — бо така сьогодні мода — заручників. Мешканці містечка вийшли на вулиці: ставали на коліна, співали набожні пісні. Синочок одного із засуджених вирвався від матері до ніг конвоїрів: «Дозвольте померти з батьком». Не дозволяють. Якийсь промисловець Саський взяв зашморг із рук єврея, що мав виконати роль ката, і сам надів собі на шию. Кати поверталися як тріумфатори, а мученики й далі молилися.

Кажуть, що випустили заручників, якщо не всіх, то більшу частину. Що комендантська година від 10-й буде відновлена з 15-го числа. Поки що відбуваються великі арешти, бояться заворушень на 11 листопада.

Бачила часописи, що виходять далеко: «Skrzydła» і «Myśl Lotnicza»⁶⁸⁴. Гарний папір, чистий друк, добре скомпонований графічно заголовок виглядає як нова ідея. Наша преса така убога щодо форми. Навіть не йдеться про брак матеріальних і технічних засобів, а про те, що, вочевидь, митці не співпрацюють, як я вже зауважувала раніше. Карикатури без жодної дотепності, словесної чи візерункової. Так, платять мало і заняття небезпечне, але чи митці заробляють і де? Втім, вони могли б розраховувати на славу — пізніше. Сьогодні все виходить безіменне, однак чи вдасться колись поставити почесний підпис?

Передруки: ті дають наші статті, ми беремо в них. Форма взаємодії, підкреслення зв'язків.

Наш спеціальний кореспондент, який чудово говорить німецькою, повертається з Райху, доповідає про тамтешні настрої: за три місяці вони сильно змінилися. Уже не думають про перемогу, а тільки про майбутнє. Як територіально проведуть кордони? Чи відбудеться поділ III Райху і на якій основі? Нальоти роблять великі прірви в державній солідарності, тільки після кожного зловісного гостя з неба приходить ще гірша атака — з землі. Гестапо окупує зруйноване місто, таким чином одразу затискаючи простір у лещата зловісної влади. Якби не це... Якби одразу розбомбили близько шістдесяти важливих пунктів, одного дня могла б статися революція. Не вистачило б величезної кількості поліції, потрібної для приборкання нещасних.

⁶⁸⁴ Ці часописи видавав у Лондоні Відділ культури Інспекторату Польських Повітряних Сил (Wydział Kultury Inspektoratu Polskich Sił Powietrznych).

10 листопада [1942]. Сьогодні їду в село. Я в піднесенні. Може в Африці відбувається остання битва, та, яку англійці завжди виграють? Усюди бачу радість. Чи це бажання бачити показує інші обличчя? Коли я повернусь... Аби ж вчасно повернутися. Нещасну Варшаву раптом побачити щасливою, хоча осінь вже на порозі, я бачу квітучим лавр... «Хай море, як хоче, лютує. Хай пісок на береги несе, Хай гори суворі руйнує. І місто водою залле — Не біймося, з нами Бог є» (Пісня XVII століття)⁶⁸⁵.

13 листопада [19]42 р. Вельголяс утретє цього року. Маєток без бараків, їх ліквідували, але є німці — семеро, щоб охороняти майно. 15-го мають піти. Розлючені. Прийдуть інші охороняти від розбійницьких нападів.

Я вірю і бачу. Досі, бажаючи кінця, не могла його намалювати, тепер бавлюся в стратегію й керую *débâcle* [фр. — відступом] ворога. Це, однак, вирішальний тиждень. Відтепер казатимуть: листопад — вдалий для Європи час... Полум'я на берегах *Mare Nostrum* [лат. — нашого моря]. Вони ще йдуть своїм шляхом. Дуже вчасно, на будівлі гміни повісили мапу Нового Ладу з написом, що компрометує себе граматично: «Нову Європу ніщо не переможе» [«Nową Europę nic nie zwycięży»]⁶⁸⁶. У Варшаві про це вже забули, тут — новина. Гірше, що жандарми із-

⁶⁸⁵ Уривок із протестантського релігійного гімну XVI ст., який є віршованим перекладом Псалма 45 («Бог для нас — охорона та сила»). Вперше опублікований в 1559 р. у збірці «Pieśni chrześcijańskie dawniejsze i nowe, których chrześcijani, tak w kościele jako i doma używać mają». В щоденнику Аврелії Вилежинської цей фрагмент виглядає так: «Niech się morze jak chce, sroży. Niech piasek na brzegi toczy, Niech srogie góry trwoży. Miasta powodzą mocy, Nie bójmy się, Bóg z nami» і процитований з дрібними неточностями. Оригінал див.: Bronisław Chlebowski, *Pisma*, t. 2: *Studia nad literaturą polską wieku XVI* (Rej — Kochanowski), Warszawa: Nakładem Spółki Wydawniczej Warszawskiej, 1912, — прим. перекладачки.

⁶⁸⁶ В оригіналі гасло «Nową Europę nic nie zwycięży» містить граматичну помилку. У польській мові заперечення при дієслові вимагає вживання додатка в родовому відмінку, а не в знахідному. Правильна форма: «Nowej Europy nic nie zwycięży», — прим. перекладачки.

дять, оголошуючи: «Якщо вчасно не віддасте контингенту з кожного села, ми розстріляємо трьох господарів». Майже новомодні порядки, до того ж розповідають страшні не-казки. Вовна піде до Варшави, де її обміняють на доморобне сукно, а в пам'яті залишиться правда, жорстокість якої неможливо заперечити. Про родинні зради, шантажі, помсту...

Домовилася з племінницею [Терезою Вилежинською], сьогодні ввечері, повернувшись до Варшави, повідомить телефоном, що відбувається. Кожну країну ми назвали ім'ям когось із родини. Іспанія — це я. Незабаром не вистачить дядьків і тіток, щоб назвати повсталі народи.

Прилетіла з кухні панна Зоф'я з новинами від них. *Deutsche nicht gut, Führer caput* [нім. — німцям погано, фюреру кінець], — так вони їй розтлумачили зрозуміло. Вона підхопила повторюване *nicht Geld* [нім. — немає грошей], а також революція в Чехії та Австрії.

Сцени близького майбутнього так малюються в моїй уяві: наші окуповують Німеччину (на 25 мільйонів робітників припадає 5 мільйонів іноземців, з них понад мільйон поляків) і блокують заводи з виробництва амуніції. На фронт нічого не потрапляє. Обходять лінію німецьких оборонних укріплень над Атлантикою і через Марсель потраплять до Франції. У цьому вони наслідують ворога, який обійшов лінію Мажино.

Знову примчала панна Зоф'я з кухні: новини, новини. Позавчора німці, що тут мешкають, повернулися з Мінська п'яні. Цілий день напівпритомні. Зараз ранок, впали у відчай. Бо отримали інформацію, що мають іти на фронт. Думали про відпустку, свята, щойно вийшли зі шпиталю. *Nachkur* [нім. — реабілітація] у Вельголясі дуже добре на них вплинула. Розповідь звучить трагікомічно, бо панна Зоф'я, попри завзяте, кон'юктурне вивчення німецької впродовж трьох років, ледь розуміє, що

їй кажуть цією мовою. Повторює перекручені вирази, які застрягли в пам'яті: *Krieg nicht gut. Winter schlecht. Führer caput. Ameryka viel Geld. Spanien mit Ameryka. Oesterreich und Tschechoslovaeki...* [нім. — Війна погано. Зима погано. Фюреру кінець. Америка багато грошей. Іспанія з Америкою. Австрія і Чехословаччина]. Рухи її рук імітують революцію. Панна Зоф'я так перебільшує розпач солдатів, що коли за мить ми чуємо постріли, хтось вигукує: «Вибрав смерть, а не фронт».

Вони просто полюють на зайців, бо їм можна...

Тут — заповідник добробуту. Як хтось сказав: мешканці оголосили війну миру. Хочуть продовження, пояснюючи: ще недостатньо знищено більшовиків. Чекай, ситий братику, роками, а голодні з Варшави, приречені щодня на всі лиха нинішнього світу, вже не можуть ставити жодних термінів для своєї фізичної та духовної витривалості.

14 листопада [1942 року]. Понеслася пані Фантазія на ненадійних колесах. Учора ми отримали газету: італійці зайняли Корсику⁶⁸⁷, а німці, через Францію, яка досі залишалася неокупованою, дісталися до Середземного моря⁶⁸⁸. Дзвінок Терези [Вилежинської] розвіяв надію, що це брехня — тітка з дядьком не змінили місця проживання. Звісно, це невелике мистецтво йти через незахищену країну, але вони знову випередили інших, і мої мрії розвіялися. Я пригнічена. Для розради бігаю полями. Як гончак ловлю вітер. Кришталеве чисте повітря, хоч пий. Найпрекрасніший у світі пейзаж, бо інших не бачу.

⁶⁸⁷ Окупація Корсики Італією тривала з листопада 1942 до вересня 1943 р.

⁶⁸⁸ Йдеться про окупацію вільної частини Франції, що контролювалася колабораціоністським режимом Віші, німецькими (та італійськими) військами в листопаді 1942 р. як відповідь на висадки союзників у Північній Африці (операція «Смолоскип»).

Трохи заспокоїлася, повертаюся додому, щоб дізнатися з листа, що на Замойщині виселяють села й маєтки⁶⁸⁹. Система така ж, як при ліквідації гетто. «Чи й до нас дійде черга?» — питаю. Звичайно, страшно. Я завжди вважала, що ми у другому рядку цього списку. Якщо вистачить часу...

15 листопада [1942 року]. Цього разу чутка ви-
нятково не підвела — «Biuletyn Informacyjny» підтвердив оптимістичні новини, які я привезла з Варшави щодо африканського фронту. Але чим винні англійці та американці, якщо я тут розповсюджувала хибну радість, якщо піддалася надії, яку сама й створила? Інша річ, кожен стратег підтвердить необхідність і важливість окупації південної Франції.

«Biuletyn Informacyjny» дає цитату з «Троянди» Жеромського як мотто: «Шибениці працюють на незалежну Польщу». *À qui le tour?* [фр. — чия черга?]. Я не за себе боюся, мене турбує доля загалу. Принцип знищення народу, відпрацьований на євреях, знову викликає страх. Розмовляю з жінкою з челядні, прийшла розтопити піч замість покоївки, яка сьогодні має «вихідний» [«wychodne»], як колись казали в місті. Геленка побігла до сусіднього села, де мешкають її батьки, яких три роки тому вигнали з Іновроцлава. «Мабуть, ми вже ніколи туди не повернемося», — каже спокійно, напевно унаслідок флірту з солдатами. Для нас зовнішнім проявом цього є «раптове» вивчення німецької. З Вуйтецькою обмінюємося цінами на продукти — я подаю варшавські, а вона місцеві. Вон робить висновок: «Ця дорожнеча через те, що немає віль-

⁶⁸⁹ Йдеться про Операцію «Замость» (нім. — Aktion Zamość) — масове виселення польського населення Замойщини у 1942-1943 рр. Близько 110 тисяч людей, з них понад 30 тисяч дітей, були депортовані до таборів, на примусові роботи або піддані германізації. Акція супроводжувалася терором, публічними стратами та спаленням сіл. Опір місцевого населення та підпілля частково зірвав повну реалізацію планів нацистів, — прим. перекладачки.

ної торгівлі. Але ціни були б ще вищі, якби євреї торгували». Сказавши цю фразу, навіяну не знати ким, вона починає розповідати про погром, що відбувся вчора в селі біля Вельголясу. «Прилетів хлопець із Хижин, казав, що там їх стріляють цілий день»⁶⁹⁰. Наші нерви вже звикли до масових убивств, що вже казати про самих бандитів. Слухаємо про цей новий їхній злочин майже як про щось буденне. Кажу: «Хочуть знищити євреїв, щоб потім взятися за нас. На Замоїщині те саме роблять з поляками». Вуйтецька швидко відвертається від печі. Отже, перспектива ламання «жорнами наших власних кісток» непокоїть селян, що спокійно живуть під крилом двору.

16 листопада [1942 року]. Ми повернулися з обходу по селу, були у двох хатах, шукали масла для Варшави. Розповідали про випадок, який стався нещодавно: дочки видали батька за те, що має зброю. Пішли до солтиса, присягнули, що кажуть правду, а той повідомив поліцію. Поліція наказала привезти до Мінська також сина, хоча батько хотів його захистити, беручи всю провину на себе. Найбагатший господар у Вельголясі, найближчий сусід обвинувачених, мав доставити цих Вечорків до містечка. Розповідає: «Заборонили з ними розмовляти по дорозі». Старий сидів спокійно. Один раз озвався: «А може не розстріляють?». Знайдений кулемет був захований не з патріотичних міркувань, а з бандитськими намірами, бо Вечорек був звичайним мордоворотом, але дочки «здали» його владі, бо йшлося про поділ землі. Вічні селянські історії. Тільки тепер вони мають інший присмак. Село деякий час цуралося цих Балладин⁶⁹¹, але громадська думка замовкла, бо ті заявили: «Кожен має свої гріхи, і ми про них знаємо».

⁶⁹⁰ Йдеться про в'язнів примусового трудового табору в Хижинах.

⁶⁹¹ Балладина — головна героїня драми Юліуша Словацького з однойменною назвою. Жінка, яка уособлює зло.

Повертаємося додому з тягарем роздумів на болючі теми, а нас зустрічає Гелена з розповіддю про масову різанину, яку німці влаштували над євреями в сусідньому селі. Оголосили облаву з 10 ранку до 2 по обіді. Нікому не дозволяли виходити з хати, нишпорили по стодолах і стогах, де ховалися нещасні. Розстріляли близько сотні людей. Дітей — не дітей, старих — усіх. «Селянам, — закінчує Геленка, — шкода, добре було з євреями, кожні два дні пекли хліб, добре заробляли».

17 листопада [1942]. Ще немає 8-ї. Я вийняла з вікон рамки з чорним, обов'язковим для затемнення, папером⁶⁹². З ліжка дивлюся на морозний, погодні схід сонця. З подвір'я долинає тарахкотіння машини — молотять зерно. У Велголясі мене завжди охоплює нормальність життя, якій я охоче піддаюся. Варшава — це тимчасовість, *ersatz* [нім. — замітник] минулого, а тут праця йде звичним шляхом. Хоч і під охороною німців. Учора була зміна варті. Семеро з попередньої групи виїхали, вже прибули нові. «Добре, — каже пані маєтку, — припинилося фліртування». Але знову легко відновиться. Чому місцеві дівчата, маючи ж інших хлопців, шукають товариства ворогів? Гадаю, передусім через брак належного відчуття, що це вороги. Принада мундира, навіть чужого? Новизна? Може тому, що вони врятували маєток, убивши двох більшовиків. Хто, зрештою, знає, чи данина, яку треба було б сплатити нападникам, була б меншою за витрати на утримання захисників. Додаючи до цього втрати від підпалення скирти насінневої конюшини. Може, зрештою, спокій,

⁶⁹² Йдеться про обов'язкове затемнення вікон, запроваджене німецькою окупаційною владою для захисту від нічних авіанальотів. Мешканці були зобов'язані від заходу до сходу сонця щільно закривати вікна спеціальним чорним папером або тканиною, щоб позбавити ворожі бомбардувальники світлових орієнтирів. Недотримання наказу суворо каралося, аж до ув'язнення в концентраційному таборі, — прим. перекладачки.

який мають брат з дружиною, вартий усього цього? Нові охоронці патрулюють, ходять навколо двору, обіцяють стріляти в кожного, хто не зупиниться на запитання: *Wer da?* [нім. — Хто там?]. Тим часом хтось з них подеколи стрільне безцільно під вікнами.

Я не хочу більше думати й писати про все це. Тихо починаю декламувати вірш «Бородіно» Лермонтова: *Да, были люди в наше время, могучее, лихое племя. Богатыри, не вы*⁶⁹³ [рос. — «А так! Були в наш час рубаки, Не те, що нинішні вояки – Богатирі, не ви!»]. Не знаю, чому це мені пригадалося. Так, так, атмосфера добробуту і спокою. Завжди думаю, як інші можуть стільки витримати без *передышки* [рос. — відпочинку] у селі. Мабуть, добробут і спокій не служать патріотизму.

Геленка принесла сніданок. Я випила дві філіжанки солодкої кави, з апетитом з'їла три шматки відмінного хліба. *К тому* [рос. — до того] масло і сир. Тепер роздуми, сповнені сибаритства. У чому полягає смакова насолода. Який момент найважливіший, *avant* [фр. — перед], коли ми радіємо у передчутті їжі, поглинаючи смаки, чи також *après* [фр. — після], маючи відчуття ситості й наповненості від пережитих вражень. Після цього я пригадувала, що і де мені подавали до столу у пансіонатах чи готелях. Застрягла у спогадах на *presqu'île* [фр. — півострові] Кіберон, ох, які омари *à l'américaine* [фр. — по-американськи]. Я провела там на диво самотнє літо, щоб повернутися до Парижа задля іспанського щастя.

За декілька годин. Нещодавно в «Biule[tynie] Inform[acyjnym]» вийшла стаття: «Людська шмата [Łachman ludzki]», або з подібною назвою: йшлося про молодого чоловіка, що видав інших у слідстві, яке проводило

⁶⁹³ Цитата з вірша Михайла Лермонтова «Бородіно» (1837) у перекладі Івана Цитовича.

гестапо, і опір старшої жінки, яку жодні тортури не могли зламати⁶⁹⁴. Тією безстрашною була Савітрі [Анна Загорська]⁶⁹⁵.

20 листопада [1942], сьома ранку. Підсумовую вчорашній день, лежачи у ліжку. У печі горить вогонь. Через відкриту квартиру з'являється бліде золото світанку. Якась сполохана пташка наспівує осінню пісню. Щось на кшталт атмосфери пансіонату у давньому стилі через відсутність центрального опалення, домашній затишок в облаштуванні. Ні, це не тільки місце відпочинку, нормальне життя продовжується... Чути гуркотіння трактора. Ковальський молот видзвонює стародавню мелодію. Що ж відбувалося вчора? Повертаємося з прогулянки. На подвір'ї біля зерносховища стоїть, а точніше, неспокійно крутиться Йосек, керівник бригади гонтарів, яка тут з дозволу влади крила покрівлю. Адже цим ремеслом займалися лише євреї. Зараз він працює над регулюванням річки Свідер у таборі. Час від часу приходить попросити їжі. Підходимо. Братова своєю високою фігурою прикриває його від погляду вартового німця, який проходить за десятків-других кроків від нас. Власниця маєтку швидко, але тихо наказує панні Зофії: «Дайте, будь ласка, хліба, борошна». Німець ввічливо удає, що не бачить чужинця, якого він має право застрелити хоч би заради спортивного інтересу. Натомість кухарка Геня, відома істеричка,

⁶⁹⁴ Йдеться про статтю в газеті «Biuletynie Informacyjnym» від 29 жовтня 1942, №42 під назвою «Розкоші й злидні окупації. Людські шмати» (Blaski i nędze okupacji. Ludzkie szmaty). Заголовок стосувався людей, які зраджували своїх колег з підпілля під впливом тортур. Там порівняно історію чоловіка, який спричинився до арештів інших, а також жінки, яка в аналогічній ситуації воліла померти. Про неї написали: «Рік тому потрапила до рук Гестапо певна пані, п'ятдесяти з чимось років, яка виконувала відповідальну функцію у функціонуванні польського підпілля. Її жорстоко катували. Коли, нарешті, померла від ударів — її тіло виглядало як суцільна рана. Під час катувань не видала жодного ім'я чи адреси».

⁶⁹⁵ Анну Загорську заарештували у травні 1942 р., а не «рік тому». Крім того, загинула в Освенцимі, а не під час допиту у Варшаві.

хоч і дуже хороша жінка, часто опонує їй: «З мене досить. Безперервно пекти хліб. Я знаю, для кого. Цілими паляницями роздають тим клятим гультіпакам. Розкажу німцям». Панна Зофія вже біжить із щедрим подарунком. Йосек розповідає, що невдовзі євреї з Хижин підуть до ґетто в Калушині⁶⁹⁶. Це місце визначене в повіті. Можливо, для останніх могікан. «Я втратив дружину, вбили мою дитину, вбили як цуценя. Я залишився сам. Але найголовніше, щоб я жив». Скільки людей так думає, хоча мало хто має сміливість це сказати. Люди, які любили свою родину понад усе, понад себе. Йосек обов'язково ще хоче потрапити до власника маєтку. Він отримує завдаток за майбутню роботу. Рік тому він працював тут відкрито, з дозволу *ландвірта*, він вірить, що наступного літа знову працюватиме відкрито. «Нехай власник маєтку не боїться, гроші не пропадуть». Він уже пішов. Відчуття полегшення для нього і для нас. Ми з братовою сперечаємось, чи Йоску та таким, як він, що блукають під німецькою загрозою, краще коли світить місяць, чи коли темна ніч.

Візит Йоска до вельголяського двору є сценкою для майбутнього фільму. Інтермецо у моєму письмі; сніданок: кава, чудовий хліб, творог і порція цукру. Значна частина йде в каву, решта посипається на хліб з маслом. Після війни я завжди буду так їсти. Аллан каже, що після війни у нього під рукою має бути баночка конфітури. Не дивуйтеся, майбутні люди, таким епікурейським планам...

Повертаюся до звітування. Вечірня зустріч у холі. Горить вогонь у залізній печі, яка чудово виконує роль домашнього вогнища. Крім двох місцевих гостей ще ветеринари, яких прислали з Варшави вакцинувати свиней. Пан Петшак, здоровенний, зарозумілий і крикливий тип, поглинає все, що є на столі, не зважаючи на інших гостей вечері. У розмо-

⁶⁹⁶ Ґетто у Калушині, де знаходилося близько 6 тисяч осіб, діяло з осені 1942 р. Було ліквідоване двома депортаційними акціями у листопаді й грудні 1942 р. Більшість мешканців німці вбили у Треблінці, частину розстріляли на місці.

ві він також хоче взяти на себе лідерство. Хизується своїми знаннями, ніби зустрів малограмотних. Кілька разів він висловлювався на тему майбутнього, того, що буде після війни: «Нічого не вдієш, якщо накажуть їхати за Буг, я поїду». «А кого ж тут поселять?». «О, в Європі ще будуть німці». «Трохи їх є в Іспанії».

Далі він стверджував, що через закриття університетів незабаром виникне дефіцит високоосвічених спеціалістів (таких розумників як він). Оскільки раніше він розпитував про те й се, ніби перевіряв нас, коли йшлося про акторів, цікавився, що роблять Піхельський⁶⁹⁷, Самборський⁶⁹⁸, хоча відомо, що вони грають в антипольських фільмах, братова порекомендувала спосіб Онегіна *хранить молчание в важном споре* [рос. — «в поважних справах німувати»]⁶⁹⁹. Тому старші обминули питання університетів мовчанкою, лише 12-річний Стась Вилежинський озвався зі спокійним обуренням: «Але ж, пане, Польща буде і будуть університети». Але тоді ви, пане Петшак, не матимете нагоди накладати купу наїдків на тарілку та набридати іншим своєю дурістю, приправленою підлістю.

Немає жодних новин кілька днів. Що відбувається в Африці? Щоп'ятниці бойкотують пропагандистську пресу, як польську, так і німецьку, але у Варшаві мають інші джерела інформації. Ми ж не дізнаємося нічого певного до завтра чи післязавтра.

⁶⁹⁷ Єжи Піхельський (Jerzy Pichelski, 1903-1963) — польський актор театру і кіно. Під час окупації грав у кав'ярні та театрику «На Антресолі» (1940-1944) на вул. Злотій, 7/9 у Варшаві.

⁶⁹⁸ Богуслав Самборський (Bogusław Samborski, 1897-1971) — польський актор. Під час окупації грав у відкритих театрах і виконав роль в антипольському фільмі «Повернення додому» («Heimkehr»). Після війни виїхав до Німеччини й грав у фільмах під псевдонімом Готліб Самбор. У 1948, після заочного винесення вироку, був засуджений за співпрацю з окупантом і емігрував до Аргентини.

⁶⁹⁹ Цитата з «Євгенія Онегіна» (1833) Олександра Пушкіна у перекладі Михайла Рильського.

Субота. Серед достатку й неробства, згубний вплив яких я відчуваю на собі, день минає швидко. Простіше нічого не чекати. Я була так обурена тим здоров'ям за його ненажерливість, але загалом підтримую, не лише з егоїстичних міркувань, достаток їжі — дію так в ім'я загальної нині потреби в ній. Закликаю всіх користуватися панським столом, одних про запас, інших, щоб заповнити недостачі, повернути хоча б частину втрачених кілограмів. Мікроб схуднення поширюється як епідемія, тож не дивно, що вельголяські гості насолоджуються пишним столом.

Із селянської психології: дитина нічного сторожа хвора, спершу викликають фельдшера, двір платить йому 80 злотих; потім, на прохання батька — лікаря (120 злотих). Брат робить призначені лікарем ін'єкції, а братова забезпечує відповідне харчування. Здається, все в порядку. Одного дня питаю: «Як справи?» Виявилося, що лікування перервали, звернулися до знахаря, а він сказав вирощувати ковтун, ніби ми в якійсь глушині пінської землі, а не за 50 км від столиці. Ковтун повинен розвиватися, поглинати в себе хворобу, яка зникне разом з ним. Як? Ось у цьому й уся штука. У хлопчика мало волосся, тому ковтун з'явиться не скоро. Операцію з його видалення, зрізання, мусить виконати дуже стара жінка, затята дівиця. Де її знайти і як можна бути впевненим, що вона не обдурює?

Листівка від З[узанни] Р[абської]. Я часто думаю про неї, мимоволі, згадуються різні речі з найвитривалішої сфери. Читаю Галінського⁷⁰⁰ про стару Варшаву — і ось фрагмент її вірша, і підпис під ілюстрацією: «З колекції...» Якщо *cogito ergo sum* [лат. — я мислю, отже я існую], також: існую, тому що залишилась публікація. Вона докладає зу-

⁷⁰⁰ Йдеться про книгу Францішка Галінського (Franciszek Galiński, 1874-1942) «Оповіді про Варшаву» («Gawędy o Warszawie», 1937).

силь, щоб залишити свій слід і сьогодні. Пише роман, я заохочую її до роботи, особливо тому, що це може добре вплинути на ці бідні нерви. Більшість моїх страждань — це майже звичайні страждання, що походять від моєї фізичної природи (очі), від властивостей надто збудливого серця. Я майже не відчуваю матеріальних нестатків, які безпосередньо спричинила війна, бо задовільняюся мінімумом, а оскільки маю не лише дах над головою, а й власну кімнату, то вже почуваюся привілейованою.

Тому я повинна спокійно зносити дрібні прикрощі, бо мені не дозволено голосно бунтувати проти Божої несправедливості та незаслуженої кари, якої зазнають усі.

У «Книзі страждань» я говорила про себе, хоч і голосом Генрика: прочитати те, що коли-небудь вже було прочитане. Сьогодні беру до рук давно прочитані твори з відчуттям, що не вистачить часу ознайомитись з ними знову. Тож постійно є щось інше на смак, сторінка тут, сторінка там: слов'янська література і Макушинський, Перл Бак⁷⁰¹ і різноманітні мемуари, «Алжир» [Alger] Бистроня⁷⁰² і «Сучасники» [Współcześni] Василевського⁷⁰³, справжня інтелектуальна *mecedoine* [фр. — мішанка].

Через годину. Щось ще. Дембицький «З півночі й півдня»⁷⁰⁴ [Z północy i południa], де є опис журналіст-

⁷⁰¹ Перл Бак (Pearl Sydenstricker Buck, 1892-1973) — американська письменниця і новелістка, правозахисниця, лауреатка Нобелівської премії (1938). Найвідоміший її роман «Добра земля» («The Good Earth», 1938).

⁷⁰² Ян Станіслав Бистронь (1892-1964) — етнограф, соціолог, професор університету у Познані, Кракові та Варшаві. Під час війни брав участь у таємному навчанні. Протягом декількох місяців перебував у в'язниці Пав'як. Подорожній нарис «Алжир. Країна і люди» (Alger. Kraj i ludzie) виданий у Львові після 1935 р.

⁷⁰³ Зигмунт Василевський (1865-1948) — політик пов'язаний з націонал-демократами, публіцист, сенатор III скликання Речі Посполитої. Книга «Сучасники. Характеристика письменників і творів» (Współcześni. Charakterystyki pisarzy i dzieł) була опублікована видавництвом «Гебетнер і Вольф» у Варшаві (1923).

⁷⁰⁴ Публіцистична книга, що містить роздуми з журналістських подорожей: «З півночі й півдня. Фінляндія, Італія, Швеція, Румунія, Туреччина», (Z

ської подорожі в [19]23 р. Швеція завжди була моєю надією як тип ідеальної держави майбутнього. Два роки тому здавалося, що вона підведе... Ні. Вона встояла проти німецьких спокус, тепер висловила свої переконання на парламентських виборах, країні ліві перемогли — включно з комуністами. На бенкеті в Парижі ([19]30 р., для Серошевського та Людвіга) аташе шведського посольства сказав мені: ми щаслива нація. У нас усім — занадто добре. Перемогли загальне багатство, високий соціальний і культурний рівень, гуманітаризм. Скеля воістину гранітна проти підбурювань вандалів. Це рідкісні розради сьогодення, яких людство, і я разом з ним, повинна шукати як протидію сучасній жорстокості, невідомій до цього в історії тевтонського варварства.

Під час прогулянки розмова з пані Янішевською [N.N.]. Можливо у неї інше прізвище? Моє правило: нічого не питати. Розмовляємо про Наполеона й острів св. Єлени. На початку війни всім спадало на думку це порівняння, до якого прагнув сам фюрер. Я пам'ятаю, як розмірковувала над ним зі знаком питання. Сьогодні я його відкидаю. Немає точок дотику. Пані Янішевська міркує не як історик, а як жінка. Той був справжнім чоловіком, а цей дегенерат, не кохає, не п'є, вегетаріанець. Додає, що для мене дуже важливо: він майже не сміється. Це матеріал для святого чи божевільного.

Радію, а, може, вони трохи тріумфують наді мною? Що проф[есор] Олександр Ісаак, про якого я, здається, не раз згадувала, помер, примирившись з Богом. Він попросив черницю повідомити про це у Вельголясі. Від Юлії Д[ікштайн]-В[илежинської], яка пройшла через кілька лікарень, я знаю, який тиск чинять на хворих, щоб вони приступили до таїнства покаяння. Сестри-шаритки⁷⁰⁵ навіть злегка на-

północy i południa. Finlandia, Włochy, Szwecja, Rumunia, Turcja), Варшава 1926.

⁷⁰⁵ Шаритки — назва чернечого Згромадження Дочок Милосердя святого Ві-

тякають, що в разі опору зменшать догляд, тоді як священники з вершин духовної влади погрожують майбутніми карами. Отже, що ж відбувається перед обличчям смерті, тиск посилюється, погрози стають щоразу гострішими. Повний тріумф, якщо їм трапиться слабка людина, якою був покійний. Тож його змарноване життя було увінчане несподіваним кінцем. Він назвав себе «батьком загублених» — скільки ж їх таких. Останніми тижнями знайшлася донька, яка була в німецькому полоні, друга також даремно приїхала, щоб віддати літр її бідної, змарнованої війною, крові.

18 листопада [1942]. Останні новини знову вивели мене з рівноваги. «Новое Слово» повідомляє, що Рузвельт звернувся до бея Тунісу⁷⁰⁶ з пропозицією «зрадити Францію». Навіщо такі церемонії, особливо після Алжиру та Марокко? Може тому, що Туніс не колонія, а протекторат⁷⁰⁷? Сьогодні все робиться нелегально. Гітлер точно не став би займатися дипломатією, про що свідчить висадка військ Осі в Бізерті⁷⁰⁸. Тож у них все ще є здатність здивувати, сподіваюсь — сильніших?

«Особа», що вчить Стася [Вилежинського], знаходиться в незручному становищі. В принципі, не дозволяється навчати без спеціального дозволу. Щоправда, чи хтось питає про нього тих, хто розміщує оголошення у газеті окупантів: «даю уроки»? Чи той, хто їде шосе, має дозвіл на ве-

кентія де Поль, яких також називають вікентіанками або сестрами милосердя. У Варшаві монастирський комплекс цієї конгрегації знаходиться на вул. Тамка 35.

⁷⁰⁶ 3 червня 1942 до травня 1943 беєм, правителем Тунісу був Мухаммад VII (1881-1948).

⁷⁰⁷ Туніс залишався під французьким протекторатом (1881-1956). Раніше був частиною Османської імперії, але після оголошення банкрутства у 1869 став предметом змагання між Англією, Італією і Францією. Врешті-решт остання, в обмін на підтримку британців на Кіпрі, вислала свої війська і захопила країну. Після падіння Франції у 1940, Туніс був під контролем режиму Віші, партнера по коаліції III Райху.

⁷⁰⁸ Бізерта — місто і порт у північному Тунісі. Війська Осі висадилися там, щоб випередити десант союзників.

лосипед? Нещодавно вийшла «сувора заборона на використання велосипедів у приватних цілях». Бандит, мабуть, зупинить, але й транспортний засіб забере в ім'я беззаконня. Як це сталося кілька днів тому. Не під маскою, а під хусткою, приховане, очевидно відоме в околиці, обличчя. Він з напарником врахував те, що велосипед був позичений. Ще один доказ оминання правил і небезпеки наших доріг. Зараз я маю на увазі інше: до пані Ян [ішевської?] звернувся весь «фразуцимер», у кількості трьох дівчат, з проханням давати уроки німецької мови. Оскільки першій вона не відмовила, то довелося прийняти дві наступні. Ось як пояснює пані дому: «Якщо ні, “донесуть німцям”». Я обурююся по-своєму, хоча обурююся все рідше: «А якщо колись скажуть, що пані вчителька з дозволу власниці маєтку вчила німецької мови пань Софію, Ірку, Геленку, щоб вони мали змогу розмовляти з солдатами?». Все, мабуть, небезпечно, вимоги сумління стикаються зі страхом перед... сьогодні, натомість завтра сумління може забути про всі інші позитивні вчинки, безкомпромісно видаючи дрібні поступки на користь дійсності за принципові недоліки. Можливо, вони щасливі, тому що життя не поставило їх перед необхідністю домовлятися з сьогоденням.

21 листопада [1942]. Ми з братовою [Целіною Вижежинською] йдемо на прогулянку. Знаходимося на містку: тут більшовицькі бандити полягли від рук німців. Зустрічаємо лісничих, один з маєтку, а інший з села. Вдають з себе важливих. Що сталося? Гміна отримала розпорядження до завтра до обіду надати список та опис усіх ясенів. Чому саме ясенів? «Ну, відомо, вони найкращі для літаків». Братова, яка переживає вирубку кожного дерева в парку як емоційну катастрофу, не може позбутися думки, що вельголяські ясени, ті красені, які бачить зі своїх вікон протягом 25 років, послужать ворожій авіації. З початком

війни пристрасна курійка дала обітницю: у п'ятницю не вкурить жодної сигарети. Священник, друг родини, її давно звільнив від необхідності приносити жертву (кому?). Але вона все: ні та й ні. Тільки з роками й днями війни скорочує собі години покарання. Першу сигарету після тривалого посту вона скурила спочатку о дванадцятій ночі, потім о десятій вечора. Але вона ще ніколи не відкривала портсигар о четвертій годині дня. Я побачила це вчора, з розпачу...

Аномалія нинішнього порядку: тому лісничому, як двірському чиновнику, платить брат, але коли брат хоче взяти щось з лісу в межах дозволеного, то йому треба дати хабаря. Звичайно, що час від часу «обдаровується» й інженер, призначений німцями. Щойно отримав один метр жита⁷⁰⁹. «А ви там у місті думаєте, що й у нас клопотів немає». Ніхто не сумнівається, зрештою відомо, що найбільші фінансові клопоти завжди мали найбагатші. Але з цим можна — і добре — жити. Зважаючи на свою скруту, міська інтелігенція ледве виживає. В цьому і полягає велика різниця.

Увечері на кухні пані Янішевська робить торт на іменини братової. Вештається солдат, той, що знає польську. Непрошений, розповідає про свої кавказькі пригоди. Був при взятті Новоросійська. Хтось запитує, чи дуже боявся. Страх? Це не страх. Це пекло. У перші хвилини наступу важко себе опанувати, а потім людину охоплює лютя. Але коли відступаєш (швидко додає: «Щоб вирівняти лінію фронту»), то не можеш контролювати себе. Тому що вони б'ються, як ніхто інший. Француз, чи навіть поляк, уже б здався, але більшовик — ні, на відстані п'яти кроків, кидається, озвірілий, задоволений з рукопашного бою. Коле

⁷⁰⁹ Квінтал (від араб. — qintār через фр. — quintal) — позасистемна одиниця вимірювання маси, традиційно вживана селянами. У розмовній мові часто її називають «метр». Один квінтал/метр = 100 кг, — прим. перекладачки.

багнетом, б'є руками, може роздирати тіло зубами.

Ми переглядаємо список завтрашніх гостей. Біля прізвища одного з сусідів хтось зауважує: «Він тримається з німцями». Хтось його захищає: «Міг би більше...». «Він щось добре при цьому робить?». «Авжеж — досить багато». «Тож він робить ставку на два фронти. Тим часом збагачується».

22 листопада [1942]. Хочу неупереджено описати картину іменин власниці маєтку. Спочатку родинне свято: Стась [син Богдана Вилежинського] декламує «Оду молодості» [А. Міцкевича], спеціально підготовлену. Я б віддала перевагу чомусь менш красивому, але більш актуальному. Люди бояться всього...

Їжа *prima sort* [лат. — найкращої якості]. Братова пояснює: «Все домашнє» — тим краще, коли в нещодавно пограбованій бандитами садибі нічого не бракує. Гості з'їжджаються на обід. Немає шикарних машин, як колись, але є новинка — віз. Приїхали... мешканці, виселені з багатої кутнівської землі, тепер господарюють на тому, що залишилося, на землях, яким раніше не надавали значення, тепер, щасливі, знайшли місце для роботи. Цього осіннього дня розмова спочатку про останні події під сонцем Африки, а потім довша — про арешти у зв'язку з 11 листопада. Наводять прізвища: ректора політехніки Казімежа Древновського⁷¹⁰ і Адама Гжимали-Седлецького⁷¹¹. Ми розми-

⁷¹⁰ Казімеж Древновський (1881-1952) — професор, інженер, ректор Варшавської Політехніки. Під час війни організував таємне навчання. 10 XI 1942 був заарештований і ув'язнений у Пав'яку. В'язень концентраційних таборів у Майданку, Дахау, де дочекався закінчення війни.

⁷¹¹ Адам Гжимала-Седлецький (1876-1967) — літературний і театральний критик, драматург, прозаїк, перекладач, режисер. Під час німецької окупації працював референтом у Головній Опікунській Раді (Rada Główna Opiekuńcza, RGO). Заарештований вночі 10/11 XI 1942, був ув'язнений у Пав'яку. Звільнений у 1943, переховувався до закінчення війни. Тюремні спогади знайшли своє відображення у книзі «Сто одинадцять днів летаргії» (Sto jedenaście dni letargu, 1946-1947).

нулися навесні, він від'їжджав, а я приїхала до Вельголясу, домовилися про *rendez-vous* [фр. — зустріч] пізніше, брат його запрошував донедавна, але той відповів, що боїться бандитів. А чи він мав, що втратити? Хіба що годинник. Втратив більше. Але цьому неможливо зарадити. *От судьбы не уйдешь* [рос. — від долі не втечеш]. Розмірковуємо з проф[есором] Т. [N.N.] про панування грецького та нашого фатуму. Юзеф сповіщає про обід. Ще панують так звані добрі звичаї: отже закуски, *к тому* [рос. — до того] домашня наливка, яку робив брат. Томатний суп прозорий з паличками — пальці оближеш. Качки й все, що до них звичаєм належить, на завершення десерт, про який Варшава вже не мріє. Після обіду хтось вкладає до рук останні новини [тобто конспіративну пресу]. Ми втрюх йдемо до затишної кімнати, щоб прочитати їх вголос. Так склалося, що кожен з присутніх ненавидить своє прізвище у паспорті. Я вже давно, інші — під впливом обставин. Навіть ті дві особи не підозрюють один одного щодо конспірації. Добрі новини. Сікорський перейменував Міністерство Військових Справ [Ministerstwo Spraw Wojskowych] на Міністерство Національної Оборони [Ministerstwo Obrony Narodowej]. Це важливо, як і зміна назви «Вільна Франція» на «Франція, що бореться». Раптом чути постріли... Під вікнами. Тричі. «Стріляють куди попало» [«Strzelają za kurono»], як каже Геленка з Іновроцлава. Зайві переживання, це солдати, за намовою конюхів, віватують на честь власниці маєтку. Зараз інша витівка конюхів, стріляють батогами. Раптове братання ворогів залишаю без коментарів, хоча це мало подальші наслідки. Служба прийшла висловити свої привітання, а Янек з Плоцька виголосив промову від імені інших кучерів. На закінчення *pro domo sua* [лат. — від власного імені] у буквальному значенні: «Щоб я міг повернутися до своєї хати». Дістали літр горілки. Просили ще один — для німців.

Ми переглядали альбом, який принесла одна з пань *croquis* [фр. — ескіз] з офлагу. Моравія, зроблений французьким офіцером. Видано в Бордо. На одній з гравюр зображено польський цвинтар, до якого ведуть ворота з білої берези, такий же березовий хрест охороняє могили, навколо яких посаджені ялини.

Більшість товариства сіла грати в бридж, в їдальні як завжди сусідські балачки про важкі часи, про контингенти. День минає за старими іменинними нормами, без перерви в їжі, без вільного часу для травлення. Нічого не поробиш, треба поспішати, щоб виїхати раніше і виконати програму на 100%. Тож ранній чай, плячки, торти. На першому місці грильяжний торт, зроблений пані Ян[ішевською], яка між поверненням з Гродна і початком праці у Вельголясі заробляла випічкою цих ласощів.

Просто нормальне життя, що переривається жахливими відхиленнями. День розпочався зі списку заарештованих у Варшаві, а закінчився звісткою про смерть пана Древіца, власника фольварку в селі Цаловане, який не хотів стати фольксдойче, попри своє походження та прізвище. Забраний до Пав'яка кілька місяців тому, у зв'язку з вищезгаданим нападом на його маєток, він мав бути звільнений за суму, що збільшувалася за кожним разом. Дійшло до 100 000, але торг було перервано, оскільки на околицях Варшави було страчено п'ятдесят комуністів. Його повісили не за шию, як зазвичай, а за бороду, і він мучився протягом довгих годин.

23 листопада [1942]. Я страшенно плакала у першому світлі пізнього ранку, читаючи незграбні вірші зі збірки «Війна пісні»⁷¹². Ця зелена брошурка, що лежала у мене під подушкою з учорашнього дня, не давала мені заснути, як ніколи жоден любовний лист. Братова отримала її в по-

⁷¹² Не вдалося визначити походження видання

дарунок на іменини. Я вже у Варшаві знала, що цей томик вийшов на нелегальному книжковому ринку. Творчість безіменних поетів не призначена служити. Нас, давніх естетів, розчулює скромна пісенька, що ж вони можуть зробити з тими, для кого зміст дорівнює формі.

24 листопада [1942]. Здається, що в «Серці, поділеному на чверті» я писала про дивне відчуття, яке переживає людина, залишаючись у квартирі, чи навіть у кімнаті, без її господаря. Багато вражень я отримала від хвилинного усамітнення на бульварі Распай у будинку Roch Grey⁷¹³. За домовленістю я брала ключі у *concierge* [фр. — консьєржа] і чекала, коли прийде моя колишня приятелька і мучителька... Я переживала настрої гідні романів. Але вони, доктор і Лицар, тимчасовий і постійний мешканці Жолібожа, вигнані звідти через арешти, точно не переймаються такими тонкощами. Вони сприймають мої стіни позитивно, як тимчасовий притулок, щит від небезпеки. Без незручностей спільного проживання. Кожен, хто пройшов через більшовицькі тюрми чи лежав довго в лікарні, сприймає такі речі цілком природно. Інша справа, що вони ускладнюють життя постійних мешканок, навіть якби це були самі привітні до них жінки. А, може, їм так здається... Зараз у людських взаєминах відбулося стільки спрощень, усі позбулися певних залежностей, що полегшує спілкування. Так вони вважають. Ми, досі гнані долею, чіпляємося за старі норми, стовідсоткового комфорту. Як це властиво людям осілим і впевненим у завтрашньому дні... Мені йдеться про реформи, які прийдуть після війни, про громадські рухи. Я спокійно, а принаймні частково, дотримуюся колишніх норм життя.

⁷¹³ Рох Грей (Roch Grey, власиво Hélène Oettingen, Елен Оттенген, 1887–1950) — французька письменниця, поетка, художниця, яка використовувала декілька псевдонімів

25 листопада [1942]. Я весь час думаю про перебування доктора у моїй кімнаті. Феля описує його як: «переслідуваного і пригніченого». У вересні він таким не був. Такій людині мені довелося залишити листа з поганими новинами: його племінник, син офіцера, не був певний щодо свого перебування у притулку Військової Родини в Константині. У моїй атмосфері він переживає новий удар, я не могла прийти навіть із дружньою підтримкою йому на допомогу.

Феля пише, що це перебування для неї обтяжливе, що є труднощі, здогадуюсь які саме. Він фактично сам нав'язався, хоча я розумію більш ніж сумну ситуацію. Так буває. Наші акти милосердя «нав'язуються» самі собою. Благочестивий сказав би: «Їх посилає Бог». Я теж не вибрала Елю. У щоденнику, мабуть, вже є *passus* [лат. — абзац], присвячений цьому типу міркувань. Тепер, здалеку, на землі, де тривога та пов'язані з нею проблеми — принаймні для мене — минули, я розмірковую, чи не нав'язалася б я також комусь, якби опинилася в подібній складній, майже безнадійній ситуації.

Вчора трасою до Мінська п. Зофія поверталася з містечка з листоношею. Під вечір. Зупиняють підводи, кілька з них стоять поруч. Я вистрибую з брички. Чути стояни, характерні крики, польсько-німецькі епітети, серед яких чітко: «Свиня». Це жандарм, п'яний, колесо у нього зламалося, у кожного подорожнього шукає таке, яке йому б пасувало. Пробує вельголяське. Це було саме те, що потрібно. Він наказує його зняти, попри зауваження пань: «Як ми доберемося додому?». «А чи то мій клопіт?». Його також не хвилює, що серед подорожніх є хвора жінка з дишиною. Він б'є людей наліво і направо, якогось селянина вже побив до втрати свідомості, погрожує кучеру: «З тобою буде те саме». Замахується батогом на Осяка [N.N.], але той уникає побиття ціною колеса. Він один, а їх багато,

але ніхто не чинить опору, бо вся влада походить від диявола. Під час цієї історії перелякана семирічна Веся тупиться до матері. Ця дитина вже бачила побиття невинних людей. Бідні оченята.

Йосек-гонтар, який нещодавно ще був тут, мабуть, уже мертвий. Тих, хто працює над регулюванням Свідра, поділили на дві групи. Кожна з них йтиме до смерті іншим шляхом.

28 листопада [1942]. Як легко сполохати насолоду, навіть ту, що випливає з уяви, від здатності перетворювати побачені чи відчуті враження на інші. Геленка розпалила піч і відслонила вікно. Відчинила квартиру, звідки увірвався потік свіжого повітря. Повторюване вже тут відчуття санаторію в горах. Схід сонця простягається від вікна на одній стіні до вікна на іншій стіні. Спочатку, як належить, червоний, потім золотий. Можливо, він прикрашає вершини Татр? Такий великий простір горизонту, раптом побачений ніби очима, має щось від широко розкинутих рук Владислава Спасовського. Коли ми познайомилися, він зробив цей рух, щоб показати, як далеко сягають його думки... Піч горить зі своїм звичайним тихим шелестом. Але я можу перетворити його на шум поїзда, що наближається до мене здалеку. Везе коханого, його лист. У молодості, а також пізніше — принаймні сьогодні здається, що це було так давно — я таким чином вловлювала етапи дороги, що вела його до мене, когось з них, або бодай вимріяні, написані слова. Найчастіше, набагато тривожніші, ніж живі. А потім — «сталася зміна в сценах мого бачення»⁷¹⁴, настрої без особистого підґрунтя, проте такий сильний. Стихійний і вічний. Це море кличе з собою, віддаляючись від мого берега. Воно нагадує про себе лише останнім відлунням. Таке

⁷¹⁴ «Tu zaszła zmiana w scenach mojego widzenia» — рядок з вірша Адама Міцкевича «Сон (з Лорда Байрона)».

улюблене море. Воно повернеться. Я почую інакше, сильніше, його міць, що передається в кожній хвили. Ох, як же легко сполохати насолоду. Навіть таку невинну, таку безкорисливу. Геленка зайшла, щоб поправити вогонь, але не зачинила двері й протяг спричинив постійне клацання дверної клямки. Вона стукає, удари лунають все частіше, стаючи дедалі дратівливішими. Спочатку вухо їх ігнорує, але зрештою не може. Треба встати і як слід зачинити двері. Це ж так просто. Ні, зовсім непросто. Боротьба між сполоханим спогляданням і реальністю, що стоїть на заваді подальшому здійсненню містерії фантазії. Швидко усунути перешкоду, одягти піжаму та теплі шкарпетки. З оазису доброї температури поринути в холод кімнати... Боротьба триває кілька хвилин. Я вже повернулася до своєї попередньої позиції, але, як то колись казали: чари розвіялись. Я більше не можу тішитися своєю уявою. Хіба що вкладати-му свої сполохані думки в цю незграбну форму. Зрештою, схід сонця уже виконав своє завдання на сьогодні, а Геленка закрила піч. Крім того, вона принесла сніданок, якого я дуже прагнула. З цієї причини я записую прозаїчні речі: сьогодні хто швидко дає, той дає сторицею. Я могла б знову, як і кілька днів тому, хвалити дім, де можна *manger à sa faim* [фр. — наїстися досхочу]. Таку розкіш може дозволити собі лише село.

30 листопада [1942]. Сьогодні ранок вітряний. Тут «Віють вітри, віють буйні»⁷¹⁵, а що вже казати про мою колишню Волгу. Погода впливає на думки. Песимістка або скаржниця незадоволена життям скаже: «Так жахливо, навіть не можна вийти на прогулянку». Оптимістка, тобто я: «Добре, хоч і бридко. Не треба виходити з дому».

Сестра знову пише про пригнічений настрій доктора. Ще рік тому, коли ми познайомилися, він був

⁷¹⁵ Авторка цитує українську народну пісню.

сповнений енергії та віри. Щоправда, цей час спричинив *désastre* [фр. — руйнування] і всередині мене, хоча я у сотні разів в кращому становищі.

Більшовизм *à rebours* [фр. — навпаки], так можна було б описати почуття інтелігенток, коли вони бачать жінок із «нижчих верств». Дружина садівника, писаря чи донька кухарки мають багато взуття. Носять теплі, зручні й підбиті фланеллю черевики, яких нам бракує. Колись покоївка заздрила тувфелькам варшав'янок, а нині нас дивує достаток селянок. Більше ніж дивує — створює відчуття нової нерівності, яка утворилася між людьми. Замість того, щоб писати трактати у дусі Руссо⁷¹⁶, ми просто лаємося по думки, а коли випадає нагода — і вголос. Ба більше, сільське життя загалом не дуже надихає містян. Тобто тих, хто не має доступу до контингентних пайків. Навіть якщо вони сестри власника маєтку. На жаль, згубно це для спасіння моєї душі, але не лише цікавість, а й заздрість скривдженої змушує мене досліджувати місцеві таємні справи. Це стосується не лише маєтку — я розширюю горизонт спостережень, повторюючи те, що, здається, вже писала. Жоден єврей не мав би такої зухвалості, як швець із Камьонки⁷¹⁷ чи кравець із Лятович — ремісники, які обслуговують багатий Вельголяс. Вони виставляють такі рахунки, які їм заманеться, знаючи, що їх все одно оплатять. Адже ніхто не сперечатиметься через літр гасу, більше чи менше — надіслав семилітровий бідон, то нехай стільки йому і буде. Хіба що панна Зофія, яка стоїть (зараз скажу чому) на межі двох світів, вмовить урізати якусь дрібну частину. «Ні, пане дідичу, це здирництво з боку кравця, — додає вона, — я підшила б куртку за дві години, а весь піджак Стася не вартий таких

⁷¹⁶ Йдеться про трактат французького філософа Жана-Жака Руссо «Міркування про походження та основи нерівності між людьми» («Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes»), опублікований у 1755 р., — прим. перекладачки.

⁷¹⁷ Село, розташоване всього за 3 км від Вельголясу.

грошей». Привілейовані не торгуються. Тобто вони можуть вчинити багато добра для інших, але в іншому випадку — останню крапку над «і» у своїй допомозі не поставлять. Можливо, тому що просто не можуть уявити становище справді нужденних. На власний комфорт у них завжди вистачить — навіть після пожежі, що знищила стоси насінневої конюшини, про цінність якої, о, наївна, бідна родино, ви дізналися лише постфактум.

П[анна] Зофія торік слушно представилася *ландвіртові*: я тут — усе. Колись гувернантка, потім учителька, а тепер господиня. Дуже прихильно налаштована до своїх хлібодавців, бо має низку досі незаспокоєних потреб щодо гардероба (принаймні так їй здається) — тому, у власних добре усвідомлених інтересах, охоче ставить межу надмірній поступливості власника маєтку. Марнотратство у господарюванні цієї довіреної особи — це дрібничка, але обмани одних і крадіжки інших зачіпають її безпосередній інтерес. Занотовую це не зі злоби, а з почуття хронікерського обов'язку. Фінансова політика села теж відображає дух часу. Мої ж вимоги стають дедалі меншими й стосуються лише можливості жити. Інша річ, я хотіла б мати більше свободи у творенні добра. Брат з дружиною після війни матимуть ореол громадян, які чудово виконали свою роль — і це справедливо. Але ніхто не візьме до уваги, що все це відбувалося не лише без шкоди для них чи їхніх дітей, але й без найменших втрат, без жодної самопожертви. Люди називають жандармів, які діють на вокзалах, хижакими. Носильник, що заносив речі у вагон, каже братові: «На Головному купують без грошей». Здається, вони хочуть до Різдва роздобути більше харчів, тому кидаються на всіх жадібніше, ніж будь-коли. Об'їзний бухгалтер, тобто офіційний чиновник, розповідає про свою пригоду в Острові Мазовецькому. Була облава на спекулянтів — тобто на всіх. Він швидко вийняв із портфеля пляшку гасу і поставив її на лавку в залі очікування. Адже пам'ятав

випадок, коли когось сильно били за те, що під час першого ж удару той розлив молоко. Проте ця кмітливість не вберегла його від побоїв. Били нагаями, а він бігав залом по колу, намагаючись втекти від катів, і закривав голову руками, тож вони лупили його по руках і спині, залишаючи глибокі рани. «Показав би вам сліди, пане президенте, — звертається до брата за старою звичкою. — Дружині не показав, бо вона б надто плакала. Вистачило того, що вона бачила мою голову і руки». Брат обурюється, що бухгалтер не пішов зі свіжими ранами до комісара своєї установи. Особисто йому це нічим би не допомогло, але іноді, після подібної скарги, садиста переводять на інше місце. Люди все ж не змінюються — виїжджаючи, тяжко побитий знову ризикував новими побоями, адже просив харчі, які, зрештою, згідно з усталеним звичаєм, двір має надавати усім держслужбовцям.

Нечесність знаходить поживу в страху. Треба чи не треба, люди бояться, що їх хтось видасть, тож... Загалом сьогодні інший діапазон, ширше охоплення, включає нових людей, таких, які раніше соромилися б багатьох своїх теперішніх вчинків, а зараз зізнаються без жодних докорів сумління. Ба більше, шукають слави в обходженні закону або звичайних засад моральності. З іншого боку, оскільки багато шляхів колишнього заробітку було закрито, вони «змушені» вдаватися до обхідних стежок, купувати й продавати на сторону... Відкритий ринок замінений на *marché noir* [фр. — чорний ринок], що діє в кожній брамі, у кожному фольварку й кожній хаті. Зловживання нерідко трапляються — мимоволі, відсутність офіційної біржі спричиняє помилки, здебільшого на користь продавця. Надмірне підвищення цін часто буває випадковим. Таке трапляється передусім у селах, куди коливання столичних ринків доходять поступово, породжуючи ці аномалії через відсутність конкуренції.

Ремісники вимагають більше, ніж коли мають конкурентів. Це наслідки недосконалого торгівельного устрою. Перейдемо від мимовільних зловживань довірою до — назовемо це м'яко — свідомих помилок, завищення цін тощо. До спеціальної категорії нечесності — взаємного здирства між людьми, які надто багато знають одне про одного. Я маю цьому приклади у маєтку. Писар, садівник чи кожен наймит знає приховані деталі нинішнього господарювання, тому вимагає мовчазної згоди на власні зловживання, погрожуючи: «Дивіться на мої вчинки теж крізь пальці». Я не можу все це описати. Щоразу, коли буваю у Вельголясі, стикаюся з цією стороною сучасного життя і бачу інші, ніж у Варшаві, форми нечесності.

Запам'ятай день 29 листопада [1942]. Так хотілося б, щоб він справді став пам'ятним. Цього місяця було стільки дат, які я вважала вирішальними. Вчора прочитана новина вселила надію. Розбитий і переможений Роммель все ж таки знову зумів вирватися з пастки, а німці продовжують дивувати. Рузвельт, бажаючи діяти легально, запропонував бееві Тунісу здатися, але перш ніж отримав відповідь, німці висадилися й встигли укріпитися на ділянці Бізерта — Туніс⁷¹⁸. «Biul[etyń] inform[acyjny]» обіцяє можливість створення на цій ділянці нового Севастополя. Зі Сталінградом справи йдуть не так добре, як ми себе тішили. Офіційні повідомлення в цьому відношенні більш песимістичні, ніж неофіційні.

Нині життя висуває багато практичних проблем, яких раніше не існувало. Візьмімо галузь психології, адже я завжди розглядала цікавість як психологічну проблему, а не як схильність до пліток. Нормальна зацікавленість щойно знайомими людьми є найвищим порушенням приватності.

⁷¹⁸ У цьому випадку йдеться не про Туніс (країну), а про Туніс — столицю Тунісу. Відстань між цими містами (Бізertoю і Тунісом) становить близько 60 км.

Треба вдавати, що вони тебе зовсім не цікавлять і що не хочеш нічого про них знати. Будь-яке питання може бути небезпечним. Тобто зовнішні умови життя інакше формують цілий ряд внутрішніх рефлексів. Сьогодні ми часто зближуємося з новими людьми без можливості спостерігати їхнє оточення, ба більше — без бажання досліджувати їхнє минуле. Людина, вирвана зі свого середовища, постає тільки у власній формі, у словах, без попередніх вчинків. Для мене у цьому є певний шарм — екзотичності. Адже в Польщі деякі суспільні верстви знають одне про одного все. Знають, якщо не родичів, то знайомих. У Парижі відбувалися зближення без вчора і, найчастіше, без завтра. Самі по собі. Тепер я знову відвикла ставити нерозважливі запитання, до яких призвичаїлася на батьківщині: «А де ваш чоловік, чим він займається?». Я навіть не хочу знати, чи взагалі хтось має чоловіка. Чим менше реальної інформації, тим безпечніший зв'язок. У разі чого — ми знаємо чого — не те щоб із чистим сумлінням, бо сумління тут не грає ролі, але з більшою легкістю я могла б сказати: «Я нічого не знаю». Усі адреси також *sunt odiosa* [лат. — є недоречними] і ними також не можна цікавитися. Я не знаю, де перебуває бідний доктор, і не можу подумки знайти його в якомусь конкретному місці. Можливо, перебування на Липовій здається йому втраченим раєм?

На нашому фронті дедалі гірше. Список заарештованих у період 11-го листопада сягає двох тисяч людей⁷¹⁹. Далі, хоч і повільніше, забирають людей із квартир за списками. Колишні впливові особи. Незважаючи на їхній великий і вже минулий вплив (Тромпчинський⁷²⁰, Войцеховський⁷²¹). У Любліні масові виселення. Замість та околиці подарова-

⁷¹⁹ Арешти у Варшаві тривали від 6 листопада, і кількість двох тисяч заарештованих була перевищена всього за п'ять днів.

⁷²⁰ Войцех Тромпчинський (Wojciech Trąpczyński, 1860-1953) — польський політик, зокрема маршалок Сейму й Сенату. Діяч Національної Демократії.

⁷²¹ Станіслав Войцеховський (Stanisław Wojciechowski, 1869-1953) — президент Другої Речі Посполитої у 1922-1926 рр. Пішов у відставку внаслідок травневого перевороту, здійсненого Юзефом Пілсудським.

ні Гімmlерові. Маєток Ніклевичів відібрали. Я була в Скербешові⁷²² в [19]28 році, відвідувала подругу, з якою провела сумну осінь [19]23 року на морі (перед радісною поїздкою до Парижа треба було пройти духовний карантин). Як там було гарно. Досі бачу перед очима вид із балкона — маленька Швейцарія. Так, так, виселяють, а ми казали: «Не дамо себе, як євреї». Грубо вас лаю, мої панове, за даремні балачки.

Прочитала «Сингальську казку» Круассе⁷²³. Багато досконало підмічених почуттів, які переживаються в подорожах. Наприклад: почуття самотності у готелі, допоки не принесуть твої валізи. Скільки разів я сама це переживала. Влучні спостереження, описані на тривіальних прикладах. Китаєць купує черепаху. Будда забороняє вбивати тварин, тож свою жертву той купує напівживою й уже без докорів сумління здирає з неї цінну шкіру. Релігія, а може, й усі приписи, призводять до такого нелюдського обходження цих приписів. Зміни, що відбулися у світі з часу написання цієї книжки (здається, 1930 рік), добре ілюструє необхідність примітки до опису рікші — засобу пересування, який тепер став таким поширеним у вже немеханізованій Європі. Коня автор також характеризує вже неактуально: «Мій скакун — символ минулих віків». Вони повернулися у ганьбі, знову роблять людину тягловою твариною.

Чудові фрази, власне кожен дотеп мав би залишитися в тій мові, в якій народився. Мабуть, його еквівалент передав Бой [-Желенський]. Ніколи вже... Сумую за його друкованим словом, усне — звернене просто до мене — не

⁷²² Маєток у Скербешові належав польській авторці дитячої юнацької літератури Марії Виджзі (Maria Wyżdzga, 1892-1985), яка у 1929 р. вийшла заміж за адвоката Вацлава Ніклевича (Wacław Niklewicz, 1886-1959). Маєток Скербешів до війни налічував приблизно 642 гектари.

⁷²³ Франсіс де Круассе (Francis de Croisset, 1877-1937) — французький драматург і лібретист. Книга «Сингальська казка» («La Féerie cinghalaise»), видана у 1926 р., є одним із перших франкомовних свідчень про Цейлон (сучасна Шрі-Ланка) і описує подорож автора островом, який на той час був британською колонією.

приносило мені стільки втіхи, тож почитаю вступ до творів Міцкевича⁷²⁴. Моє ставлення до цього поета подібне до шкільної молодості — навіть у пізніші роки він був, безперечно, найвеличнішим, проте найдальшим моєму серцю. Я недостатньо знала його найглибші переживання, мене більше приваблював Красінський своєю незбагненною глибиною. Він чарував словами, веселками слів. Сьогодні Міцкевич для мене не тільки найвидатніший поет, а й велика людина. «Мінливе обличчя Адама» — це начерк до образу почуттів, які я не змогла б передати читачам. На передмову Боя нині дивлюся інакше, хочу перевірити закиди, які йому робили за діяльність у Львові, навіть називаючи його зрадником. Що ж такого кон'юнктурного сказав він про Міцкевича? Адже ще в 1928 році підкреслював його соціалізм, а це так само можна назвати й комунізмом. Я пишу у першому томі. «Писане» у в'язниці, 1823 рік. Новий рік, сто років потому — це для мене важлива дата, від'їзд до Парижа. Як же сьогодні обидві ці дати далекі від мене, а водночас для себе у призмі часу — близькі.

Яка сміливість порівнювати себе з пророком. Чи дозволиш, простий у ставленні до малих, великий Адаме? Так само собою спало на думку... Він, бо був молодим, нічого не вимагав від майбутнього, окрім права на мрії. Мені ж, стоячи вже на межі своїх двох епох, не годилося миритися з цим, йшла шукати продовження життя. І знайшла його, яким же багатим воно виявилось.

Ось такий німецький правопорядок: якщо надсилаєш черевики, то для їхнього збереження недостатньо вислати рекомендовану експрес-посилку. Треба надсилати кожен окремо, тоді менше шансів, що хтось на пошті споку-

⁷²⁴ Йдеться про видання творів Міцкевича з передмовою Тадеуша Боя-Желенського: Adam Mickiewicz, *Dzieła*, t. 5-6, pod red. Manfreda Kridla, z przedmową T. Boya-Zeleńskiego, Warszawa: Biblioteka Arcydział Literatury, 1929.

ситься. Пом'якшувальною обставиною для листонош є те, що службовці отримують мізерну платню. Це зауваження слід записати у рубриці «нечесність».

Уміле обходження розпоряджень — це теж мистецтво. Школа отримує від Опікунської Ради певну суму на обіди для дітей виселенців. Потрібно за неї відзвітувати. Але горе правді. Не можна вказувати реальні витрати, адже офіційно встановлені ціни на жири — абсолютно не відповідають дійсності. Тож слід збільшити кількість, зменшити якість, тобто бухгалтерія нового типу. Ах так, узагалі не дозволено купувати жир відповідно до принципу, що без спеціального дозволу заборонено забивати марковану худобу. І як тут бути добрим господарем суспільного добра.

Говорять про реформи, які настануть після війни, про суспільні рухи, які супроводжуватимуть мир. Стихійні перегруповування вже сьогодні впадають в очі. Візьмімо нових сусідів Вельголясу, про яких я згадувала з нагоди іменин. Пані керували домом з численною прислугою, пером записуючи у зошиті програму робіт на цілий тиждень для інших: що і коли робити, що і коли купити, навіть які тістечка якого дня пекти на підвечірок. Лише зараз вона навчилася робити галушки. Спочатку скаржиться, що важко і складно. Сьогодні вже здобула вправність. Її чоловік у разі крайньої потреби тягає примітивний плуг, ще з часів п'ястів. Якби ж був хоча б трактор. Тутешній управитель, виселений із Плоцького, вже розжився контингентним убранням, але його шефіня — як зараз під впливом німецької бридко кажуть — саме в цій гміні як інструкторка опікується курми й качками, приїздить, а часом приходить, ночує в маєтку, часто в селянській хаті. Цікаво, як вона сама колись ставилася до «таких пань». Брат з дружиною, звісно, віддають шану її попередньому рангу, але щодо свого підлеглого вона нині займає нижчу посаду. «Коли повернуся до себе, — можливо, думає вона, — віді-

граюся». Але в якому стані вона знайде своє село після цих «балтів», чиновників, які не знаються на землі й, безперечно, провадять грабіжницьке господарство, бо ж не вірять, що залишаться тут назавжди. При цьому те, що марно загрожувало землевласникам двадцять років тому, — земельна реформа, — напевно, буде проведена по-справжньому і мудро.

Ах, вже пора їсти. Чому не дзвонять на сніданок? Чому Геленка не приносить щедро заставлену тацю? Виглядає, що я тут стала ненажерливою як ніколи істотою. Це реакція після варшавського голодування, якому кожен піддається. Пишу про себе, але слід поширити це на всіх вельголяських та інших сільських гостей. Апетит досі мене не покидає, відчуваю його з усією силою, лише після тривалого часу нормального вживання їжі стаю добре вихованою.

Феля пише, що Аллан [Коско] був на обіді (галушки з сиром, надіслані звідси), запросила його після привезення вугілля, яке він конвоював. «Апетит у нього жажливий, тобто був би жахливим у давній Варшаві, але сьогодні. Немає чому дивуватися». Звичайно, не можна дивуватися безробітному поету. Думаю, що поет не може бути *sans bottes* [фр. — без чобіт], тож розпочинаю акцію пошуку для нього взуття, може вдасться дістати від брата якусь контингентну пару черевиків з дерев'яною підшвою?

Грудень 1942 року

2 грудня 1942. Хтось приїхав з Мінська[-Мазовецького], переповідає почуті новини про Тулон. Слухаючи, я прикрила обличчя. Сльози майже особистого болю.

Через кілька годин. Знову випередили німці...⁷²⁵

Я плавала Тулонським портом на моторному човні, розглядаючи сталеві колоси, морські фортеці, вже з самого

⁷²⁵ Німці зайняли порт у Тулоні 27 листопада 1942 р. Французи затопили частину своїх кораблів, щоб не потрапили в німецькі руки.

вигляду — страховиська. Тоді на спокійних водах я блукала по задвірках з болем, бо для мене це було дуже важке літо [19]35 року, але крім особистого болю, була сповнена надії в серці, що війна не повториться.

Помер латовицький пробощ [о. Ян Кожуховський]. Той, що здирав з парафіян за будь-якої нагоди. «Був добрим господарем, — каже Юзеф, — але люди вже почали ремствувати». Похорон у Варшаві. Тут жалобна меса. Поїхала братова, хоч і застуджена. Вважаю, що для живих можна навіть і головою ризикнути, але заради померлого не варто підхоплювати нежить.

Ще не висохли сльози від втрати Тулона, біль за містом був у самому розпалі, а до цього вже додалося співчуття до стражденної людини. Я ходила парком у жахливу негоду, а зі мною інтенсивність листа від доктора. Подібно до поетичних ворон, що повторюють якесь слово, у моїх вухх бринів його голос: «Дуже важко жити». Дрібна приписка на великому аркуші, заповненому справами, вдячністю й новими проханнями. Очевидно, хоч і важко, а жити хочеться.

3 грудня [1942]. Марія Кручковська⁷²⁶, «Справедливий із Содому», рік видання [19]39. Чи не спіткала цю книгу доля першої великої праці братів Гонкурів, опублікованої 2 грудня? Те, що для паризького письменника — невдалий день для видання, то для польського письменника — через повільний темп критики — може бути цілим роком. Там якась річ виходить тільки на день, її заливає хвиля нових творів. Натомість у нас — у випадку Кручковської — на заваді могли стати воєнні події. У зв'язку з роздумами про літературу останнього двадцятиріччя постає проблема: львівська школа, Галина Ёурська та її

⁷²⁶ Марія Кручковська (Maria Kruczkowska, 1916-1941) — авторка роману «Справедливий із Содому» («Sprawiedliwy z Sodomy»).

соціальні питання; Казимира Альберті воскресила в літературі зникомий обскурантизм міщанства. Єжи та Анна Ковальські⁷²⁷ представляють своєрідний реалізм, інтелігенцію поруч із невеликими белетристичними здібностями. Кручковська написала цікаву річ. З типом чоловіка, артистичніше змальованим, ніж жіночі героїні. Вона була краще до нього налаштована, можливо, в цьому й полягає таємниця? Наскільки далеко вона відійшла від Запольської.

У людині, навіть по суті добрій, панує схожа дисгармонія, як і в більшовицькому устрої. З одного боку — гарна ідея, з іншого — капітальні помилки у її виконанні. Дрібні, позитивні кроки, перебільшені до епохальних подій (наприклад, в експериментальному театрі), а водночас брак елементарних правил гігієни, що проявляється хоча б у звичці плювати у ванну. Людина має багато гальм у вигляді традицій, вони не дозволяють їй імпровізувати у справах доброти. Радянський устрій натомість скутий бюрократизмом, який ускладнює позитивні починання. Досягнення християнської моралі мають протизначу в пороків релігії. Там же сила піднесених принципів обернена на класову боротьбу. Тип за своєю природою позитивний, російський народ, з покоління в покоління славетний шляхетністю окремих осіб, а у своїх вчинках окрема людина чи й цілість так легко піддається негативному впливу. У невмілій заміні піднесених слів на реальний чин вони гублять себе і свої ідеали, перекреслюють дотеперішні результати діяльності. Щоб людина могла виконати завдання, визначене моральним законом, який у ній закладений, а також, щоб народ отримав визначену йому людством

⁷²⁷ Анна Ковальська (Anna Kowlska, 1903-1969) — польська письменниця, новелістка, авторка щоденника, дружина Єжи Ковальського (1893-1948), класичного філолога, письменника, професора Львівського університету. Разом написали кілька романів: «Каталіна» («Catalina», 1931), «Минають нас» («Mijają nas», 1932), «Золота куля» («Złota kula», 1933).

мету, обидва повинні зберегти невблаганну пропорцію між серцем і розумом, між вірою, яка дозволяє діяти без шкоди для інших, та знанням, як казали за часів моєї молодості.

Можна було б провести паралель на ще більш абстрактному ґрунті (християнство і комунізм), чого, до речі, я вже трохи й зачепила, хоч і не узгоджено з цілим. Це манівці роздумів під час прогулянок, які треба було б спрямувати на шлях логічних міркувань. Залишаю *in credo* [лат. — на віру].

3 грудня [1942, продовження]. Отуманений, білий світ. Небо, земля, повітря — одного кольору. Деревя — ма-рева. Я теж зникаю в цьому тумані, розчиняюся в навколишньому житті: сплю, їм, читаю. Трохи розмовляю. Найбільше мене займають пані Янішевська і 7-річна Веся. Ще не знаю, що вони скажуть. Спостерігаю за реакцією дитини, обдарованої до малювання, на все, що вона бачить. Багато чого також відчуває. Каже матері: «Обережно це читай. Щоб вони не побачили». Перераховує, чому так не любить німців: зруйнували Варшаву, повбивали стільки людей, хліба нам не дають, можуть забрати татуся. А також тому, що мають такі бридкі руки.

П[ані] Янішевська не бажає визнавати минулого часу для жіночої вроди. Навіщо тішити себе ілюзією переваги виразу обличчя над красою шкіри? «Минула», — думаю спокійно. Молодість, звичайно. Бо краса — це не був термін для мене. Ніхто теж через мене не заподіяти собі смерть. Але дехто — і це, мабуть, важливіше — хотів зі мною жити.

Планую Різдво, як у Парижі. Уже починаю в думках переодягатися у *Père Noël* [фр. — Святого Миколая].

Лист від Аллана.

2 грудня [19]42 р.

Найлагідніше Повітря! (бо так ми слов'янізуємо Авру)⁷²⁸, дуже дякую Вам за листівку, сумлінно надзвичайну, щасливу (*felix*) та віддану перекладачку. Дуже радію, що Вам там по-братньому добре, тож прошу залишатися там якнайдовше — майже до Святвечора — хоч, з іншого боку, хотілося б знову поглянути у темні очі, що тепло поблискують розумінням з-за окулярів. Але Ви приїдете чудово відживленою та з ще кращими — якщо це взагалі можливо — сподіваннями, а тоді *tenesque sub noctum susurri* [лат., властиво *lenesque sub noctem susurri* — і тихі шепоти вночі], як писав Гораций⁷²⁹, будуть нам при гасовій лампі чудово спливати. І я сам тепер якось веселіше дивлюся в майбутнє.

Уявіть собі, що в мене тут був літературний успіх — і матеріальний, надзвичайно дзвінкий. Який? Не відгадаєте, любя Пані. Про Перацького жодних новин. І я взявся до праці над собою. Будь ласка, пишіть мені. Цілую наймиліші ручки — від Елі поклони. *Aure-voir* [фр. *au revoir* — до побачення, тут: гра слів з ім'ям *Aura*].

Аллан

7 грудня [1942]. Перебування тут не завжди є, як могло б здаватися, *de tout repos* [фр. — спокійне]. Учора ввечері, коли частина товариства грала в бридж, а інші читали в холі, я, за своїм звичаєм *cent pas* [фр. — ходила туди й назад] вздовж їдальні. Раптом гамір, свист, п'яний сміх, дедалі гучніший. До того ж дівоча сміхотня. У кімнаті, що колись належала моєму батькові, останнім часом

⁷²⁸ Ім'я Авра або Аура (дав.-гр. αῦρα, лат. *aura*) буквально означає «подих вітру», «вітерець». У античній міфології Авра була німфою або богинею легкого, свіжого вітру, — прим. перекладачки.

⁷²⁹ Квінт Гораций Флакк (Quintus Horatius Flaccus, 65-8 до н.е.) — римський поет. Авторка цитує рядок з оди «До Таліарха» IX книги «Оди» («Carmina») у перекладі Адама Нарушевича.

була бібліотекою, а тепер віддана... нашим рятівникам. Там бенкетували солдати, з ними бенкетував, а з ними нижча дворова служба: лісник, механік. Була там і Ванда, яка хотіла німця... Я вбігаю обурена, порушуючи спокій гравців у карти. «Навіщо хвилюватися? — заспокоювала мене, може й слушно, пані Янішевська, — вимагати слід лише від тих, хто споріднений тобі духом, а щодо інших, якщо з якихось причин, технічних чи інших, ми не можемо на них вплинути, то залишмо їх долі». Толстовське непротивлення злу? Не тільки економія сил через особливі умови, що потребують і особливої ощадливості.

Товариські розмови. Приїжджає сусід і так починається візит: сьогодні вночі був дев'ятий напад на млин. Син не ночує, тож побили матір. У них був кулемет. Гранатова поліція чула постріли, але вони «не люблять» виходити на зустріч із бандитами.

Копія листа до Аллана Коско

6 грудня [1942]. Алланчику, дуже рада. Святий Миколай приніс для Вас подарунок. Бо ж поет не може бути *sans bottes* [фр. — без чобіт]. Вони не нові, коричневі, н[оме] р 29 з половиною. Думаю, що будуть добрі. Привезу. Якби вони ще не торкалися землі, з'явилися б сумніви чи доїдуть до Варшави.

Пані Ян[ішевська?] дала мені шкарпетки, я взяла їх із застереженням, що це буде вже різдвяний подарунок для вченого.

Читаю «Дзяди» [Адама Міцкевича]. Якою зарозумілою могла бути жінка, до якої писали вірші⁷³⁰. Спочат-

⁷³⁰ Йдеться про Марію Верещаківну (Maryla Wereszczakówna, 1799-1863) — ключова постать у житті та ранній творчості Адама Міцкевича. Їхнє нещасливе кохання й драматичні стосунки перетворилися на літературний образ, що знайшов найяскравіше втілення в образі нещасного Густава з IV частини поеми «Дзяди», — прим. перекладачки.

ку відома на весь повіт, а тепер на всю Польщу. Справжнє кохання — це мука. Читаю, ніби не знаю. Як же ти слушно казав, о Бою: кожен шедевр у різні моменти нашого життя є іншим. Говорили про поезію останнього двадцятиріччя, що вона охопила нові сфери техніки. Так було завжди. Письменник завжди відображає свою епоху, черпає матеріал із кожного прояву життя. Адам також був сучасний, як Тувім чи Вежинський. А що стосується взяття людей живцем, то він виявив більше відваги, ніж Виспянський. «Весілля» зовні транспонує своїх акторів, а «Дзяди», можливо, вперше в літературі дають справжні імена, зберігаючи *pleno titulo* [лат. — належні титули]. Батьківщиною найбільшого польського поета була Литва. Нічого й казати. Він без вагань влітає до твору уніатського священника. Білорусь також називає своєю землею. Міцкевич уживає словесні ігри, щоб краще висловитися, а Словацький — лише щоб їх зробити. Тому він часто б'є в порожнечу, тоді як перший завжди влучає в намічену ціль — а отже, і в наші сьогоденні серця та уми.

У зв'язку з «Літературним щоденником» [«Mój pamiętnik literacki»] Вейссенгоффа⁷³¹ взяла Доленгу[-Мостовича]. Мнішек⁷³² чоловічого роду. Але багато речей у середовищі землевласників досі є суттєвими. Вони теж думають, як Анджей чи Збігнев: від їхнього багатства залежить добробут країни. Теж вважають, що вони є елітою, у чому їх утверджують Ґетель і Новачинський, просячи про святкові подарунки для літераторів. Лестять: «Ви завжди плекали культуру». І так, саме так незграбно вони сформулювали своє прохання. Шкода, що не переписала його повністю. Воно потрапило до воєнного архіву Вельголясу.

⁷³¹ Юзеф Вейссенгофф (Józef Weyssenhoff, 1860-1932) — польський письменник, поет, літературний критик.

⁷³² Гелена Мнішек (Helena Mniskówna, 1878-1943) — польська письменниця, авторка популярних романів про життя аристократії, — прим. перекладачки.

«Алжир» Бистроня: яка ж страшна правда. Анфантен⁷³³ і Сен-Сімон⁷³⁴ хотіли в ідеальний спосіб колонізувати завойовану Францією країну. Насправді це вдалося генералові Бюжо⁷³⁵.

Ходимо на прогулянки гуртом. Але, як завжди, я охоче також вириваюся сама. Надвечір я опинилася в лісі, біля могили Невідомого Бандита⁷³⁶, як її назвав брат. Є версія, що у День поминання усіх померлих хтось прикрасив гілочками горобини пам'ять про людину, вбиту німцем.

Може, якась вельголяська збочена вампірка, а може, покинута мати, думаючи про його матір, яка теж не знає, де, з якої причини склав голову син?

Моє дивне ество таке спрагле змін, що з часом усе, не тільки повітря, починає погано впливати. Більше шкодить. Треба повертатися. Тим більше, що мій вигляд покращився. У цьому відношенні у мене дуже здоровий організм, я швидко набираю вагу, тож час вирушати до своїх і чужих варшавських бід із новим запасом сил та енергії.

Відіслала до Львова *Liebengaben* [нім. — улюблені подарунки]. У білій коробці лише білі подарунки: цукор, сир, масло у пергаменті, щоби своєю жовтизною не дратувало товариство. Фоном цієї невинної труни є сніжно-білі хризантеми. Чи Констанція Гойнацька, відкриваючи віко,

⁷³³ Бартелемі Проспер Анфантен (Barthélemy Prosper Enfantin, 1796-1864) — французький утопічний соціаліст, один із головних теоретиків сенсімонізму. Прихильник соціалістичного суспільства, заснованого на релігійному фундаменті, а також емансипації жінок.

⁷³⁴ Анрі де Сен-Сімон (Henri de Saint-Simon, 1760-1825) — французький історик, філософ, утопічний соціаліст. Предтеча комуністичних ідей у Європі, виступав за створення Європейського парламенту як умови федерації держав європейського континенту. Авторка, ймовірно, ставилася скептично щодо концепції нового суспільства Сен-Сімона.

⁷³⁵ Тома Робер Бюжо (Thomas Robert Bugeaud, 1784-1849) — генерал і маршал Франції, автор публікацій, присвячених воєнному мистецтву. Авторка згадує його успішну місію підкорення Францією Алжиру, а також період губернаторства у новій колонії.

⁷³⁶ Йдеться, напевно, про одного з двох «більшовиків», убитих німцями під час третього нападу на двір у Вельголясі.

вразиться цією сучасною *symphonie en blanc mineur* [фр. — симфонією в білому мініорі]? Безумовно, вона завжди дуже чутлива до продуманих жестів пам'яті. Інші були... Дотепер. Верх коробки обгорнутий у багато шарів сірого паперу, нинішній папір такий крихкий. Листоноша, якщо доходить пріоритетний рекомендований лист — бо буває, що «застряє в дорозі» — не раз попереджає: «Прошу краще пакувати». Справді, сир кришиться, мак сіється сам, а мука доходить у зменшеній кількості.

Сценка для майбутнього фільму. Діамант у зубі: нова, конспіративна галузь стоматології.

Носовичок або мовчить, або скаже правду... У сільському колективі є кілька осіб, які називаються так, а може інакше.

Вечірнє зібрання в холі. Управителька приносить різноколірний стос, щойно з-під праски, не може розібратися [nie umie się wyznać] — як казали в Малопольщі, а точніше ще в Галичині — кому ті клаптики належать. «Прошу переглянути й вибрати свої». Дві пані одночасно беруться до пошуків. Сортують: це мій, це не мій. А це чий може бути? З такою монограмою? Тут же немає нікого, чие ім'я та прізвище починається на... Інша, стриманіша, чи більш обізнана з теперішнім життям каже: «Йдемо далі». Вона знає, що носовичок іноді каже правду.

Пані Я[нішевська?] читає «Вільний дух у пісні»⁷³⁷, в її виконанні виходить ясно й виразно. Але чому ж «Поезія сучасної Польщі», як стверджує підзаголовок, переважно, у формальному сенсі, містить відлуння минулих днів, так, ніби й не було двадцяти років розвитку техніки письма. Хоч би навіть на нашому ґрунті. Є, на жаль, на-

⁷³⁷ Антологія «Duch wolny w pieśni. Poezja Polski dzisiejszej» видана в 1942 р. в підпіллі й містить твори, написані під час Другої світової війни. Серед авторів є Марія Павліковська-Ясножевська та Владислав Броневський.

віть ченстоховські вірші⁷³⁸, інші графоманські. Цікаве враження псують мовні помилки. Знову дивуюсь — здається, я вже про це писала — з приводу відсутності у Варшаві співпраці графіків з конспіративними видавництвами. Чи редактори не хочуть (не вміють) знаходити художників, чи вони бояться налагоджувати контакти з підпільною пресою? Досить того, що все це низького рівня, віе якоюсь вбогою провінцією. Звісно, за малими винятками. Інакше зашумить перо Броневського. Відразу видно — високий політ. «Дорога вела далеко, дорога вела через Нарвік, До Варшави. Відомо, що не зникла. Відомо, що ми живемо. Підхорунжий, командире, Зважай на АКМи»⁷³⁹. Або така мила дрібничка як «Заздрість», надрукована у «Wiad[omości]» Лонд[он] від 24 листопада 1942 року. Обидві ми вигукнули: «Це тільки Павліковська могла написати»⁷⁴⁰.

Усе, що було створене в концтаборі, як зазначено у вступі, має велике історичне значення, важливість безпосередності, однак не досягає рівня того мистецтва. Попри все навіть під тиском реальності з'являються нові ідеї: «Заручники» [«Zakładnicy»], «Тихо сплять апарати» [«Ciche Spia aparaty»], «Облава» [«Branka»], «Огляд» [«Rewizia»]. Неочіку-

⁷³⁸ Словосполучення «ченстоховські вірші» («częstochowskie wiersze») походить від загальновживаного в польському літературознавстві поняття «ченстоховська рима» («rym częstochowski»), яке означає примітивну риму, що виникає завдяки ідентичному звучанню граматичних закінчень римованих слів. Назва походить від популярних релігійних пісень, що виконувалися паломниками в Ченстохові, які часто мали спрощену форму і примітивні рими, — прим. перекладача.

⁷³⁹ Не досить точно процитований уривок з вірша В. Броневського «Дорога» («Droga»), присвяченого Ксаверію Прушинському. В оригіналі: «Droga wiodła z daleka, droga wiodła przez Narvik / do Warszawy, Lwowa i Wilna, do Wisły, Bugu i Narwi. / Wiadomo, że nie zginęła. Wiadomo: póki żyjemy. / Podchorąży, dowódco drużyny, uważaj na erkaemy...».

⁷⁴⁰ У щотижневнику «Wiadomości Polskie, Polityczne i Literackie» за 1942 р., перелянутому за 4 квартал року, немає вірша «Заздрість» («Zazdrość»). Натомість у №44 (від 1 листопада 1942 р.) є шпальта з підбіркою віршів Мар'ї Павліковської-Ясножевської під заголовком «Воєнні рубай» («Rubajaty wojenne»), однак серед них також, на жаль, немає зазначеного авторкою заголовка.

вану спорідненість зі своїми почуттями я знайшла у «Літанії до Невідомого Солдата» [«Litanii do Nieznanego Żołnierza»]: «Брате наш, молися за нас. Молися за нас, друже». Близькість із власним настроєм я відчула тут у винятковому жіночому висловлюванні під назвою «Варшава» [«Warszawa»]. Я теж не любила цього міста. «А тепер люблю тебе за хрести й кладовища парків. За згарища, за уламки руїн».

Але поезія, це насамперед, як було сказано, а не те, що було сказано. Форма настільки ж сильно зобов'язує у слові, як і в живописі.

9 грудня [1942]. Однак ці Вилежинські загартоване плем'я. Важко скаржимося. Учора вітер раптом налякав дуже слабке серце. Ніхто цього не бачив. Але «загартованість» не означає «покірність». Це також уміння зарадити злу.

11 грудня [1942]. «Тактовна розмова». Даю такий заголовок, описуючи вчорашній вечір у холі. Граємо в карти. Для характеристики теперішньої ситуації подаю список тимчасових мешканців у Вельголясі (брат з дружиною і п. Зофія у Варшаві). Тож: пан Тадеуш Пуласький, депутат Законодавчого Сейму, мешканець Серадзького повіту, якого звідти виселили, кузен господині дому, близько сімдесяти років. Пані Янішевська, моя племінниця, мати Весі. Управитель з Плоцького повіту — вигнанець. Контролер молочної продукції, молодий хлопець, також вигнанець. Ну і я. Раптом крики: гування у двері столової кімнати з боку буфетної, вривається якась пара, відступає з іще більшим галасом. Ми схоплюємося. Адже це німці — розважаються. А найгірше те, що з сучасною Вандою. Дивимося одне на одного, йти, втрутитись? Не можна. Безсила лють. Коли все стихло, приходить Юзеф (старий лакей) на нараду. Вирішено, що саме я повинна наступного дня зробити дівчині зауваження. Юзеф каже: «Якби це були конюхи, то я знаю, що робити. Але солдати...».

Прокидаюся з відчуттям неприємної місії, коли дівчина розпалює піч. Після звичних фраз про погоду починаю: «Власниця маєтку була б незадоволена з такої вашої поведінки, Геленко». «Бо що?» — відповідає та зухвало, а я далі лагідно: «Адже вона тут опікується усіма дівчатами. Ми теж до вас ставимося чемно, то чому ж ви, Геленко...?». У розкайнанні та звалює провину на них, а я, залишаючись на жіночій позиції, підтверджую: «Так, бо чоловіки завжди... Але все залежить від нас... Адже я теж була молодою». Навіщо це «була молодою», і що вже сталося? Вона обіцяє надалі не поводитися з ними фамільярно, пива з ними не питиме... Розстаємося у повній згоді, хоч ефекту від моєї тактовної розмови я так і не побачила.

Ще з фронту єврейських переслідувань: випадок у сусідньому селі. Йде вагітна жінка. Жандарм наводить зброю на ще ненароджену дитину. Двадцять п'ять євреїв зустрічає загін німецьких солдатів: «Куди йдете?». «До гетто. Маємо направлення». «Зайві клопоти»: 25 трупів. Ці випадки пов'язані з ліквідацією трудового табору в Хижинах⁷⁴¹, частину робітників відправлено до Калушина, інших до Варшави. Дорогою через Вельголяс вантажівка сповільнилася. Євреї простягали руки до селян, що стояли біля пошти: «Бувайте здорові. Хай живе Польща». Ті мовчали. Брак мужності, побоювання провокації? Одних відправлено до Варшави, інших до Калушина. Потім спрямовано до Треблінки. Навіщо ці церемонії, виписування перепусток? Я бачила, як у дворі їх фабрикував секретар гміни, бо зіпсувалася офіційна машинка. Німецька одержимість бюрократією?

⁷⁴¹ Примусовий трудовий табір у Хижинах функціонував у 1942-1943 рр. Складався з чотирьох бараків, збудованих на березі річки Свідер. У ньому утримували євреїв та поляків, які займалися переважно меліорацією. Одночасно там перебувало близько 600 осіб, а загалом через табір пройшло близько 1000 людей. У таборі лютував тиф. Після ліквідації частину в'язнів перевели до табору в Єзьорку.

Геббельс у [«Das» Reich[»] виступав проти бюрократії, рекомендуючи чиновникам більш спрощений спосіб вирішення справ. Вочевидь, його побажання тут виконали, бо санітарні колони, що проводили дезінфекцію в єврейському трудовому таборі, мінімізували свою працю. Результат — тиф рознесений по всій околиці. Починає поширюватися з загрозливою швидкістю. Щоправда, в цьому винна також селянська жадібність. Солому, на якій лежали бідолахи, забрали на підстилку для худоби. Потай викликали кравців і шевців, аби за меншу плату — поки ті ще живі — пошили одяг і взуття з контингентних матеріалів. Адже польські ремісники, відчуючи себе господарями становища, встановлюють ціни вищі, ніж у Варшаві. Кожен тепер намагається нажитися на іншому. І навіть у цьому новому світі блукає такий дух, як я, не скоординований із цілим?

12 грудня [1942]. Хто боїться неправди, мусить бути обманутим.

Вчора розмовляли з п. Я[нішевською?] про родину: моя, каже вона, коли я була щасливою, обурювалася, що так не годиться. Бо легко знаходила жертви щастя, йде по трупах, безсердечна. Коли я була нещасливою, легковажно називали це літературою. Хоч загалом майже всі до мене ставилися, якщо не зневажливо, то з байдужістю, навіть не шукаючи приводу для гордощів, як це не раз буває, в тожності повторюваного тут і там прізвища. Найкращим доказом цього є не лише відсутність Аври чи Аврелії в багатій бібліотеці Вельголясу, але й у варшавських домах численної рідні. Звісно, я ніколи не мала претензій, щоби вони купували мої книжки, але навіть примірники з присвятою зазнавали поневірянь. Коли виникала потреба, виправдовувалися: «Певно, хтось позичив й не повернув». Лише двоюрідний брат зберігав усе, що отримував від авторки. Зла доля помстилася Лицареві — також мого мистецтва,

під час війни вкрадено мої книжки разом з іншими, більш цінними творами.

Звісно, я тішуся в родині певним визнанням, як людина, з якою легко, з якою немає жодних клопотів. Зручний член клану, охочий допомогти: раніше, коли хтось народжувався, а тепер коли хтось хворіє. Епітет «добра» прилип до моєї зовнішньої оболонки, а от «мудра» — ніхто не повинен так казати, бо десь там, у глибинах пам'яті, криються різні витівки проти встановленого порядку життя. Для світу годиться про них забути, але для себе — важко. Вочевидь, інакше дивиться на мене Феля, але я класифікую її як подругу, а не сестру, тому її застереження щодо мене мають швидше «нормальний» характер, звичний критерій в оцінюванні людей.

Натомість чужі, але близькі, не шкодували серця і похвал, чого я завжди дуже потребувала. Це створювало рівновагу, ні, часто противагу судженням родини, бо споріднені з вибору підносили понад міру мої чесноти та заслуги.

Пишу це в ліжку, чудового, не грудневого ранку. З академічним спокоєм повторюю на папері свої міркування. Тепер перо треба було застосовувати інакше. От тільки моя уява працює гірше, ніж око. Хто мене оберігає від бачення різних жахливих речей? Чи означає це, що доля мене береже для чогось гіршого чи кращого? Жодного разу я не була свідком чужого побиття, знущання. Бачу тільки їх лише на вулиці. Здалеку, а тут зустрічаю підкреслено чемних. Кланяються, навіть це не змінилось, хоча Геленка мусила переказати Мельке [N.N.], родом з-під Дубна, що говорить польською, і Козловському [N.N.] з-під Мекленбурга, який не знає мови своїх пращурів, зміст моєї вчорашньої з нею розмови. Лише змарнувала слова... Бо ще не минуло полудня, а у буфетній знову відбулася ніжна сценка. До того ж із присмаком перверсії. Дівчина розпитувала солда-

та, як то було, коли приїхала перевірка в особі офіцера. Де сховали повію, яка минулої ночі обслуговувала всю компанію.

Різдвяний портрет.

Пані... неважливо, яке саме прізвище. Нині це річ іще мінливіша, ніж у незалежній Польщі в епоху найсильнішого сплеску розлучень. Коли прізвища «урядових панянок» [rządówek]⁷⁴² ніколи не було певними. Сьогодні те саме, що й учора, чи, може, вже нове?

Це освічена людина — не дарма має ім'я Софос — не зарозуміла; *je sais tout* [фр. — знаю все] без педантизму, на словах розумний педагог, а, напевно, на ділі — чудовий практик; жвава оповідачка, загартована людина, весела жінка і в міру чутлива, поблажлива й розуміюча, *discreto* [італ. властиво *discreto* — делікатний] у французькому значенні слово, й водночас переймається всім, що її оточує. Стримана, майже — врівноважена. Тобто близька до ідеалу... Якби за цим нудним накопиченням стількох плюсів не ховалася дрібка людських слабкостей. Отже, дезорієнтована, коли йдеться про сферу реальності. Я їй лещу, що в житті теж мусила блукати, аби дійти до високої мети. Пристрасть до куріння поряд із гідним захопленням їжею та питтям дозволяє мені припускати, що її серцю були близькі й еротичні справи. Говорячи стилем «Сингальської казки»: «Я маю надію для неї».

Роздуми на полях портрета: є люди, про яких заздалегідь знаємо, що вони прибріхують, але говорять так гарно й приємно, що легко вдавати відсутність сумнівів. Інші мають силу переконання, тож ми у добрій вірі приписуємо їхнім словам 100% правди. Третій тип, найприємніший

⁷⁴² Найімовірніше, «rządówki» означають жінок, пов'язаних — формально чи неформально — з чоловіками з владних або чиновницьких кіл, причому вживання цього слова натякає на певну іронію чи соціальну критику, вказуючи на несталість стосунків, ідентичності чи соціального становища цих жінок, — прим. перекладача.

у спілкуванні, викликає беззастережну довіру. Не вимагає від нас поступливості, зречення власних переконань, ша-нує чужу думку. Розмова з такою людиною проста й легка.

18 грудня [1942]. Варшава. Помер Адам Пяшчинський⁷⁴³, польський солдат. Коли бачила його останнього разу, був дуже хворий. Але на питання, як себе почуває, відповів звичним собі питанням: «Як справи?».

Проїжджала повз пам'ятник Копернику, без змін, німецька табличка. Колись діти гратимуться «в Коперника».

«Польща на морях»⁷⁴⁴, хоч датований січнем 1942 р., є найважливішою новинкою. Хапаю повітря свободи. Сміливість мови переможців, а не пригноблених. Адже там наші промовляють не лише з правом, як ми тут, але й із силою. Погрожують іншими погрозами. «Сто німців за одного чеха» — вимагає представник Чехословаччини у Лондоні. А ми додаємо — це єдине розв'язання головного питання війни з Німеччиною.

28 грудня [1942]. Як минули цьогорічні свята? Напевно, вся Варшава пила «за Воронеж». На африканському фронті теж добре. Характеризую тамтешню ситуацію власним жартом, який пускаю в обіг із зазначенням авторства: «Гітлер і далі веде блискавичну війну». «Яку це?». «А так, відступ Роммеля — це найшвидший відступ в історії світу». Попри все, не піддаємось радісному, як це могло бути ще рік тому. Цей період вирізьбив великі рубці у нашій психіці, спричинивши величезні проломи у наших рядах. З цього приводу обурюється цілий цивілізований світ, тобто союзники Англії та Сполучених Штатів, але що з того? Це такий же академічний протест, як і у єврейському питан-

⁷⁴³ Адам Пяшчинський (Adam Piaszczyński, 1906-1942). Помер 23 листопада. Похований на Військовому цвинтарі у Варшаві на Повонзках.

⁷⁴⁴ Ймовірно, йдеться про двомовний щомісячник «Polska na Morzach/Poland on the Seas». Перший річник вийшов у січні 1942 р.

ні, обіцяні покарання в майбутньому нікого не втішають. Зрештою вони там не орієнтуються в ситуації, найкращим доказом чого є промова Сікорського до американських поляків. Ось як він собі це уявляє: «Настане день, коли мури гетто будуть зруйновані польським народом». Цих мурів сьогодні вже майже немає, а коли дійде до «битви за Райх» на німецьких землях, то й нас, можливо, уже не буде. Забракне цінних людей, залишиться дно суспільства, яким керуватимуть організовані банди. У Люблінщині створюється спеціальний фронт із селян, які залишають землю перед остаточним «викликом» [ostatecznym «wezwaniem»]⁷⁴⁵. З бандитів *pur sang* [фр. — чистої крові], диверсантів, дезертирів з німецької армії, а можливо, й вождів польських комуністів, які стоять на далекому лівому фланзі наших партій, незалежних ані від лондонських кіл, а тим більше від місцевих представників у країні... Проти кого вони підуть, по кому вдарять? Багаті песимісти побоюються, що на них, оптимісти бачать ближчі порахунки, тобто з німцями. Звісно, вони будуть першими. Можливо, крізь небеса пролетить спільний наказ: убивати. У Німеччині 5 мільйонів іноземців, з них понад мільйон наших, вони допоможуть військам тут, дадуть собі раду, навіть якщо доведеться йти п'ятьом на одного: за муки й неволю ледве один ворог припадає на одного поляка. Ось такими ми стали кровожерливими. Навіть я.

Розмова про вбивство Дарлана⁷⁴⁶. Я байдуже: «Все одно, хто це зробив. Усунув непотрібну людину. Яблуко

⁷⁴⁵ Цей евфемізм натякає на арешти, розстріли або масову депортацію польських селян на примусові роботи в рамках Операції «Замость» (нім. — Aktion Zamość), — прим. перекладача.

⁷⁴⁶ Франсуа Дарлан (François Darlan, 1881-1942) — французький політик і військовий, генерал. З 1939 р. адмірал і головнокомандувач французького флоту. У квітні 1942 став головнокомандувачем Армії Перемир'я (фр. — Armée de l'Armistice), тобто армії підпорядковані уряду Віші після підписання перемир'я з нацистською Німеччиною 22 червня 1940 р. Армія Перемир'я символізувала формальний суверенітет Віші, але фактично була результатом

розбрату. У певний момент він хоч на щось ще згодиться. Але мавр зробив своє»⁷⁴⁷. Невідомий чоловік питає, з цікавістю вдивляючись у моє, однак, добре, обличчя: «Ви така жорстока?». Я аж сама здивувалася цьому твердженню. Я ще не здатна була б особисто докласти руки до усунення когось, але прийняти такий вчинок можу з чистою совістю. Так, так, у нас немає сил на радість, на співчуття, але, звикнувши до злочинів, санкціонуватимемо їх згідно з власним сумлінням. Це також негативні наслідки трьох років неволі, неможливості протесту. Неволі в прямому значенні. Університетський професор церковного права, який зараз працює в якомусь німецькому відомстві, каже: «Адже ми в неволі, яку Європа давно і не знала. Мені, як і кожному працівникові, не можна кинути свою роботу». Також зареєстровані в *Arbeitsamtu* [нім. — управління зайнятості] потрапляють у пастку. У будь-який момент з ними можуть зробити що хочуть. Тільки ці люди мають можливість втечі. Втеча — це єдина зброя рабів... У так званому Райху до певного віку не можна одружуватися⁷⁴⁸. Пригадую всі передвоєнні тонкощі, делікатність питань, які тоді вирішувалися. Колись було висунуто дуже дискусійну проблему: чи має лікар право скоротити життя приреченого хворобою на смерть? Чи можна заборонити шлюб хворим людям тощо.

співпраці з окупаційною владою. Пізніше призначений в Алжирі на посаду високого комісара у Французькій Північній Африці. Розпочав переговори з генералом Дуайтом Ейзенхауером. 24 грудня 1942 р. Дарлан загинув у власному кабінеті від рук 20-річного терориста.

⁷⁴⁷ Крилатий вираз з драми Фрідріха Шиллера «Змова Фієско в Генуї» («Die Verschwörung des Fiesco zu Genua», 1783). Повністю фраза звучить так: «Der Mohr hat seine Arbeit getan, der Mohr kann gehen» (нім. — Мавр виконав свою роботу, мавр може йти). Вираз використовується для опису ситуації, коли когось залучили до виконання певного завдання, а потім відсторонили або покинули, — прим. перекладача.

⁷⁴⁸ На Західних Кресах, приєднаних до III Райху, німецьке законодавство узаляжнювало згоду на укладення шлюбів між представниками польської національності, зокрема, від їхнього віку. Для жінок 25 років, а для чоловіків 28 років.

Пропаганда, що передається «пошепки», сильніша у нас, ніж у Німеччині, де було винайдено цей термін⁷⁴⁹, і змушує нас вірити, що все якось владнається, що організація має силу й візьме у свої руки ті зв'язки, які сьогодні тримає потайки. Але коли вийдуть з укриття міністри, керівники департаментів і влада загалом, то чи не почнуться тоді суперечки, здивування, партійні з'ясування стосунків, ще сильніше на свободі, ніж у підпіллі. Хоч і там їх не бракує. Як стверджує компетентна особа, усе це приховано лише завдяки дурості гестапо: такої поліції, кажуть фахівці — як нинішні, так і колишні — ще ніколи не було. Щоправда, видатних у цій галузі осіб розпорошили по всій Європі, постійно призначають нових, сліпих і глухих до такого роду пошуків. Взагалі, вони нічого б не зробили, якби не допомога поляків. Провали відбуваються лише завдяки їм... На жаль...⁷⁵⁰

Кумедна форма «різдвяного подарунка»: каже сестра: «Куплю тобі один черевик, якщо ти сам придбаєш собі другий». Теплі, називаються, як усе добре — «довоєнні», у приватному, літературному продажу (Аллан) коштують 150 злотих. «Гаразд. Ти фінансуєш половину щастя моїх ніг — я докладу на другу половину». Як же буде тепло.

Якщо говорити про мої враження від цих кількох святкових днів, то *primo* [лат. — по-перше] — це радість від подовженої години світла. Звідки це взялося? Розпорядження влади, прихильної до населення? Аж ніяк. Ще

⁷⁴⁹ Flüsterpropaganda (пол. propaganda szeptana, укр. — пропаганда пошепки) — форма цілеспрямованого поширення чуток, дезінформації чи політичних меседжів через неофіційні, приватні розмови, а не через відкриті канали масової інформації. Такий тип впливу здійснюється переважно усно, у вузькому колі, часто в умовах цензури чи репресій, коли відкрита агітація є небезпечною або неможливою, — прим. перекладача.

⁷⁵⁰ Це стосувалося також єврейського населення. У збережених спогадах і щоденниках часто можна знайти інформацію, що викриття втікача з гетто, який переховувався серед поляків, відбувалося внаслідок доносу когось із польського оточення.

одне додаткове обхідне рішення, ще одне їхнє обхідне порушення наказів. Оскільки ходили чутки, що буде уніфікація столиці, що світло в будинках із парними номерами буде з 8-ї до 11-ї, а в непарних — з 5-ї до 8-ї, то впродовж усього цього часу ґадзінувка [gadzinówka]⁷⁵¹ опосередковано спростувала ці надії, посилаючись на попереднє розпорядження, в якому вказано, що діє SPTO, тобто статус-кво. Тим часом люди не пішли шукати по кіосках, де, можливо, ще лишилися афіші, щоб перевірити, що це означає, а просто сказали собі: «Раз у цій справі щось оголошується, тож якась зміна точно має бути». *Moyennant un pourboire* [фр. — за чайові], зібрані усіма мешканцями, вдалося від місцевої сторожихи домогтися подовження електричних годин. На перший день свят нам дали цивілізовані лампи до 18-ї. (Гас нині жахливий, хоча коштує 40 злотих за літр).

У мене ночувала Еля Ковальська⁷⁵², художниця, яка гостювала в мене ще в жовтні, а тепер я запросила її, щоб пожила у хороших умовах, що для неї, бідолахи, яка тулиться на кухні на четвертому поверсі у якоїсь баби, яка також орендує куток перекупці й урядовцеві, було вже само по собі радістю. Також одну ніч провів у мене Аллан К[оско]. Пізно прийшов на галушки [kluski] з сиром. Зрештою, він сам мені його подарував на Різдво. Разом зі шматком хліба та антологією китайської поезії [«Ки-

⁷⁵¹ Gadzinówka — так у Польщі зневажливо називали польськомовну пресу, яка обслуговувала окупаційний режим. Походить від gadzina (пол. — отруйна тварина, гад, підла людина), як часткова калька з німецького *Reptilienfond* (гадючий фонд) — зневажлива назва, яку в Німеччині давали фондам, призначеним для субсидування лояльної до уряду преси та на таємні політичні цілі. Назва ця має також фонетичну подібність із пронимецькою газетою «Godzina Polski», що видавалася під час Першої світової війни на Сілезії, — прим. перекладача.

⁷⁵² З огляду на те, що йдеться тут про особу єврейського походження, яка переховувалася поза межами ґетто, можна припустити, що ім'я та це прізвище не справжні.

тайська флейта] в перекладі Стаффа⁷⁵³. Залишився згідно зі святковим гаслом: *tout el monde decouche*: [фр. — всі но-чуть поза домом].

У Святвечір вечеряла на Перацького, у приміщен-ні спілки польських письменників. Нині там розміщуєть-ся «Літературна кухня» — фольварк пані Ядвіги Гетель, першої дружини останнього нашого голови (сподіваюся, це більше не повториться). Він покинув «Вірну ріку» за-ради «Краси життя»⁷⁵⁴. Можна було б багато писати про цю вечерю, якби я ще хотіла досліджувати брудні поль-ські справи. Скажу лише, що вечеря видалася мені радше вертепом, і я дуже шкодувала, бо заблокована Заводзін-ським⁷⁵⁵ та й тісністю місця загалом, тільки наприкінці мені вдалося трохи порухатися.

Якби *Figaro ci Figaro là* [фр. — Фігаро тут, Фігаро там]⁷⁵⁶ знайшлося б багато діалогів, які можна було б просто перенести на папір. Для майбутнього. А так я збрала занад-то мало матеріалу, а додавати з уяви сьогодні в мене вже не виходить. Хоча раніше, маючи навіть невелику відправну точку, я впевнено йшла далі далекою дорогою. Все почало-ся з горілки й бутербродів. Горілки дісталось всім порівну. Деякі поприносили пляшечки для свого товариства. Пили поети, запрошуючи до келиха критика (завжди треба дума-ти про майбутнє). Пили друзі, а коли гості пішли, ініціатори та господарі — добровільно — взяли за пиття решти за-

⁷⁵³ *Fletnia chińska (La flûte de jade. Poésies chinoises)*, przeł. Leopold Staff, Warszawa 1922.

⁷⁵⁴ Використовуючи назви творів Стефана Жеромського, Авторка натякає на сімейну ситуацію Фердинанда Гетеля, який залишив свою дружину заради молодшої жінки, Галіни Віновської, з якою мав двоє дітей.

⁷⁵⁵ Кароль Віктор Заводзінський (Karol Wiktor Zawodziński, 1890-1949) — лі-тературний критик, історик літератури, поет.

⁷⁵⁶ Ця фраза означає дуже швидко, метушливу, активну діяльність, коли лю-дина з'являється в різних місцях, виконуючи багато завдань, часто одночас-но. Вона характеризує головного персонажа комедії П'єра Бомарше (Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais, 1732-1799) «Шалений день або одруження Фігаро» («La Folle Journée, ou le Mariage de Figaro», 1778), — прим. перекладача.

пасів. Смію писати з підозрою, спираючись на інший факт... Наприкінці, до речі, щедрого прийому (наприклад, на десерт кожен отримав по п'ять шматочків струдля), почали шукати паперові серветки, щоб забрати додому надлишок. Для дружини, дітей, застрашних гостей. А вже наївшись, отримали подарунки. Відбувалося це трохи у формі *panem et circenses* [лат. — горох із капустою], навіть буквально, бо у зібраний натовп кидали шматки білого хліба, пачки пряників, сірники... Нині такі цінні речі.

Десять пакунків, які вдалося схопити спритному літератору, вже покривають участь у Святвечорі, яка коштує 15 злотих. Кажу Янушу Стемповському⁷⁵⁷: «Так мені шкода тих, хто пішов, перш ніж вичерпалася щедрості подарунків». «Я завжди казав, що у вас золоте серце». «Невже не можна було нагадати, щоби взяли для рідні?». На це поет Мінкевич⁷⁵⁸, насупивши своє й без того грізне обличчя, відповів: «Це викликає підозри, бо ж хто може гарантувати, що подарунок дійде у правильні руки, а не затримається...». Я назвала його висловлювання сатиричним поглядом на світ, що відповідає характеру його поезії.

Пані Гетель «піднесли» [«przygodnieśli»] альбом з малюнками, віршами та прозою учасників цього Святвечора. Два рази вона виступала, спершу здалеку ламаючи з усіма облаток, а потім дякуючи за подарунок, за який вона, що стоїть біля столу...

Обмінюючись враженнями з Алланом Коско, ми дійшли висновку, що коли б хтось подивився на залу, ніколи б не здогадався, що там самі літератори. Але хто ж це? Перукарі — ні, вони краще поголені. Можливо, службовці якогось статистичного бюро. Ми втратили професійний вигляд. Щоправда, більшість з цієї братії зараз займаєть-

⁷⁵⁷ Януш Стемповський (Janusz Stępowski, 1900-1969) — польський поет, прозаїк, драматург, мариніст.

⁷⁵⁸ Януш Мінкевич (Janusz Minkiewicz, 1914-1981) — поет, прозаїк і сатирик.

ся торгівлею. Але не такою прибутковою, як у нашої служниці, яка могла собі дозволити спекти більше тіста, адже використала 200 грамів дріжджів. Навіть нас пригощала пиріжком з сиром, щоправда, з вельголяським сиром. Її чоловік на візку продає галантерею, це має бути гарний заробіток. Ті з наших, хто бігає містом з панчохами чи навіть з гарними виданнями (у мене зараз на зберіганні шедеври європейського мистецтва), мабуть, не отримують таких прибутків. Влодзімеж Отоцький каже: «Євреїв немає, але поляки пожидали». У тому сенсі, що набралися різних неприємних рис, пов'язаних із необхідністю обманювати клієнтів. Однак їм ще далеко до вміння вигідно продати свій товар. Тому мені дуже шкода цих бідолах. Інші ж продають лише свої бібліотеки, розриваючи на шматки роками зібрані скарби.

Питаю Заводзінського, який описує свій день у Залесі: «Діти хворі, дружина, господарство, книжку беру до рук опівночі, а коли ж перо?». Обурюється: «Взагалі не пишу».

Порівнюючи з попередніми роками, здається, що цього Різдва їжі й пиття було всюди вдосталь. Звісно там, де не було повного голоду. Чи то на честь останніх воєнних свят?

29 грудня [1942]. Як же ж мені ще легко — уві сні — бути молодою.

Читаю «Китайську флейту», давня і прекрасна традиція чуттєвості.

Темно повертатися додому вже о п'ятій. Люди блукають, мов тіні, по Єлисейських полях. Можливо, навіть паризьких.

Аллан залишився на ніч. Вже сама можливість розмовляти без обмежень — це привід для радості. Обоє вміємо це робити. Звісно, багато говорили про євреїв. Пи-

тання покірності колективному вбивству починає обговорюватися з психологічного погляду. Іноді — з класового. Адже дехто стверджує, що розподіл на бідних і багатих був причиною відсутності солідарного спротиву. Адже в них була зброя, навіть динаміт — якби вони підірвали себе разом із переслідувачами, то «запах гару» [«swąd»] рознісся б по всій Європі. Вони воліли триматися надії на іншу форму визволення, особисту, кожен на власну руку пробував утечі. Хоч і це правда: бідні, без грошей, у нашому районі становлять для інших небезпечний тягар. Але самі про це не турбуються. Жага життя така сильна — аби ще трохи, ще трохи, може, кінець уже близько.

Я колись згадувала про варшавські *égouts* [фр. — канали], які поглинають найцінніші новини. Це одна з особливостей наших часів і підпільної роботи: ціла сфера, сповнена винахідливості, пов'язана з пошуком схованок для зберігання документів — на один два дні — і печаток, постійно потрібних, але таких різноманітних, що вони здивували б німців. Традиція [18]63 року слугує тут прикладом. Крім цього існують і схованки нового типу, які йдуть у ногу з прогресом, хоч це слово звучить глузливо. Отже, мішки, звісно паперові, з піском, які стоять на сходах, щоб у разі пожежі від бомби стримувати поширення вогню, слугують місцем нічних зустрічей підпільної преси. У цьому є певна необережність — закон колективної відповідальності попереджає про покарання невинних. До того ж ті, хто не надто вправний у моральності, хоча б партійній, воліють позбутися заборонених листків, підкинути їх сусідові з верхнього чи нижнього поверху або віднести до іншого під'їзду.

Француз настільки звик до зручностей, що не ліг би спати, не маючи в кімнаті *vase de nuit* [фр. — нічного горщика], натомість англієць вихований так, що трену-

вання фізіологічних функцій не становить для нього жодних труднощів, він обходиться без цього інструменту. Чи варто з цієї різниці робити подальші висновки щодо психіки обох народів?

Уривок із листа до сестри, переписаний як «економічний фрагмент»: «Зараз візьмусь за те, що кухарки називають завершенням обіду. Нині готую вечорами на газі або на електриці, залишаючи останній дотик вогню і моєї руки на наступний день. Отже, таке меню, до речі, досить багате, але готується на пізніше, якщо не на обід, то на вечерю, а ще краще, якщо залишається шматок обіду на наступний обід. Тож, картопля по-нельсонськи з новою добавкою⁷⁵⁹. Лицар стверджує, що я маю більше кулінарної винахідливості, ніж його дама. Я вигадала фарш, що не виключає «масла» з оселедця. Використовую його як важливий господарський елемент... Щедро. Однак, для тебе ще вистачить, витрачається повільно, вистачило б іще на три роки війни. Імпровізовану роль у моїй нинішній кулінарній програмі відіграє кава, точніше її відходи, з гущі у поєднанні з борошном виходить майже хлібний торт. Сьогодні він буде у меню, але *pardon* [фр. — перепрошую], ще не відразу, після моркви. Усі ці нововведення я могла б подати до «газети», яка рясніє корисними порадами, контингентними...

Ходжу до шпиталю, зараз до Мальтійського, але вже нічого дати від себе не можу. У мені вичерпалася ця форма спільноти національного страждання. Співробітницям, які насамперед задовольняють тілесні потреби, легше витримати на своєму місці. Я вже не маю чим жити інші душі, я *semper fidelis* [лат. — завжди вірний] докторові, але без колишнього ентузіазму. Залагоджую його справи по інерції, не даючи нічого нового. Натомість я хотіла б працювати інте-

⁷⁵⁹ Картопляна запіканка з яйцями, цибулею та грибами. Страва походить із домашньої кухні й з'являється в польських кулінарних книгах у 30-х рр. XX ст., — прим. перекладача.

лектуально, спілкуватися з інтелектуалами, обговорювати академічні проблеми сьогодення, а навіть неокресленого майбутнього. Тому з запалом взялася організацією поетичного вечора. Аллан Коско читав переклади з французьких письменників, починаючи з парнасців і закінчуючи Елюаром⁷⁶⁰. Йому відповідало ехо слухачів. Особливо чутливо реагувала Ст[ефанія] Подг[орська-]Околув. З великою приємністю констатую цей факт, завжди, коли ми були разом в театрі, я захоплювалася її відсутністю байдужості. Вона дивилася, ніби вперше. Одночасно я збирала свої враження, збираючи матеріал для фейлетонів. Слабкою стороною нинішніх літературних чи товариських зібрань є обмеження часу, усе стиснуте: і дискусія, і їжа. Під час читання останніх віршів я думала, чи встигну подати борщ, а гості, мабуть, хвилювалися, чи не стане духовна трапеза на заваді гастрономічним насолодам. Усе вдалося. Вигадливо дешевий захід, похвалили як скорочену версію Святвечора: був борщ, салат, тартинки з винятково смачного хліба на картки, третий мак з вафлями. Повторюю, лише цей поспіх дратує, це поглядання на годинник, нестерпне поглядання на годинник. Контролювання, чи наближається восьма година.

Завтра прийом у нашої *femme de ménage* [фр. — господиня]. Що ж таке моє скромне частування, порівняно з достатком страв, приготованих у нашій кухні, — ніщо. «Наш дорогий пролетаріат!» — іронічно каже Рената Вилежинська [племінниця Аврелії], — раніше, до війни, обурювався брудом і невибагливістю, а сьогодні наїдається курчатами. Без жартів. Цікаво, як він собі з ними дає раду, чи здатен оцінити тонкість смаку, приправленого салом. Власне, у «Справі Доленги»⁷⁶¹ молоді аристократи пальцями розривали птицю...

⁷⁶⁰ Поль Елюар (Paul Éluard, 1895-1952) — французький поет, один з основних представників сюрреалізму та дадаїзму.

⁷⁶¹ Йдеться про роман Юзефа Вейссенгоффа «Sprawa Dołęgy», виданий в 1901 р.

POSŁOWIE

Niniejsza publikacja powstała jako efekt współpracy Ośrodka Języka Polskiego i Kultury Polskiej Uniwersytetu w Siedlcach oraz Katedry Języków Słowiańskich Narodowego Uniwersytetu Karpackiego im. Wasyla Stefanyka (d. Uniwersytetu Przykarpackiego) w ramach projektu *Strefa przekładu — warsztaty tłumaczeniowe dla studentów i młodych naukowców z Ukrainy* finansowanego ze środków Narodowej Agencji Wymiany Akademickiej w ramach programu Promocja języka polskiego (nr umowy: BJP/PJP/2024/1/00024) pod honorowym patronatem Konsulatu Generalnego RP we Lwowie.

Pomysł zrodził się podczas realizacji kilku edycji ogólnoukraińskiego konkursu na przekład literacki NOC TŁUMACZY organizowanego przez Katedrę Języków Słowiańskich Uniwersytetu Przykarpackiego pod patronatem Konsulatu Generalnego RP we Lwowie we współpracy z Centrum Kultury Polskiej i Dialogu Europejskiego w Iwano-Frankiwsku. W tym czasie, w latach 2021-2024, studenci i absolwenci polonistyki tłumaczyli utwory Zbigniewa Herberta, Józefa Mackiewicza, Cypriana Kamila Norwida, Haliny Poświatowskiej, Karola Wojtyły i Tadeusza Różewicza, by poddać je pełnej uwadze i wrażliwości ocenie doświadczonych tłumaczy literatury — Andrija Pawłyszyna, Walerego Butewicza, Natalii Tkaczyk, Ostapa Sływyskiego i Wołodymyra Harmatiuka. Formuła konkursu pozwoliła odkryć potencjał środowiska młodych tłumaczy i zidentyfikować ich potrzeby. Okazała się jednak niewystarczająca i tak zrodził się pomysł na warsztaty z przekładu oraz pracę pod opieką eksperta.

Źródłem inspiracji stała się także internetowa baza wiedzy realizowana przez prof. Beatę Walęciuk-Dejnekę na Uniwersytecie w Siedlcach pt. ZAPOMNIANE PISARKI POLSKIE –

ODKRYWANIE UTRACONEJ HISTORII. Znalazła w niej swoje miejsce m.in. Aurelia Wyleżyńska – literatka zapomniana w Polsce, mało znana w Ukrainie. Wydaje się, że dziś w jej biografii i twórczości czytelnik z Ukrainy może znaleźć ważne świadectwo mieszkanki Warszawy i Lwowa, która przeżyła dramat II wojny światowej.

Łącząc w ten sposób doświadczenia obu uczelni, przygotowano program integrujący środowisko polonistyczne i stwarzający młodym tłumaczom literatury polskiej na język ukraiński możliwość rozwoju. Tak powstała przestrzeń spotkań adeptów sztuki przekładu z mistrzami, projekt łączący formułę konkursu i szkolenia, którego efektem jest publikacja dotychczas nietłumaczonych na język ukraiński tekstów literatury polskiej XX wieku.

Gratulujemy uczestnikom projektu odwagi zmierzenia się z twórczością Aurelii Wyleżyńskiej, wnikliwości w lekturze i wrażliwości.

Pragniemy także złożyć szczególne podziękowania mentorom młodych talentów, opiekunom czuwającym nad całością projektu — Andrijowi Pawłyszynowi, Waleremu Butewiczowi i Natalii Tkaczyk. Poświęcili oni wiele czasu i serca, by w naszej „strefie przekładu” powstało dzieło, które oddajemy do Państwa rąk.

Dziękujemy również wszystkim, którzy przyczynili się do realizacji programu, w tym Zespołowi Centrum Kultury Polskiej i Dialogu Europejskiego w Iwano-Frankiwsku, Kolegom i Koleżankom z Uniwersytetu w Siedlcach, Uniwersytetu Karpackiego oraz Zespołowi NAWA.

Dedykujemy tę publikację Ś.P. prof. Mykole Łesiukowi, założycielowi iwanofrankiwskiej polonistyki i wieloletniemu kierownikowi Katedry Języków Słowiańskich, w pierwszą rocznicę śmierci. Dziękujemy za Jego wsparcie i życzliwość w realizacji tego działania.

Beata Walęciuk-Dejneka

Samanta Busiło

ПІСЛЯМОВА

Публікація фрагментів воєнних хронік Аврелії Вижежинської є результатом співпраці Центру польської мови і культури Університету в Седльцах та Кафедри слов'янських мов Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника (раніше — Прикарпатського університету) в рамках проєкту **«Зона перекладу — перекладацькі майстер-класи для студентів і молодих науковців з України»**, що фінансується Національним агентством академічних обмінів (NAWA) у рамках Програми промоції польської мови (№ договору BJR/PJP/2024/1/00024) під почесним патронатом Генерального консульства Республіки Польща у Львові.

Ідея виникла під час реалізації кількох всеукраїнських конкурсів літературного перекладу **«Ніч перекладачів»**, організованих Кафедрою слов'янських мов Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника під патронатом Генерального консульства Республіки Польща у Львові та у співпраці з Центром польської культури і європейського діалогу в Івано-Франківську. У період з 2021 по 2024 рік студенти й випускники польської філології перекладали твори Збігнєва Герберта, Юзефа Мацкевича, Ципріяна Каміля Норвіда, Галини Посьвятовської, Кароля Войтили та Тадеуша Ружевиша, а їхню працю оцінювали відомі перекладачі літератури — Андрій Павлишин, Валерій Бутевич, Наталія Ткачик, Остап Сливинський та Володимир Гарматюк. Завдяки такій формулі конкурси дозволили розкрити потенціал середовища молодих перекладачів і визначити їхні потреби. Однак ці конкурси виявився недостатніми, тож народилася ідея проведення майстер-класів з перекладу, де студенти могли б здобути унікальний досвід, працюючи під керівництвом експертів.

Джерелом натхнення для проєкту стала також інтернет-база даних створена проф. Беатою Валенчук-Дейнекою в Університеті в Седльцах, під назвою **«Забуті польські письменниці — відкриття втраченої історії»**. У ній знайшлося місце, зокрема, для Аврелії Вилежинської — письменниці, забутої в Польщі й маловідомої в Україні. Віримо, що сьогодні її творчість та біографія можуть стати важливим свідченням для українського читача, адже «Воєнні хроніки» розповідають про трагічну буденність Другої світової війни в окупованій Варшаві письменниці пов'язаної також зі Львовом.

Поєднуючи таким чином досвід обох університетів, ми підготували програму, що інтегрує полоністичне середовище та дає молодим перекладачам польської літератури на українську мову можливість розвитку. Так виник простір для зустрічей адептів перекладацького мистецтва з майстрами, проєкт, що поєднує формулу конкурсу та навчання, результатом якого є публікація досі не перекладених на українську мову текстів польської літератури XX століття.

Вітаємо молодих перекладачів, які мали відвагу взятися за переклад творчості Аврелії Вилежинської і виконали свою працю старанно та з повагою до оригінального тексту.

Висловлюємо особливу подяку наставникам молодих талантів, які опікувалися проєктом — Андрію Павлишину, Валерію Бутевичу та Наталії Ткачик. Вони присвятили багато часу та серця, щоб у нашій «зоні перекладу» з'явився твір, який ми передаємо до Ваших рук.

Дякуємо також усім, хто долучився до реалізації програми, зокрема колективу Центру польської культури і європейського діалогу в Івано-Франківську, колегам з Університету в Седльцах, Карпатського національного університету ім. Василя Стефаника та команді NAWA (Національне агентство з питань академічного обміну РП).

Присвячуємо цю публікацію світлій пам'яті проф. Миколи Лесюка, засновника та багаторічного завідувача франківської полоністики, в першу річницю смерті. Дякуємо Йому за підтримку та доброзичливість у реалізації цього проекту.

Беата Валенчук-Дейнека

Саманта Бусіло

